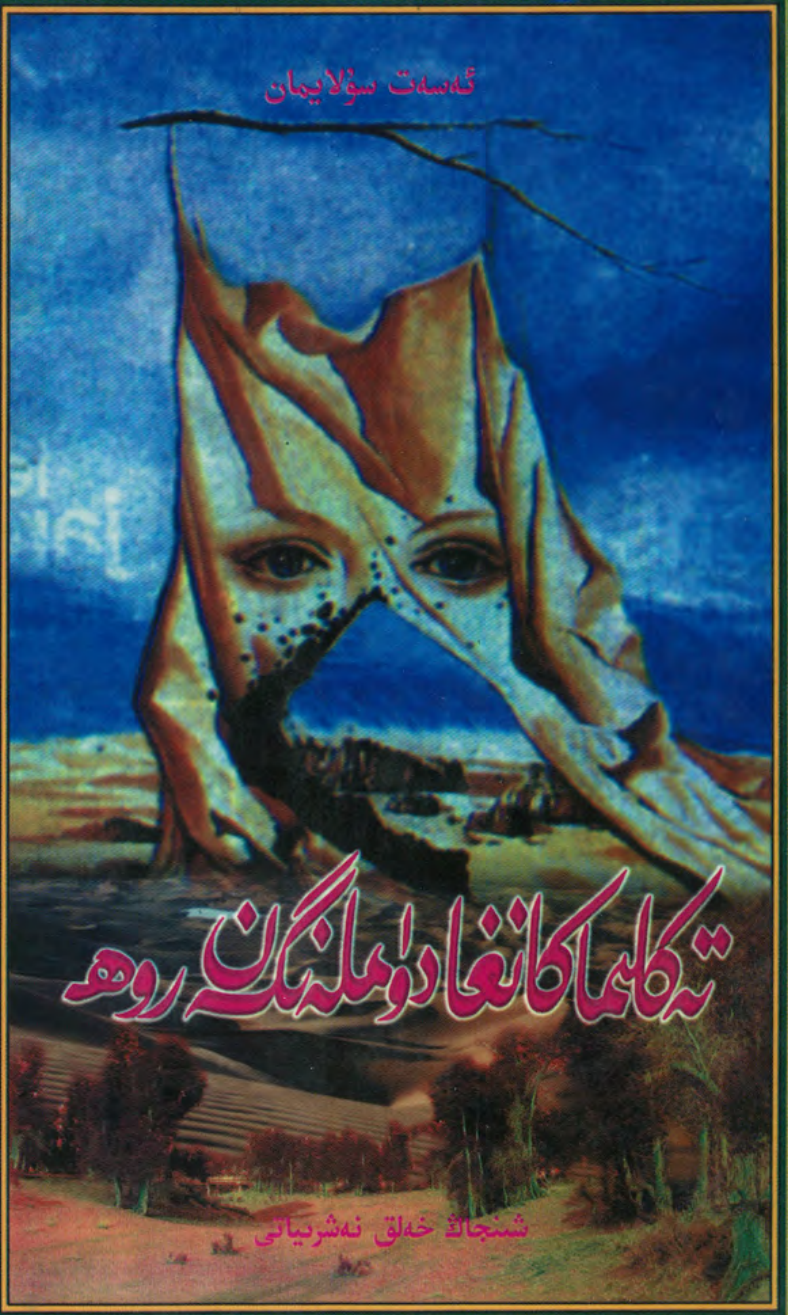
ئەسەت سۇلايمان

تەكلىماكانغادولمەنگەن روھ

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

قصه سلیمان

ملکه کوه الماس

图书在版编目(CIP)数据

被埋在塔克拉玛干的灵魂:维吾尔文/艾赛提·苏来曼著.
—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2000.5
ISBN 7—228—05816—X

Ⅰ.被… Ⅱ.艾… Ⅲ.维吾尔族心理学—研究—中国
—文集—维吾尔语(中国少数民族语言)Ⅳ.955.15—53

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2000)第 30778 号

责任编辑:阿布力米提·伊明
责任校对:吾买尔江
封面设计:努尔买买提

新疆人民出版社出版发行
(乌鲁木齐市解放南路 348 号　邮编 830001)
新疆工人时报印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本　13.5 印张 2 插页
2000 年 7 月 1 版　2000 年 7 月 第 1 次印刷
印数:1 — 3000

ISBN 7—228—05816—X/C·81
定价:18.00 元

دوكتور ئەسەت سۇلايمان

نەشرىياتتىن

تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى ئۆزگىچە ئۇسۇل ئارقىلىق تەتقىق قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ تارىختىن بېرى شەكىللەنگەن مىللىي مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى ماھىرلىق بىلەن يورۇتۇپ بېرىپ، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ خاراكتېرى، ماھىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئەتراپلىق دىئاگنۇر قويغان «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ» ناملىق بۇ كىتاب ياش دوكتور ئەسەت سۇلايمانىنىڭ ئۆز خەلقىگە سۇنغان تۇنجى سوۋغىسى.

دوكتور ئەسەت سۇلايمان 1969 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇمۇلنىڭ ئون ئىككى تاغلىرىدىن بىرى بولغان قوراي يېزىسىنىڭ قىزىلىيار كەنتىدە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1984 ـ يىلى قۇمۇل شەھەرلىك راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇغان. 1986 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا قوبۇل قىلىنغان. 1991 ـ يىلى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ مەخسۇس ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتى كەسپى بويىچە ئاسپىرانتلىققا قوبۇل قىلىنغان.

ئۇچ يىللىق ئاسپىرانتلىق ھاياتى داۋامىدا ئۇ ئۆزىنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كېڭەيتكەن. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئۇنىڭ مۇرەككەپ قاتلاملىرىنى چۇشىنىشكە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فولكلور زېمىنىنى قېدىرىپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىغا يوشۇرۇنغان روھىيەت ئېقىملىرىنى بايقاشقا تىرىشقان. ئۇ بۇ جەريانداا ھەر قايسى تىللاردا، جۈملىدىن خەنزۇ، ئىنگلىز، تۈرك، ئۆزبېك، قازاق ۋە قىرغىز تىللىرىدا نەشر قىلىنغان، تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيىتىگە دائىر كىتابلارنى ئوقۇپ، مول ماتېرىياللارنى جۇغلاپ، كې-

يىنكى تەتقىقاتلىرى ئۇچۇن پۇختا ئاساس سالغان.

1992 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتى ۋە فولكلور مەدەنىيىتىگە بېغىشلانغان نەچچە ئون پارچە ئىلمىي ماقالىسى ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ يېزىقىدىكى ھەر خىل ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

1994 ـ يىلى ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قانچە يىللاردىن بۇيان جۇغلىغان ۋە ئەمەلىي تەكشۈرگەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ئىككى ئايغا سوزۇلغان جاپالىق يېزىقچىلىق ئارقىلىق 400 مىڭ خەتلىك چوڭ تىپتىكى ئىلمىي ئەسەر — «بۆرە توتېمى مەدەنىيىتى» نى پۈتتۈرگەن. بۇ ئۇنىڭ ماگىستىرلىق ئىلمىي ئۇنۋانى ئۈچۈن يېزىلغان دىسسېرتاتسىيىسى ئىدى. بۇ ئەسەردە ئاپتور كۆپ خىل پەنلەرنىڭ كېسىشمە نۇقتىسىدا تۇرۇپ، ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ توتېم مەدەنىيىتىنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق يورۇتۇپ بەرگەن.

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى پەن تەتقىقات باشقارمىسى بىلەن ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە 1994 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ مەزكۇر ئەسەرنى باھالاپ بېكىتىش يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەن. يىغىن قاتناشقۇچىلىرى بۇ ئەسەرگە «ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ بۆرە توتېمى مەدەنىيىتىنى ئەتراپلىق، سىستېمىلىق، ھۆججەتلىك ۋە ئىلمىي ئاساستا يورۇتۇپ بەرگەن تۇنجى چوڭ تىپتىكى ئىلمىي ئەسەر» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەن.

ئەسەت سۇلايمان 1994 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ماگىستىرلىق ئاسپىرانتلىقنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ئوقۇتقۇچىلىق ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەريانداڭ ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ «شەبنەم يالتىرىغان كېچە»، «ئۇيقۇغا كەتكەن كرورەن گۈزىلى» قاتارلىق بىر تۈركۈم ھېكايە، پوۋېستلارنى ئېلان قىلدى.

ئەسەت سۇلايمان ئۆزىنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتىش

ۋە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانى ئۈچۈن ئوقۇش پۈرسىتى ئىزدەش ئارزۇسى بىلەن 1995 ـ يىلى 10 ـ ئايدا بېيجىڭغا باردى ھەمدە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىنستىتۇتىدا بىر تەرەپتىن ئوقۇغاچ ھەمكارلاشما تەتقىقات تېمىسى ئىشلىدى. بۇ جەريانداا ئۇ بېيجىڭ كۇتۇپخانىسى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ماتېرىيال ئامبىرى، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان مول ماتېرىياللار بىلەن ئۇچراشتى. يەنە بىر تەرەپتىن بېيجىڭدىكى ئەڭ يېڭى تەتقىقات ئۇچۇرلىرى بىلەن تونۇشۇپ، ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئۆسۈلى ۋە نەزەرىيىۋى بىلىمىنى ئاشۇردى شۇنداقلا ئۆزىنىڭ كەسپىي جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقى ئارقىلىق جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاسپىرانتورىيىسىنىڭ ئىنگلىز تىلىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىكلەر ئۆتكىلىدىن ئۆتۈپ، 1996 ـ يىلى مەزكۇر ئاسپىرانتورىيىگە دوكتورلۇق ئاسپىرانتلىقىغا قوبۇل قىلىندى.

ئۇ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان قوبۇل قىلىنغان تۇنجى ئۇيغۇر دوكتور ئاسپىرانتى ئىدى.

دوكتورلۇق ئوقۇشى ئۇنىڭ ئىزدىنىش يولىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ بولۇپ قالدى. ئۇ بۇ جەريانداا بىر تەرەپتىن ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر مەدەنىيەت پسىخىكىسى ۋە ئۇنىڭ مۇرەككەپ قاتلاملىرى ئۈستىدە چوڭقۇر مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىپ، نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان قۇم بارخانلىرى بىلەن بوستانلىقلار ئارىلىقىدا گاھ ئۆرلەپ، گاھ مۇگدەپ تۇرغان، كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ ئېقىنلىرىدىن سۇ ئىچىپ تويۇنغان، ئېگىز تاغ تىزمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تارىم چوڭقۇرلۇقىغا دۇملەنگەن روھ بۇلاقلىرىنى قېزىشقا كىرىشتى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەتقىقات ماتېرىياللىرى 1996 ـ يىلىدىن باشلاپ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىندى.

بۇ ماقالىلەر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە كۈچلۈك

زىلزىلە قوزغاپ، كىتابخانىلارنى مىللىي مەدەنىيەت ۋە مىللىي پىسخىكا ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا سالدى. ئاپتور ئاپتونوم رايونىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى ئوقۇرمەنلەردىن كۆپلىگەن خەتلەرنى تاپشۇرۇۋالدى. «تۇ-ران بىلەن ئىرانىنىڭ دېئالوگى»، «XX ئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غېرىبلىق» ناملىق ئىككى پارچە ماقالىسى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، توپلام قىلىپ نەشر قىلىنىدى. «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ» ناملىق ماقالىسى ياپونىيىلىك ئۇيغۇرشۇناس شىنمېن ياسۇشى ئەپەندى بىلەن مەرىيەم ساقىم خانىمنىڭ ھەمكارلىقىدا ياپون تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، توكيو مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي مەج-مۇئەسسە تەرجىمانلارنىڭ مەزكۇر ماقالىگە يازغان ئوبزورى ۋە ژۇر-نال رېداكسىيىسىنىڭ تەھرىر ئىلاۋىسى بىلەن بىللە ئېلان قىلىندى.

ئەسەت سۇلايمان 1999 - يىلى مەخسۇس تېما بويىچە ئىزدىنىپ، بىۋاستە خەنزۇ تىلى بىلەن 200 مىڭ خەتلىك دوكتورلۇق ماقالىسى — «شەرق ئەدەبىياتىدا خەمسەچىلىك ھادىسىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بولغان تەسىرى» نى يېزىپ چىقىپ، ئەدەبىيات پەنلىرى بويىچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشتى.

يېقىندا ئۇنىڭ دوكتورلۇق دىسسېرتاتسىيىسى ئاساسىدا يوللىغان دۆلەتلىك تەنقىدچىلەر تېمىسى — «پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتى-دىكى خەمسەچىلىك ھادىسىسى ئۇستىدە سېلىشتۇرما تەنقىدات» رەسـمى دۆلەتلىك تەنقىدات تۈرى سۇپىتىدە تەستىقلىنىپ ئىشلىنىۋاتىدۇ.

دوكتور ئەسەت سۇلايمان ئۆزىنىڭ ئىلمىي تەنقىدات جەھەتتىكى ئالاھىدە نەتىجىلىرى بىلەن 2000 - يىلى «4 - ماي» بايرىمىدا «ئۇرۇمچى رايونى بويىچە ئون كۆزگە كۆرۈنگەن ياش» نىڭ بىرى بولۇپ باھالاندى.

2000 - يىلى 4 - ئىيۇن. ئۇرۇمچى

مۇندەرىجە

تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ 1
— ئۇيغۇر مەدەنىيىتى يىغىندىسى ئۇستىدە قايتا ئويلىنىش 1
XX ئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غېرىبلىق 41
تۇران بىلەن ئىراننىڭ دىئالوگى 139
— تۈركىي ۋە پارس تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىگە بىر نەزەر 139
بىرىنچى دىئالوگ: تارىخ مەنبەلىرىدە تۇران ۋە ئىران 147
ئىككىنچى دىئالوگ: قۇياش ۋە چۆل قەسىدىسى 164
ئۈچىنچى دىئالوگ: جەڭگاھتىكى ئەفراسىياپ ۋە رۇستەم 173
تۆتىنچى دىئالوگ: شەرقچە ئوتوپىيە — ئىسكەندەر سېپىلى 181
بەشىنچى دىئالوگ: شەرقچە تراگېدىيە — ئاشىق ـ مەشۇقلار قىسسىلىرى 191
ئالتىنچى دىئالوگ: تەسەۋۋۇپ: ئىنسان بىلەن خۇدانىڭ ئارىلىقىدا 200
يەتتىنچى دىئالوگ: پارس ۋە تۈركىي تىلى ھەرىكەتتە 215
سەككىزىنچى دىئالوگ: بۇخارا ئۇيقۇسى 230
مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسى 244
— ئۇيغۇر مەدەنىيىتى يىغىندىسى ئۇستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات 244

تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ

— ئۇيغۇر مەدەنىيەت پسىخىكىسى ئۇستىدە قايتا ئويلىنىش

1

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ياۋروپادا چىقىدىغان نوپۇزلۇق بىر گېزىتتە مۇنداق بىر قىزىقارلىق پەرەز بېسىلغان:

مەلۇم بىر ئۆيدە تۆيۇقسىزلا بىر تال يېڭنە يەرگە چۈشۈپ كەتكەن. ئۆيدە ئىتالىيىلىك، فرانسىيىلىك ۋە گېرمانىيىلىك ئۈچ كىشى بولۇپ، ئۇلار بۇ كىچىككىنە ئىشقا ئوخشاش بولمىغان ئىنكاسلارنى قايتۇرغان: ئىتالىيان مۇرىسىنى قىسىپ قويۇپلا پەرۋاسىزلارچە ئۆيدىن چىقىپ كەتكەن؛ فرانسۇز رەسمىيەت يۈزىسىدىنلا قولى بىلەن يەرنى بىر ئىككى قېتىم سىيلاپ قويغانىدىن كېيىنىنى تېپىۋېلىشقا كۈچەپ كەتمىگەن، پەقەت ئىزدەپ كۆردۈم، دېگەن روھىي تەسەللى بىلەنلا بولدى قىلغان؛ گېرمان قولىغا بىر سىزغۇچ بىلەن بورنى ئېلىپ، پولغا كىچىك ـ كىچىك چەمبەرلەرنى سىزغان، ئاندىن ھەر-بىر چەمبەر ئىچىنى ئەستايىدىللىق بىلەن كۆزىتىپ، ئاخىرى ھېلىقى يېڭىنى تېپىۋالغان. ناھايىتى ئاددىي بۇ بايان نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ ئەمەلىيەتتە، گېزىتكە بېسىلغان بۇ كىچىككىنە مىسال ئۈچ دۆلەتنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئىپادىسىگە، تېخىمۇ توغرىراقى، بۇ ئۈچ مىللەتنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىگە سىمۋول قىلىنغانىدى. دەرۋەقە، دۇنيا تارىخى سەھىپىلىرىگە نەزەر

تاشلىغىنىمىزدا، ئىتتالىيە جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى ياكى دۇنيا تارى-خىدىكى سىياسىي ئورنى جەھەتتە ياۋروپادىكى ئىسمى جىسمىغا لايىق «چەمى ئاجراپ كەتكەن بىر پاي ئۆتۈك①» ئىدى. قەدىمكى رىملىقلار بىر مەھەل زور گۈللىنىشكە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تېگى - تەكتى-دىن ئېيتقاندا، يېقىن قوشنىسى — يۇنانلىقلارنىڭ ئالەمشۇمۇل مەدە-نىيىتىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى، خالاس. ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن كېيىن، ياۋروپا ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىش ھەرىكىتى گەرچە ئىتالىيىدىن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەقىقىي زىلزىلىسى غەربىي ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەنىدى. شۇڭا ئىتالىيانلار ياۋروپادىكى باشقا مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا چېچىلاڭغۇ، بوشاڭ، ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچى ئاجىز مىللەت ئىدى؛ فرانسۇزلار ھېسسىياتچان، ئۆزگىرىشچان، ئۇزۇل - كېسىللىكى كەمچىل مىللەت بولۇپ، ئۇلار-نىڭ ناپولېئونغا مىسلىسىز دەرىجىدە چوقۇنۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئە-مەس ئىدى. فرانسۇز مەدەنىيىتىنىڭ نازاكىتى ۋە مىللىي خاراكتېر-ىنىڭ لاتاپىتى ئۇلاردا ئەدەبىياتنىڭ گۈللىنىشىگە سەۋەب بولغانىدى. گېرمانلار گېگىلنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «ئىنسانىيەتنىڭ پىشقان دەۋرى» دىكى ئەقلىي تەمكىنلىكىگە يەتكەن، پەلسەپىۋى كاللىغا ئىگە، سوغۇققان، ئەمەلىيەتچىل مىللەت ئىدى. بىز دۇنيا پەلسەپىسىنىڭ يۈكسەك چوققىسىنىڭ گېرمانىيىدە مەيدانغا كەلگەنلىكىدىن، ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇبىيىتى ۋە خارابىسى ئىچىدىن گېر-مانلارنىڭ قايتا قەد كۆتۈرۈپ ئىقتىسادى گۈللەنگەن، ئىلغار سەۋىيىگە ئىگە مىللەتكە ئايلانغانلىقىدىن بۇ نۇقتىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

خوش، يېڭىنە تېمىسالىدىن قوزغالغان ئۇلانما تەسەۋۋۇرىمىز بىز-نى مۇنداق بىر سوئالغا جاۋاب بېرىشكە قىستايدۇ: يېڭىنە چۈشۈپ قالغان ئاشۇ سورۇندا بىر ئۇيغۇر بولغان بولسا، ئۇ بۇ ئىشقا قانداق

① لۇتپۇللا مۇتەللىپ «ئەجەل ھودۇقۇشىدا» ناملىق فىلىمىتوندا بۇ كىنايىنى بىرىنچى قېتىم ئىشلەتكەن.

ئىنكاس قايتۇرغان بولاتتى؟ ئۇ قولىغا لوپا ئەينەك ئېلىپ، ئۆينىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە سەپ ـ تاقەت بىلەن ئەستايىدىل ئىزدەپ كۆرەرمۇ ياكى ئاشۇ ئۆيدە بىر ئۆمۈر يېگىنىگە پۇتلىشىپ بىللە ياشار-مۇ! ؟ . . .

دەرۋەقە، بۇ بىر ناھايىتى ئاددىي مىسال، خالاس. بۇ خىل تەھلىلنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە توغرا ياكى خاتا بولۇشىدىن قەتئىينە-زەر، بىز ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئىپادىلىگەن مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى ئوپېراتسىيە قىلىشتا ھامان مۇشۇ تۇردىكى ماھىيەتلىك مىساللارنىڭ ئىلھامىغا موھتاج بولىمىز، ئەلۋەتتە.

شۇبھىسىزكى، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە ياشاش شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا مەلۇم بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىدا نۇرغۇن ئۆز-گىرىشلەر يۈز بەرسىمۇ، ئەمما شۇ مىللەتنىڭ ئىپتىدائىي روھىي ماھىيىتىگە ئۇرۇق بولۇپ تېرىلغان پسىخىك جۇغلانما خۇددى پاختا ئىچىدىكى چوغدەك ھامان ساقلىنىپ كېلىدۇ. تۆت مىڭ يىللىق قەدىمىي مەدەنىيەتكە ئىگە ھىندىستاننىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە يۈز نەچچە يىلدىن ئارتۇق ئەنگلىيە مۇستەملىكىسىگە چۈشۈپ قېلىشى نەتىجىسىدە «غەربلىشىش» دولقۇنىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىدىكى شەرقچە سۈكۈناتقا باي ئالاللىق نازاكىتى ۋە غايىۋى پىنھانلىققا تەشنا ھۆل خاراكتېرى ئۆزگەرگىنى يوق. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، نەچچە مىڭ يىللىق سەرسانلىق ـ سەرگەر-دانلىق ۋە ھالاكەتلىك تارىخنى باشتىن كەچۈرگەن يەھۇدىيلارنىڭ ھا-زىرقى زامانغا كەلگەندە مىللىي تېرىلىش ھەرىكىتى قوزغاپ مۇۋەپپە-قىيەت قازىنىشى دەل ئۇلارنىڭ تومۇرىدىكى مىللىي قېنى بىلەن رو-ھىي قاتلىمىدىكى ماھىيەتلىك جۇغلانمىنىڭ ھەر ۋاقىت كۆۋەجەپ

تۇرغانلىقىدىن بولغان.

مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى بىلەن سېلىشتۇرما مەدەنىيەتشۇناسلىقنىڭ گۇللىنىشى بىزنى مىللەتلەرنىڭ ئوخشاشمىغان مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئىپادىلىگەن پىسخىك ماھىيىتىنى تولۇق ئوپېراتسىيە قىلىش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتتى. ئىنسانىيەتنىڭ نۆۋەتتىكى ئىزدىنىشلىرىنىڭ ماددىي دۇنيادىن روھىي دۇنياغا — ئادەمنىڭ ئۆزىگە مەركەزلىشىشى بىزگە كەلگۈسىدىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ ئاجايىپ ئازابلىق دەۋرگە كىرىدىغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

دەرۋەقە، بىز بۇ يەردە سۆزلەۋاتقان مەدەنىيەتشۇناسلىق ئىنسانىيەت يارانقان بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنى ئىنچىكىلەپ تەھلىل قىلغاندا، مەدەنىيەتنىڭ تاشقى قاتلىمى، ئوتتۇرا قاتلىمى ۋە ئىچكى قاتلىمى دەپ بۆلۈشكە بولىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ تاشقى قاتلىمى — ماددىي مەدەنىيەتنى، ئوتتۇرا قاتلىمى — ماددىيلاشقان پىسخىكا بىلەن ئاڭلاشقان ماددىنى، يەنى ھەربىكەت، نەزەريە، تۈزۈملەرنى، ئىچكى قاتلىمى — تاشقى قاتلام بىلەن ئوتتۇرا قاتلامنىڭ جۈغلىنىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن پىسخىك تىندۇرمىنى كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ مۇھاكىمە قىلماقچى بولغىنىمىز دەل مىللىتىمىزنىڭ ئالاھىدە جۈغراپىيىۋى ۋە تارىخىي شارائىتىدا شەكىللەنگەن مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ ئىچكى قاتلىمى، يەنى تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھىي تىندۇرمىسىدۇر.

2

ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىن ئىبارەت بۇ كونا قۇرۇقلۇقتا ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمىي ۋە ئەڭ بۈيۈك مەدەنىيەتلىرى ئاپىرىدە قىلىنغاندى. تاكى ياۋروپا ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئويغىنىشىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار

يەلكەنلىك كېمىلىرىگە تايىنىپ يېڭى دېڭىز يوللىرىنى ئاچقانغا قەدەر، قەدىمكى دۇنيانىڭ چەكسىز ئۇزاق تارىخى مۇشۇ كونا قۇرۇقلۇقتا يارىتىلغانىدى. يەنە كېلىپ، بۇ تارىخ ئۆز مەنىسى بىلەن تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ سىرلىق ناز ـ كەرەشمىسىدە، دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ تىنىمسىز دولقۇنلىرىدا، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ دەھشەتلىك ۋەھىمىسىدە ئۆز مەزمۇنىنى تولۇقلىغانىدى. بىزنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلىقىدىكى چەكسىز ئۇزاق بەلباغدا ئوت، سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ، ئۇچقۇر ئاتلىرىنىڭ تۇياقلىرىدا ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بىرىنچى بېتىنى، مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ ئېپتىدائىي خېمىرتۇرۇچىنى ھازىرلىغانىدى. ئۇلارنىڭ پىسخىك خاراكتېرىدىكى ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ياۋايى جەسۇرلۇق، قىزىققانلىق، قارامىلىق ۋە ئاسان غەزەپلىنىشچانلىق دەل تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئايالىق نازاكىتى بىلەن دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ تەۋەككۈلانە جاسارىتى ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا شەكىللەنگەنىدى. شۇنداق بولغاچقا، پۈتكۈل كونا قۇرۇقلۇقنىڭ مەدەنىيەت تارىخى گويا ئۇچ پۈتلۇق داڭقانغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئاشۇ سەھنىدە ئۆزئارا بىر ـ بىرىنى تارتىشىپ، تىركەشىپ تۇرۇشتەك تىنىمسىز ۋەزىيەت داۋامىدا رويابقا چىققانىدى.

دەرۋەقە، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ھەل قىلغۇچ پىسخىك جەريان ھامان ئۆزىگە نىسبەتەن مۇقىم ۋە ئۇزاق بولغان مەدەنىيەت مۇھىتىنى تەلەپ قىلاتتى. مەلۇم بىر مەدەنىيەت مۇھىتى گەرچە سىرتقى يات مەدەنىيەتلەرنىڭ تىنىمسىز غىدىقلىشىغا ئۇچرىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىدە ئەزەلدىن بار بولغان روھىي ئەندىزىنى ياكى پىسخىك تىندۇرمىنى ساقلاپ قالالىسا، شۇ خىل مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىكى مىللەتلەر ئۆز خاراكتېرىنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ كونتروللۇقى بىلەن تۇتۇپ تۇرالايدۇ. يىراق قەدىمكى

زامانلاردىن تارتىپ تاكى XV ئەسىردىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئويغىنىش دەۋرىگىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريان دەل مۇشۇ ئوخشاش بولمىغان ئۇچ خىل مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئۆزئارا كۆچ سىنىشىش، ئۆستۈنلۈك تالىشىش جەريانىدۇر. خەيرىيەت، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ تارىختىكى زىلزىلىسى قانچىلىك كۆچلۈك، ۋەھىمىسى قانچىلىك قورقۇنچلۇق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئۇنسىز جىلۋىسى ۋە نازـ كەرەشمىگە تولغان غىدىقلاشلىرى بىلەن دېگۈز مەدەنىيىتىنىڭ توسۇۋالغىلى بولمايدىغان شاۋقۇن ـ سۇرەنلىرى ئاخىرقى ھېسابتا ئۇنى تارىخ سەھنىسىدىن سىقىپ چىقاردى. لېكىن، مەيلى تېرىم مەدەنىيىتى بولسۇن ياكى دېگۈز مەدەنىيىتى بولسۇن، ئۇلارنىڭ غالىبانە ئەسلىمىلىرىدە يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ سەلتەنىتى ئاخىرلاشقان ئۇزاق يىللارغىچە ئات تۇياقلىرىنىڭ دۇپۇرلەشلىرىدە ئەكس ئېتىدىغان ۋەھىمىلىك تۇيغۇلار ئاداققىچە ساقلىنىپ قالدى. شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ بۇگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «ھونلار يوقالمىغىچە جاھان تىنچىماس» دېگەن ماقالى بىلەن ياۋروپالىقلارنىڭ «يۇنان ياسايدۇ، تۈرك بۇزىدۇ» دېگەن ماقالى دەل ئاشۇ ۋەھىمىلىك ئەسلىمىنىڭ يالدامىسىدۇر.

شەرقتە چوڭ ـ كىچىك ھېنگان تاغلىرىدىن تارتىپ غەربتە قارا دېگىزغىچە بولغان چەكسىز ئۇزاق دالىدا — ئىچكى ۋە شىمالىي ئاسىيانىڭ شۇڭاق ھىدى گۇپۇلدەپ تۇرغان بىپايان يايلاقلىرىدا ھەم شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتىگىمۇ، ھەم غەربتىكى دېگىز مەدەنىيىتىگىمۇ ئوخشىمايدىغان كۆچمەنچى مىللەتلەرنىڭ ئاتلىقلار مەدەنىيىتى يارىتىلغانىدى. بۇ خىل مەدەنىيەت مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ئۇزلۇكسىز، جاھىلانە داۋاملاشتۇرۇشىدا ئەمەس، بەلكى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى كۆچىيىپ، شاللىنىپ تۇرىدىغان يايلاق مىللەتلىرىنىڭ كۆچ ئۇلاش شەكلىدىكى نۆۋەتلىشىپ تۇرىدىغان سەلتەنەتىدە ھاسىل بولغانىدى. شۇڭا، شىمالدا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى تارىخ سەھنىسىگە چىققان

هونلار، روره‌نله‌ر، سيانپيلار، تۇركله‌ر، ئۇيغۇرلار، قىرغىزلار، كندانلار، موڭغۇللار ۋە مانجۇلارنىڭ ھېچقايسىسى يايلاق مەدەنىيىتىـ نىڭ تەنها ياراتقۇچىسى بولالمايتتى. ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىـ گە تۇشلۇق ئۇلۇشى بار ئىدى. شۇڭا، بۇ خىل مەدەنىيەت ھەر قايسى كۆچمەنچى مىللەتلەرنىڭ زەنجىرسىمان ھالەتتىكى ئۇلىنىشى ۋە ئاۋـ سىز رەۋىشتىكى داۋاملاشتۇرۇشى جەريانىدا بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغانىدى. لېكىن، تارىختا شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، شىمالىي ۋە ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى بۇ بەلباغ نۇرغۇنلىغان كۆچمەنچى مىللەتلەرـ نى پەيدا قىلغان، ئاۋۇندۇرغان ۋە تارىخ سەھنىسىگە چىقارغان بولسىـ مۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۇزاققىچە كاپالەتكە ئىگە قىلالايـ مىغان جۇغراپىيەۋى زونا ئەمەس ئىدى. بىر مەزگىللىك قىزىققانلىق ئارىلاشقان سەلتەنەتتىن كېيىن، يا كۆچۈشكە مەجبۇر بولۇش، يا تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ سىرلىق قوينىغا سىڭىپ كېتىش ئۇلارنىڭ ئورتاق قىسمىتى ئىدى. شىمالىي ئاسىيانىڭ تارىخ سەھنىسىدە ئۇزۇن مەزگىل سەلتەنەت سۈرگەن ھونلارنىڭ ئەڭ ئاخىرى ئۆزى ئاۋۇغان زېمىندا پۈت تىرەپ تۇرالماي، ئاستا ـ ئاستا غەربكە سۈرۈلۈپ ياۋرو‌ـ پادىكى دونای دەرياسى ۋادىسىغا سىڭىپ كېتىشى؛ ئۆتۈكەن تاغلىرىنى مەركەز قىلىپ شىمالىي ـ ئوتتۇرا ئاسىيانى بىرلىككە كەلتۈرگەن كۆك تۇركلەرنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئۇزاق كۆچۈشلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ كىچىك ئاسىيادىكى ئاناتولىيە يېرىم ئارىلىغا ماكانلىشىشى؛ ئورخۇن دەرياسى بويىدا باش كۆتۈرۈپ شىمالنى بىر مەھەل ئىدارە قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە 840 ـ يىلىغا كەلگەندە غەربكە كۆـ چۈشكە مەجبۇر بولۇپ، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى بىلەن تارىم ۋادىسىغا يەرلىشىشى؛ يېنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدا كۆچەيگەن قىرغىزـ لارنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىسسىق ـ سوغۇقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ئىسـ سىق كۆل بويىغا قايتىپ كېلىشى؛ سەددىچىننىڭ شىمالىدا كۆچـ يىپ، غەربىي شىمالنى بىر مەھەل پاراكەندە قىلغان كىدانلارنىڭ

كېيىنچە تارىخ يۈزىدىن ئىز - تىزسىز غايىب بولۇشى؛ XIII ئەسىردىن كېيىن، ياۋروپا - ئاسىيا داللىرىنى تىترەتكەن موڭغۇللارنىڭ ئاستا - ئاستا تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ قېلىشى نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ . . . ئۇلار نېمە ئۈچۈن ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاشۇ سىرلىق زوندا پەيدا بولۇپ ۋە گۈللىنىپ، يەنە ئاشۇ سىرلىق زوندا پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ!؟

ئەمەلىيەتتە، كۆچمەنچى ئاتلىق قوۋملەرنىڭ چاقماقتەك تېز سۈرئەت بىلەن تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، يەنە شۇنداق سۈرئەت بىلەن غايىپ بولۇشىنى يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ سىرتقى پوستى كۈچتۈڭگۈر-لۈككە ۋە ياۋايى جەسۈرلۈققا تولغان، ئەمما ئىچكى قاتلىمى ئاددىي، پسىخىك جۈغلانمىسى ئاجىز خاراكتېرى بەلگىلىگەن. چۈنكى، شەرق-تىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى شەھەر - قەلئە ۋە دېڭىز مەدەنىيىتى ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇقىم، يەرلەشمە هايات جەريانىدا ئۆز ۋۇجۇدىدا توپلىغان پسىخىك ئېنېرگىيىنى، يايلاق مەدەنىيىتىنى ھېچ-قاچان هازىرلىيالمايتتى. يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ پۈتكۈل تەرەققىيات تارىخى تۈپ نېگىزىدىن ئېيتقاندا، ئۇچقۇر ئاتلىرىنىڭ ھەيۋىسىگە تايىنىپ، ئۆزىنىڭ ئەرلىك قەھرىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئايالىق زىباسى ۋە سىرلىق جۈلاسى تەرىپىدىن تىنىم-سىز غىدىقلىنىدىغان، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ كونت-روللۇقى بىلەن ئۇزاققىچە تۇتۇپ تۇرالمايدىغان، پەقەت قويۇندەك تېزلىك بىلەن ھەربىكەتچان ياشاش، تىنىمسىز كۆچۈش، شارائىتقا ماسلىشىش ئارقىلىقلا ئۆزىگە هاياتلىق ئىمكانىيىتى هازىلاپ كەلگەن تارىخ ئىدى. ئۇلارنىڭ سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ غىدىقلىشىغا بولغان ئىچكى قارشىلىق كۈچى ۋە روهىي جۈغلانمىسى خېلىلا ئاجىز بولۇپ، ئۆزىگە مۇۋاپىق مۇداپىئە شارائىتى هازىرلىيالمىغان، هامان گويا ماگنىت قۇتۇبىغا ئاققان تۆمۈر ئۈۋاقلىرىدەك تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ جەلپكار قوينىغا ئەسىر بولاتتى. ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقىنىڭ

كۆپ قىسمىنى ئىستېلا قىلغان چېگىز قوشۇنى نېمە ئۈچۈن جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە يۈز يىلمۇ يۈت تىرەپ تۇرالمىدى؟ يۈەن سۇلالـ سى نامى ئاستىدا جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەن قوبلايخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى چوڭ ئاستانە (ھازىرقى بېيجىڭ) نىڭ ھەيۋەتلىك ئوردا ـ قەسىرلىرىدە شاپتۇل گۈللۈك يەلپۈگۈچ تۇتقان نازىنىنلارنىڭ قولىدىن پار ـ پۈر قاچىلاردىكى خۇشپۇراق جيانگنەن چېچىنى ئىچىۋېتىپ شۇنى چوڭقۇر ھېس قىلدىكى، ھارماس ئات تۇياقلىرىغا تايىنىپ تېرىمچىلار ماكانىدا تىكلىگەن سەلتەنەت ئۇزاققا بارمايدۇ، ئۇلار يا ئېكىن مەدەنىيىتىنىڭ قوينىغا ئۆن ـ تىنسىز سىڭىپ كېتىشى كېرەك، ياكى شىپاڭلىق قەسىرلەردىن ئايرىلىپ ئۆزلىرىنىڭ شىمالدىكى چېدىرلىرىغا قايتىشى كېرەك. خەيرىيەت، موڭغۇللار كېيىنكى يولنى تاللىدى، يۈز يىلغا يەتمەيلا چوڭ ئاستانىنى تاشلاپ، چۆللۈكـ نىڭ شىمالىغا چېكىنىپ چىقتى. چۈنكى، بۇ ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالايدىغان بىردىنبىر يول ئىدى. ئاردىدىن بىر قانچە ئەسىر ئۆتتى، شەرقنىڭ تارىخىدىكى بىر خىللىق تەكرار داۋاملاشتى. سەددىـ چىننىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدا كۆچەيگەن مانجۇلار سەرداری نۇرخاج زور ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىـ گە، ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆچەيگەن بابۇر ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى ھىندىستانغا باستۇرۇپ كىردى. مانجۇلار بۇ يېڭىدا چىڭ خاندانلىقىنى، بابۇر دېھلىدا موغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. ئۇلار شەرقتىكى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك بۇ تېرىم خەلقلىرىنىڭ رەڭگا رەڭ جۇلاسىغا، ھۆل، يېپىشاڭغۇ، سۇيۇقلاندۇرۇلغان روھىي جۇغلانمىسىغا، ھەننۇا مىلـ لىي پەرقلەرنى ئېزىپ ئۆن قىلىۋېتىدىغان مەدەنىيەت تىندۇرمىسىغا ئۆزلىرىنىڭ قوپال، كۆچتۇڭگۇر، قىزىققان جىسمى بىلەن رام بولـ دى. نەھايەت، بىر قانچە ئەسىر ئۆتمەيلا ئۇلارنىڭ شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يايلاق مەدەنىيىتى مۇھىتىدا يېتىلدۇرگەن ئەرلىك ھەيۋىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ھىندى تۇپرىقىنىڭ ئايالىلىق جەزبىگە باي

قوينىدا تولۇق كۆندۈرۈلۈپ تاشلاندى. چۈنكى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇ-
شىدىكى پىسخىك ھالەت ھامان ھېسسىيات جەھەتتىن ئۆزىگە قارشى
جىنسىلىق خاراكتېرنى تەلەپ قىلاتتى. چوڭ دەريا ۋادىلىرىنى ئاساس
قىلىپ مۇقىم، ئولتۇراق تۇرمۇش كەچۈرىدىغان، ئەنئەنىۋى، جاھىل
ئېكىن مەدەنىتىي مۇھىتىدا روھىي جۇغلانمىسى پىشىپ يېتىلگەن،
تەمكىن، ھۆل خاراكتېرگە ئىگە تېرىم مىللەتلىرىنىڭ يۇمشاق مەدەنى-
يىتىگە نىسبەتەن يايلاق مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىدە ئىچكى قارشى-
لىق كۈچى ۋە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كەمچىل ئىدى. شۇڭلاشقا،
شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ
تەنەمسىز قىسىشى، غىدىقلىشى، سۈركۈلۈشى ۋە زەرەتلىشى نەتى-
جىسىدە، ئۇزۇن مەزگىللىك تىركىشىشتىن كېيىن، XV ئەسىرگە
كەلگەندە يايلاق مىللەتلىرىنىڭ سەلتەنىتى ۋە ئات ئۈستىدىكى مەدەنى-
يىتى يېڭىدىن تولۇپ تاشقان ھاياتىي كۈچكە ئىگە دېڭىز مەدەنىيىتى-
نىڭ كۆكۈش دولقۇنلىرى ئۈستىدە لەيلەپ ئۇزۇۋاتقان يەلكەنلىك
كېمىلىرىگە ئورۇن بەردى.

دېمەك، مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، كونا قۇرۇقلۇقنىڭ يېڭى
دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئاۋۋالقى ئۇزاق تارىخى شەرق تېرىمچىلىرى،
يايلاق چەۋەندازلىرى ۋە غەرب دېڭىزچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەنەمسىز
مۇناسىۋەتلەر جەريانىدا دەۋر قىلدى. شۇڭا، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ
سىمۋولى بولغان ساپان، يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى بولغان ئات
ۋە دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى بولغان يەلكەنلىك كېمە پار ماشى-
نىسى كەشىپ قىلىنغىچە بولغان ئۇزۇن تارىخقا ۋەكىللىك قىلاتتى.
ساپاننى ئۆزىگە سىمۋول قىلغان تېرىم مەدەنىيىتى جاھىل، ئاسان
ئۆزگەرمەيدىغان، ئەنئەنىۋى ئاڭغا باي، سىرتقى يات مەدەنىيەتكە نىسـ-
بەتەن ئىچكى قارشىلىق كۈچى كۈچلۈك مەدەنىيەت بولۇپ، ئۇلار ئۆز
ئېھتىياجىنى ئۆز زېمىنىنىڭ نېسىۋىلىرى بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغان،
سىرتقى مەدەنىيەتنى ھامان ئۆزىگە ئۆزلەشتۈرۈشنى ئىستەيدىغان،

فېئودالىق ئەخلاق، ئائىلە ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرگە قاتتىق ئەھ-
مىيەت بېرىدىغان، گۈلدۈرمامىدەك ھەيۋىنى ئەمەس، بەلكى پىنھان
سۈكۈتنى ۋە غايىۋى ئوي - پىكىرلەرنى ياخشى كۆرىدىغان، باش -
ئاخىرى يوق ئاسىياچە ھۆل ئازابقا خۇشتار مەدەنىيەت تىپى ئىدى.
ئۇلارنىڭ گۈزەللىك ئىستىكى ۋە ئېستېتىك خاھىشى تارىخىي شەكىلدە
ئۆز ئىپادىسىنى تاپاتتى. شۇڭا، ئۇلاردا يىلنامە - تەزكىرىچىلىك
تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇنى مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى
شەكلى دەپ قارايتتى.

يەلكەنلىك كېمىنى ئۆزىگە سىمۋول قىلغان دېڭىز مەدەنىيىتى
قەدىمكى يۇنان - رىم مەدەنىيىتىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان، تىنىمسىز
دېڭىز دولقۇنلىرى بىلەن ئارال، تاقىم ئارال ۋە يېرىم ئارالالارنىڭ
ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇرۇشىدىن ھاياتىي كۈچ ئالغان، ئادەم بىلەن
تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى جىمى ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەركىزى قىلغان،
ئۇ رىقابەت ئېڭىغا، تەۋەككۈلچىلىك روھىغا ۋە ئېچىۋېتىش پىسخىكە-
سىغا ئىگە؛ ھۆل، پىنھان، يېپىشاڭغۇ ئاسىياچە ئازابتىن كۆرە
يۇرەكنى تىترىتىدىغان، كىشىنىڭ روھىي دۇنياسىنى لەختە - لەختە
قىلىۋېتىدىغان ئودىپۇسچە كۆيۈشمە ئازابقا خۇشتار مەدەنىيەت تىپى
ئىدى. ئۇلارنىڭ گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشلىرى شەخسىنىڭ قە-
دىر- قىممىتىدە ئىپادە قىلىناتتى. ئۇلار ئىجتىمائىي توپقا قارىغاندا
شەخسىنىڭ ئورنى، رولى، قىممىتى ۋە ئەركىنلىكىگە كۆپرەك ئەھمە-
يەت بېرەتتى. گۈزەل خانىش ھېلىننىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ئېلىپ
قېچىلىشى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان شەخسىي خورلۇق سەۋەبىگە
پارتلىغان ئون يىللىق دەھشەتلىك يۇنان - تروىيا ئۇرۇشى شەرق
تېرىمچىلىرىنىڭ نەزىرىدە ئۆتۈپ كەتكەن ئەخمەقلىق ھېسابلىنىاتتى.
قەدىمكى يۇنان سەنئىتىدە يالىڭاچ ھەيكەلتىراشلىقنىڭ ئاجايىپ تەرەق-
قىي قىلىشى، ئەپسانىلەردە ئۇششاق ئىلاھلاردىن باشقا ھەتتا تەڭرە-
لەرنىڭ تەڭرىسى زېۋىسنىڭمۇ يېرىم ئىلاھ، يېرىم ئادەم سۈپىتىدە

تەسۋىرلىنىشى، داۋانچىنىڭ «ئىنجىل» قىسسىلىرىدىكى پەيغەمبەر-لەرنىڭ رەسىمىنى سىزماي، بەلكى ئىنسانىنىڭ يوشۇرۇن گۈزەللىكى مۇجەسسەملەشكەن ئاددىي شەھەر پۇقراسى مونالىزانىڭ سۈرىتىنى سىزىشى دەل ئۇلارنىڭ شەخسىنىڭ قىممىتىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويىدىغان مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى نامايان قىلغان.

ئاتىنى ئۆزىگە سىمۋول قىلغان يايلاق مەدەنىيىتى ئوتتۇرا، مەر-كىزىي ئاسىيانىڭ كۆپ قىرلىق، ئۆزگىرىشچان ھاۋا كېلىماتىدا ئوت، سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ، قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرىغا تايىنىپ ئۆزلىرىگە زۆرۈر بولغان ھاياتلىق شارائىتى ئىزدەش جەريانىدا، قىزىققان، تېز ھاياجانلىنىپ تېز سوۋۇيدىغان، قارام، جەسۇر خاراكتېرنى يېتىلدۈرگەن. ئۇلارنىڭ ئەنئەنە ۋە تارىخقا بولغان قارىشى تېرىم مىللەتلىرىدەك جاھىلانە تۈس ئالمىغان؛ ئۇلار ھەم شەرق تېرىمچىلىرىدەك ئاسىياچە ھۆل ئازابقا، ھەم غەربتىكى دېڭىز مىللەتلىرىدەك ئودېپۇسچە كۆيۈشمە ئازابقا ياتمايدىغان؛ پەقەت يايلاق مىللەتلىرىدە بولۇشقا تېگىشلىك يا قەھرىمانلارچە ياشايدىغان، يا قەھ-رىمانلارچە ئۆلىدىغان، قىلچە ئارىلىق قالدۇرمايدىغان ئازاب ئېڭىغا ئىگە ئىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ گۈزەللىك ئىستىكى ۋە ئۇنىڭ يۇقىرى پەللىسى قەھرىمانلىق ئېڭىدا ئىپادە قىلىناتتى. ئەڭ گۈزەل، ئەڭ بۈيۈك قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ پەقەت يايلاق خەلقلىرىنىڭ ئاغزا-كى ئىجادىيىتى داۋامىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى شۇ سەۋەبتىندۇر. ئې-پوس — يايلاق مىللەتلىرى ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى شەكلى بولالايتتى. گېگىلنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى «قەھرىمانلىق دەۋرىدە تۇرغان مىللەتنىڭ ساپ ئىپتىدا-ئى ھاياتي كۆچىنى ۋە مىللىي روھنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تولۇق نامايان قىلىپ بېرەلەيتتى». ① شۇنداقلا بىر مۇنەۋۋەر مىللىي ئېپوس

---

① گېگىل: «ئېستېتىكا»، سودا نەشرىياتى، 1986 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 3 ـ جىلد، 2 ـ توم، 131 ـ بەت.

«بىر مىللەت روھىي ماھىيىتىنىڭ كۆرگەزمىخانىسى»① بولالايتتى. شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيانىدىن تارتىپ غەربتە ئېدىل (ۋولگا) دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئىچىدە ئېپوسى بولمىغان مىللەتلەر يوق دېيەرلىك. دەل بۇنىڭ ئەكسىچە «كۆچلۈك تارىخ ئېگىسى» بولغان خەنزۇ مىللىتى دۇنيادا ئەڭ باي تارىخنامىلەرنى يېزىپ قالدۇرغانىدۇ، لېكىن بىرمۇ مۇكەممەل قەھرىمانلىق ئېپوسى قالدۇرمىغان»②.

يايلاق مەدەنىيىتى شەرقتىكى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلىقىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاز ـ تولا ئۇچۇر ئالماشتۇرالايتتى. يايلاق مىللەتلىرىنىڭ شەرقتىكى تېرىم خەلقلىرى بىلەن غەربتىكى دېڭىز ئەللىرىگە قىلغان شىددەتلىك يۈرۈشلىرى نۇرغۇن ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئاز بولمىغان ئىجابىي تەسىرلەرنىمۇ پەيدا قىلدى. تۈرك ـ موڭغۇللارنىڭ ياۋروپاغا قوزغىغان يۈرۈشى ياۋروپادا فېئودالىزىم تۈزۈمىنىڭ ئۇلىنى تەۋرىتىپ، كاپىتالىزمنىڭ بىخلىرىنى تېزلەتتى. خۇددى تارىخشۇناس ماكېندې ئېيتقاندەك: «ياۋروپا مەدەنىيىتى ياۋروپالىقلارنىڭ ئاسىيادىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن»③. ھەتتا ياۋروپانىڭ نۇرغۇن ئېپوسلىرى ئاسىيا يايلاق قوۋملىرى

---

① گېگېل: «ئېستېتىكا»، 3 ـ جىلد، 2 ـ توم، 108 ـ بەت.
② يې شۇشيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1991 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 28 ـ بەت.
③ ماكېندې: «تارىخنىڭ جۇغراپىيىۋى بەلباغلىرى»، سودا نەشرىياتى، 1985 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 46 ـ بەت.

رىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا قارشى ئۇرۇشلارنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈ-
نۇش قىلغان. «ھونلارنىڭ قاخشاتقۇچ ھۇجۇملىرى داۋاملىدا گۈمان
مىللىتىنىڭ «نېپولوگگېن ناخشىسى» ناملىق ئېپوسىنىڭ دەسلەپكى
ئۇلگىسى مەيدانغا كەلگەن. ئالتاي تاغلىرى ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن
غەربكە سۈرۈلگەن تۈركلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قارا دېڭىز بويلىرىنى
بازا قىلىپ، ئەرەبلەر بىلەن بىرلىكتە جەنۇبىي ياۋروپا ئارقىلىق
ئىسپانىيە، فرانسىيىلەرگە ھۇجۇم قىلغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە فرا-
نسۇزلارنىڭ «روللاند ناخشىسى»، ئىسپانلارنىڭ «كېد ناخشىسى»
ناملىق قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى شەكىللەنگەن. تۈركىي قوۋملەرنىڭ
ۋولگا دەرياسىدىن ئۆتۈپ شەرقىي ياۋروپاغا كىرىشى نەتىجىسىدە رۇس
ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىشى بولغان «ئىگورنىڭ يىراقتا يۈرۈشى» ناملىق
قەھرىمانلىق ئېپوسى بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا
تۈركىي قوۋملەرنىڭ «ئوغۇزنامە» قاتارلىق ئېپوسلىرىمۇ مەيدانغا
كەلگەن.»①

3

بىر مىللەتنىڭ بۈيۈك تاللاشقا دۇچ كەلگەن دەقىقىلىرى ھامان
شۇ مىللەت تارىخىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالىدۇ. ئۇزاق
دەۋرلەر مابەينىدە مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي گەۋدىسى ئىچىگە ئاستا-
ئاستا توپلانغان، ئىچكى مەنىۋى قۇرۇلمىنى سۈغىرىپ كەلگەن يوشۇ-
رۇن پىسخىك جۇغلانما دەل ئاشۇ بۈيۈك تاللاشقا دۇچ كەلگەن ھەل
قىلغۇچ پەيتتە گويا يەر تېگىدە مىليون يىللار ئۇخلاپ ياتقان ماگمىدەك
بىراقلا پارتلاپ چىقىشى مۇمكىن. يەھۇدىيلارنىڭ ئەجدادى بولغان
ئىبرايلارنىڭ مىسىر فىرئەۋنىنىڭ بىر قانچە يۈز يىللىق قۇل قىلى-

① ياۋ باۋشۇەن: «دۇنيا ئېپوسلىرىنىڭ مەدەنىيەت جۇغراپىيىسىدىكى بەلبەغى» — «جەنىيانىڭ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 - يىللىق 5 - سان.

شىدىن كېيىن، مۇسانىڭ يېتەكچىلىكىدە مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەت-لەرنى يېڭىپ، ئانا ۋەتىنى — كەنئان چۆللۈكلىرىگە قايتىپ كېلىشى ئۇلارنىڭ تارىخىغا قانچىلىك زور ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلمىدى؟ غەربىي ھونلارنىڭ ئالتاي تاغلىرىدىن ئايرىلىپ، ئېدىل سۇيىنى كېچىپ، شەرقىي ياۋروپا سازلىقلىرى ئارقىلىق دونای ۋادىسىغا كىرىشى ياۋروپانىڭ قەدىمكى ۋەزىيىتىدە قانچىلىك زور داۋالغۇشلارنى پەيدا قىلمىدى! ؟ . . .

تارىختا شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ھەر قانداق مىللەتنىڭ بىر ئۇلۇغۋار تاللاشقا دۇچ كېلىشى، تارىخىي خاراكتېرلىك چوڭ كۆچۈش-كە مەجبۇر بولۇشى ۋە ياكى مەلۇم بىر سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ قاتتىق غىدىقلىشىغا ئۇچرىشى ھامان ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچىنى ۋە پىسخىك قۇرۇلمىسىنى قايتىدىن يېڭىلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا يېڭى مەزمۇن قوشىدۇ. دەرۋەقە، چوڭ كۆچۈش ۋە تاللاشلارنىڭ ھەممىلا مىللەتنىڭ تارىخىغا بۇيۇك پروگرېسسىيىلەرنى ئېلىپ كېلىشى ناتايىن. سىرتقى غىدىقلاش تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان ھەرقانداق ئۇلۇغۋار پروگرېسسىيە ئەڭ ئالدى بىلەن شۇ مىللەت ۋۇجۇدىدىكى مىللىي گېن بىلەن پىسخىك ئېنېرگىيىنىڭ ئىككى مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىشىدا قانچىلىك رول ئوينىغانلىقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

مىلادىيە 840 ـ يىلىدىكى چوڭ كۆچۈش مىللىتىمىز تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن زور ۋەقە بولدى. بۇ قېتىمقى كۆچۈش ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىنىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخىنىمۇ ئۆزگەرتىۋەتتى. شىمالىي ئاسىيانىڭ شاۋقۇن ـ سۇرەنگە تولغان دالىلىرىدا، ئانا تەبىئەتنىڭ پايانسىز قوينىدا، ئۇچقۇر ئاتلار-نىڭ كىشنەشلىرىدە، ئوقيانىڭ كىرىچلىرىدە يېتىلگەن بۇ روھ قانداق قىلىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئانا بالىيانقۇسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان پىنھان چوڭقۇرلۇقىغا جەلىپ قىلىندى؟ ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغان، بىر پۈتۈن مىللەت گەۋدىسى بىلەن ھالاكەتلىك ستاقتا دۇچ كەلگەن

بۇ خەلق پەقەت تارىم ۋادىسىدىكى ئەسلىدىن بار بولغان قەبرىنداشلىرى-نىڭ قوينىدىلا مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش ۋە ياشاش شارائىتىنىڭ ئەبەدىيلىك ئىمكانىيىتىنى بايقىغانىدى. ئارىدىن مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە، بىز تارىمدىكى ئاشۇ قەتىملىق زور قوشۇلۇشنىڭ نەقەدەر توغرا تاللاش بولغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق. ئورخۇن ۋادىسىدىن جەنۇبقا — سەددىچىننىڭ ئىچىگە كۆچكەن ئەجدادلىرىمىز قانداق قىلىپ ئىز - تىزسىز غايىب بولدى؟ خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن ئۆزاق ئۆتمەيلا ئۆزلىرى ئۈچراشقان يەرلىك تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ چوڭ تۆگمىنىگە سىڭىپ كېتىشتى؟ ئۆز مەنىسى بىلەن ئېيتقاندا، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ سۈيۇقلاندۇرۇلغان جىلۋىسى بىلەن شەرقچە سەۋر - تاقەتكە ۋە ئىچكى سۈكۈنانقا باي خاراكتېرىنىڭ ئۆزلۈكسىز، تىنىمسىز غىدىقلىشى قىزىققان، تەنتەك خاراكتېرگە ئىگە «گرانت كاللىلىق» بۇ ئاتلىقلارغا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ روھىي ئېنېرگىيىسى بىلەن تۇتۇپ تۇرغۇدەك ئىمكانىيەت بەرمىگەنىدى. ھالبۇكى، بۇ خىل ئىمكانىيەتنى مىللىتىمىزنىڭ غەربكە كۆچكەن زور بىر قىسمى تەكلىماكاننى قۇچاقلاپ ياشاشقا باشلىغان دەقىقىلەردىن باشلاپ رەسمىي ئىشقا ئاشۇرىدى.

ئەتراپىنى ھەيۋەتلىك تەڭرىتېغى بىلەن قۇرۇم تاغلىرى ئوراپ تۇرغان، دېڭىز - ئوكيانلاردىن يىراق، ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل - يېغىن مىقدارى ناھايىتى ئاز بولغان ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى پىنھان چوڭقۇرلۇق — تارىم ئويمانلىقى ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى بىر بالىياتقۇغا ئوخشايدۇ. بۇنىڭدىن بەش مىڭ يىللار مۇقەددەم ياۋروپا - ئاسىيا يايلاقلىرىدىن ھىندىستانغا سۈرۈلگەن ئېگىز بوي، كۆك كۆز، قاڭشارلىق ۋە بۇرۇت - ساقاللىق كەلگەن ئاريانلار تەڭرى تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ بۇ سىرلىق بالىياتقۇدا ئۆز ئىزلىرىدى.

نى قالدۇرغاندى. شۇندىن باشلاپ ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ بىر قىسىم كۆچمەنچى قوۋملەر تارىم ئويمانلىقىدىكى يەرلىك ئاھالە بىلەن ئۆز ئارا قوشۇلۇپ نىسبەتەن مۇرەككەپرەك بولغان ئىرقىي تەركىبنى، تېرىم ئىگىلىكىگە مەنسۇپ بولغان مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىنى بەرپا قىلدى. مىلادىيە IX ئەسىردىكى بۇيۇك ئۇچرىشىشتىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا تارىم ئويمانلىقىدىكى شەرق بۇددىزم روھىدىن تويۇنغان، ئاياللىق خاراكتېرگە ئىگە يەرلىك مەدەنىيەت خېلى دەرىجىدە يۇكسەل-گەنىدى. يەنە كېلىپ، مەزكۇر مەدەنىيەت نىسبەتەن مۇقىم بولغان بوستانلىق ھايات داۋامىدا ئۆزىدە يۇمشاق، خۇشخۇي، زىلۋا خاراك-تېرنى يېتىلدۇرگەن بولۇپ، ئۇزاقتىن بۇيان ئەرلىك خاراكتېرگە ئىگە كۇچتۇڭگۇر بىر مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە ئۇرۇلۇشىنى ئىستەپ كەلگەنىدى. نەتىجىدە مىلادىيە 840 - يىلدىن كېيىنكى بۇيۇك قوشۇ-لۇش بۇ غايەت زور بالىياتقۇ ئىچىدىكى تۆرەلمىنى يېپىيېڭى ھاياتي كۇچكە ئىگە قىلدى. موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە داۋاملاشقان بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك كۆچۇش جەريانىدا، ساقال - بۇرۇتلىرىنى قويۇق چاچ - توزان باسقان، ئاتلىرى ھارغان، قاتتىق ھاردۇق يەتكەن ئەجدادلىرىمىز تارىم ئويمانلىقىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ سىر-لىق بالىياتقۇنىڭ قوينىدا قانغىچە ئۇخلىۋېلىشقا، ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ھالسىراپ قالغان پىسخىك ئېنېرگىيىنى قايتا تولۇقلىۋېلىشقا ئىمكا-نىيەت تاپتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ روھىيەت چوڭقۇرلۇقىدىكى ئىچكى پىسخىك جۇغلانما يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ سۇركىلىشى بىلەن رادىئاتسىيىلىنىپ، تارىم ۋادىسىدا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان مەدە-نىيەت گۈللىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ سىرلىق بالىياتقۇ ئىچكى ئاسىيادىكى بىر پىنھان زونا بولۇشىغا قارا-ماي، شەرقتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، جەنۇبتا ھىندى مەدە-نىيىتى، غەربتە ئەرەب- پارس مەدەنىيىتى ۋە يۇنان مەدەنىيىتى، شىمالدا يايلاق مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشىغا، ئۆتۈشۈشى-

گه، سۇركىلىشىگه كۆژرۈكلۈك رول ئويناپدىغان مۇھىم تۇگۇن ئە-
دى. شۇڭا، قۇرۇقلۇقتىكى يىپەك يولىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنىڭ يېتىپ
كېلىشى، IX ئەسىردىن كېيىن تامامەن ئۇيغۇرلاشقان تارىم ۋادىسىدە-
كى بوستانلىق مەدەنىيىتىنى يوشۇرۇن ئېنېرتسىيە بىلەن تەمىن ئە-
تتى. تارىم ۋادىسىدىكى بۇيۇك قوشۇلۇشنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى
ھەرقايسى ئۇرۇق - قوۋملەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك يۇغۇرلۇشى ۋە ئۇيغۇر
گەۋدىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە ئۇيۇشۇشى بىلەن خاراكتېرلەندى.
نەتىجىدە بۇ خىل بۇيۇك قوشۇلۇش ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن
دەۋرىنى ئاچتى. خۇددى ياپونىيە ئالىمى خانبدا تورۇ ئېيتقاندەك:
«بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى كۆپىنچە ھالدا شۇ مىللەت-
نىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن قانچىلىك دەرىجىدە ئۇچراشقانلىقى بىلەن
مۇناسىۋەتلىك»①. كولۇمبۇ ئامېرىكا قۇرۇقلۇقىنى تاپقاندىن كېيىن-
كى 300يىل مابەينىدە ئەنئەنىۋى ئاساسى بولمىغان ئامېرىكا مەدەنىيە-
تى نېمىشقا كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە تېز تەرەققي
قىلدى؟ تەرەپ - تەرەپتىن بۇ يېڭى قۇرۇقلۇققا ئاققان تەۋەككۈلچە-
لىك روھىغا باي ياۋروپا كۆچمەنلىرى قانداق قىلىپ يېڭى دۇنيادىكى
«مەدەنىيەت ۋاكۇئۇمى» نى بۇزۇپ تاشلىدى؟ بىر قېتىملىق خەلقئارا-
لىق چوڭ زىياپەت سورۇنىدا يۇز بەرگەن مۇنداق قىزىقارلىق ۋەقە
بىزگە يېڭى قۇرۇقلۇقنىڭ تەرەققىيات تىلسىمىنى كۆرسىتىپ بەردى:
ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئاشۇ قېتىملىق زىياپەتتە جۇڭگولۇقلار، رۇس-
لار، فرانسۇزلار، گېرمانلار ۋە ئىتالىيانلار بەس- بەس بىلەن ئۆزلە-
رىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى كۆز - كۆز قىلىپ ماختىنىپ-
تۇ. پەقەت ئامېرىكىلىقلارلا پىسكۈكىدە كۇلۇپ قويۇپ ئېغىز ئاچماپ-
تۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىنى تېخىمۇ ئوبرازلىق ۋە قايىل قىلار-
لىق قىلىپ ئىپادىلەش ئۈچۈن مىللىي ئالاھىدىلىكىنى، مىللىتىنىڭ

---

① خانبدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 211 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.

ئۇزۇن تارىخىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان داڭلىق ھاراقلىرىنى چىقىرىپ بىر - بىرىگە قەدەھ تۇتۇپتۇ: جۇڭگولۇقلار پۈرىقى دىماقنى غىدىقلاپ تۇرىدىغان ماۋتەي ھاراقىنى، رۇسلار ژوۋكىسىنى، فرانسوزلار شامپان ھاراقىنى، ئىتالىيانلار ژىنوسىنى، گېرمانلار ژېسكىسىنى روملىقلىرىغا قويۇپ، قەدەھ كۆتۈرۈشۈپتۇ. نۆۋەت ئامېرىكىلىقلارغا كەلگەندە، ھەرخىل ھاراقلاردىن ئاز - ئازدىن قويۇپ، ئارىلاشتۇرۇپ، قەدەھ كۆتۈرۈپتۇ - دە: «مانا بۇ ئەبجەش كوكتېيل ھارىقى. بۇ ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئۇنىۋېرسالىق — ئىجادىيەت دېمەكتۇر، دېگەن مەللىي روھنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ» دەپتۇ.

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، تارىخى 300 يىلغا يەتمەيدىغان ياش ئامېرىكا مەدەنىيىتى — يېڭى قۇرۇقلۇق بايقالغاندىن كېيىنكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ئارىلاشما مەدەنىيەتتۇر. ئۇلارنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ تۇرغان پىسخىك تېندۇرمىسىدا تەۋەككۇلانە روھقا باي ياۋروپا كۆچمەنلىرىنىڭ، ياۋايى جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان قىزىل ئەتلىك ئىندىئانلارنىڭ، دېڭىز - ئوكيانلار كېچىپ، يېڭى قۇرۇقلۇققا قۇللۇققا ئېلىپ كېلىنگەن ئافرىقا نېگىرلىرىنىڭ مەدەنىيەت گېنلىرى مەۋجۇت. شۇڭلاشقا، كۆپ خىل ئىرىق ۋە مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىدىن يوشۇرۇن ئېنېرگىيىگە ئېرىشكەن ئامېرىكا مەدەنىيىتى پارتلاش خاراكتېرلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

مىلادىيە IX ئەسىردىكى تارىم ۋادىسىدا يۈز بەرگەن مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىمۇ ئۆزىگە دەل شۇنداق يوشۇرۇن ئېنېرگىيىنى جۇغلىغانىدى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گەۋدىسىگە تارىم ۋادىسىدىكى ساك، تۇخرى قاتارلىق ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ قەدىمكى مىللەتلەر، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىپ، كۆچمەن تۇرمۇش كۆچۈرىدىغان موڭغۇل ئىرقىغا تەۋە قوۋملار، خېلى بالدۇرلا تۇركلەشكەن ئوتتۇرا ئاسىيا تىپىغا مەنسۇپ يەرلىك خەلقلەر

زىچ ئۇيۇشقاندى. نەتىجىدە، تارىمدىكى بۇ بۇيۇك ئۇچرىشىش يېڭىدىن ھاياتىي كۈچكە ئېرىشكەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن مۇقىم بولـ غان ئىچكى ماھىيەتلىك قۇرۇلما ۋە پىسخىك جۇغلانما تەقدىم قىلدى. دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، مىللەتلەرنىڭ بۇيۇك قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن پىسخىك ئەندىزە ھامان سىرتقى مەدەنـ يەتلەرنىڭ غىدىقلىشىغا نىسبەتەن يەكلەش پوزىتسىيىسىنى ئەمەس، بەلكى قوبۇل قىلىش، مايىل بولۇش خاھىشىنى ئىپادە قىلىدۇ. شامان دىنى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئالتاي مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدە ھاياتلىق پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئورخۇن ئۇيـ غۇرلىرى قانداقلارچە شامان دۇنياسى ئىچىدە تۇرۇپ مانىي دىنىنى قوبۇل قىلالىدى؟ مىڭ يىللاردىن ئارتۇق ۋاقىت شەرق بۇددىزم روھى بىلەن تويۇنۇپ كەلگەن تارىم ۋادىسىدا ئىسلام دىنى نېمە ئۈچۈن شۇنچە تېز ئومۇملىشالىدى؟ بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇددىزم مەدەنىيىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان تارىم ۋادىسىدا ئىسلامىيەتنىڭ تېز سۇرئەت بىلەن كېڭىيىشىنى ئەرەب خەلىپىسىنىڭ ۋالىلداپ تۇرغان شەمشىرى ئەمەس، بەلكى بۇيۇك قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسـ خىكىسىدىكى تاش مايىللىق ئەندىزە بەلگىلىگەن. چۈنكى ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى بىر ـ بىرىگە باغلىغان يىپەك يولى ئېلىپ كەلگەن ئالەمشۇمۇل جۇغراپىيىۋى ئەۋزەللىك VIII — IX ئەسىرلەردىكى تارىم ئويمانلىقىنى «تۆت تەرەپكە قارىتىپ دېرىزىسى ئېچىۋېتىلگەن ئۆيگە، گۈللەرنىڭ رەڭ ـ پۇرىقىغا قارىماي شىرنە يىغدىغان ھەسەل ھەرىسىگە»① ئايلاندۇرغانىدى. شۇڭلاشقا، بۇ خىل ئىمكانىيەت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئالتۇن دەۋرىـ نى ئاچتى. ئىسلام تۇسى قويۇق بولغان قاراخانىيلار ئۇيغۇر مەدەنىيـ تى بىلەن بۇددىزم روھىدىن تويۇنغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

① مېڭ چىبىي، لۇ لۇلۇ: «ئويلىنىش ئىچىدە ئىلگىرىلەش»، تارىم ژۇرنىلى، 1988 ـ يىل، 11 ـ سان.

بۇيۇك قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ھاياتىي كۆچى ئۇرغۇپ تۇرغان روھىي تىندۇرما ئىچىدە ئاجايىپ گۈللىنىش مەنزىرىسىگە ئېرىشتى. ئوتتۇرا ئەسىردىن تارتىپ يېقىنقى زامان ۋە ھازىرقى زامانغىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە شەكىللەنگەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ خېمىرتۇرۇچىنى ۋە غول تومۇرىنى دەل ئاشۇ بۇيۇك قوشۇلۇشتىن كېيىنكى جۇشقۇن روھىي تىندۇرما ھاسىل قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئىچكى تەركىبى بىلەن ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكى — ئەرلىك دىن بىلەن ئايالىق دىنىنىڭ، ياۋايى جەسۇرلۇق بىلەن خۇشخۇي تەمكىنلىكىنىڭ، شۇڭا ھىدى بىلەن بازار كۆيىنىڭ، ساددا شېئىرىيەت بىلەن سوغۇقـقان پەلسەپىنىڭ، شۇنداقلا جاسارەت بىلەن نازاكەتنىڭ، ھېسسىيات بىلەن ئەقىلنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىشىدا مەزمۇن تاپقانىدى. تارىم ئويـمانلىقىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق بالىياقۇدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخـىكىسىنىڭ كۆپ خىل مەدەنىيەت گېنلىرىدىن رەڭ ئالغان؛ گاھ ھايا-جانلىنىپ، گاھ پەسكويغا چۈشۈپ تۇرىدىغان؛ قۇرغاق ئەمما ئۆزىنى ھەر ۋاقىت سوغرىپ تۇرۇشنى ئىستەيدىغان؛ ئىچكى پىنھان ئازابلار-غا مەپتۇن بولۇپ ئۆتۈشتىن كۆرە سىرتقى، يىراقتىكى غايىۋى مەنزە-رىلەرگە تەلپۈنىدىغان تۇرەلمىلىرى ئاستا ـ ئاستا يېتىلمەكتە ئىدى.

4

تالاي يىللار ئۆتۈپ كەتتى. شاۋقۇن ـ سۇرەنگە تولغان قانچىلى-غان شەھەر ـ بازارلار تەكلىماكان باغرىغا غەرق بولدى. يىپەك يولىنى بويلاپ تىنىمسىز ئۆتۈپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كول-دۇرما سادالىرى قايتا ئاڭلانمايدىغان بولدى. تەكلىماكان گىرۋەكلە-رىدىكى يېشىل بوستانلىقلاردا بىر مەھەل گۈللەنگەن قارا خانىيلار مەدەنىيىتى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئىدىقۇت مەدەنىيىتى تارىخ-ىنىڭ چاڭ ـ توزانلىرى ئىچىدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ پىنھان سۇكۇتلە-

رنگه دەپنه قىلىۋېتىلدى. چىڭگىز قوشۇنلىرىنىڭ دەھشەتلىك ۋەھىمىسى بىلەن قارا قىتانلارنىڭ شەپقەتسىز ھۇجۇملىرى بىر مەھەل تىنچ، مۇقىم بولغان تېرىم ھاياتىغا كۆنۈككەن مىللىتىمىزنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى بۇزۇپ تاشلىدى. غەربتە دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ قايتا گۈللىنىشى قۇرۇقلۇقتىكى يىپەك يولىنىڭ ھەل قىلغۇچ ئەھمىيىتىنى بىكار قىلىپ، ئىچكى ئاسىيا رايونىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويدى. مەركىزىي ئاسىيا چۆللۈكلىرىدە يېتىۋاتقان كەچكى قۇياشنى قوغلىشىپ، ئۇيغۇق چەمبىرىكىگە قاراپ تىنىمسىز ئۇزاپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ ئىزلىرى ئەمدى قايتا كۆرۈلمەيدىغان بولدى. XV — XIV ئەسىرلەردىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى باش - ئاخىرى يوق ئىچكى تەپرىقچىلىك ۋە سىياسىي مۇقىمسىزلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. ئەرەب چۆللۈكلىرىدىن خەلىپىنىڭ قىلىچى ئەتراپىغا ئويۇشۇپ، ئۇچقۇر ئارغىماقلىرىغا تايىنىپ ئۇچ قېتىمغا كېڭەيگەن ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى ئەھلى سەلب يۇرۇشلىرىدىن كېيىن ئاستا - ئاستا چۆشكۈنلەشتى. XI ئەسىردىن كېيىن، زەئىپلىككە يۈز تۇتقان تەقدىرىدىن دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ قالغان باغداد خەلىپىلىرى بىر زامانلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئىزانتىيىنىڭ ھەيۋەتلىك ئوردا - قەسىرلىرىدىكى مەخمەل دۇمبىلاقلىرىدا سۈنايىلىنىپ يېتىپ، شەھلا كۆزلۈك رەققاسلارنىڭ ناز - كەرەشمىلىك تولغىما ئۇسسۇللىرىنى تاماشا قىلغان چاغلىرىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى سىغدۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى. پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان مەنىۋى چۈشكۈنلۈك تارىم ۋادىسىنىڭ روھىي تەنھالىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەر بىي كۈچىگە تايىنىپ سەئىدىيە خانلىقىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان ئافاق خوجا ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئاتالمىش «خوجا - ئىشانلىق»، «سوپىلىق» تەرغىباتلىرى ئارقىلىق مىللىتىمىز ئېدىئولوگىيىسىنى مەنىۋى مەھكۇملۇققا ئەسىر قىلدى. شۇندىن باشلاپ تارىم ۋادىسىدا گويا

زۇلمەتكە ئوخشايدىغان قاباھەتلىك ئۇزۇن دەۋر ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىدى.

رىم پاپاسى بىلەن فېئودال كىنەزلەرنىڭ مۇداھىش ھۆكۈمرانلىـ
قىنى سىلكىپ تاشلاپ، چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرتىمقىدىن
قۇتۇلۇپ چىققان ياۋروپا يەلكەنلىك كىيىملىرى ئارقىلىق تولۇپ تاشقان
ھاياتىي كۈچكە ئىگە يېڭى دېڭىز مەدەنىيىتى بەرپا قىلغان چاغدا،
ئاسىيا تولىمۇ قېرىپ كەتكەنىدى. ئۇزاق زامانلار مابەينىدە جەمجىت،
بىر خىل، شاۋقۇن ـ سۈرەنسىز ئاققان نىل، دەجلە ـ ئېفرات،
ھىندى ـ گانگ ۋە خۇاڭخې ـ چاڭجىياڭ دەريالىرى ئۆز ھاۋزىسىدىكى
تېرىم مەدەنىيىتىنى قاتمۇ قات لاتقا بىلەن تىندۇرۇپ تاشلىغانىدى.
بۇنىڭ نەتىجىسىدە كۈنسېرى ئالغا قاراپ كېتىۋاتقان ياۋروپانىڭ ئەكـ
سىچە، ئاسىيا بارغانسېرى كەينىدە قالدى.

شۇنىسى قىزىقارلىقكى، ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى
نۇرغۇنلىغان چوڭ دەريالار ئوتتۇرا قىسىمدىكى قار ـ مۇز بىلەن
قاپلانغان ھەيۋەتلىك تاغ تىزمىلىرىدىن باشلىنىپ تۆت ئەتراپتىكى
تۈزلەڭلىكلەرگە قاراپ ئېقىپ، ئەڭ ئاخىرى پايانسىز دېڭىز ـ ئوكيانـ
لارغا قۇيۇلىدۇ. ھالبۇكى، ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى تارىم ئويمانلـ
قىدا بولسا، دەريا ـ ئېقىنلار تۆت ئەتراپىنى قورشاپ تۇرغان ئېگىز
تاغلاردىن باشلىنىپ، مەركەزگە قاراپ ئېقىپ، ئەڭ ئاخىرى تەكلىمـ
كان قوينىغا سىڭىپ كېتىدۇ. دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر جاينىڭ
جۇغراپىيەۋى جايلىشىشىغا ئوخشىمايدىغان بۇ خىل تەتۇر تاناسىپلىق
مۇھىت بۇ ماكاندا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېر
ئالاھىدىلىكىنى ۋە ھەرۋاقىت سۇغىرىلىپ تۇرۇشنى ئىستەيدىغان قۇرـ
غاق مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بولۇپمۇ بۇ رايوننى
شەرق بىلەن غەربنىڭ يېڭى ئۇچۇرلىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدىغان
يىپەك يولى خارابلاشقاندىن كېيىن، ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان،
كىشىنى بىزار قىلىدىغان سىرلىق سۇكۇنات باستي. تەكلىماكاننى
قۇچاقلاپ، چۆل جەمجىتلىقىغا ئەسىر بولۇپ تىنچقىنە ئاقىدىغان تارىم

دەريا سى ئۆز ھاۋزىسىنى چوڭقۇر لاتقىلارغا كۆمۈپ تاشلىدى. دەريا لاتقىلىرى ۋە چىرىندىلاردىن شەكىللەنگەن بوستانلىقلاردا تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ مەڭگۈ توختاپ قالمايدىغان ھۆجۈمى بىلەن ئېلىشىپ، بۇرۇختۇم ھايانقا ئۆگەنگەن بۇ تارىملىق تېرىمچىلار قۇرغاق، ئۆلۈك توپىدا چاك ـ چاك يېرىلغان پۈتلىرىنى تاتىلاپ، مەددا ھلارنىڭ شاللـ ىرىنى چاچرىتىپ بىر جەڭنامىنى تەكرارـ تەكرار ئېيتىشىغا كۆنۈككەـ نىدى. نەۋائىيدىن كېيىنكى 500 يىل ماباينىدە، ئىچكى ئاسىيادىكى بۇ سىرلىق بالىياقۇدا ھاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان يېڭى مەدەنىيەتنىڭ تۆرەلمىلىرى بىخلىيالمىدى. بۇ يەردە شەرق تېرىمچىلىرىدەك كىشـ لىك مۇناسىۋەت ھەققىدىكى چېگىش ئېتىكىلىق مەسىلىلەر ۋە ئائىلە، نەسەپ ئەھكاملىرى مۇھاكىمە قىلىنمىدى؛ ھىندىستانلىقلاردەك مېتاـ فىزىكىغا باي، پانىي ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىگە مەھلىيا بولىدىغان ئوي ـ خىياللار بولۇنمىدى؛ غەربلىكلەردەك شەخسىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى، ئەقلىي يۈكسەكلىكىنى، كەسكىن ئەمەلىيەتچانلىقىنى ئۆز ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ مىزانى قىلمىدىغان پەلسەپە تېخىمۇ ۋۇجۇدقا كەلمىدى. بۇ يەردە پەقەت قۇم بارخانلىرىنىڭ سۈررەك، زېرىكەرلىك جىمجىتلىقىغا ئوخشاش چىدىغۇسىز سۈكۈنات؛ پىنھان، ئاندا ـ ساندا كۆرۈلۈپ قالىدىغان غۇۋا ھاياجان؛ قۇرغاق، چاڭقاق ئىستەك؛ ئاـ خىرقى نۇقتىغا يېتىشنى ئويلىمايدىغان سەۋرسىزلىك ھۆكۈم سۈردى. تېخىمۇ توغرىسى، يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان ئاتلانتىك ئوكيانداء، تەۋەككۈلانە قەدەملىرى بىلەن شامال يۆنىلىشىگە قاراپ ئۇزۇپ كېتىۋاتقان كېمىلىرىنىڭ ئاپئاق يەلكەنلىرىگە يېڭى دۇنيانىڭ تارىخىنى يېزىشقا باشلىغان چاغدا، تارىم ۋادىسى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ «ۋاكۇئۇم بەلبېغى» غا، كونا قۇـ رۇقلۇقتىكى «تەنھا ئارال» غا، يېقىنقى زامان تارىخىدىكى «ئۇنتۇلغان زونا» غا ئايلىنىپ قالغانىدى. گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان بۇخىل مۇدھىش دەۋر تاكى XX ئەسىرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگىچە داۋاملاشتى.

دەرۋەقە، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ، دەيدىغان نەزەرىيە مۇتلەق ئىلمىي نەزەرىيە ئەمەس، لېكىن جۇغراپىيىلىك جايلىشىشنىڭ بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان بىۋاستە تەسىرىنى سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ. چوڭ دەريا ۋادىلىرىدىكى لاتقىلاردىن شەكىللەنگەن تۇزلەڭلىكلەردە ياشاپ كەلگەن ھىندىلار بىلەن شىمالىي ئاسىيانىڭ يەلپۇنۇپ تۇرغان پايانسىز يايلاقلىرىدا ئاتىنى ئۇستىدە ياشاپ كەلگەن موڭغۇللارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە پەرقلىق بولغان جۇغراپىيىلىك مۇھىت بەلگىلىگەن. ياۋروپا مەرىپەتچىلىك دەۋرىدە ئۆتكەن فرانسىيە پەيلاسوپى مۇنتېسكيۇ گەرچە ئۆز تەلىماتلىرىدا جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ھەل قىلغۇچ رولىنى ھەدەپ كۆككە كۆتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى سەل قاراشقا بولمايدىغان تەرەپلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ بەردى. قەدىمكى يۇنانداۋ نېمە ئۈچۈن ئالەمگە مەشھۇر ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر، ئادەم بەدىنىنىڭ گۈزەللىكىنى ئىپادە قىلىدىغان ھەيكەلتىراشلىق شۇنچە تېز تەرەققىي قىلدى؟ ماركس بۇنى گرېتسىيىنىڭ گۈزەل جۇغراپىيىلىك مۇھىتىغا باغلىدى: «يۇنانلىقلارنىڭ گۈزەل تەبىئىي شارائىتى — ئۇنىڭ بۇلۇتسىز كۆك ئاسمىنى، ئۇنى ئوراپ تۇرغان چەكسىز يېشىل زۇمرەت دېڭىزى ئۇلارنى گۈزەللىككە ئۈندىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىلاھلىرىنىمۇ ئەڭ گۈزەل، ئەڭ ئالىي كىشى سۈپىتىدە تەسۋىرلىدى. گرېتسىيىنى قاپلاپ تۇرغان گۈزەل، زەڭگەررەڭ ئاسمانىنى ئادەم قىياپىتىدىكى «بۇيۇك ئاتا»، دېڭىزدا لەھەڭگە مىنىپ، شىددەتلىك دولقۇنلار ئارىسىدا يۇرىدىغان زور بىر كىشى قىلىپ تەسۋىرلىسە، قۇياشنى ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچىدىغان بىر ئاقساق تۆمۈرچى قىلىپ تەسۋىرلىدى. . .»①

① ماركس، ئېنگلېس: «سەنئەت توغرىسىدا»، موسكۋا، رۇسچە نەشرى، 1 ـ توم، 270 ـ بەت.

مەددىاھ ـ ۋائىزلىق ئەرەب سەھرالىرىدىن تەكلىماكان گىرۇەكـ
لىرىنگىچە بولغان قۇرغاق، ھۆل ـ يېغىنسىز، چۆل ـ جەزىرىلەر
بىلەن ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ تۇرىدىغان بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلـ
شىپ كەتكەن ئىچكى ئاسىيادا تەرەققىي قىلغانىدى. بۇ يەردىكى قۇياش
نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى بىلەن سۇسىز چۆللەرنىڭ ئالۇۋۇندەك
يالىلدىشىدىن شەكىللەنگەن قۇرغاق، زېرىكەرلىك ھايات ئۇلارنى شېئـ
رىي تۇيغۇغا باي، ھېسسىياتچان، تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئۆزلىرىـ
نىڭ چاڭقىغان روھىي دۇنياسىغا تەسەللىي تېپىشقا ئۆگەتكەن. ئېھـ
تىمال، دۇنيادا باشقا ھېچقانداق بىر مىللەت ناتىقلىقتا ئەرەبلەردەك
ئۇنچىلىك چۆرە بولمىسا كېرەك. باشقا ھەرقانداق بىر تىل ئىپادىـ
لەش ئىقتىدارى، قاپىيە ۋە شېئىرىي تۇيغۇ جەھەتتە ئەرەب تىلىدەك
كۇچلۇك بولمىسا كېرەك. ئەرەب تارىخىنى ئۇزۇن يىل تەتقىق قىلغان
فىلىپ ھىتتى بۇ ھەقتە مۇنداق يازغانىدى: «دۇنيادىكى ھەر قانداق
بىر تىل مىللىي روھنىڭ بارلىق تەرەپلىرىنى ئىپادە قىلىشتا ئەرەب
تىلىدەك كۇچلۇك بولمىسا كېرەك. شېئىرىي مىسرالار ئارقىلىق
ھېسسىياتنى ئىپادىلەش ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋالقى ئەرەبلەرنىڭ بىردىنـ
بىر ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۇلارنىڭ تىل ئىقتىدارى پەقەت شېئىرىيەت
ئارقىلىقلا ئەمەس ياخشى ئىپادىلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيتتى. ئىسلام
دىنى ئەرەب تىلىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئەرەب مىللىتىنىڭ
بۇ خىل پىسخىك ئۆزگىچىلىكىنى ئۆزىدە تولۇق نامايان قىلغانىدى.
ئىسلام دىنىنىڭ غەلبىسى مەلۇم مەنىدە بىر تىلىنىڭ غەلبىسى،
بولۇپمۇ بىر كلاسسىك دەستۇرنىڭ غەلبىسى ئىدى. . . »① شۇڭا
ئەرەبلەر ئۆزلىرىنىڭ بىر ماقالىدا: «ئەقىل ئۇچ نەرسىگە —
پەرەڭلەر (ياۋروپالىقلار) نىڭ كاللىسىغا، چىن (جۇڭگو) لوقلارنىڭ
قولىغا، ئەرەبلەرنىڭ تىلىغا مۇجەسسەملەشكەن» دەيدۇ. ئونتۇرا ئە-

---

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 33 ـ ، 34 ـ ، 35 ـ بەتلەر، سودا نەشرىياتى، 1973 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى.

سىردىكى ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە پەلسەپىسىنىڭ گۈللىنىشى، ئەمەلىيەتتە، ئەرەب تىلىنىڭ ئىپادە قۇدرىتى ئارقىلىق ئېرىشىلگەن شېئىرىي پەلسەپە ئىدى. گېگىل: «شېئىرىيەت ئېلىنى ئىزدىسەك ئىرانغا بار» دەپ تەرىپلىگەن ئوتتۇرا ئەسىر پارس شېئىرىيىتىمۇ مۇسۇلمان شەرقىنىڭ شېئىرىي تۇيغۇسىدا يۇكسەك پەللە يارالىنالمىدى. بۇيۇك قوشۇلۇشتىن كېيىنكى مىڭ يىلدىن ئارتۇق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئەمەلىيەتتە، ساپ شېئىرىيەت بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئەدەبىيات ئىدى. ئەرەب سەھرالىرىنىڭ زېرىكەرلىك تۇنلىرىدە توقۇلۇپ، پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمانى دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان «مىڭ بىر كېچە» رىۋايەتلىرىنىڭ ئەڭ نەپىس، ئەڭ گۈزەل بابلىرى نېمە ئۈچۈن ئىشرەت ۋەسۋەسىلىرى گۈپۈلدەپ پۇراپ تۇرغان بايانلار بىلەن شەھلا كۆزلۈك هۆر - پەرىلەرنىڭ ناز - زىبا بىلەن تولغان تەسۋىرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ؟ تارىم ۋادىسىدىن تاكى نىل دەريالىسىغىچە بولغان ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر شېئىرىيىتىدە نېمە ئۈچۈن «يار»، «مەي»، «جانان» ۋە «گۈل» ۋەسلىگە تەشنا ئىشقىي شېئىرىيەت شۇنچە تەرەققىي قىلىدۇ؟...

شەك - شۇبھىسىزكى، ئاسىيا چۆللۈكلىرىنىڭ تونۇردەك قىزىپ كەتكەن تومۇز كۈنلىرى بىلەن زېرىكەرلىك تۇنلىرى بۇ يەردە ياشايدىغان كىشىلەرنىڭ ئاي يۈزلۈك هۆر - پەرىلەرنىڭ ئىشق - مۇھەببىتى بىلەن ئۆز كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇشقا ئوندىدى؛ قۇرغاق ئاسمىنىدا بىر قەۋەت نېپىز چاك - توزان ئېسىلىپ تۇرغان قاينات بازار - رەستىلەر- دە غىل - پال كۆرۈنۈپ قالىدىغان چۆمبەللىك قىز - چوكانلارنىڭ يوشۇرۇن رۇخسارى سۆز سەنئىتىدە چۈمۈر بۇ كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىنى غىدىقلىدى؛ ھەيۋەتلىك سېپىل - قەسىرلەرنىڭ ھىمايىسى بىلەن سۇلتانلارنىڭ پىنھان ھەرەمخانىلىرىغا بەخشەندە قىلىۋېتىلگەن ياش كېنىزەكلەر تۇلپارغا مىنگەن سۆمبالىق شاھزادىلەر ھەققىدە تاتلىق خىياللارغا رام بولدى... ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چۈشكۈنلۈكـ

كه يۇزلىنىشىدىن كېيىنكى تۇراق تارىخىي دەۋرده پۈتكۈل ئەرەب سەھرالىرى، ئىران چۆللۈكلىرى، ماۋەرائۇننەھر ۋە تارىم ۋادىسى يېڭىلانماي تەكرار - تەكرار ئېيتىلىپ تۇرىدىغان ئىشق - مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ مەست قىلىشى بىلەن چاڭقاق - قۇرغاق ۋۇجۇدىغا تەسەللى تېپىپ كەلدى. تەپەككۇر ئۇسۇلىدىكى بىر خىللىق، بەدىئىي تەسەۋۋۇردىكى قېلىپبازلىق، مەزمۇندىكى قۇرغاقلىق ۋە تېما - مو- تىفلاردىكى تەكرارلىق مۇسۇلمان شەرقىنىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەنده ئەقلىي تەپەككۇرىدىكى چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ نەتى- جىسىده ئەدەبىي ئۇيغىنىش دەۋرىدىن كېيىن، ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەن پەلسەپىده يېڭى تەپەككۇرغا، تەبىئىي پەنلەردە پارتلاش خاراك- تېرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلارنىڭ ئەكسىچە، ئىچكى ئاسىيا دەۋرىدىن ئاستا - ئاستا كەينىده قالدى.

5

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ، تارىم ۋادىسىدا مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغاندىن كېيىنكى مىڭ يىلدىن ئارتۇق جەريان مىللىتىمىزنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى ۋە مەدەنىيەت پىسـ- خىكىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئاساسلىق دەۋر ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە، بۇ جەريانىدا مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى شەكىللەندۈر- گەن ئامىللار مۇرەككەپ ۋە كۆپ خىلدۇر. ھالبۇكى، بىر مىللەتنىڭ مەلۇم مەدەنىيەت مۇھىتىدا شەكىللەندۈرگەن پسىخىك جۇغلانمىسى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بىرقانچە ئامىلنىڭ مۇھىم رول ئوينـ- ىشى، باشقا قوشۇمچە ئامىللارنىڭ مۇئەييەن تۇرتكىسى نەتىجىسىده ئىشقا ئاشىدۇ. ئۇنداقتا، ئۇيغۇر مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى شەكىللەن- دۈرگەن ئاساسلىق ئامىللار نېمە؟ ئۇلار قانداق رول ئوينىغان؟

بىرىنچى، تەكلىماكان روھى

بۇنىڭدىن بىر قانچە يىللار ئىلگىرى تەكلىماكان گىرۇپكىگە جايلاشقان بىر قاينىاق بازارنىڭ شەنبىلىك ھايات‌ىنى تاماشا قىلىۋاتقان بىر ياپونىيەلىك سەييا‌ھ ھاياجان ئىلكىدە مۇنداق دېگەنىكەن: «شەرقىي ئاسىيانىڭ ياپىپىشىل ئېكىنزارلىقلار بىلەن تولغان مۇنبەت زېمىنىدا، ئۇستىدە ئاقۇش تۇمانلار لەيلەپ تۇرغان گىرىمسەن تاغ ـ دەريالىرىغا قاراپ مۇقىم، پىنھان تېرىم ھاياتى كەچۈرۈپ كەلگەن خەلقلەر ئۆزلىرىدە مۇلايىم، سەۋرچان، ئايالىلىق نازاكەتكە باي ھۆل خاراكتېرنى يېتىلدۈرگەن؛ لېكىن ئىچكى ئاسىيانىڭ تەبئىي مۇھىتى بۇنىڭغا تۈپتىن ئوخشىمايدىكەن. بۇ يەرنىڭ مۇھىتى قۇرغاق، تاغلىرى قاقاس، قۇملۇقلىرى پايانسىز بولۇپ، بۇ ھال يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئوچۇق ـ يورۇق، قىزىققان، ئەرلىك جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان قۇرغاق خاراكتېرنى يېتىلدۈرگەن بولۇشى مۇمكىن...»

بىزنىڭچە، ياپونىيەلىك بۇ سەييا‌ھنىڭ يۇقىرىقى تەھلىلى ئاددىي بىر سېلىشتۇرما بولمىسا كېرەك، ئەلۋەتتە. چۈنكى ئۇزۇن تارىختىن بۇيان بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز تەكلىماكان چۆللۈكىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق بالىيانقۇنى قۇچاقلاپ ياشاپ كەلگەنىدى. بۇ سىرلىق بالىيانقۇغا مىللىتىمىز ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن تالاي سەرگۈزەشتىلەر — خۇشاللىقمۇ، ئازابمۇ، ۋەھىمەمۇ، گۈزەللىكمۇ يوشۇرۇنغانىدى. تەكلىماكان ئۇلار ئۈچۈن بىر «مېھرىبان ئانا» ئىدى، ئۇلار ئۇنى ئۇلۇغلايتتى، ئۇ توغرۇلۇق گۈزەل رىۋايەتلەرنى توقۇيتتى. ئۇنىڭ باغرىغا كۆمۈلگەن قەدىمىي شەھەرلەردىن بەزى ـ بەزىدە ئاڭلىنىپ قالىدىغان مۇڭلۇق ناخشا سادالىرىدىن، توخۇلارنىڭ چىلاشلىرىدىن، تۈلپارلارنىڭ كىشنەشلىرىدىن، تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما ئاۋازلىرىدىن سۆيۈنۈپ كېتەتتى. قەلبىدە مۇھەببەت ئويغانغان يىگىت ـ قىزلار گويا ئۇلۇغ

ئانىنىڭ ئەمچەكلىرىگە ئوخشايدىغان سانجاق - سانجاق قۇم بارخانلىرىنىڭ ئۈستىدە ئوڭدىسىغا يېتىۋېلىپ، تولۇن ئاي-نىڭ كۆتۈرۈلۈشىنى كۈتەتتى. . . دەرۋەقە، «چۆل — ئۇلارنىڭ ۋەتىنى، ئانىسى، كۆڭۈل خۇشى ئىدى. شۇڭا چۆلنىڭ گۈزەللىكىنى پەقەت چۆل پەرزەنتلىرىلا بىلىدۇ. . .»① يەنە بىر تەرەپتىن، تەكلىماكان ئۇلار ئۈچۈن قورقۇنچلۇق سىر ئىدى. ئۇنىڭ گويا ئۇخلاپ ياتقان زور شىرەڭ ھەيۋەتلىك جىسمىغا جىمىكى رەھىم-سىزلىك، ۋەھىمە، مەڭگۈ تويمايدىغان ئاچكۆزلۈك يوشۇرۇنغانىدى. ئۇ قورقۇنچلۇق گۈركىرەپ نەرە تارتسا، بىر كېچىدىلا قاياق شەھەر-لەرنى، كىمخاپتەك بوستانلىقلارنى يۇتۇپ كېتەتتى. تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتى ئەمەلىيەتتە تەكلىماكان بە-لەن بولغان نەچچە مىڭ يىللىق جاپالىق كۈرەش جەريانىدا شەكىللەن-گەنىدى. ئۆز مەنىسى بىلەن ئېيتقاندا «چۆل ئادەملىرىنىڭ مىجەزىمۇ سۇسىز جەزىرىلەردە كۆكلەپ تۇرغان ئاشۇ تىكەنلىك ئوتلارنىڭ تەبە-ئىيىتىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. راھەتلىك باغلار، شەھەرنىڭ سالقىن سارايلىرىدا يىللاپ ئاپتاپ كۆرمىگەن لەشتەك ئاق چىرايلارنى بۇ يەردە ئۇچرىتقىلى بولمايدۇ. چۆل ئادەملىرىنىڭ چىرايى قۇياشتا چاقناپ مىستەك پارقىراپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ رەڭ-گىمۇ ئۆڭۈپ ئاشۇ قۇملارنىڭ رەڭگىگە ئوخشاپ قالغان؛ قۇياشنىڭ ئوتتەك قىزىق تەپتى، ئۇزۇلمەي چىقىپ تۇرغان چۆل شامالىلىرى جاھىللىق، قوپاللىق، مەردانىلىك، سادىقلىقتەك خىسلەتلەرنى ئۇلار-نىڭ قان - قېنىغا سىڭدۈرۈۋەتكەن. . . شۇنداق، بۇ يەردە تەبىئەت ھېچ بىر ھاياتلىقنى پەيلىمەيدۇ؛ ھەممە نېمە ئۆزىنىڭ قايتماس، ئىگىلمەس روھىغا تاپىنىپلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ! . . .» ② شۇڭلاشقا ئۇيغۇر روھى بىلەن تەكلىماكان قۇملۇقى ئوتتۇرىسىدا بىر

---

① ② مەمتىمىن ھوشۇر: «قۇم باسقان شەھەر»، 287 -، 288 - بەتلەر، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 - يىل نەشرى.

خىل يوشۇرۇن ئىچكى مۇناسىۋەت شەكىللەنگەن. بىز بۇ خىل روھىي باغلىنىشنى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «قۇم باسقان شەھەر»، خالىدە ئىسرائىلنىڭ «قۇملۇقنىڭ چۈشى»، ئەختەم ئۆمەرنىڭ «قۇرتلاپ كەتكەن كۆل»، مۇھەممەت باغراشنىڭ «جەزىرە» قاتارلىق ئەسەرلەرىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. دېمەك، مىللىتىمىز خاراكتېرىنىڭ يېتىلىشى ۋە ئىچكى پسىخىك جۇغلانمىسىنىڭ تەركىبىدە تەكلىماكاندىن ئىبارەت بۇ سىرلىق جەزىرىنىڭ قۇرغاق، ئىنسان بىلەن تەبىئەتتىن تاشقىرى بىر ئىلاھىي كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى ئۆز ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەقسىتى قىلىدىغان مەنىۋى ھالەت ئۆز ئىزلىرىنى چوڭقۇر قالدۇرغان.

ئىككىنچى، دېھقان مىللەتكە خاس مەنىۋى تىندۇرما

قايسىدۇر بىر پەيلاسوپ: «دېھقىنى بار مىللەت يوقالمايدۇ» دەپ-تىكەن. دەرۋەقە، نىسبەتەن مۇقىم بولغان تېرىم ھايات داۋامىدا دېھقانلار شۇ مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ساقلىغۇچى ۋە ئەۋلاد-تىن - ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرغۇچى گەۋدە ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئۆز نېسىۋىسىنى ئۆز يېرىنىڭ ھوسۇلىدىن ئېلىپ، «يەر - ئانا تۇن قو-زۇق» دېگەن ئەقىدىگە قاتتىق ئېسىلىپ ياشايدىغان دېھقانلارنىڭ ۋۇجۇ-دىدا سۇ، ئوت مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ يۈرىدىغان چارۋىچىلارغا قارىغاندا جاھىل، مۇقىم، ئېغىر - بېسىق، ئەنئەنە - ئۇدۇملىرىنى ئۆزۈپ قويۇشنى خالىمايدىغان، ئۆز نېسىۋىسىگە شۈكۈر قىلىپ ياشايدىغان خاراكتېر ئۇستۇن ئورۇننى ئىگىلەيتتى. بىز تەك-لىماكان گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىقلاردا تىرىكچىلىك قىلىۋاتقانلار-نىڭ يېقىنقى بەش ئەسىردىن بۇيان دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە ئۇششاق تىجارەتنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان تەبىئىي ئىگىلىك مۇھىتىدا بىر خىلدا ياشاپ كەلگەنلە-كىنى چوڭقۇر ھېس قىلمىز. سۈيى ئىنتايىن كەمچىل، ئىقلىمى

قۇرغاق، ھەر ۋاقىت قۇم بورانلىرىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرىدىغان بۇ جەزىرىدە پەقەت ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئەمگەكچان قولى ئارقىلىقلا ھاياتلىق ئېھتىياجىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان يېشىل بوستانلىقلار ھاسىل بولغانىدى. پەقەت دېھقانلار بۇ ناچار مۇھىتقا بەرداشلىق بېرىپ ئۇن - تىنسىز ياشاشقا ئادەتلەنگەنىدى. شۇڭا، ئۆلۈك توپىلىق يولدا كەتمىنىنى مۇرىسىگە ئېلىپ، چاك- چاك يې- رىلغان يالىڭاياق پۇتلىرىدا توپا توزىتىپ كېتىۋاتقان تارىملىق بوۋاي- لىرىنىڭ ياشاۋاتقىنىغا كۆزلىرى بىلەن چاڭگا ساقاللىرىدا ۋۇجۇدىغا تە- نىپ كەتكەن بىر چوڭقۇرلۇق، يىراق ئۆتمۈشكە تۇتىشىپ كەتكەن بىر كەيپىيات ئەكس ئېتىدۇ. دېمەك، قۇرۇم ۋە تەڭرى تاغلىرىدىن تارىم ئويمانلىقىغا قاراپ ئاققان نۇرغۇنلىغان دەريا - تارامىلارنىڭ لاتقىلىرىدىن شەكىللەنگەن بوستانلىقلاردا مىللىتىمىزنىڭ مۇقىم تې- رىم ھاياتىغا كۆچكەندىن بۇيانقى دېھقان مىللەتكە خاس روھىي تىندۇر- مىسى يوشۇرۇنغانىدى. بۇ تىندۇرمىدا جاھاندىن خالىي بېكىنمە كەي- پىيات، قېرىلىققا خاس ئېھتىياتچان پوزىتسىيە، ئۇزۇن مەزگىللىك بىر خىللىقتىن شەكىللەنگەن بۇرۇختۇرمىلۇق، سۇررەئ قۇملۇقلارغا ئەسىر بولغان سۇكۇنات بار ئىدى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدى بىر خىلدا بوزىرىپ ياتقىنىغان تەكلىماكان چۆلىگە ئوخشاش ئىدى. ئۇ قاغجىرايتتى، ئەمما ئىنىمەيتتى؛ يىراقلارغا تەلپۈنەتتى، ئەمما ئۆزگەرمەيتتى. . . مىل- لىتىمىز تەكلىماكان چۆلىنىڭ ئۇزۇن ھەم زېرىكەرلىك تۇنلىرى بىلەن ئاتەش ئاپتاپلىرىنى دېھقانغا خاس سەۋرچان جىسمىغا سىڭدۇ- رۇپ، يىراق تارىخنى بۇگۈنگە ئۇلىدى. ئەگەر بىر مىللەتنىڭ دېھقان- لىرى مەۋجۇتلا بولىدىكەن، شۇ مىللەتنىڭ مەنىۋى تىندۇرمىسىدىكى ماھىيەتلىك ئېنېرگىيە مەڭگۇ ئۇزۇلۇپ قالمايدۇ. ئۇز نۆۋىتىدە شۇ مىللەتنىڭ دېھقانلىرى سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ غىدىقلىشى ۋە رادىئاتسى- يىلىشىگە ئۇز ۋۇجۇدىدىكى جاھىللىقى بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئىككى مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىشىدىن كېلىپ چىققان تەڭپۇڭسىزلىقنى

تىنچلاندۇرىدۇ. ھەممىمىزگە مەلۇم، ئۆكتەبىر ئىنقلابىدىن ئىلگىرى ئۆزبېكلەر سىر ۋە ئامۇ دەريالىرى ئارىلىقىدىكى بوستانلىقلار بىلەن پەرغانە ئويمانلىقىدىكى مۇنبەت ۋادىدا دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ ياشاپ كەلگەن تېرىمچى خەلق ئىدى. قازاق ـ قىرغىزلار بولسا دەشتى قىپچاق دالىلىرى بىلەن ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى يايلاقلاردا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، چوڭ ئۆزگىرىشكە يۈز تۇتقان ئوتتۇرا ئاسىيا ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ، بولۇپمۇ رۇس مەدەنىيىتىنىڭ قاتتىق رادىئاتسىيىسىگە دۇچ كەلدى. بۇ خىل مۇرەسسەسىز مەدەنىيەت رادىئاتسىيىسى تاكى سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغانغا قەدەر 70 يىل داۋاملاشتى، نەتىجىدە يايلاق ھاياتىدىن بىۋاستە شەھەرلەشكەن قازاق ـ قىرغىزلار ئۆزلىرىدىن كۆپ دەرىجىدە كۇچلۇك بولغان رۇس مەدەنىيىتىنىڭ رادىئاتسىيىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي «ئىمپورت ـ ئېكسپورت» تەڭپۇڭلۇقىنى يوقىتىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە مىللىي تىل جىددىي كىرىزىسقا ئۇچراپ، مەدەنىيەتتە كەڭ كۆلەمدە رۇسلىشىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى، ھەتتا رۇس تىلىنى ئانا تىل ھېسابلايدىغانلارنىڭ سانى كۇنسايىن كۆپەيدى. مۇستەقىللىق جاكارلاشتىن ئىلگىرىكى قىرغىزستان پايتەختى بىشكەك (فرونزې) تە قىرغىز تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان ئەڭ ئاخىرقى بىر ئوتتۇرا مەكتەپمۇ تاقىلىپ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەنىدى...

لېكىن، ئۆزبېكىستانىنىڭ ئەھۋالى باشقىچە ئىدى. ئۆزبېكلەرمۇ ئوخشاشلا رۇس مەدەنىيىتىنىڭ كۇچلۇك رادىئاتسىيىسىگە دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئەسلىدىنلا مۇئەييەن ئەنئەنىۋى ئاساسقا ئىگە شەھەر ۋە تېرىم مەدەنىيىتى بولغاچقا، رۇس مەدەنىيىتىنىڭ كۇچلۇك ئېقىمىغا قارشى ئىنكاس قايتۇرالىدى، شۇنداقلا سىرتقى مەدەنىيەت بىلەن مۇئامىلە قىلىشتىكى تەڭپۇڭلۇقنى يوقىتىپ قويمىدى... بۇنىڭدىكى سىر دەل ئۆزبېكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى شەھەر مەدەنى

يىتى ۋە مىللىي پسخىك جۇغلانمىغا باي تېرىم مىللىتى بولغانلىقىدىندۇر. تېخىمۇ توغرىسى ئۆزىگە جاھىل، قېرىلارچە ئېغىر - بېسىق خاراكتېر يېتىلدۇرگەن، كولخوز - قىشلاقلىرىدىن ئايرىلالمايدىغان، پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقىنى پاختا بىلەن تەمىنلىگەن ئۆزبېك دېھقانلىرىنىڭ بولغانلىقىدىندۇر.

دېمەك، دېھقان مىللەتكە خاس ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان، جاھىل، سىغدۇرۇشچان روھىي تىندۇرما مىللىتىمىز مەدەنىيەت پسخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەن مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىدۇر.

ئۇچىنچى، كۆپ قېتىملىق ئېتىقاد كىرىزىسىدىن كېلىپ چىققان «قايتىدىن قۇرۇش» پسخىكىسى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، چەت ئەللەر بىلەن بولغان بېرىش - كېلىشنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق بىر قىسىم چوڭ شەھەرلەردە يوشۇرۇنچە چېركاۋلارنى زىيارەت قىلىپ تۇرىدىغان، مىلاد بايرىمىنى ئۆتكۈزۈشكە قاتناشقانلىقىدىن ھاياجانغا چۆمىدىغان، «ئىنجىل» تەرجىمىلىرىنى تارقىتىشقا ئۇرۇنۇۋاتقان، بوينىغا «كرست» شەكىللىك ئالتۇنرەڭ مېدالىيۇن ئېسىۋالىدىغان بىر قىسىم يَاشلار پەيدا بولۇپ قالدى. بۇ ھال كىشىگە مىللىتىمىز يەنە بىر قېتىملىق ئېتىقاد كىرىزىسىنىڭ يوشۇرۇن خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتامدۇ - قانداق؟ دېگەن ۋەھىمىنى سېلىپ، ئادەمنىڭ توۋا دېگۈسىنى كەلتۈرىدۇ. شۇنداق، توۋا دەيمىز، ئەمدى بولدى، بەس! مىللىتىمىز ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن بىر قانچە قېتىملىق ئېتىقاد كىرىزىسى بىزگە ئاز بولمىغان تارىخىي ساۋاقلارنى قالدۇرۇپ كەتتى.

مىلادىيە VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا، گۇللەنگەن دەۋرگە كىرگەن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا لوياڭدىن چىققان تۆت نەپەر مانى دىنى راھىبى يۇقىرى قاتلام ئىچىدە ھەدەپ دىن تارقاتتى؛ نەتىجىدە ئۇزاق ئۆتمەيلا خانلىق تەۋەسىدە مانى دىنى ئەۋج ئېلىپ، شىمالىي

ئاسيانىڭ جەڭگىۋار يايلاق هاياتىغا ماسلاشقان شامان دىنى قاتتىق خىرىسقا دۇچ كەلدى. شامانىزم ئېتىقادىدىن مانى دىنىغا كۆچۈش پۈتكۈل مىللەتنىڭ روھىي دۇنياسىدا ئىلگىرىكى ھەممە نەرسىنى ئىنكار قىلىپ، قايتىدىن قۇرۇشتەك مەنىۋى ھالەتنى شەكىللەندۈرۈپ، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى تۇنجى قېتىملىق كرىزىسنى پەيدا قىلدى. «مانى دىنى ئۆز تەلىماتلىرىدا جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشنى قەتئىي مەنئى قىلاتتى. بۇ ھال يايلاق مۇھىتىدا ئۆزىدە ياۋايى جەسۇرلۇق ۋە كۈچ-تۈڭگۈرلۈك پېتىلدۇرگەن مىللىي روھ بىلەن سىغىشالمايتتى، چار-ۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ ماسلىشالمايتتى»①، ئە-مەلىيەتتە، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 840 ـ يىلدىكى زور ھالاكەت-تىدە ئاشۇ قېتىمقى ئېتىقاد كرىزىسىنىڭمۇ مۇئەييەن تەسىرلىرى بار ئىدى.

ئۇيغۇرلار كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئالغاچ كەلگەن شامان ۋە مانى دىنلىرىنى تاشلاپ، تارىم ۋادىسىدا زور گۇللىنىشكە ئېرىشكەن بۇد-دىزم ئېتىقادى ۋە مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى، نەتى-جىدە يەنە بىر قېتىملىق ئېتىقاد كرىزىسى يۈز بېرىپ، مىللەتنىڭ روھىيەت دۇنياسىدا «قايتا قۇرۇش» يەنە باشلاندى. چۈنكى ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن مەزگىللەردە تارىم ۋادىسىدا بۇددىزم ئاللىقاچان مىڭ يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە بولۇپ قالغانىدى. تارىم ۋادىسىدا چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى «قايتا قۇرۇش» تاكى X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى بىر نۇرلۇق سەھەردە ئاتۇش دىيارىدىكى بىر جىلغىدا تۇنجى ئەزان ئاۋازى ياڭرىغانغا قەدەر داۋاملاشتى. مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان، مىللىتىمىز روھىي ماھىيىتىنى سۈغۇرۇپ كەلگەن بۇددىزم ئەقىدىسى ھاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان يېڭى بىر دىنىنىڭ

① توختى مۇزئارت: «ئۇيغۇر تارىخ مەدەنىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر نەشرى-ياتى، 1995 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 131 ـ، 132 ـ بەتلەر.

كۆچلۈك خىرىستىغا دۇچ كەلگەندى. بۇددىزم ئەقىدىسىدىن ئىسلامىيەتكە كۆچۈش مىللىتىمىز تارىخىدا كۆلىمى ئەڭ زور، پوزىتىسىيەسى ئەڭ كەسكىن، تەسىرى ئەڭ چوڭقۇر بولغان بىر قېتىملىق «قايتا قۇرۇش» ھەرىكىتى بولدى. ئىسلام دىنى بىر خۇدالىق دىن بولغاچقا، ئەقىدىدىكى مۇتلەق كەسكىنلىكنى تەلەپ قىلاتتى، شۇنداقلا ئۆزىدىن باشقا ھەر قانداق ئېتىقادنى ئىنكار قىلاتتى. قاراخانىيلار تېررىتورىيەسىنىڭ ئىسلاملىشىشى تارىم ۋادىسىدىكى بۇددىزم مەدەنىيىتىگە قاخشاتقۇچ زەربە بەردى. بۇ قېتىمقى «قايتا قۇرۇش» تاكى XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇل رايونى تامامەن ئىسلاملاشقانغا قەدەر، بەش ئەسىردىن ئۇزاقراق ۋاقىت جەريانىدا ئېلىپ بېرىلدى. بۇ جەريان مۇددىزم مەدەنىيىتىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ھەر قانداق نەرسە مۇرەسسەسىز رەۋىشتە ئىنكار قىلىنىپ، خارابىگە ئايلانغان بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ئۇستىگە يېپىيېڭى ئىسلام مەدەنىيىتى تىكلەپ چىقىلدى. دەرۋەقە، ھەرقانداق بىر دىن ئۆزىدىن ئاۋۋالقى دىنلارنىڭ تەسىرىنى تامامەن يوق قىلىۋېتىشكە قادىر ئەمەس، بەلكى ئىلگىرىكى دىنلارنىڭ بىر قىسىم مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ تاشلايدۇ. دىن بىر خىل ئېتىقاد تۈسىنى ئالغان ئاڭ فورماتسىيەسىگە مەنسۇپ نەرسە بولسىمۇ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، تارىخىمىزدا يۈز بەرگەن نۇرغۇن قېتىملىق ئېتىقاد كىرىزىسى ۋە «قايتا قۇرۇش» ھەرىكىتى ئەمەلىيەتتە مەلۇم جەھەتتىن بىر خىل مەدەنىيەت كىرىزىسى ۋە مەدەنىيەتتىكى «قايتا قۇرۇش» ھەرىكىتىدۇر. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللىتىمىز ھەر قېتىملىق ئېتىقاد ئالماشتۇرۇشقا دۇچ كەلگەندە، ئىلگىرىكى ھەممە سەرگۈزەشتىلىرىنى، ئۆتمۈشىنى، مەدەنىيىتىنى، تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى بىراقلا ئىرغىتىپ تاشلىۋېتىپ، نۆلدىن باشلىنىدىغان يېڭى دۇنيانى تىكلەشكە ئۇرۇنىدىغان «قايتا قۇرۇش» پسىخىكىسىنى تەكرارلاپ تۇردى. شۇڭا، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى بۇ خىل ھالەتنى

گويا تەكلىماكان باغرىدىكى بىر كېچىدە قۇم ئاستىغا غايىب بولىدى-غان، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىر يېڭى بوستانلىقنى قايتىدىن بەرپا قىلىشقا باشلايدىغان «قايتا قۇرۇش» روھىغا ئوخشىتىش مۇمكىن.

ئۇيغۇرلار بىلەن يەھۇدىيلارنىڭ تارىخىي قىسمەتلىرىنى سېلىش-تۇرساق نۇرغۇن ئوخشاشلىقلارنى بايقايمىز. ھەر ئىككى مىللەت ئوخ-شاشلا چۆل - جەزىرىدە بوستانلىق يارىتىپ ئاۋۇغان، تارىخىي خاراك-تېرلىك چوڭ كۆچۈشلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن (ئۇيغۇرلار ئورخۇن ۋادىسىدىن تارىم ئويمانلىقىغا كۆچكەن بولسا، يەھۇدىيلارنىڭ ئەجداد-لىرى مىسىردىن كەنئانغا، قەدىمكى بابىلدىن ئىبرۇسالىمغا كۆچ-كەن)؛ ھەر ئىككى مىللەت تارىختىن بۇيان تىجارەتنى ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم ئىگىلىك شەكىللىرىنىڭ بىرى قىلغان، شۇنداقلا باشقا مىللەت-لەردە كەم ئۇچرايدىغان سودا ئېڭىنى يېتىلدۇرگەن. ئۇنداقتا، بۈگۈن-كى دۇنيادا يەھۇدىيلار قانداق قىلىپ ئەڭ ئىلغار مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى؟ ئاللىقاچان ئۆلگەن ئىبراي تىلىنى، قاتتىق خىرىسقا دۇچ كەلگەن مىللىي مەدەنىيىتىنى نېمە ئۈچۈن تىرىلدۈرەلىدى؟

ئەمەلىيەتتە، يەھۇدىيلارنىڭ بېشىغا كەلگەن تالاي قېتىملىق ھا-يات - ماماتلىق تارىخىي قىسمەتلەر بىزنىڭكىدىنمۇ ئېغىر بولغانىدى. ئۇلار ۋەتەنسىزلىك، خورلۇق ۋە ھالاكەتلىك تەقدىر ئىچىدە ياشاۋې-تىپ: «مەن مەندۇرمەن، مەندىن ئاۋۋال يەھۇدىيمەن» دېگەن ماقال-نىڭ مەنىسىنى مەڭگۈ ئېسىدە ساقلىدى. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلە-رىغا قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن يەھۇدىي كۆچمەنلىرى ھەر خىل دىن، ھەر خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ كۈچلۈك خىرىسىغا يەھۇدىي دىنىنىڭ رو-ھى ئارقىلىق جۇغلىغان مىللىي مەدەنىيەت تېندۇرمىسى ئارقىلىق تاقابىل تۇردى. سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىجابىي تەسىرلىرىنى يەھۇ-دىي دىنى ئارقىلىق داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاساسىغا قوبۇل قىلدى. ئېھتىمال، دۇنيادا تارىختىن بۇيان دىنىي ئېتىقادىنى ئىزچىل ئۆزگەرتمەي كەلگەن مىللەت پەقەت يەھۇدىيلار

بولسا كېرەك. ئاتسىستلارنىڭ جازا لاگېرىدا، ياۋروپادىكى ئوخشىمىغان ئەللەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئۆسكەن يەھۇدي تۇنقۇنلىرىنىڭ ناھايىتى تېزلا ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە كۈرەش قىلالىشى يەھۇدي مىللىتىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى مۇستەھكەم مىللىي روھىنىڭ سەۋەبىدىن بولغان.

لېكىن، بىزدىكى كۆپ قېتىملىق ئېتىقاد ئالماشتۇرۇشلاردىن كېلىپ چىققان «قايتا قۇرۇش»، «تۆنۈگۈننى ئۇنتۇپ بۈگۈننى يارىتىش» پىسخىكىسى مىللىتىمىزنىڭ ئاسان قىزىپ تېز سوۋۇيدىغان، ئۇزۇكلۇك ئېچىدە چاقناشنى ئىستەيدىغان، تىنىمسىز تەۋرىنىپ تۇرىدىغان خاراكتېرىنى بەلگىلەپ قويدى. مىللىتىمىزنىڭ شامان، مانىي، بۇددىزم، زوراۋاستر، نېستورى ۋە ئىسلام قاتارلىق دىنلارنىڭ ھەممىسىگە بىر قېتىمدىن ئېتىقاد قىلىپ باققانلىقى، تالاي قېتىم يېزىق ئالماشتۇرغانلىقى، ئۆز تىلىدا نۇرغۇن تىللارنىڭ ئېلېمېنتلىرىنى ساقلىغانلىقىدەك تارىخىي پاكىتلار ئۇلارنىڭ مۇرەككەپ، كۆپ قىرلىق خاراكتېرىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

تۆتىنچى، ئارىلاشما مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە غىدىقلىنىشنى شەرت قىلىدىغان روھىي قۇرۇلما

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى تارىم ئويمانلىقى، ئىلى ۋادىسى ۋە تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقلىرىدىكى يېشىل بوستانلىقلىرىنى مەركەز قىلغان تېرىم مەدەنىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خىل مەدەنىيەت شەرقنىڭ چوڭ دەريا ۋادىلىرىنى ئاساس قىلغان، ئەنئەنگە ھېرىسمەن، ئىچكى مايىللىقى كۈچلۈك، بېكىنمە ھالەتتىكى تېرىم مەدەنىيىتىگە تۇپتىن ئوخشىمايتتى. تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى تىندۇرمىسىدا يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ جاسارىتى بىلەن تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ جاھىللىقىدىن يۇغۇرۇلغان، يېپەك يولى ئارقىلىق شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىدىن ھەرخىل رەڭ - پۇراق

ئالغان ئارىلاشما ئەندىزە مۇھىم ئورۇننى تۇتقانىدى. بوستانلىقلارنى يارانقۇچى دېھقانلار مۇتەددىل بەلۋاغنىڭ تېرىمچىلىرىدەك ھۆل - يېغىن مول، ئىقلىمى ئىللىق، تەبىئەتكە تاپىنىپ كۈن كەچۈرىدىغان مۇقىم، زىلزىلىلەردىن خالىي شارائىتقا ئىگە ئەمەس ئىدى، تەبىئەت ئۇلارنى پەپلىمەيتتى، بەلكى ئۇلار تەبىئەتنى — پايانسىز قۇملۇقلارنى، سۇسىز چۆللەرنى، قۇرغاق ئىقلىمنى پەپلەيتتى. شۇڭا، بۇ يەردىكى تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە دېھقان مىللەتنىڭ قۇرغاق رۇھى ئاسىيانىڭ مۇتەددىل رايونلىرىدىكى تېرىمچىلارنىڭ ھۆل، يېپىشاڭغۇ خاراكتېرىگە ئوخشمايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، تارىم ئويمانلىقى ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى بىر چوڭقۇر بالىياتقۇ بولۇشىغا قارىماي، يېپەك يولى ئېلىپ كەلگەن جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ، ئۆز ۋۇجۇدىنى كۆپ خىل مەدەنىيەتلەرنىڭ خۇرۇچلىرى بىلەن تەندۇرغانىدى. شۇڭا، مىللىتىمىز مەدەنىيىتىنىڭ ماھىيەتلىك خاراكتېرى ئىچكى يېپىشاڭغۇلۇقتىن كۆرە سىرتقا ئىنتىلىشچانلىق ۋە تاش مايىللىقتا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان؛ سىرتقى غىدىقلىنىشنى ئۆز گۈللىنىشىنىڭ پىلتىسى ۋە ئالدىنقى شەرتى قىلغان. XV ئەسىرگە كەلگەندە، كونا قۇرۇقلۇقتىكى يېپەك يولىنىڭ ئالتۇن دەۋرى پۈتۈنلەي ئاخىرلاشتى. يېڭى دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە پار ماشىنىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى قېرىپ، تىنىپ كەتكەن ئاسىيانى دەۋرىنىڭ كەينىگە تاشلاپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان 500 يىل داۋامىدا «ئۇنتۇلغان زونا» غا ئايلانغان تارىم ۋادىسى ھېچقانداق بىر يېڭى مەدەنىيەتنىڭ غىدىقلىشىغا، ھېچقانداق بىر تاشقى تەسىرنىڭ زەرەتلىشىگە ئۇچرىمىدى. ھەرخىل گۈللەرنىڭ رەڭ - پۇراقلىرىدىن بەھىر ئېلىپ كۆڭلەن ۋە ئۆز كۆڭلىنى ياشارتىپ ئۆگەنگەن بۇ «بۇيۇك ئاتا» ئاستا - ئاستا بەللىرى مۇكچەيگەن، ساقاللىرى چاڭگىلاشقان، ۋۇجۇدى قېرىغان بىر بوۋايغا ئايلاندى... نەۋائىيدىن كېيىن، 500 يىلغا يېقىن داۋاملاشقان مەدەنىيىتىمىزدىكى

«ۋاكۇئۇملۇق» ئەمەلىيەتتە ئىچكى جەھەتتىكى روھىي مەھكۇملۇق بىلەن تاشقى جەھەتتىكى تەنها - يېتىملىكنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

دېمەك، بىر مەھەل گۇللىنىشكە ئېرىشكەن، ھەرخىل مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆز ئارا يۇغۇرۇلۇشىدىن كۆزلەرنى قاماشتۇرغان، تارىمدىكى ئارىلاشما مەدەنىيەت ئەندىزىسى يېقىنقى زامانغا كەلگەندە بېكىك، تەنها مۇھىتتا قاغجىرىغان تەكلىماكان چۆللىنىڭ سۇكۇتلىرىدەك چوڭقۇر لاتقىلارغا تىنىپ كەتكەنىدى. مەشھۇر تارىخچى ھىتتى ئۆزىنىڭ «ئەرەبلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابىدا: «پۈرسەت تاپسىلا باشقىلارنىڭ مەدەنىيىتى ئارقىلىق ئۆزىنى سۇغىرىپ تۇرۇش قۇملۇق خەلقلىرىنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر قانچە يۈز يىللىق ئىچكى مەنىۋى جۇغلانمىسى مۇئەييەن غىدىقلىنىشقا ئۇچرىغان ھامان، گويا تۇيۇقسىزلا ئويغانغاندەك ھەممە يەرنى لەرزىگە كەلتۈرۈپ تاشلايدۇ...»① دەپ يازغانىدى.

دەرۋەقە، تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ قۇم تېگىدە ئۇزاققىچە بېسىلىپ ياتتى، ئۇسسۇزلۇق ئازابىدىن تاڭلايلىرى چاك - چاك يېرىلدى، تىندۇرمىدىكى لاتقىلىرى چىرىدى... پەقەت XX ئەسىرنىڭ تاڭ نۇرى مۇدھىش تۇنلەرنىڭ پەردىسىنى قايرىغان چاغدىلا، بالىياتقۇدا تولىمۇ ئۇزاق يېتىپ تۇنجۇقۇپ قالاي دەپ قالغان بۇ تۆرەلمە يېڭى ھاۋادىن ئاز - تولا نەپەس ئېلىشقا باشلىدى...

---

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 26 - بەت.

XX ئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غېرىبلىق

غېرىبلىق ھەقىقەتەنمۇ بىزنىڭ بالىياتقۇ شەكىلدىكى بۇ ئانا تۇپ-رىقىمىزنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىر مابەينىدىكى روھىي قىسمىتى ئى-دى. مىللىتىمىزنىڭ يايلاق دەۋرىدىن قېپقالغان قىزىققان جاسارىتى بىلەن تەبرىم ھاياتى بەخش ئەتكەن سوغۇققان نازاكەتتىدىن شەكىللەن-گەن روھىي قۇرۇلمىسى يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئاسىيانىڭ چۈش-كۈنلىشىشى بىلەن شەرقچە غېرىبلىق ئازابىغا مۇپتىلا بولغانىدى. تېخىمۇ توغرىسى، بۇ ئاسىيادىكى تەنھالىق ئارىلىنىڭ غېرىبلىقى ئى-دى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن تارىم ۋادىسىنىڭ تېمۇرىيلەر ئىمپې-رىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى روھىيەت ۋاكۇئۇملۇقى بىلەن پىسە-خىك ياتلىشىشىنى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ كۈنساناپ زەئىپلىشۋاتقان تارىخىي تەقدىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە بەلگىلەپ قويغانىدى. شۇڭا، شاھ مەشرەپنىڭ نەمەنگان بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى توپىلىق يوللار-دا ئېيتقان: «غېرىبلىق شەھىرىدە يۈرسەم، مېنى يوقلار كىشى بارمۇ! ؟»① دېگەن مىسرالىرى بىلەن مولا مۇسا سايرامىنىڭ: «ئا-راملىق خۇددى ئەنقا قۇشىنىڭ تۇخۇمىدەك غايىب بولدى، تىنچلىق خۇددى سۈمۈرغ قۇشىدەك كۆھقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى. . .»② دېگەن سۆزلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى دەۋر-لەردىكى ئىجتىمائىي غېرىبلىقىنىڭ روشەن ئىنكاسى ئىدى.

دەرۋەقە، ھەر قانداق بىر ئىنساندا غېرىبلىق تۇيغۇسى بولىدۇ،

---

① «مەشرەپ شېئىرىيىتىدىن»، 69 ـ بەت، تاشكەنت، 1979 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى.

② مولا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدي»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىل نەشرى، 175 ـ بەت.

يەنە كېلىپ بۇ خىل تۈيغۇ ئىنسان ھاياتىنىڭ مۇئەييەن بىر باسقۇچىدا گەۋدىلىكرەك ئىپادىلىنىدۇ. چوڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا، نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىمۇ ياكى بۇنداق، ياكى ئۇنداق شەكىلدىكى غېرىب-لىق ۋە تەنھالىق دەۋرى بولغان. يەھۇدىيلارنىڭ قان - ياشلىق تارىخى — يۇرتىدىن قوغلىنىشى، نەچچە مىڭ يىللىق سەرسان - سەرگەردانلىق تۇرمۇشى، ناتىستلار لاگېرلىرىدىكى ھالاكەتلىك تەقدىرى بىزگە يەھۇدىي مىللىتىنىڭ غېرىبلىق تۈيغۇسىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇلار يەرشارىنىڭ ھەممىلا بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىدا، غېرىبلىق ھۆكۈم سۈرگەن مۇھىتتا سانسىز كۈن - تۈنلەرنى ئۆتكۈزۈپ، ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزلىرىنى قۇتقۇزدى. شۇڭا، فرانسۇز مۇتەپەككۇرى مونتېسكيۇ بۇنىڭدىن ئاز كەم ئۇچ ئەسىر ئىلگىرىلا: «دائىم ھالاكەت قىسمىتىگە ئۇچراپ تۇرىدىغان، بىراق يەنە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ ۋە ئىزچىل تۇرده كۆپىيىپ تۇر مىدىغان يەھۇدىيلار بىردىنبىر ئۈمىد بىلەن ئۇزلۇكسىز ھالدا ئۇچرىغان بۇزغۇنچىلىقلارنى ۋە زىيانلارنى تولدۇرۇپ كەلمەكتە. بۇ ئۇلارنىڭ بارلىق ئائىلىرى قۇدرەتلىك بىر خانلىقنى ۋۇجۇدقا چىقى-رىپ، كەلگۈسىدە پۈتۈن دۇنيانىڭ تايانچىسىغا ئايلىنىشنى ئۈمىد قىلغانلىقىدىندۇر»① دەيدۇ.

مۇستەملىكىچىلىك دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى لاتىن ئامې-رىكىسى گەرچە مىللىي مۇستەقىللىككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن يېقىنقى يۈز نەچچە يىلدىن بۇيان يەر شارىدىكى تاشلاندۇق قىتئە سۈپىتىدە چوڭقۇر دەرىجىدىكى روھىي غېرىبلىقنى ېېشىدىن كەچۈر-گەنىدى. شۇڭا، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە سېھرىي رېئالىزم

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 360 - بەت.

ئېقىمىنىڭ بۇ يەردە مەيدانغا كېلىشى ئەجەللىنەرلىك ئەمەس ئىدى. گارسىيا ماركۇسنىڭ «يۇز يىل غېرىبلىق» رومانىدىكى بۇ ئېندىيە جەمەتىنىڭ روھىي غېرىبلىقى ئەمەلىيەتتە پۈتكۈل لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ غېرىبلىقى ئىدى.

غېرىبلىق ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى بىر خىل يوشۇرۇن روھىي ماھىيەت بولۇپ، مەلۇم مىللەتكە نىسبەتەن ئۇنىڭ كوللېكتىپ يوشۇرۇن ئېڭىدا جۇغلانغان بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئۆز ھاياتىدا ھەر قېتىم ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ھېس قىلغان ھامان نامەلۇم بىر نەرسىنىڭ كەملىكىنى، بەلكى بۇ نەرسىگە مەڭگۈ ئېرىشكىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىشى؛ ئىجتىمائىي كوللېكتىپ سۈپىتىدە ئورتاق روھىيەت گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ھالاكەت سىنىقىغا دۇچ كەلگەن ھامان ئۆزىدىكى غېرىبلىق تۇيغۇسىنى ئىرغىتىپ تاشلاپ يېپىيېڭى تۇغۇمغا ئېرىشىشنى ئىستىشى شۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىنسان چوڭقۇر دەرىجىدىكى غېرىبلىق تۇيغۇسىنى ھېس قىلغۇچى، شۇنداقلا غېرىبلىقتىن قۇتۇلۇشنى ھەر ۋاقىت ئىستىگۈچىدۇر، تۇغۇم بىلەن باشلانغان غېرىبلىق پەقەت ئۆلۈم بىلەنلا ئاخىرلىشىدۇ. ھەرقانداق مىللەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئەمەلىيەتتە مىللىي روھىيەتتە تەكرار - تەكرار كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان چاڭقاش، غېرىبلىقتىن قۇتۇلۇش، كەمتۈكلۈكنى تولۇقلاش بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئۇزلۇكسىز جەريانىدۇر. شۇڭا، مېكسىكا شائىرى ئوكتاۋىئو پاز ئۆزىنىڭ «غېرىبلىق قەسىرى» ناملىق ئەسىرىدە: «سۇررەئ بالىياتقۇ ئىچىدە تۇمان كەبى لەيلىمە ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدىغان تۆرەلمىنىڭ ھاياتلا جىمى غېرىبلىقلاردىن خالىي ھاياتتۇر. بىز تۇغۇلغان ھامان ئانا قۇرسىقىدىكى ئاڭسىز ھاياتتىن مەھرۇم بولىمىز. بالىياتقۇ ئىچىدىكى ھاياتلىقتا ئىستەك بىلەن قانائەت ئوتتۇرىسىدا زەررىچە ئارىلىق مەۋجۇت ئەمەس. . . بىز بالىياتقۇ-

دىن ھەيدەپ چىقىرىلغان ھامان بىرىنچى قېتىم ھەقىقىي يوسۇندىكى ئازابلىق روھىي ھالقىشنى بېشىمىزدىن كەچۈرىمىز، شۇنداقلا بىزگە تامامەن يات بىر دۇنياغا چۈشىمىز، ھاياتقا نىسبەتەن مەھرۇملۇق، كەمتۈكلۈك، غېرىبلىق ھېس قىلمىز، چوڭ بولغانسېرى بۇ خىل تۇيغۇ تەنھالىق تۇيغۇسىغا ئايلىنىدۇ. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، بىز تۇغۇلۇشىمىزدىنلا غېرىبلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچىلارمىز. بىزنىڭ ھاياتلىق سەپىرىمىزدىكى جىمى ئۇرۇنۇشلىرىمىز غېرىبلىقتىن قۇتۇلۇش، خالاس. شۇڭا غېرىبلىق تۇيغۇسى مۇنداق ئىككى خىل مەنىگە ئىگە؛ بىرى، ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ ئويغىنىشىدىن دېرەك بېرىدۇ؛ يەنە بىرى، ئۆزلۈكتىن قۇتۇلۇش ئىستىكىنى نامايان قىلىدۇ. دېمەك، غېرىبلىق بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزنىڭ ئەسلى مەزمۇنى، شۇنداقلا روھىيەت ئالىمىمىزنى تازىلىغۇچى بىر خىل مەنىۋى سىناقتىن ئىبارەت. . . »①

شەخس سۈپىتىدىكى ھەر بىر ئىنسان ئۇچۇن تۇغۇلۇش ۋە ئۆلۈشنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا غېرىبلىق سىنىقىدۇر. بىز تۇغۇلغان ئاشۇ دەقىقىدىن باشلانغان غېرىبلىقىمىز ئۆلۈم بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. چۈنكى ئۆلۈم ۋەھىمىسى غېرىبلىق تۇيغۇسىغا ئوخشاشلا ھاياتلىق سەپىرىمىزگە باشتىن - ئاخىر يانداشقان. ئەمەلىيەتتە، بىزنىڭ ھاياتىمىز ئۆلۈمنى ئۆگىنىدىغان بىر كۇندىلىك خاتىرىدۇر.② «قۇرئان كەرىم» دىكى «ھەر بىر جان ئىگىسى ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇچىدۇر»③ دېگەن ئايەتمۇ بۇ نۇقتىنى دەللىلەيدۇ. ئارنولد توينبىنىڭ قارىشىچە، غېرىبلىق زەئىپلەشكەن دۇنيا بىلەن خوشلىشىش، روھىي پارلاقلىققا قايتىش ۋە ئەڭ ئاخىرقى كۈرەش ئۇچۇن تەييارلىنىش

---

① ② ئوكتاۋئىو پاز: «تەنھالىق قەسىرى» — «چەت ئەل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى خەنزۇچە، 1992 - يىللىق 3 - سان.

③ «قۇرئان كەرىم»، سۈرە ئال - ئىمران، مىللەتلەر نەشرىياتى، 185 - بەت، 1986 - يىل نەشرى.

ئىدى. ئۇ بۇ پىكرىنى پلاتوننىڭ غارى، سان - پاۋلونىڭ تۆھپىلىرى، ساكيامونى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە دانىشلار يارانقان يېڭى دۇنيا ئارقىلىق ئىزاھلىدى①.

دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ تارىخىدىن ئۆزنىگە خاس غېرىبلىق دىئالېكتىكىسىنى بايقىغىلى بولىدۇ، بۇ خىل دىئالېكتىكا ماكان ۋە زامان دولقۇنلىرىدا ئۆزلۇكسىز تولۇقلىنىپ بارىدۇ. مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ئالدىنقى شەرتنىڭ بىرى پىسخىك جۇغلانمىلىرىنىڭ ھەر ۋاقىت يېڭىلىنىپ تۇرۇشىدۇر. ئۆزلۇكسىز غىدىقلىنىپ تۇرۇشتىن مەھرۇم بولغان، سىرتقى رادىئاتسىيىلەر بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتى يوق، ئىچكى مەنىۋى تىندۇرمىسى قېرىپ كەتكەن ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ روھىيەت بوشلۇقىدا مۇقەررەر ھالدا غېرىبلىق ھادىسىسى يۈز بېرىدۇ. يەنە كېلىپ، مۇنداق غېرىبلىق ئازابى شۇ مىللەتنىڭ سىياسىي چۈشۈنۈلمىسى، مەدەنىيەتتىكى ياتلىشىشنى ۋە پىسخىك چېكىنىشىنى كۈچەيتىۋېتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن XX ئەسىرنىڭ تالاي نۇرى پۈتكۈل دۇنيانى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە ئېلىپ كىرگەن چاغدا، سىرت بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالغان بىكىك ھالەتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى چوڭقۇر دەرىجىدىكى روھىي غېرىبلىق ئازابىنى چەكمەكتە ئىدى. ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى، يەنى تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندىن كېيىنكى بۇنداق ئۇزۇنغا سوزۇلغان غېرىبلىق ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ روھىي مەھكۇملۇقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غېرىبلىقى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى تاسادىپىي ھادىسە ئەمەس. ئۇ ۋۇجۇدى قېرىغان، شەرقچە ئۇزاق سۈكۈتلەردىن ئىچكى پىسخىك جۇغلانمىسى تىنغان ئاسىيا قىتئە-

① ئارنولد توينبى(ئەنگلىيە): «تارىخ تەتقىقاتى»، سودا نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.

ئەسىنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى بىر ھالسىز تىنىقى ئىدى. ئۇنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك بەختسىز تارىخىنى ئىچكى نىزا، سىياسىي داۋالغۇش، تەركىيدۇنياچىلىق ۋە تەپەككۇر نامراتلىقى بىلەن خاراكتېرلەنىدىغان ئىچكى كېلىمات بەلگىلىگەن بولسا، چوڭ جەھەتتىن دېگۈزۈكيان دەۋرىنىڭ باشلىنىشى، ئىچكى قۇرۇقلۇقلارنىڭ چۆلدەرىشى، ئىسلام دۇنياسىنىڭ زەئىپلىشىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۆشكۈنلىشىشىدىن ئىبارەت تاشقى كېلىمات بەلگىلەپ قويغانىدى. شۇنداق بولغاچقا، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى پەلەمپەيسىمان چېكىنىۋاتقان مەنىۋى قۇرۇلمىمىز كۆپ جەھەتتىكى ئامىللار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

▲ يىپەك يولى خارابلاشتى، تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرى يەلكەنلىك كېمىلەر ۋە پار ماشىنىلىرىنىڭ گۈدۈك ئاۋازىغا ئورۇن بەردى. بالىياتقۇ شەكلىدىكى تارىم ئويمانلىقى غەربىلەر ئارىلىغا ئايلاندى. جۇغراپىيىلىك يېتىملىك بۇ مىللەتنىڭ يېقىنقى زامان روھىي زەئىپلىكىنى مەلۇم دەرىجىدە بەلگىلەپ قويدى.

سېھرىي رېئالىزم يازغۇچىلىرى «لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ تەنھالىقىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى بەلگىلىگەن» دەپ قاراشقانىدى. دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى زامان روھىي غەربىلىقىنىمۇ يىپەك يولىنىڭ زاۋاللىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى بەلگىلەپ قويغانمۇ ـ قانداق؟ شۇبھىسىزكى، بىزنىڭ ئېگىز تاغ تىزمىلىرى بىلەن قورشىلىپ تۇرغان بۇ دىيارىمىز ئىسمى جىسمىغا لايىق چوڭ «بالىياتقۇ» ئىدى. تەۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس لىيۇ يىتاڭ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر تەنقىداتى» ناملىق كىتابىدا: «تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا ھەيۋەتلىك تەكلىماتاغلىرى، جەنۇبىدا قارا قۇرۇم تاغلىرى، غەربىدە پامىر ئىگىزلىكى،

شەرقىدە خېشى كارىدورى ئۇنى تۆت تەرەپتىن ئوراپ تۇرىدۇ ۋە نىسبەتەن بېكىك جۇغراپىيىلىك ھالەتنى ھاسىل قىلىدۇ. ئويمانلىقـ نىڭ قىش ۋە يازدىكى تېمپېراتۇرا پەرقى زور، يىللىق ھۆل - يېغىنـ مىقدارى 100 مىللىمېتىرغىمۇ يەتمەيدۇ. . . شۇنداق بولغاچقا، جۇغـ راپىيىلىك مۇھىتنىڭ بۇ يەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتمەسلىكى ۋە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلالماسـ لىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى»[1] دەپ يازىدۇ.

جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەـ رەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ھەقىقەتەنمۇ سەل قاراشقا بولمايدىـ غان بىر مۇھىم ئامىل. شۇڭا گېگىل: «دۇنيا تارىخىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى جۇغراپىيىلىك سەھنىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. مونتېسكيۇ قاتارلىق بىر قىسىم مۇتەپەككۇرلار ۋە راسموسسېن قاتارلىق جۇغراپىيىلىك مۇھىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىغا قويغان تەلىماتلار مۇتلەق ئىلمىي نەزەرىيە بولمىسىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك يېتىملىكنىڭ بىر مىللەتـ نىڭ روھىي دۇنياسىغا كۆرسىتىدىغان سەلبىي تەسىرىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. گاۋىن ھامبلي (Gavin Hambly) جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تارىخىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئوبېكتىپ ھالدا شەرھىلەيدۇ: «تاغلىق يەر شەكلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسـ يادىكى مىللەتلەرنىڭ زور كۆچۈشلىرى ۋە تارىخىي تەقدىرىگە كۆرسەتـ كەن تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر، ئەمما چوڭ قۇملۇقلارنىڭ تەسىرىمۇ ئوخشاشلا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. كاسپى دېڭىزى بىلەن ئارال دېڭـ ىزى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇست - ئۈلت؛ كوپېت تاغلىرى بىلەن ئامۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى قاراقۇم؛ ئامۇ ۋە سىر دەريالىرىنىڭ تۆۋەن

---

① لېئو يېتاق (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، تەيۋەن جېڭجۇڭ نەشرىياتى، تەيبېي نەشرى، 259 - بەت.

ئېقىمىنى ئايرىپ تۇرغان قىزىلقۇم؛ سىر دەريا‌سى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدىكى چۆل ئارىلاش بېتىاق دالا؛ ئىچكى ۋە تاشقى موڭغۇلىيە- نى ئايرىپ تۇرغان گوبى، شۇنداقلا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى، ستەين دۇنيادىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق قۇملۇق دەپ تەرىپلىگەن تەكلىما- كان چۆلى قاتارلىق چوڭ قۇملۇقلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي خاراكتېرلىك كۆچۈشلىرى ۋە يۇرۇشلىرىگە ئاجايىپ زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن»①. شۇڭلاشقا يېقىنقى زامانغا كەلگەندە دې- ڭىز بويلىرىنىڭ گۈللىنىپ، ئىچكى قۇرۇقلۇقلارنىڭ چۆلدەرەپ قې- لىشى، شۇنداقلا مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىي غېرىبلىققا مەھكۇم بولۇشىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جۇغراپە- يىلىك ئەۋزەللىكى ئۇنىڭ پەقەت شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسىدىكى كۆۋرۈكلۈك ئورنىدا ۋە يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولغا- لىقىدا ئىشقا ئاشقانىدى. دېڭىز - ئوكيان دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيىتىنى يوقاتـ تى. يېڭىباشتىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار ئىچكى ئاسىيا- نىڭ دەشت چۆللىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يەلكەنلىك كېمىلىرى بىلەن بىمالال ھالدا شەرققە كېلەلەيدىغان بولدى. دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا: «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانىيەت تارىخىدا ھەم ئالاھىدە، ھەم زىددىيەتلىك بولغان ئىككى رولنى ئوينىغان. بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى قۇرغاق، شۇنىڭدەك قاتناش ئالاقـ لىرىدە تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكى كەمچىل (كۆپ قىسىم دەريالىرى شىمالىي مۇز ئوكيانىغا قۇيۇلىدۇ) بولغانلىقتىن، ئۇ ئۆز ئەتراپىدىكى جۇڭگو، ھىندىستان، ئىران ۋە روسىيە مەدەنىيەتلىرىدىن

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، سودا نەشرىيا- تى، 1994 - يىل نەشرى، 6 - بەت.

ئايرىلىپ تۇرىدۇ. لېكىن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى سودا قانىلى — يىپەك يولى ئەتراپىدىكى ھەرقايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچۇرلىرىنى ئۇزلۇكسىز رەۋىشتە بۇ يەرگە توشۇپ تۇردى. مۇشۇ قانالغا تايىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئەتراپىدىكى ھەرقايسى مەدەنىيەتلەردىن مۇئەييەن بەھىر ئېلىپ تۇردى. ئەگەردە قەدىمكى بۇ سودا يولى بولمىغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسى تولىمۇ قىيىن بولغان بولاتتى. . . »①

ئۆز مەنىسىدىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكىنى ئۇنىڭ ئېغىز تاغلىرى ۋە پايانسىز قۇملۇقلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېگەندىن كۆرە يېقىنقى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي مېلودىيىسىنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇقتىن دېگىز ـ ئوكيانلارغا يۆتكەلگەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېيىش تۇزۇك ئىدى. دەرۋەقە، يىپەك يولى خارابلاشتى، تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرى يەلكەنلىك كېمىلەرنىڭ گۈدۈك ئاۋازىغا ئورۇن بەردى. بالىيانقۇ شەكلىدىكى تارىم ئويمانلىقى غېرىبلەر ئارىلىغا ئايلاندى. جۇغراپىيىلىك يېتىملىك بۇ مىللەتنىڭ يېقىنقى زامان روھىي زەئىپلىكىنى مەلۇم دەرىجىدە بەلگىلەپ قويدى. نەتىجىدە، يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە «بەئەينى توپ ئوقى چۈشكەن بىر چوڭقۇر ئورەككە ئوخشايدىغان»②بۇ خىلۋەت ماكان دەۋردىن تولىمۇ ئارقىدا قالدى. XVI ئەسىرگە كەلگەندە، كونا قۇرۇقلۇقتىكى يىپەك يولىنىڭ ئالتۇن دەۋرى پۈتۈنلەي ئاخىرلاشتى. يېڭى دېگىز يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە پار ماشىنىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى قېرىپ، تىنىپ كەتكەن ئاسىيانى دەۋرنىڭ كەينىگە تاشلاپ قويدى. مۇنداق روھىي غېرىبلىق مىللىتىمىزنىڭ پىسخىك تىندۇرمىسىنى چىرىتىپ، مەنۇي بېكىنمە-

---

① گاۋېن ھامبلي(ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، 7 ـ بەت.
② ئا. ن. كوروپاتكىن(روسىيە) : «قەشقەرىيە» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983ـ يىل نەشرى، 1 ـ بەت.

لىكنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. نەتىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي تىللىق قېرىنداش خەلقلەر بىلەن بولغان روھىي ئورتاقلىقمۇ سۇسلاشقا باشلىدى. خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «يېپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىگە قوشنا ۋە قېرىنداش ئۆزبېك خەلقى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئۆز ئارا ئالاقىلىرىدىمۇ بىر - بىرىگە بولغان بېكىنمىچىلىك، بىر - بىرىدىن يىراقلىشىش، قايىنام - تاشقىنلىق يېپەك يولى ئالاقىلىرىگە نىسبەتەن ياتلىشىش ھالىتى شەكىللەندى»①.

▲ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئۆتۈپ كەتتى، نەۋائىينىڭ ئىجادى ئارقىلىق تىكلەنگەن پىكىر كامىللىقى قايتا مەيدانغا كېلەلمىدى، ئەقلىيلىك پرىنسىپلىرىدىن خالىي، تەپەككۇر نامراتلىقى ھۆكۈم سۈرگەن، جاھالەت تۇمانلىرىغا ئورالغان تۇرغۇنلۇق دەۋر باشلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۇزاققا سوزۇلغان غېرىبلىق ئازابى ئىچىدە كلاسسىك دەۋردىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە كىرىپ كەلدى.

ئارنولد گىببون رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىشى توغرىسىدا مۇنداق جۇملىلەرنى يازغانىدى: «. . . ئۇلاردا ئەجدادلىرىنىڭ مەنىۋى بايلىقلىرىنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئالغا سىلجىتىش روھى بولمىدى، ئۇلار پەقەتلا ئوقۇدى، ماختىدى ۋە تەقلىد قىلىپ تۇزدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ھارغىن روھى پىكىر ۋە تەپەككۇردىن يىراق ئىدى. ئون ئەسىرلىك تارىخىي جەريانىدا، ئۇلار ئىنسانىيەتنىڭ ئىززەت - غورۇرى ۋە بەخت - سائادىتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھېچقانداق بىر بايقاشنى رويابقا چىقىرالمىدى. ئۇلارنىڭ قالغان ئىدىيە سىستېمىلىرىغا بىرەرمۇ يېڭى ئۇقۇم قوشالمىدى. ئۇلارنىڭ بىر توپ سەۋر-

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 272 - بەت.

چان، ئۆتمۈشكه سېغىنغۇچى مۇرىتلىرى بولسا كېيىنكى دەۋرنىڭ بىر يۈرۈش رايىش ۋەزخانلىرىغا ئايلاندى»①. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىش تارىخى تەدرىجىي يوسۇندا پەلەمپەيسىمان هالەتتە روي بەرگەنىدى، ۋەهالەنكى، ماۋارائۇننەهر ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ چۈشكۈنلىكى تېمۇرىيلەر دەۋرىدىكى ئاخىرقى ئويغىنىش مەزگىلىدە ئېرىشىلگەن روهىي بالانسنى بىراقلا يوقىتىپ قويدى. ئاناتولىيە يېرىم ئارىلىدا باش كۆتۈرگەن ئوسمان تۈركلىرى ناهايىتى تېزلىكتە ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم) ئىمپېرىيىسى هالاكىتى ئۈستىگە ئۈچ قىتئەگە تۇتاشقان ئىمپېرىيىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن XVI ئەسىردىن كېيىن تەدرىجىي چۈشكۈنلىككە قاراپ يۈزلەندى. ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ چۈشكۈنلىككە يۈز تۇتۇشى ئەمەلىيەتتە پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ توسۇپ قالغىلى بولمايدىغان روهىي غېرىبلىقىنى ئاشكارىلاپ قويدى، شۇنداقلا مۇستەملىكىچىلىك دەۋرىنى ئاچقان خرىستىئان دۇنياسىنىڭ شەرققە بولغان خىرىسىنى كۈچەيتتى. شەرقنىڭ ئىسلام گۈللىنىشى ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەقلىي كامالىتى ۋە پىكىر تاكامۇللۇقى ئاستا - ئاستا كەينىگە چېكىندى. مونتېسكيۇ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق كىتابىدا: «مەن بۇ يەردە ئوسمان تۈركلىرى ئىمپېرىيىسىنىڭ هەددى - هېسابسىز ئاجىز-لىقلىرىنى كۆزۈپ هەيران قالدىم. بۇ كېسەلمەن گەۋدە ئۆزىنى مۇتەدىل ۋە لايىقىدا تىزگىنلەش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ، كۈچى تۈگەپ كېتىۋاتقان دوربەدەك تېشى پال - پال ئىچى غال - غال بولۇپ قالماقتىكەن. . . ياۋروپادىكى هەرقايسى ئەللەر هەممىدە مۇكەممەللىشىشكە قاراپ كېتىۋېتىپتۇ. يېڭى كەشپىياتلارنى ئۇلار بەلكىم سان - ساناقسىز زىيانلارنى تارتقاندىن كېيىن ئاندىن قوللانسا كېرەك»②دەپ يازىدۇ.

---

① گىببون (قەدىمكى رىم): «رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىش تارىخى»، L Ⅲ، — «غەرب تەپەككۇر خەزىنىسى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 116 - بەت.

② مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 52 -، 53 - بەتلەر.

مونتېسكيۇ يەنە تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئىستانبۇل بىلەن ئىسپاھان دۇنياسىدىكى ئەڭ چوڭ ئىككى ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى، ھەممە مۇشۇ ئىككى مەركەزگە ئىنتىلىدۇ. بىراق بۇ ئىككى پايتەختنىڭ ئۆزى بولسا كۈندىن - كۈنگە خارابلىشىۋاتىدۇ... بۇ دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بېرىۋاتقىنى ئۇشتاق - چۈششەك پارا-كەندىچىلىك بولماستىن، بەلكى غەزەپ - نەپرەت بىلەن تولغان كۆتۈرۈپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ھازىرلىنىش ئىكەنلىكىنى كۆردۈم... بۇ يەر ئىككى ئەسىرگە قالماي زېمىن تالاشقۇچىلارنىڭ ھەيۋەتلىك ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلىنىپ قالار، بەلكىم»①. دەرۋەقە، مونتېسكيۇنىڭ بۇ بېشارىتى خاتا بولمىدى. ئۇنىڭ 1721 - يىلى ئېيتقان بۇ سۆزلىرى 1911 - يىلىدىن 1913 - يىلىغىچە بالقان يېرىم ئارىلىدىكى ھەر قايسى دۆلەتلەردىن تەشكىللەنگەن مۇداخىلىچى قوشۇننىڭ ھالسىراپ ئاخىرقى تىنىقى قالغان ئوسمان ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە باسقۇنچى كىرىپ نۇرغۇن جايلىرىنى بېسىۋېلىشى بىلەن ئىسپاتلاندى.

ھالبۇكى، تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىۋاتقان ھالىدىنمۇ بەتتەر ئىدى. «XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممە جەھەتتىن چۈشكۈنلىك قاينىمىغا كىرىپ قېلىشى مۇقەررەلىشىپ قالغانىدى»②، «مۇھەممەد شايبانىخان تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ قالدۇق زېمىنلىرىنى قايتا قۇرۇش خام خىيالىنى سۈرۈۋاتقان چاغدا، دۇنيانىڭ يەنە بىر تەرىپىدە، پورتوگالىيەلىك بىر ماتروس ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي زەئىپلىك تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويدى. بۇنداق زەئىپلىك تاكى XX ئەسىرگىچە داۋاملاشتى. 1498 - يىلى ۋاسكو داگاما-نىڭ ئۈمىد تۈمشۇقى ئارقىلىق شەرققە بارىدىغان دېڭىز يولىنى ئېچىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خەلقئارا سودا يولىدىكى مۇھىم ئورنىنى بىكار

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 54 -، 347 - بەتلەر.
② گاۋېن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 235 - بەت.

قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يىپەك يولىنىڭ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقىتىشى، ئۆز نۆۋىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ ئومۇميۈزلۈك چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى»①. يەنە بىر تەرەپتىن «ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرى ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراسان رايونلىرىنى قايتا تۇتۇپ تۇرالىغان بولسىمۇ، لېكىن تارىخىي ئەھمىيەت ئۇلارنىڭ قولىدىن چوڭ ئىش كەلمەيدىغان، ھەتتا دۆتلۈكى چىقىپ تۇرىدىغان يارىماس ھۆكۈمرانلار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. سىرتقى كۈچلەرنىڭ خىرىسى ۋە مۇداخىلىسىگە دۇچ كەلگەن چاغدا، ئۇلار ھەتتا ئۆز ئىچىدىكى جېدەل - ماجىرالارنىمۇ بېسىقتۇرۇۋالغا قۇربى يەتمىدى. . . »②. شۇنداق قىلىپ، تېمۇرىيلەر دەۋرىدە قولغا كەلگەن ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئۆتۈپ كەتتى. ئەۋائىينىڭ ئىجادى ئارقىلىق تىكلەنگەن پىكىر كامىللىقى قايتا مەيدانغا كېلەلمىدى. ئەقلىيلىك پرىنسىپلىرىدىن خالىي، تەپەككۇر نامراتلىقى ھۆكۈم سۈرگەن ۋە جاھالەت تۇماندىن ئۇرالغان تۇرغۇنلۇق دەۋرى باشلاندى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۇزاققا سوزۇلغان غېرىبلىق ئازابى ئىچىدە كلاسسىك دەۋردىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە كىرىپ كەلدى.

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھەرقانداق مىللەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى تۇز سىزىق بويىچە ئىلگىرىلىگەن ئەمەس، بەلكى گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىپ تۇرىدىغان زەنجىرسىمان ھالقىدا بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولغان. ۋەھالەنكى، يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، تارىخىي چۈشكۈنلىككە يۈز تۇتقان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۆتمۈشتىكى سەلتەنىتىنى قايتا تىكلەشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى. ئىقتىسادىي قاششاقلىق، سىياسىي مۇقىمسىزلىق ۋە روھىي مەھكۇملۇق كەلتۈرۈپ چىقارغان پاسسىپ پىسخىك كېلىمات مىللەتنىڭ ئىچكى ئۈيۈشۈش كۈچى ۋە مەنىۋى غالىبلىق خاراكتېرىنى

① ② گاۋىن ھامبلىي(ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 235 ـ 220 ـ بەتلەر.

ئاجىزلاشتۇردى. ئۇزاققىچە يېڭىلانماي، تۇرغۇن هالەتنى داۋاملاشتۇ-رۇپ كەلگەن ئىچكى روهىي تەندۈرما بارغانسېرى تىنىپ، قېرىپ كەتتى. خۇددى مونتېسكيۇ ئېيتقاندەك: «خەلققە يېتەرلىك جاسارەت ئاتا قىلىدىغان نۇرغۇنلىغان زۆرۈر نەرسىلەردىن ۋاز كېچىلسە، مىل-لەت ئاستا - ئاستا خارابلىشىدۇ»①. نەۋائىيدىن كېيىن تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بىزنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىمىزدا پارتلاش خا-راكتېرلىك پىكىر ئىنقىلابى بولۇپ باقمىدى. نىزامىيدىن باشلىنىپ، نەۋائىي ئىجادىدا يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرۈلگەن «خەمسە» لەر، ئاشىق-مەشۇقلار داستانلىرى، پەند - نەسىھەت مەزمۇنىدىكى ئەسەرلەر، پەيغەمبەرلەر رىۋايەتلىرى كېيىنكى 500 يىل مابەينىدە تەكرار - تەكرار يېزىلدى. سەۋرچان خەتتاتلار تەرىپىدىن سانسىز قېتىم كۆچۈ-رۈلدى، موللا - خەلپەتلەر تەرىپىدىن ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد ئوقۇتۇلدى. مەددىاھ - ۋائىزلار تەرىپىدىن تۆكۈرۈك چاچرانداللىرىغا ئايلانغىچە سۆزلەندى. . . لېكىن بىرلا نەرسە، يەنى پىكىر يېڭىلانمىدى، تەپەك-كۇر ئۇسۇللىرى ئىسلاھ قىلىنمىدى، يېڭىلىق يارىتىلمىدى. ئابدۇ-رېھىم نىزارى ۋە تۇردۇش ئاخۇن غېرىبى قاتارلىقلار راستىنلا نەۋائىيە-دىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يەنە بىر قېتىملىق ئاتالمىش «ئالتۇن دەۋرى» نى ئاچالىدىمۇ! ؟ ئېنگېلس «ئىقتىسادتا قالاق دۆلەت پەلسەپە جەھەتتە بىرىنچى ئىسكرىپكىنى چېلىشى مۇمكىن»②دەيدۇ. خەيرىيەت، تېمۇرىيلەر دەۋرىدىن كېيىن كۈنساناپ ئىقتىسادىي زەئىپ-لىككە، سىياسىي مەھكۇملۇققا يۈز تۇتقان ئوتتۇرا ئاسىيا كەلگۈسى ئەۋلادلىرىغا نېمىلەرنى قالدۇرالايدۇ؟ . . .

توغرىسىنى ئېيتقاندا، نەۋائىيدىن كېيىنكى بەش ئەسىر بىزگە «ئۇلۇغۋار پەلسەپە» لەرنى ئەمەس، بەلكى تەپەككۇر قاتمالىلىقىنى؛

---

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 322 - بەت.
② «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل نەشرى، N توم، 485 - بەت.

ئىجادىيەت ئېڭىنى ئەمەس، بەلكى تەكرارلاش كېسىلىنى؛ ئەقىل مېڭىسىنى ئەمەس، بەلكى دىنىي ئەسەبىيلىكنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە ئاۋۇالقىلارغا تەقلىد قىلىدىغان دورامچىلىق، تەكرار يېزىش، ئىجادىيەت ئىلھامىنى ئۆز مىللىتىنىڭ رېئال تۇرمۇشىدىن ئەمەس، بەلكى ئەرەب ـ پارس مەنبەلىرىدىن ئىزدەشتەك خاھىشلار ئەۋج ئالدى (ئەلۋەتتە، بىر قىسىم مۇڭەپپەقىيەتلەرنىمۇ تامامەن ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ). ياقۇپبەگ دەۋرىدە قەشقەرىيەگە كەلگەن چاررۇسىيە ھەربىي ئەمەلدارى كوروپاتكىن ئۆز دەۋرى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ دۆلەتتە ئىلىم ـ پەن ئىشلىرى تەرەققىي قىلمۇۋاتىپتۇ دېگەندىن كۆرە، تۇڭشۇپ كېتىپتۇ دېگەن تۈزۈك. بۇخارا ۋە ئەرەب ئاپتورلىرى يازغان بەزى ئەسەرلەردىن باشقا، قەشقەرىيىدە تىلغا ئالغۇدەك ئەدەبىيات ـ سەنئەت دېگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس. بۇ دۆلەتنىڭ كۆپ جايلىرىنى ئايلىنىپ چىققان بولساقمۇ، ھېچقانداق يەردە بىرەر كۇتۇپخانا ئۇچراتمىدۇق»① . گەرچە، كوروپاتكىن ئۆز خاتىرىسىدە بەزى ئەھۋاللارنى تامامەن مۇتلەقلەشتۇرۇپ يازغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بايانلىرى يەنىلا ئۆز دەۋرىنى چۈشىنىشتىكى مۇھىم يازما ماتېرىيال ئىدى. بىز 1859 ـ يىلى قەشقەرىيەگە كەلگەن رۇسىيىلىك سەييياھ چوقان ۋەلىخانوف (1835 ـــ 1865) نىڭ خاتىرىلىرىدىنمۇ ئۆز دەۋرىدىكى دىيارىمىزنىڭ ئېچىنىشلىق رېئاللىقىنى كۆرەلەيمىز.

قىسقىسى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلىپ، ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى مەنىۋى چۈشكۈنلىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى يەنمۇ كۈچەيتىۋەتكەنىدى. شۇڭلاشقا «ئىشق» ئوتىغا مۇپتىلا بولغان شاھ مەشرەپ؛ «نە گۈناھ قىلدىم، خۇدا، دۇنيادا مەن بولدۇم غېرىب!»②دەپ نىدا قىلسا، شائىر موللا بىلال

---

① ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە): «قەشقەرىيە»، 28 ـ بەت.
② «مەشرەپ شېئىرىيىتىدىن»، 47 ـ بەت.

بىن موللا يۇسۇپ نازىمى (1822 — 1900):

ئۆزۈم ئادەمىيلەر فەقىرى ئىدىم،
فەقىرى نە دېمەكتۇر ھەقىرى ئىدىم.
ئۇ ئەلدە يۈردۈم يامانلار بىلەن،
خەرابات ئىچرە جەۋانلار بىلەن.①

دەپ يازىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى تەنھا ئارال بولۇپ قالغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۇزاق مۇددەتلىك بۇرۇختۇم مەنىۋى كېلىماتتا ئېغىر غېرىبلىق بوپىسىنى ئۆزىنىڭ كېسەلمەن گەۋدىسىگە يۈدۈپ، ربقابەتكە تولغان XX ئەسىرگە كىرىپ كەلدى.

▲ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى يەنمۇ ئاشۇردى. مىللىي روھ ۋە مىللەتنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى تەرەققىيدۇنياچىلىق ۋە ئەسەبىيلەرچە دىنىي تەرەپبازلىققا ئۇرۇن بەردى. يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ ئەڭ بەختسىز سەھىپىلىرى ئېچىلىشقا باشلىدى.

مەلۇم بىر مەدەنىيەت سىستېمىسىدا ئورتاق روھىي بىرلىكنى تۇتۇپ تۇرغۇچى چوڭ كېلىمات ئۆز تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان ھامان، ئۇنى تەشكىل قىلىپ تۇرغۇچى ئۇششاق كېلىماتلارغا مەنىۋى يوقىتىش ئېلىپ كېلىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللەتنىڭ گېنىنى ساقلاپ تۇرغۇچى ئىچكى پىسخىك تەندۈرمىدا بوشلۇق شەكىللىنىدۇ. ئوسمان ئىمپېرىيىسى زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەندىن كېيىنكى پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ئەمەلىيەتتە غەربنىڭ كۈچلۈك تەھدىتىدىن ئەمەس، بەلكى ئىسلام روھىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە

① موللا بىلال نازىمى: «غازات دەر مۇلكى چىن» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 1995 - يىللىق 2 - سان.

كۆنسايىن ئەسلى ماھىيىتىدىن چەتلەپ كېتىشىدىن كېلىپ چىققانـ
دى. ئەڕەب خەلىپىكىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئىسلام
مىزانلىرى بارغانسېرى بۆلۈنۈش ھاسىل قىلىۋاتقان سىياسىي گۈرۈھـ
لارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن پايدىلىنىپ كېتىلدى، شۇنداقلا پەيغەمبەر
ۋە تۆت چاھاريا دەۋرىدىكى ئەسلى مەزمۇنىدىن كۆپ دەرىجىدە يىراقلاپ
كەتتى. مەزھەپلەر كۈرىشى، دىنىي تەرەپپازلىق، ئەسەبىي تەركىبـ
دۇنياچىلىق ۋە تۈرلۈك - تۈمەن شەرھىي - پەتىۋالار ئېتىقادتىكى
كرىزىسنى كۈچەيتىپ باردى. شۇندىن باشلاپ ئورتاق روھىي بىرلىكـ
كە ئېرىشكەن مۇسۇلمانلار دۇنياسى مەنىۋىيەتتە چاك - چېكىدىن
بۆلۈنۈش، ئىجادىي قۇدرىتى بوغۇلۇش قىسمىتىگە دۇچار بولدى.
ئارنولد تويىنبى ناھايىتى توغرا ئېيتقانىدى: «زەئىپلىشىش ئىجادىيەت
كۈچىنىڭ يوقالغانلىقىدىن، بۆلۈنۈش جەريانىنىڭ باشلانغانلىقىدىن ۋە
ئۆزىنى ئۆزى بەلگىلەش ئىقتىدارىنىڭ يوقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىـ
دۇ. زەئىپلىشىشنىڭ سەۋەبى ماددىدا ئەمەس روھىيەتتە، سىرتقى
ئامىللاردا ئەمەس، ئىچكى ئامىللاردا بولىدۇ. زەئىپلىشىش ئىچكى
كېسەللىكتىن كېلىپ چىقىدۇ، بەلكى مۇقەررەر ھالدا ھادىسە سۈپـ
تىدە ماددىي سەۋەبلەردىن ئاۋۋال روي بېرىدۇ»①.

دەرۋەقە، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ
چۈشكۈنلىشىشى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبـ
لىقىنى يەنمۇ ئاشۇردى. مىللىي روھ ۋە مىللەتنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى
تەركىدۇنياچىلىق ۋە ئەسەبىيلەرچە دىنىي تەرەپپازلىققا ئورۇن بەرـ
دى. يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ ئەڭ بەختسىز سەھىپـ
لىسى ئېچىلىشقا باشلىدى. بەدەخشان ۋە ماۋارائۇننەھردە كۆڭۈلدىكىـ
دەك نەتىجە قازىنالمىغان رىياكار ئىشانلار ئۆزلىرى ئويدۇرۇپ چىقارـ
غان «مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ پالانچى پۈشتى» دېگەن پەتىۋانى خۇرـ

---

① ئارنولد تويىنبى (ئەنگلىيە): «تويىنبى ۋە تارىخ» — «غەرب ئىدىئولوگىيە خەزـ
نىسى»، 1167 - بەت.

جەنىغا سېلىپ يۇدۇگىنىچە، تارىم ئويمانلىقىغا ئارقا - ئارقىدىن كىرىپ كەلدى. بەدەخشان ۋە بۇخاراغا پاتمىغان، تېگى - تەكتى گۇمانلىق ئاشۇ بىر توپ جاھالەتچى پۇرسەتپەرەسلەر قانداق قىلىپ تارىم ئويمانلىقىدىكى بەختسىز خەلقنىڭ روھىي تۇۋرىكى بولۇپ قالىدى؟ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ «پۇشتى» لىرى قانداقلارچە پەيغەمبەر ۋاپاتىدىن مىڭ يىل كېيىن تۇيۇقسىزلا تارىم ئويمانلىقىدا پەيدا بولۇپ قالدى؟ ھىدايىتۇللا ئافاق خوجا 5 - ئەۋلاد دالاي لاماغا باش ئۇرۇپ، 1678 - يىلى قەشقەرگە جۇڭغار قالماقلىرىنى باشلاپ كىرگىنىدە؛ قارا تاغلىقلار پېشۋاسى بۇرھانىددىن خوجا ئاق تاغلىق خوجىلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن مەنچىڭ چېرىكلىرىنى چىللاپ كەلگىنىدە؛ ۋەلىخان تۆرە قىزىل دەريا سىي بويىدا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار ياسىغىنىدا؛ 1865 - يىلى ئىلى قوزغىلىڭى ۋاقىتلىق غەلىبىگە ئېرىشكەن پەيتتە، قوقاندىن كەلگەن پوچى مەھمۇد ئىسمىلىك قېرى خوجا ئۆزىنى «غەۋسۇلئەززەم ئەۋلادى» دەپ ئاتاپ ئوت قۇيرۇقلۇق قىلغىنىدا ۋە قوزغىلاڭچىلار رەھبىرى مۇئەززەمخاننى ئۆلتۈرۈشكە قۇتراتقۇلۇق قىلغىنىدا، نېمە ئۈچۈن ھېچكىم: «ياق، بولدى بەس! پەيغەمبەر پۇشتى مۇنداق نائىنساپ بولمايدۇ، بىزنىڭمۇ ئۆز تاللىشىمىز بار!....» دېيەلمىدى؟ يەنە نېمە ئۈچۈن پۈتكۈل دۇنيا يېڭى دەۋرنىڭ تاك نۇرىغا چۆمۈلگەن 30- يىللاردا، ئابدۇغوپۇر شاپتۇل دامۇللا تەپ تارتماستىن دەريا - دەريا قانلارنى تۆككەن جاللات شېڭ شىسەينى كۆككە كۆتۈرۈپ: «ناۋادا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن كېيىن يەنە پەيغەمبەر كېلىدۇ دېيىلگەن بولسا، چوقۇم شېڭ دوبەن جانابلىرى بىزنىڭ پەيغەمبىرىمىز بولۇپ كەلگەن بولاتتى»[1] دەپ جۆيلۈپ يۇرەلىدى! ؟... روھىي مەھكۇملۇق ئازابىنى يەتكىچە تارتقان، ۋۇجۇدى قۇرىغان، تارىم ئويمانلىقىنىڭ پېنھان سۈكۈتلىرىگە كۆنۈككەن بۇ مىللەتنىڭ

① مىرئەھمەد سېيىت، يالقۇن روزى: «مەمتىلى ئەپەندى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 340 - بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

سانسىزلىغان قاباھەتلىك تۇنلەرنى قانداق ئۆتكۈزۈپ، ئۆز ئۆتمۈشىنى بۈگۈنگە ئۇلىغانلىقى كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ ئويغا سالىدۇ.

كوروپاتكىن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «XIV — XV ئەسىرلەردە، بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت نۇرغۇنلىغان تالىپلارنىڭ ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىدىغان ۋە قوبۇل قىلىدىغان مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ تالىپلار ئەۋلىيا ۋە كارامەتچى دېگەن ئاتاقلا ئېرىشىش ئۈچۈن ئىسلامىيەتنى تەشۋىق قىلاتتى. XV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مۇشۇ مەركەزلەردە راۋاجلاندۇرۇلغان بۇ تەلۋىلەرچە ئەسەبىيلىك ۋە ساختىپەزلىكلەر قەشقەريىگىمۇ تارقالدى»①. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «بىز قەشقەريىنىڭ دەسلەپكى تارىخىنى بايان قىلغان چېغىمىزدا، بۇ ئەلنىڭ تېمۇرلەڭ دەۋرىدىكى ئېغىر بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كەلگەن بارلىق بەختسىزلىكلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىكى سىرتىدا، يەنە بىر مۇنچە مۇسۇلمان ئەۋلىيالىرى ۋە كارامەتچى تېجەللەرنىڭمۇ ھۆجۇمىغا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. بۇ ئادەملەرنىڭ تەلۋىلەرچە دىنىي ئەسەبىيلىكى، ساختىپەزلىكى ۋە مەزھەپچىلىكى بۇ دۆلەتنە تاكى بۈگۈنگىچە داۋاملىشىۋاتقان يېڭى بەختسىزلىكنىڭ تۈپ نېگىزىدۇر»②.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، پاراكەندىچىلىك ھۆكۈم سۈرگەن خوجىلار دەۋرىدە مىللىتىمىز روھىي جەھەتتە مەھكۇملۇقتا دۇچار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ماددىي موھتاجلىق، جىسمانىي ساپاسى چېكىنىش، نوپۇسى ئېغىر دەرىجىدە كېمىيىپ كېتىشتەك قىسمەتلەرگىمۇ دۇچ كەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللەت گەۋدىسىنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ تۇرغان مىللىي روھ ۋە ئۆزلۈك ئېڭى بارا - بارا سۇسلىشىپ باردى. XV ئەسىردىن كېيىن، بولۇپمۇ خوجىلار پاراكەندىچىلىك سالغان دەۋرلەردە «ئۇيغۇر» دېگەن

① ② ئا. ن. كوروپاتكىن: «قەشقەريە» 140 -، 137 - بەتلەر.

ناممىز دىيارىمىزدا تامامەن ئېستېمالدىن قېپقالدى. «ئۇيغۇر» دې-گەن ئېتنونىك نام XIV — XV ئەسىرلەردىن كېيىن ئاساسەن گەنسۇدە-كى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ساقلىنىپ قېلىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن ئۇيغۇرلار ئىچىدە بارا - بارا ئۇنتۇلۇشقا باشلىغانىدى»①. بۇنىڭ بىلەن مىللىتىمىز ئۆزىنىڭ مىللەت نامى بىلەن ئاتالماي، بەلكى ئۆزلىرى ياشاۋاتقان شەھەر ياكى يۇرت نامىلىرى بىلەن ئاتىلىدە-غان بولدى. خۇددى مەرھۇم تارىخچى ئەنۋەر بايتۇر ئەپەندى كۆرسە-تىپ ئۆتكەنىدەك: «خوجىلار دەۋرىدە كىشىلەر ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر» دېگەن نامىنىمۇ ئونتۇپ، قەشقەرلىك، يەكەنلىك، ئالتە شەھەرلىك، يەتتە شەھەرلىك دەپ ئاتىشىدىغان بولدى...»②. كوروپاتكىنمۇ: «بىز بۇ ئەلدە قەشقەرلىكلەر، يەكەنلىكلەر، خوتەنلىكلەر، ئاقسۇلۇق-لار، كۆچالىقلار ۋە تۇرپانلىقلار دەپ ئاتالغانلارنى ئۇچراتتۇق. ئەمە-لىيەتتە ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلا تائىپىگە كىرىدۇ»③دەپ يازىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، ئومۇمىي مىللەت گەۋدىسىگە قارىغاندا، يەرلىك تار يۇرتچىلىق قارىشى كۆچلۈك بولىدىغان، ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچى ئاجىز، ھەر قايسى يۇرتلار ئارا پىسخىك خاراكتېر پەرقى نىسبەتەن چوڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى تىندۇرمىسىغا خوجىلار دەۋرىدىلا چوڭقۇر ئىز سالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى تۇرلۇك مەزھەپتىكى بەدەخشان خوجىلىرى ئۆزئارا بىر - بىرىدىن ئۈستۈنلۈك تالىشىپ، ھەدەپ مۇرىت توپلاپ، پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدە-كى ئۇيغۇر خەلقىنى ئىككى چوڭ لاگېرغا، نەچچە ئونلىغان ئۇششاق مەزھەپلەرگە بۆلۈپ تاشلىغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، تارىم ۋادىسىدا

---

① ئىبراھىم مۇتىئى: «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز» — «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا تۇتقان ئورنى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 34 -، 35 - بەتلەر.

② ئەنۋەر بايتۇر: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1989 - يىل نەشرى، 998 - بەت.

③ ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە): «قەشقەرىيە»، 24 - بەت.

مىللەتنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ تۇرغان مىللىي ئالاقە ئاجىزلىـ
شىپ، ھەر قايسى بوستانلىقلار ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ
تۇرىدىغان، بىر - بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۆزئارا شەرت قىلمايدىـ
غان، ئومۇمىي مىللەت گەۋدىسىنى ئەمەس، بەلكى تار يۇرتچىلىق
كاتېگورىيىسىنى ئۆز غايىلىرىنىڭ ئەقلى يۇقىرى مىزانى ھېسابلايدىغان
ئىچكى چېچىلاڭغۇ پسىخىكا شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، يەركەن
سەئىدىيە خانلىقى يىمىرىلگەندىن تارتىپ تاكى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى
غۇلىغانغا قەدەر تارىم ۋادىسىدا تىنچلىق موللا مۇسا سايرامى ئېيتقانـ
دەك «گويا سۇمۇرغ قۇشىدەك كۆھقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى». تۈگـ
مەس ئۇرۇش - جېدەللەر، ئەسەبىيلەرچە تەرەپبازلىقلار، پىر -
ئەۋلىيالار ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى نىزالار، مىللەتنىڭ ئىچكى ھاياتي
كۆچىنى خورىتىپ، روھىي خامۇشلۇق گىردابىغا ئېلىپ باردى.
نوپۇس زور دەرىجىدە كېمىيىپ كەتتى. كوروپاتكىننىڭ مەلۇماتىغا
قارىغاندا، خوجىلار يېغىلىقى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەرىيىدىن
100 مىڭ كىشى خوجىلارغا ئەگىشىپ قوقانغا قاچقان. ئۇلارنىڭ ئاز
قىسمى قوقان تەۋەسىگە يېتىپ بارغاندىن باشقا، مۇتلەق كۆپچىلىكى
زېمىستان قىشىنىڭ قار - شۇنىرغانلىرىدا ئاچ - يالىڭاچلىق ۋە سو-
غۇقتىن ئۆلۈپ كەتكەن؛ 1857 - يىلى ۋەلىخان تۆرە قوقانغا قاچقانـ
دا، قەشقەرىيىدىن يەنە 15 مىڭ ئادەم ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، قوقانغا
سەپەر قىلغان.① خوجىلارنىڭ تىنىمسىز پاراكەندىچىلىكلىرى ۋە يەـ
كىلگەن ھامان بەدەخشان، قوقانلارغا قېچىشلىرى داۋامىدا تۇركۈم -
تۇركۈم خەلقىمىز ئۇلارنىڭ كەينىگە كىرىپ، يۇرت - ماكانلىرىدىن
ئايرىلىپ، ئېغىر تالاپەتلەرگە ئۇچرىغان. «خوجىلارنىڭ قەشقەرىيىدە
ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەربىكەتلىرى بۇ
ئەلگە زور زىيان كەلتۈردى. بىر قانچە مىڭ بىگۇناھ ئادەم ناھەق

① ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە): «قەشقەرىيە»، 223 - 231 - بەتلەر.

ئۆلتۈرۈلدى. مۇشۇ ۋەقەلەرنىڭ باش جىنايەتچىلىرى ۋە ئاساسلىق قاتناشقۇچىلىرى بولسا ئولجىلىرىنى ئالغاچ قېچىپ كېتىپ، خاتىرجەم ياشاۋەردى، ئۇلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشكەن يەرلىك خەلق مىسلىسىز زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. . . »①

ئىسلام دىنى ئەسلى ماھىيىتىدىن ئەقىلنى تەشەببۇس قىلغۇچى دىن بولۇپ، ئۇنىڭ بارلىق مىزانلىرى ۋە نەزەريىۋى ئاساسى ئىنسانىڭ ئەقلىي ھەزمى كۆتۈرەلەيدىغان مۇۋاپىق نۇقتىغا مەركەزلەشكەنىدى. ئۇ ئۆز تەلىماتلىرىدىكى ئىنسان قىممىتى نۇقتىسىنەزىرىنى «قۇرئان كەرىم» دىكى ئىنسانىڭ يارىتىلىشىدىنلا ئولۇغلانغانلىقى، ئەقىل گۈزەل شەكىلدە يارىتىلغانلىقى، قەلبىگە ئاللا سىرلىرى كۆمۈلگەنلىكىدەك بىر قاتار بايانلار ئارقىلىق دەلىللەيدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئاجايىپ گۈللىنىشىگە ئىسلام روھىدىن قانىتلانغان ئەقلىي تاكامۇللۇق ۋە ئىزدىنىش روھى سەۋەب بولغانىدى. لېكىن، تولىمۇ ئەپسۇس، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەرگە كەلگەندە پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسى چۈشكۈنلىككە پېتىپ قالدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۆزىدە ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان تۇرغۇنلۇق دەۋرىگە كىرىپ قالدى. ئىسلام دىنى بىر ئەقلىي دىن بولۇشىغا قارىماي، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئەقلىي تەپەككۇرمۇ نېمە ئۈچۈن كەينىگە چېكىنىپ كەتتى؟ نەۋائىيدىن كېيىنكى بەدىئىي ئىجادىيىتىمۇ نېمە ئۈچۈن پەسكويغا قاراپ يۈزلەندى؟ . . ئىنسانىي ھوقۇقمۇ، كىشىلىك غۇرۇرىمۇ نېمە ئۈچۈن ئۆزىمۇ چوقۇنغان، ئىخلاس قىلغان «پىر» ، «ئەۋلىيا» ، «ئۇلۇغ» لار تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىندى؟ . . .

شۇنىسى ئېنىقكى، خوجا ـ ئىشان، پىر ـ ئەۋلىيالار تەرغىب قىلىۋاتقان تەركىدۇنياچىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىغا تۈپتىن زىت ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەنمەنچىلىكى ۋە سىياسىي مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەسلىدىكى پەلسەپىۋى ئېقىم بولغان سوپىزمـ

① ئا. ن. كوروپاتكىن(روسىيە) : «قەشقەرىيە» ، 233 ـ بەت.

نى زور دەرىجىدە بۇرمىلىدى ۋە ئۆز مەقسەتلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. ئۇلار تەرغىب قىلغان زاھىدلىق، قۇلچىلىق ۋە پىر - ئۇستاز تۈتۈش تەشەببۇسلىرى ئەسلىدىكى تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىغىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئەسلى مەنبەسى بولغان «قۇرئان كەرىم» سۈرە-لىرىگىمۇ زىت ئىدى. نەتىجىدە بىزدىكى ئىسلام دىنى ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىدىن تولىمۇ يىراقلاپ كەتتى. مىللىتىمىزنىڭ خۇراپاتلىق بىلەن قانقان، ئەسەبىي تەرەپبازلىقتىن گاڭگىرىغان كاللىسىغا خوجا - ئىشانلارنىڭ ئىنسان تەبىئىيىتىگە قارشى پەتۋالىرى سىڭىپ كەتتىكى، «قۇرئان» دىكى «ئۇلار (قۇرئان) ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈز-مەمدۇ؟»① دېگەن ئايەتلەرگە ئورۇن قالمىدى. ئۇلار بەدەخشانلىق كاززاپ خوجىلارغا ئەگىشىپ، ئۆزئارا قىرغىنچىلىق قىلىشقا، بىر - بىرىنىڭ قېنىنى تۆكۈشكە، ئىنسانىي ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كېچىشكە، مازار - خانىقالاردا تۇنەشكە رازى بولدىكى، ھەرگىزمۇ: «بىز ئىنسان، بىز تەپەككۇر ئىگىسى، بىز ھەممىمىز تىلى، دىنى، قېنى بىر بولغان قېرىنداش، بىزنىڭ ئۆزىمىزنى سۆيۈش، ھاياتنى قەدىرلەش ھوقۇقىمىز بار!» دېگەنلەرنى ئويلاپ قويمىدى②. ھەتتا ئۆزىنى پىر - ئەۋلىيا دەپ ئاتىۋالغان قوقانلىق ئاققۇن — پوچى مەھمۇد «دەرەخنى زەمبىرەكتەك ئاتالايمەن» دەپ ساختىپەزلىك قىلغىنىدا، قوزغىلاڭچىلار رەھبىرى مۇئەززەمخاننى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى «ئىلى سۇلتانى» دەپ جاكارلىغىنىدا، قان كېچىپ جەڭ قىلغان قوزغىلاڭچى ئاممىا سۈكۈت قىلدىكى، بىر ئېغىز قارشىلىق قىلمىدى. «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئېچىدە تۇنجى قېتىم قوللانغان تارىخچى ھەم ئەدىب نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئىلى قوزغىلىڭى توغرىلىق ئېچىنىش ئېچىدە مۇنداق قۇرلارنى يازدى:

---

① «قۇرئان كەرىم»، 4 - سۈرە، 82 - ئايەت.
② ئەسەت سۇلايمان: «ئۆزلۈم ئېڭى ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىمىزنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمى» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1996 - يىللىق 1 -، 2 - (قوشما) سان.

«. . . هۆكۈمەت خوجىلار قولىغا كىرگەندىن كېيىن، تارانچى دىيا-
رىدا تىنچلىق — ئاسايىشلىق يوقاپ كەتتى. ئەمما خەلقىمىز خوجاملا-
رغا بولغان ئامراقلىقىدىن ئۇلارغا قارشى سۆز ئېيتىشتىن قورقاتتى.
چۈنكى خوجىلارنىڭ ياخشى ئىشلىرى كارامەت، يامان ئىشلىرى ئىم-
تىهان دەپ قارىلاتتى. بۇ بەۋەك خوجىلار ئۇيغۇر بالىلىرىغا نېمىلەرنى
كۆرسەتمىدى دەيسىز؟ ئافاق خوجا ئالتە شەھەرنى قالماقلار قولىغا
تاشلاپ بېرىپ، ھۆرلۈككە خاتىمە بەردى. خوجىنىڭ بۇ ئىشىغا نارازى-
لىق كۆرسەتكەن ئۇيغۇر بالىسى بولمىدى، تولىراقى بۇ ئىشنى تەق-
دىرگە جورىدى.

پەلەكنىڭ چەرخى چۆرۈلدى، جاھاننى ئالدى قۇنتاجى،
خۇدانىڭ تەقدىرى شۇنداق، ئاتام قالماق بىلەن ناجى.

دەپ ئافاق خوجىنىڭ ئوغۇللىرى ئۇيغۇرلارنى ئاق تۇغ، قارا تۇغقا
ئاجرىتىپ، شەھەرلەردە قان دەرياسى ئاققۇزدى، بۇنى ھەم كارامەت
دەپ سانىدى. ئەممەدخان خوجا ئابدۇرۇسۇل ئەمرىنى ئۆلتۈرۈپ،
تارانچىلارنىڭ داڭلىق سەردارىنى يوقاتتى. قېرى خوجا ئىتتىپاقسىز-
لىق ئۇرۇقىنى چاچتى. بىچارە ئۇيغۇرلار قارىغۇلارچە ئېتىقادلىرىنىڭ
نەتىجىسىدە، خوجىلارنىڭ قارىغىشىغا ئۇچراشتىن قورقۇپ، بۇلارنىڭ
ھېچبىرىگە زۇۋان سۇرمىدى. ھېلىھەم ئۇلارنىڭ كۆچىلىكى بېشىغا
بىرەر بالا كەلسە، خوجاملاردىن مەدەت سورايدۇ. بىرەر قازاغا ئۇچرە-
سا خوجىلار نامىغا چىراغ ياقىدۇ ۋە خەتمە ـ نەزىر بېرىدۇ. مانا
بۇ جاھالەت! . . . »①

مىللىتىمىز روھىيىتىدىكى مۇنداق چېكىدىن ئاشقان مەھكۇملۇق
تارىم ۋادىسىدا ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى ئىنسانىي ھوقۇق، كىشىلىك
قەدىر ـ قىممەت ۋە ئادىمىي تەلەپلەرنى كۆندىلىك تۇرمۇش كۈنتەرتە-
پىدىن چىقىرىپ تاشلىدى. خەلق «پىر»، «ئۇستاز» دەپ پۈتۈن

---

① نەزىرخوجا ئابدۇسەمەتوف: ««يورۇق ساھىللار»، ئالماتا، «يازغۇچى» نەشرىيا-
تى، 1991 ـ يىل نەشرى، 42 ـ، 43 ـ بەتلەر.

ئىخلاسى بىلەن قوقانلىق قوغلاندى خوجىلارغا باش قويغىنى بىلەن، بىراق ئۇلار بولۇپمۇ «قوقانلىقلار ھىمايە قىلىپ تۇرغان ۋەلىخان تۆرە يەرلىك ئاھالىنى ناھايىتى پەس كۆرەتتى»①. ۋەلىخان تۆرە ئۇششۇقلۇقتا ئۇچىغا چىققان سىياسىي پۇرسەتپەرەس بولۇپ، دۇنيا دېموكراتىك ئىدىيىلەر دەۋرىگە كىرگەن XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇ قەشقەر قىزىل دەريا‌سى بويىدا ئۆزى ئۆلتۈرگەن ئادەملەرنىڭ كاللىسىدىن مۇنار ياسىغان. خەلق «ئۇلۇغ» لار دەپ ئەگەشكەن بۇ ئاتالمىش «پەيغەمبەر پۇشتى» لىرىنىڭ قىلمىشلىرى ئىسلام دىنىنىڭ قايسىر مىزانىغا، پەيغەمبىرىمىزنىڭ قايسىبىر كۆرسەتمىسىگە توغرا كېلىدۇ؟ دەرھەقىقەت، خوجىلارنىڭ تەرغىب قىلىۋاتقىنى ئىسلامىيەتىنىڭ پۈتۈنلەي چەتلىگەن، ئويدۇرما سەپسەتە، خالاس. ئىسلام دىنى قېرىنداشلار ئارا قان تۆكۈشنى ئەمەس، بەلكى مېھرىبانلىقنى، كەڭ قوللۇقنى ۋە چىن دوستلۇقنى تەشەببۇس قىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» دىكى «سىلەر بىر ـ بىرىڭلاردىن تۆرەلگەن» (3 : 195)، «سىلەر بىر ـ بىرىڭلار بىلەن دىنداشسىلەر» (4 : 25)، «كىمكى ئاللاغا ۋە ئۇنىڭ پەيغەمبىرىگە ئاسىيلىق قىلىپ، ئاللانىڭ قانۇنلىرىنىڭ سىرتىغا چىقىپ كېتىدىكەن، ئاللا ئۇنى دوزاخقا كىرگۈزىدۇ» (4 : 14) دېگەن ئايەتلەر شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، ئاتالمىش «ئۇلۇغ» لارنىڭ ياخشى ئىشلىرى كارامەت، يامان ئىشلىرى ئىمتىھان سانىلىدىغان بۇنداق ھوقۇقنى ئاللا مۇھەممەد پەيغەمبەرگىمۇ بەرمىگەن. ھالبۇكى خوجا ـ ئىشانلار ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن تەپتارتماستىن ئاللا نامىدىن سانسىزلىغان پەتۋالارنى توقۇپ چىقاردى. ۋەلىخان تۆرە ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەردە «ئالتە ياشتىن يۇقىرى بارلىق ئەرلەرنى باشلىرىغا سەللە ئوراشقا ۋە كۈنىگە بەش قېتىم مەسچىتكە بېرىپ نامار ئوقۇشقا مەجبۇر قىلغان.

① ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە) : «قەشقەرىيە»، 229 ـ بەت.

بۇ مەسىلىدە ۋەلىخان تۆرە ئىنتايىن رەھىمسىزلىك قىلغان. بۇ تۈ-زۈمگە خىلاپلىق قىلدىك دەپ ھەر كۈنى دېگۈدەك بىر نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ تۇرغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە قەشقەردىكى قىزىل دەريا‌سى بويىدا يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىدىن بىنا بولغان ئادەم كاللىسى مۇنارىسى (پىرامىدا) بارغانسېرى ئېگىزلەۋەرگەن. گۇناھكارلارنىڭ باشلىرىنى ئۆز قولى بىلەن چېپىش — ۋەلىخان تۆرە ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان بىر خىل ئەرمەك ئىدى. ھالبۇكى، بۇنداق پۇرسەت ئۇنىڭ-غا ھەمىشە تەييار تۇراتتى. بۇ مۇستەبىتنىڭ ئالدىدا بىرەر ئورۇنسىز ھەرىكەت ياكى سۆز قىلىپ قويغان، ھەتتا ئەسنەپ قويغان بەختسىز ئادەم ئۆزىنى ئەمدى تۇگەشتىم دەپ ھېسابلىسا بولۇۋېرەتتى. گېرما-نىيىلىك ئالىم ئادولفۇس شىلاگىنتۋېيت (Adólfus Slagintvyt) دەل ئۇنىڭ قولىدا ئەنە شۇنداق زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى. . . »① . بەدەخشان ۋە قوقانلاردىن ئېقىپ كەلگەن قوغلاندى خوجا ـ ئىشانلار پۇتكۈل تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى ئىككى چوڭ لاگېرغا بۆلۈپ، قانچىلىغان قىرغىنچىلىقلار ۋە بىھۇدە قان تۆكۈلۈشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مىللىتى-مىزنى روھىي جەھەتتىن قاتتىق چۈشكۈنلىككە گىرىپتار قىلدى. نۇرغۇن كىشىلەر رېئال تۇرمۇشتىكى ئەڭ ئەقەللىي ئىنسانىي تەلەپ ۋە ياشاش ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كېچىپ، تەركىدۇنياچىلىق، زاھىد-لىق، مەنىۋى قاششاقلىق يولىغا كىرىپ كەتتى. ئاۋات بازار ـ رەستە-لەر چۆلدەرەپ، كوچىلار سۆرۈنلىشىپ، خانىقا ـ گۆلەخلەر، قەبـ-رىستان ـ مازارلار قوللىرىغا ساپايى ئېلىپ، ھۇم ـ ھۇم قىلىپ جەرە سېلىۋاتقان كىشىلەر بىلەن تولدى. ئىنسان قىممىتى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز تارىختىكى ئەڭ پاسسىپ سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ مەنزىرىلەردىن ئازابلانغان شاھ مەشرەپ:

---

① ئا. ن. كوروپاتكىن (روسىيە) : «قەشقەرىيە» ، 229 ـ ، 230 ـ بەتلەر.

هەقىقەت كوچاسىدا رەھنەمائى ئىنتىزارىڭمەن،
تەمامى ئەھلى غەپلەتلەرگە پەيغەمبەر بولاي دەيمەن!

دەپ نىدا قىلغان بولسا، ئابدۇللا خاراباتى رىياكار خوجا ـ ئىشانلارغا تىغ تەگكۈزۈپ:

مەقسەدى خەلق ئىچرە تاپماي ئىززەتنى،
شۇل زەمان بەرباد ئەتكەي مىللەتنى.

دەپ يازدى. زەلىلىمۇ پۈتكۈل تارىم ۋادىسىنى پىيادە كېزىپ چىقىپ، ھەسرەتلىك قەلىمىدىن مۇڭلار تۆكۈپ:

بۇ پىشە سەردىدە ھەر تەرەپ يۇز شىرۇ ئېجدەرھا،
خالايىقنىڭ كۆزىدە پەردەئى غەفلەت، نۇر ئەيان بولماس.

دەپ يازدى. ئاردىن بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، XIX ئەسىرنىڭ كەينىكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تراگېدىك سەرگۈزەشتىلىرىگە شاھىد بولغان تارىخچى موللا مۇسا سايرامى غەزەپ بىلەن:

كېچىلەرى ئۇيۇماي «ھۇۋ ـ ھۇۋ»نى ئېيتىپ،
يەنە چىللە ئولتۇرۇپ تەسبىھ ئېيتىپ.
ئۆزىنى كۆرسىتىپ پىرى ھىدايەت،
ۋە لېكىن ئازغۇزۇپ يولدىن زەلالەت.
بۇ كۈندە نەفسىگە قۇل ھەممە ئىشان،
قەيەردە نەفسىنى ئۆلتۈرگەن ئىشان؟!

دەپ شىكايەت قىلدى ۋە ئاتالمىش خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىدى.

شۇنىسى ئېنىقكى، XIX ئەسىردە يىپەك يولى تامامەن خارابلاشقاندىن كېيىن، شەرقنىڭ چۈشكۈنلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئىچكى تەرىقىچىلىققا تولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى تەنھا ئارالغا ئايلىنىپ قالغانىدى. گەرچە

«ئەقلىيلىكتىن خالىي قاباھەت ۋە ئاجىز سىياسىي كەيپىيات ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان خوجىلار دەۋرىدىكى قەشقەرىيە تاكى XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىسلام دۇنياسى بىلەن ناھايىتى سۇس بىر خىل روھىي مۇناسىۋەتتىن ساقلاپ كەلگەن»[1] بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق ئاجىز مەنىۋى ئالاقىلەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ بارغانسېرى چۆلدەرەۋاتقان روھىي دۇنياسىغا مەلھەم بولالمىغانىدى. ئەمەلىيەتتە، ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئۆز ۋۇجۇدىدىكى كۇنسېرى شەلۋەرەپ كېتىۋاتقان ئاستا خاراكتېرلىك روھىي ئۆسمىنى داۋالىغۇدەك قۇۋۋىتى قالمىغانىدى. كۇندىن - كۇنگە كۇچىيىۋاتقان غەرب دۇنياسىنىڭ تەھدىتى ئاستىدا، ئۇ جىددىي ئىسلاھاتقا موھتاج ئىدى، شۇڭلاشقا روھىي يېتىملىك، بېكىنمە پىسخىكا ۋە قارىغۇلارچە ئېتىقاد تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى زامان مەنىۋى تارتقۇلۇقى بولۇپ قالدى. شۇنداقلا مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ بەختسىز بىر سەھىپىنى ئاچتى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «يېپەك يولىنىڭ تەدرىجىي خارابلىشىشىدا ۋە ئۇيغۇر روھىيىتىدىكى بېكىنمە ھالەتنىڭ شەكىللىنىشىدە شىنجاڭدىكى ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكلىرى كۆرۈنەرلىك رول ئوينىدى... بولۇپمۇ ھىدايىتۇللا ئافاق خوجا، بۇرھانىددىن خوجا، ۋەلىخان تۆرە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇنەۋۋەر ئىلمىي تەپەككۇر نەتىجىلىرىنى تۇنجۇقتۇرۇش، سەئىدىيە ۋە ئەرشى ھاكىمىيىتىنى غولىتىش، زوھۇرىددىن ھېكىمبەگ ھامىيلىقىدا قايتا جۇلا قىلىشقا باشلىغان ئۇيغۇر تەپەككۇرىنىڭ ئىلغار يۆنىلىشلىرىنى ئىشانچىلىق چۇقانلىرى ئىچىگە غەرق قىلىۋېتىشكە ئۇرۇنۇشتا خەلقىمىز تارىخىدىكى لەنەتلىك سىمۋولغا ئايلاندى. ئۇلار ئىنسانپەرۋەر مەشرەپنى، زەلىلىنى تەركىدۇنياچىلىق دەشتىگە تاشلىدى. لە-

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 190 - 191 - بەتلەر.

برىك شائىر خوجا ياقۇپ ئەرشى ۋە فۇتۇھىنى جاللاتلىق قىلىچى ئاستىغا باستى. كۆپلىگەن ھالال ئەمگەكچىلەر كاللىسىدىن ئايرىلدى، باش سۆڭىكىدىن قەشقەر قىزىل دەريا بويىغا تۆت كاللا مۇنارى ياسىدى. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ۋە موللا مۇسا سايرامىنىڭ قەلبىنى زار يىغلاشقا مەجبۇر قىلدى»①. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان جاھالەت ۋە بەختسىزلىك مىللىتىمىزنىڭ كېسىلىمەن روھىيىتىنى يۇدۇپ XX ئەسىر بوسۇغىسىغا ئېلىپ كىردى ۋە يېڭى بەختسىزلىكلەرگە زېمىن ھازىرلىدى.

▲ مۇسۇلمانلار شەرقى جەددىي كىرىزىسقا دۇچ كەلدى، ئىسلاھات ئۇلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى بولۇپ قالدى. ئۇچ نەپەر سەييياھ تەكرى تېغىدىن ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ چوڭقۇر ئازابىنى كۆردى. ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە ئۆزدە قىلچە ئالدىن كۆرەرلىك ۋە ئىچكى ئېنېرگىيە ھازىرلىيالمىغان بۇ مىللەت خامۇشلۇق ئىچىدە يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋالدى.

ياۋروپا ئويغىنىشى گەرچە ئىلىم - پەن ۋە ئەقىل ئىنقىلابىنى ئۆزەك قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مارتىن لىيۇتېر②نىڭ دىنىي ئىسلاھاتى خرىستىئان دۇنياسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن ئويغىنىشىدا مۇھىم رول ئويناندى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە زور جۇغراپىيىلىك بايقاشلاردىن ئىلھاملانغان ياۋروپا ناھايىتى تېزلا چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرتىمقىدىن قۇتۇلۇپ، ھەقىقىي مەنىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئويغىنىشىنى ئىشقا ئاشۇردى.

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىل نەشرى، 272 -، 273 - بەتلەر.

② مارتىن لىيۇتېر (گېرمانىيە): (Martin Luther) — 1483 - يىلدىن 1546 - يىلغىچە ياشىغان گېرمانىيىلىك مەشھۇر دىنىي ئىسلاھاتچى، ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھاتى خرىستىئان ياۋروپاسىنىڭ قايتا گۈللىنىشىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

لېكسن، ياۋروپا ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن قۇتۇلۇپ پەلسەپە ۋە تەبىئىي پەنلەردە پارتلاش خاراكتېرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن بىر پەيتتە، مۇسۇلمانلار شەرقىدە تامامەن باشقىچە بىر خىل ھالەت ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. بىر مەھەل كۈچىيىپ، پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا ھامىيلىق قىلغان ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى XVIII ئەسىردىن باشلاپ ئاستا - ئاستا زەئىپلىشىپ، بىر كېسەلمەن گەۋدىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقا قىتئەلىرىدە ئىستېلاھ قىلغان زېمىنلىرى بىر - بىرلەپ قولدىن كېتىشكە باشلىدى. 1798 - يىلى فرانسىيە ئارمىيىسى ئوتتۇرا دېڭىزدىن ئۆتۈپ ئوسمان تۈركلىرى كونترولىدىكى مىسىرنى بېسىۋالدى. ئىككىنچى يىلى مىسىر ئىنگلىيىنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇندىن باشلاپ ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئافرىقا ۋە ياۋروپا قىسمىدىكى زېمىنلىرى ئارقا - ئارقىدىن قولدىن كەتتى. ئاسىيادا ئىراننىڭ تەھدىتى كۈندىن كۈنگە كۈچەيدى. چارروسىيىنىڭ قارا دېڭىز، كافكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشى ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تەسىر دائىرىسى ۋە ھۆكۈمرانلىق چەمبىرىكىنى قەدەممۇ قەدەم تارايتىپ باردى. خۇددى مونتېسكيۇ ئېيتقاندەك، بۇ كېسەلمەن گەۋدە ئۆزىنى لايىقىدا تىزگىنلەش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ، «كۈچى تۈگەپ كېتىۋاتقان دوردەك تېشى پال - پال ئىچى غال - غال بولۇپ قالغانىدى». بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى نوپۇزى ۋە يېتەكچى ئورنى بارغانچە تۆۋەنلەپ، چاك - چېكىدىن پارچىلىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ياۋروپا كۈچلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ئۇرۇشلىرى داۋامىدا قەدەممۇ قەدەم شەرققە ئىچكىرىلەپ كىرىشى، خرىستىئان مىسسىئونېرلىرىنىڭ ئىسلام دۇنياسىغا بولغان خرىسى مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا بۆھران پەيدا قىلدى. ھالسىراپ قالغان ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربنىڭ تەھدىتىنى توسۇيالمىشى ۋە ئىسلام دۇنياسىغا قايتا ھامىيلىق

قىلالىشى مۇمكىن بولماي قالدى. پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسى جىددىي كرىزىسكە دۇچ كەلدى، ئىسلاھات ئۇلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى بولۇپ قالدى!

مانا مۇشۇنداق بىر جىددىي پەيتتە، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا «ۋاھابىيلار ھەرىكىتى» مەيدانغا كېلىپ، ئىسلام شەرقىدە دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. ۋاھابىيلار ھەرىكىتى XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئېلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەملىك ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتى ئىدى. بۇ ھەرىكەتنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىسى مۇھەممەد ئابدۇل ۋاھاب (1703 — 1791) بولۇپ، كېيىنچە بۇ ھەرىكەت ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالدى. ۋاھابىيلارنىڭ ئاساسلىق تەشەببۇسلىرى ئۆز دەۋرىدە ئىسلام شەرقىدە ئەۋج ئالغان ئىسلامىيەتنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە يات بولغان غەيرىي ئادەتيوسۇنلار ۋە تۈرلۈك ئىختىلاپلارنى بىكار قىلىپ، ئېتىقادنى پاكلاشتۇرۇش؛ پەيغەمبەر ۋە تۆت چاھاريا دەۋرىدىن كېيىن قوشۇلغان بارلىق غەيرىي قائىدە ـ قانۇنلارنى چىقىرىپ تاشلاپ، «قۇرئان كەرىم» روھى ۋە ئەسلىدىكى ئىسلام ئەقىدىلىرىگە قايتىش؛ ئاتالمىش «ئۇلۇغ» لارغا ۋە مازار ـ ماشايىقلارغا تاۋاپ قىلىشنى قاتتىق مەنئىي قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» روھىدىن چەتلىگەن، ئاللا بىلەن ئۇنىڭ بەندىلىرى ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچى مەۋجۇت دېگەن پەتۋالارغا رەددىيە بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقاندى. ۋاھابىي ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى يەنە «ئەسلى ماھىيەتكە قايتىش» شەكلىدە ئىسلام قائىدىلىرىنى ئاددىيلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، «بىر ئاللادىن باشقا ھېچكىم بەندىلەرنىڭ ھامىيسى ئەمەس، مۇھەممەد پەيغەمبەرگىمۇ ، ئاخىرقى سوراق كۈنى، دىن باشقا ئىمتىياز بېرىلگەن ئەمەس، مەككىنى تاۋاپ قىلىش مۇتلەق شەرت ئەمەس ئىدى»①.

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ، 362 ـ بەت.

ۋاھابىيلارنىڭ دىنىي ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسى جەھەتتىكى قا-
راشلىرى مۇنداق ئۇچ نۇقتىغا مەركەزلەشكەنىدى: بىرىنچىدىن، ئۇلار
ئىسلام مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتۇش تەشەببۇس-
نى قۇۋۋەتلەيتتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ قارىشىچە، پەيغەمبەر ۋە تۆت
خەلىپە دەۋرىدىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى مەزمۇنىغا نۇرغۇن-
لىغان غەيرىي ئېلېمېنتلار، ناتوغرا چۈشەندۈرۈشلەر قوشۇلغان بو-
لۇپ، ئەقىدە زور دەرىجىدە ئەسلى ماھىيەتتىن چەتنىگەنىدى. يېقىنقى
زامان ئىسلام دۇنياسىنىڭ زەئىپلىشىشى ئەمەلىيەتتە ئىسلام ئەقىدىلە-
رىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن كېلىپ چىققانىدى، شۇڭا ئىسلام ئەقىدىلىرىنى
ساپلاشتۇرۇش، تازىلاش ۋە ئەسلى ھالىتىگە قايتۇرۇش زۆرۈر ئىدى؛
ئىككىنچىدىن، ئۇلار «قۇرئان كەرىم» نى ئېتىقادنىڭ بىردىنبىر ئاسا-
سى قىلىشنى تەكىتلەيتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىلگىرىكى نۇرغۇن
ئۆلىمالارنىڭ «قۇرئان كەرىم» تەپسىرى ھەققىدىكى شەرھلىرى ھەر
خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى «قۇرئان كەرىم» نى چۈشىنىش-
تىكى بىردىنبىر تەپسىر بولالمايتتى. شۇڭا، مۇسۇلمانلار «قۇرئان
كەرىم» نىڭ ئەسلى مەنىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، مۇستەقىل پىكىر
يۈرگۈزۈپ، ئەقلىي تەپەككۇر قىلىشى ۋە «قۇرئان كەرىم» روھىغا
قايتىشى كېرەك ئىدى؛ ئۈچىنچىدىن، ۋاھابىيلار ئەسلىدىكى ئەقىدە-
لىرىگە ئاساسەن نۆۋەتتىكى ئىسلام شەرىئەتلىرىنى ئىسلاھ قىلىشنى
تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار «قۇرئان كەرىم» دىن چەتنىگەن بارلىق جە-
ئىيەت تۈزۈلمىلىرىنى — كەسپىي ئەمەل - دەرىجىلەرنى، ئارتۇقچە
ئادەت - يوسۇنلارنى، قېتىپ قالغان دىنىي ئەھكاملارنى بىكار قە-
لىپ، ئىسلام دىنىنى ساپلاشتۇرۇشنى، ئىسلام قائىدىلىرىنى ئاددىيە-
لاشتۇرۇشنى ۋە مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەي-
تىشنى ئۈمىد قىلىشتى.

ۋاھابىيلار ھەرىكىتى يېقىنقى زامان ئىسلام تارىخىدا كۆلىمى
زور، تەسىرى چوڭقۇر بولغان بىر قېتىملىق دىنىي ئىسلاھات ھەرىكە-

تى ئىدى. گەرچە بۇ ھەرىكەت ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ئاددىيلاشتۇرماقچى ۋە ئىسلاھ قىلماقچى بولغانلىقى تۇپەيلى قاتتىق چەكلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى دەۋرلەردە ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن غازاتچىلار ھەرىكىتى، ھىندونېزىيىدە پارتلىغان بەدرى ھەرىكىتى، شىمالىي ئافرىقىدىكى سەنۇش ھەرىكىتى، سۇداندىكى مەھدى ھەرىكىتى، ئىراندىكى باب ھەرىكىتى، ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى قوزغىغان پانئىسلامىزم ۋە قازان، قىرىم، ئوتتۇرا ئاسىيالاردا مەيدانغا كەلگەن جەدىتىزم ئېقىملىرىغا مۇئەييەن تەسىر لەرنى كۆرسەتتى.

« XIX ئەسىرگە كەلگەندە ئىسلام ئىسلاھاتچىلىرى ، ئەسلىگە قايتىش، شەكلىدە ئەمەس، يەنە ، ئىسلامنى دەۋرلەشتۈرۈش، شەكلىدە مەيدانغا چىقتى»①. جامالىددىن ئافغانىي (1839 — 1897) ، سەئىدئەھمەدخان (1817 — 1898) مۇھەممەد ئابدۇ (1849 — 1905) قاتارلىق ئۇچ شەخس XIX ئەسىردە ئىلىپ بېرىلغان ئىسلام ئىسلاھاتىنىڭ ئەڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى ئىدى.

جامالىددىن ئافغانىي ئىرانىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خامادان شەھىرى ئەتراپىدا تۇغۇلغان بولۇپ، كىچىكىدىن باشلاپ ئىسلام تەلىماتلىرى ۋە «قۇرئان كەرىم» نى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ بارغانسېرى چۈشكۈنلىشىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى ئىزدىگەن، شۇنداقلا مۇسۇلمانلارنىڭ قەدىمىي كۆتۈرۈش ئۇچۇن ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە دەۋرگە ماسلاشتۇرۇش كېرەك، دېگەن قاراشقا كەلگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇھاجىرلىق ھاياتى داۋامىدا ھىندىستان، ئافغانىستان، مىسىر، ئىستانبۇل، رۇسىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ كۇندىن - كۇنگە دەۋرنىڭ كەينىدە قېلىۋاتقانلىقىنى، غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تاجاۋۇزى كەلتۈرۈپ چىقارغان روھىي كرىزىسنى چوڭقۇر

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ، 362 - بەت.

هبس قىلغان، ئۇ ھەتتا ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلھەمىد II (1876 — 1909 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) گە مەكتۇپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئىسلاھات تەدبىرلىرى ۋە سىياسىي غايىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ مەكتۇپى سۇلتاننىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن، مىسىر ئارقىلىق ياۋروپاغا چىقىپ، لوندون، پارىژلاردا گېزىت چىقارغان ۋە ئۆز تەشەببۇسلىرىنى تەشۋىق قىلغان. 1893 - يىلى سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نىڭ تەكلىپى بىلەن ئىستانبۇلغا كەلگەن، بىراق نەزەربەنت ئاستىغا ئېلىنىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى پاجىئەلىك ھالدا ئاخىرلاشتۇرغان.

جامالىددىن ئافغانىي بىر كەسكىن دىنىي ئىسلاھاتچىلا ئەمەس، بەلكى يەنە يېتىلگەن پەيلاسوپ ۋە مۇتەپەككۇر ئىدى. ئۇنىڭ ئىسلاھات غايىلىرىگە مۇئەييەن سىياسىي مەۋقە ياندىشىقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قاراشلىرى XIX ئەسىر مۇسۇلمان شەرقىنىڭ ئەڭ ئىلغار پىكىر ئىنقىلابىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭا غەرب ئالىملىرى ئۇنى «شەرقىنىڭ لېئوتېرى» دەپ ئاتىدى①. ئافغانىينىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئەقلىي پرىنسىپلارنى ئۆزىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلغانىدى. ئۇ، بىر مىللەتنىڭ پەلسەپىسى بولماي تۇرۇپ، ئېرىشكەن ۋە ئۆگەنگەن بىلىملىرى بىر ئەسىرگىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ، ئەكسىچە پەلسەپىۋى روھقا باي، ئەمما كونكرېت ئىلىم - پەن نەتىجىلىرى كەمچىل مىللەت ھامان ئۆزىدىكى پەلسەپىۋى روھنىڭ ئىلھامى بىلەن ئىلىم - پەندە يېڭىدىن يېڭى نەتىجىلەرگە ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ، ئىسلام دىنى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە قوبۇل قىلىش بىلەن ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى ھاياتىي كۆچىنى جارى قىلدۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى مۇڭلۇق نۇقتىنى تەكتىلىدى، يەنى بىرىنچىدىن، مۇسۇلمانلاردىكى پەلسەپە نامراتلىقى، ئىلىم - پەن روھىنىڭ ئاجىزلىقى ۋە

① ۋۇ يۈنگۈي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى، 77 - بەت.

سىرتقى يېڭى مەدەنىيەتلەرنى چەتكە قېقىش خاھىشىنى ئۆزگەرتىش كېرەك، چۈنكى دىنىي ئېتىقادنىڭ ماھىيىتى ھەقىقەتنى تونۇش ۋە ئىزدەشتە، بۇ نۇقتىدا ئىسلام دىنى پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەن روھىي بىلەن بىردەكلىككە ئىگە. ئۇنىڭ ئۇستىگە، پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەننىڭ دۆلەت، مىللەت چېگرىسى يوق، شۇڭا مۇسۇلمانلار دىن بىلەن پەننى تەڭ ئۆگىنىشى كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. ئىككىنچىدىن، ئۇ، سەئىد ئەھمەدخان ۋەكىللىكىدىكى زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرەپدارلىرىنىڭ ناتۇرالىزم ۋە قارىغۇلارچە غەربكە چوقۇنۇش خاھىشىنى تەنقىد قىلدى. ئۇ، مۇسۇلمانلار زامانىۋىلىشىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىسلام ئېتىقادىدا تەۋرەنمەسلىكتە ئىپادىلىنىشى كېرەك، بىر مىللەت مۇستەھكەم ئېتىقادقا ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن مۇكەممەل ئىلمىي سۇپەتكە، گۈزەل ئەخلاقىي ساپاغا ۋە مىللىي تەرەققىياتقا ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارىدى. جامالىددىن ئافغانىي 1870 - يىلى ئىستانبۇلدا سۆزلىگەن بىر قېتىملىق مەشھۇر نۇتقىدا مۇنداق دېدى: «بىر مىللەتكە نىسبەتەن پەلسەپە دىنىي ئېتىقادقا ئوخشاشلا مۇھىمدۇر. پەيلاسوپلار بىلەن دىن پەيغەمبەرلىرى ئوخشاش بۇرچنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. ئۇلارنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى، پەيغەمبەرلەر ئىلھام ۋە ۋەھىي ئارقىلىق ھەقىقەتكە ئېرىشىدۇ، پەيلاسوپلار بولسا، تەپەككۇر ئارقىلىق ھەقىقەتنى تاپىدۇ؛ پەيغەمبەرلەر خاتالىقلاردىن مۇستەسنا بولىدۇ، پەيلاسوپلار تونۇش جەھەتتە خاتالىشىپ قېلىشتىن ساقلىنالمايدۇ؛ پەيغەمبەرلەرنىڭ تەلىماتلىرى دەۋر چەكلىمىلىكىگە ئۇچرايدۇ، پەيلاسوپلارنىڭ تەلىماتلىرى ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. . . »① ئۇ يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق دېدى: «ھەر بىر دەۋرنىڭ بىردىن پەيغەمبەرگە موھتاج بولۇشى ناتايىن. چۈنكى ئىسلام ۋە ئۇنىڭ قانۇنى ھەر قانداق دەۋردە ئۆز مۇمىنلىرىنى تەربىيىلىيەلەيدۇ. لې-

① ۋۇ يۈنگۈي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، 79 - بەت.

كىن، ھەر بىر دەۋر ئۆزى ئۈچۈن بىر تۈركۈم پەيلاسوپلارغا موھتاج! پەيلاسوپلار ۋە دەۋر ئىدىئولوگىيىسىنى يېتەكلەپ ماڭىدىغان مۇتەپەككۇرلارسىز ئىنسانىيەتنىڭ گۈللىنىشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ...»①.

جامالىددىن ئافغانىي يەنە ئۆز تەشەببۇسلىرىدا، مۇسۇلمانلار نۆۋەتتە ئىسلاھاتقا موھتاج، دىنىي ئىسلاھات ھەرگىزمۇ مىللىي تەرەققىياتنى چەتكە قاقمايدۇ. «بۈگۈنكى كۈندە ئىسلام دىنىنى بىر كىمنىڭ ئوخشىتىش مۇمكىن. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۇ كىمنىڭ كاپىتانى، بارلىق مۇسۇلمانلار بولسا بۇ مۇقەددەس كىمىدىكى يولۇچىلار دۇر. ناھايىتى ئەپسۇس، بۇ مۇقەددەس كىمە دېڭىزدا تۈيۇقسىز بوران - چاپقۇنغا ئۇچراپ قالدى ۋە چۆكۈشكە باشلىدى. شۇڭا، ئاۋام مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىش مەجبۇرىيىتى بار»② دەپ قارىدى. ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدا ئىپادىلەندى:

بىرىنچى، دۇنيادىكى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ گۈللىنىشىكە ئېرىشىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ مىللىي ئازادلىقىدا ئىشقا ئاشىدۇ. شۇڭا، مۇسۇلمانلار مىللىي ئېڭىنى ئۆستۈرۈشى، مىللەتنىڭ ئىززەت - غۇرۇرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچ ۋە مىللىي ئىپتىخارىنى ئاشۇرۇشى زۆرۈر، دەپ قارىدى.

ئىككىنچى، دىنىي ئىسلاھاتنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش لازىم، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ، غەرب دۇنياسى مارتىن لىيوتېرنىڭ ئىسلاھاتىدىن كېيىن، ھەقنەپسىنى مەنىدىكى مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە ئېرىشتى، ئىسلام دىنىمۇ مۇشۇ يولنى تاللىشى زۆرۈر، لېكىن ئىسلاھات ئىسلام پرىنسىپى ۋە «قۇرئان كەرىم» روھىنى ئاساس قىلىشى كېرەك، بولمىسا يۆنىلىشتىن ئېزىپ قالى-

① ② ۋۇ يۈنگۈي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، 80 - 83 - بەتلەر.

دۇ، دەپ قارىدى.

ئۇچىنچى، پەلسەپىۋى تەپەككۇر بىلەن ئىسلام - پەن روھىنى دىنىي ئىسلاھاتنىڭ ئىككى چوڭ تۈۋرۈكى قىلىش كېرەك. تارىختىن بۇيان ئىسلام ئۆلىمالىرى «قۇرئان كەرىم» نى ئۆز دەۋرىدىكى شارائىتقا يارىشا ئىزاھلىغان. ۋەھالەنكى، ئۇلارنىڭ شەرھى - ئىزاھلىرى ئاللانىڭ كىتابىدىكى بىلىمگە نىسبەتەن «دېڭىزدىكى بىر تامچە سۇ»، خالاس. شۇڭا، مۇسۇلمانلار ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت - ماۋارىپ بىلەن ئۆزىنى قوراللاندۇرۇشى لازىم، دەپ كۆرسەتتى. ئاف-غانىي يەنە «ئاللا ئىككى كىتاب ئەۋەتكەن. ئۇنىڭ بىرى (قۇرئان كەرىم)؛ يەنە بىرى، تەبىئەت دۇنياسىدىن ئىبارەت. بىر مۇئەللىپ يازغان بۇ ئىككى كىتاب بىر - بىرىگە زىت ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن تەبىئەتنى ھۆرمەت قىلىش، ئۇنى ئۆگىنىش لازىم»[1] دەپ ھېسابلىدى.

تۆتىنچى، ئافغانىي ئىتتىپاقلىشىشنى تەكىتلەپ، بۆلۈنۈشكە قارشى تۇردى. ئۇ، دىنىي مەزھەپچىلىك ۋە ئىتتىپاقسىزلىق مۇسۇلمان مىللەتلىرىنىڭ زەئىپلىشىشىنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى، مۇسۇلمانلار ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىپ غەربنىڭ تەھدىتىگە ئورتاق قارشى تۇرۇشى كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ يەنە سۇننىي ۋە شىئە مەزھەپلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ئۆزئارا تىركىشىشىنى تارىختىكى ئاز سانلىق ھۆكۈمرانلار كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئەمەلىيەتتە، مۆمىن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا قىلچىمۇ پايدا - زىيان توقۇنۇشى مەۋجۇت ئەمەس، دەپ قارىدى.

بەشىنچى، ئۇ ئەنئەنىۋى شەكىل بىلەن زامانىۋى مەزمۇننى بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى، شۇنداقلا ئىسلاھاتنى دىنىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى قايتىدىن ئىزاھلاش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىشنى، «قۇرئان كەرىم» نى يېڭىۋاشتىن چۈشىنىشنى ۋە ئۇنى ھازىرقى زامان

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 363 - بەت.

ئىلىم- پەنى، ئەقلىي تەپەككۇرى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، سىيا- سىي تۈزۈلمىسىگە ماسلاشتۇرۇشنى چاقىرىق قىلدى.

جامالىددىن ئافغانىي ئىستانبۇل، قاھىرە قاتارلىق شەھەرلەردە ھەدەپ ئۆزىنىڭ ئىسلاھات غايىلىرىنى تەشۋىق قىلىۋاتقان پەيتتە، شىمالىي ھىندىستاندا سەئىد ئەھمەدخان ۋەكىللىكىدىكى ئىسلامنى زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرەپدارلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدە- يىلىرىنى كەڭ قانات يايدۇردى.

سەئىد ئەھمەدخانىنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسى ئىككى مۇھىم تەرەپنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. ئۇنىڭ بىرى، ھىندىستانىنىڭ پې- قىنقى زامان ئىسلام تارىخىدىكى مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ۋەلىئۇللا شاھ- نىڭ ئىلغار دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسى؛ يەنە بىرى، غەربنىڭ ئىلىم- پەن ۋە مەدەنىيەت تەسىرى ئىدى. يېقىپ ئېيتقاندا، ئەھمەد- خانىنىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى مۇنداق ئۈچ نۇقتىغا مەركەز- لەشتى: بىرىنچى، ئۇ ئىلمىي مۇلاھىزە، ئەقلىي تەپەككۇر ۋە ناتۇرا- لىزم نۇقتىئىنەزەرلىرى ئارقىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىنى شەرھلەشنى تەشەببۇس قىلدى؛ ئىككىنچى، ئىسلام ئەقىدىلىرىنى تارىخىي تەرەق- قىيات نۇقتىئىنەزىرى بويىچە چۈشەندۈرۈشنى ئۈمىد قىلدى؛ ئۈچىنـ- چى، ئىسلام قانۇنلىرىنى زامانىۋىلىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە ئىزاھ- لاشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسى ھىندىس- تان مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەنىۋى ئويغىنىشىغا زور تەسىر كۆرسەتتى.

مۇھەممەد ئابدۇ مىسىردا تۇغۇلغان بولۇپ، جامالىددىن ئافغانىيـ- نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنى ئۈستازىم دەپ ئېتىراپ قىلغانىدى. ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسىگە مىسىرنىڭ ئازادلىقىدىن ئىبارەت مىللىي ھېسسىياتىمۇ سىڭگەنىدى. مۇھەممەد ئابدۇنىڭ كۆپلىگەن قاراشلىرى جامالىددىن ئافغانىي بىلەن بىرەكلىككە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قىسمەن قاراشلىرى ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىدى. ئۇ، تارىختىن بىرى يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ئاللانىڭ ئىرادىسى ئەقلىيلىكـ-

تىن ئۇستۇن تۇرىدۇ، ئىنسان ئەقلى پەقەت ئاللانىڭ ئىرادىسى يول قويغان دائىرە ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئىككىلەمچى رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ، دېگەن قاراشقا باشقىچە پىكىر دە ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئاللانىڭ ھېرلىكى توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «‹قۇرئان كەرىم› ئەقلىگە ھۆرمەت قىلىدۇ، ئەقلىنى مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، چىنلىق ۋە ساختىلىق، شۇنىڭدەك راست ۋە يالغانغا ھۆكۈم قىلىشتا ئەقىل ئۈك ئاخىرقى سوتچىدۇر... ئادەم ئۆزىنىڭ ئەقلىي كۈچىگە تايىنىپ ئاللانى تونۇيالايدۇ. ئەقلىنىڭ ئىلاھامى ۋە لوگىكىلىق جۈلاسە ئۇسۇلى ئارقىلىق شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ سەۋەب ـ نەتىجىسىنى، كائىناتنىڭ ھەممىگە قادىر ئاللا تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقىنى ھېس قىلالايدۇ. شۇڭا، ئەقىل بىلەن ئاللانىڭ ۋەھىيسى بىرەكلىككە ئىگە. لېكىن ئاللانىڭ ۋەھىيسى مۇتلەق ھەقىقەت، ئىنساننىڭ ئەقلىي پائالىيىتى بولسا، بەزىبىر خاتالىقلاردىن ساقلىنالمايدۇ. ‹قۇرئان كەرىم› دە ئەقلىگە سىغمايدىغان مەزمۇن يوق، بەزى سۈرە ـ ئايەتلەرنىڭ يوشۇرۇن مەنىسى چەكسىز بولۇپ، ئۇنى ئەملىي كونكرېتلاشتۇرۇش ئەقلىي خۇلاسە ئۇسۇلى ئارقىلىق چۈشەندۈرگىلى بولىدۇ...»①

جامالىددىن ئافغانىي، سەئىد ئەھمەدخان، مۇھەممەد ئابدۇ قاتارلىق ئۇچ مەشھۇر شەخسنىڭ دىنىي ئىسلاھات غايىلىرى XIX ئەسىر مۇسۇلمان شەرقىنىڭ روھىي ئاسارەتلەردىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى قايتا بايقىشىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئەسىرلىرى ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ كۈنسېرى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇۋاتقان ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ئۆزىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ قالدى. 1839 ـ يىلى مۇستاپا رەشىد پاشا ئىنسان ھوقۇقى (كىشىلىك ھوقۇق) نى كاپالەتلەندۈرىدىغان خىتابنامىنى ئېلان قىلدى

① ۋۇ يۈنكۈي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، 88 ـ، 89 ـ بەتلەر.

ۋە ئاۋام پۇقرا قانۇن ئالدىدا باراۋەر، ئۇلارنىڭ ئىززەت - ئابرۇيى ۋە مال - مۈلكى دەخلى - تەرۇزسىزدۇر، دەپ جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن، تاكى 1876 - يىلغىچە داۋاملاشقان «تانزىمات» (ئىسلاھات) دەۋرى باشلاندى. «تانزىماتچىلار» ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى، ئارمىيە-نى، مالىيە تۈزۈلمىسىنى ۋە مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە دۆلەتنى دىنىي شەرىئەت ۋە ھاكىممۇت-لەقلىقتىن قانۇن - تۈزۈم يولىغا ماسلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. 1850- يىلىدىن باشلاپ ياۋروپا قانۇنلىرىدىن ئۈرنەك ئالغان «سودا قانۇنى» ، «جازا قانۇنى» ۋە «خەلق ئىشلىرى قانۇنى» ئېلان قىلىن-دى. گەرچە «تانزىمات ھەربكىتى» 1877 - يىلى تەختكە چىققان سۇلتان ئابدۇلھەمىد II تەرىپىدىن بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى زور بولدى.

ئىسلام شەرقىدە جىددىي ئۆزگىرىش ۋە ئىسلاھات قانات يېيىۋاتقان بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، جۈملىدىن تارىم ۋادىسى ئاجا-يىپ ئېغىر تۇرغۇنلۇق ھالىتىدە تۇرۇۋاتاتتى. قېتىپ قالغان دىنىي ئەھكاملار، ئىسلام ماھىيىتىدىن چەتنەسەن غەيرىي ئەقىدىلەر، سوپى - ئىشانچىلىق، ئىنسان تەبىئىتىگە زىت تەركىدۇنياچىلىق، مازار - خانىقالارنى ۋەتەن تۇتۇش، روھىي مەھكۇملۇق پۈتكۈل تارىم ۋادىسىنى قاپلىغانىدى، دىنىي ئىسلاھات غايىلىرى ۋە ئىلغار دېموكرا-تىك پىكىرلەر بۇ يەر ئۇچۇن تېخى كۆپ بالدۇر ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغچە بولغان ئارىلىقتا تۇركىي خەلقلەردىن چىققان ئۇچ نەپەر سەيياھنىڭ دىيارىمىز ھەققىدە قالدۇر-غان يازما خاتىرىلىرى بىزنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ بەختسىز دەۋرلىرىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

دەرۋەقە، مۇشۇ دەۋردە ئۇچ نەپەر سەيياھ تەڭرى تېغىدىن ئۆ-تۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ چوڭقۇر ئازابىنى كۆردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ دەسلەپ قەشقەرىيىگە كەلگىنى قازاق مىللىتىدىن بولغان چوقان

چىنگىز ئوغلى ۋەلىخانوف (1835 — 1865) دۇر. چوقان ۋەلىخانوف رۇس ھەربىي مەكتىپىدە تەربىيىلەنگەن ئوفىتسېر بولۇپ، چار رۇسىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشى ۋە قازاق چوڭ يۈزىنى قوشۇۋېلىشىدا زور كۈچ چىقارغانىدى①. ئۇ، 1856 ـ يىلى چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن جۇڭگو بىلەن بولغان سودىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن غۇلجىغا ۋەكىل سۈپىتىدە ئەۋەتىلىدۇ. ئۇ، غۇلجا سەپىرىدىن كېيىن، تەڭرىتاغ قىرغىزلىرىنى تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇنىڭ «ئىسسىق كۆلگە سەپەر خاتىرىسى»، «چىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي ئۆلكىسى ۋە غۇلجا شەھىرى»، «قىرغىزلار توغرۇلۇق مەلۇماتلار» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەيدانغا كېلىدۇ ۋە رۇس ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ. 1857 ـ يىلى ئەمدىلا 22 ياشقا كىرگەن چوقان رۇسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنىدۇ.

1858 ـ يىلى 28 ـ ئىيۇندا چوقان ۋەلىخانوف چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە قەشقەرىيىگە ئاتلىنىدۇ. ئۇ، قەشقەرده 1858 ـ يىلى 1 ـ ئۆكتەبىردىن تارتىپ 1859 ـ يىلى مارت ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە جەمئىي بەش ئايدەك تۇرىدۇ. بۇ جەريانىدا قەشقەر ۋە ئالتە شەھەرنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى چوڭقۇر كۆزىتىدۇ. تەرەپ ـ تەرەپتىن ئەھۋال ئىگىلەيدۇ ۋە نۇرغۇن تارىخىي قوليازمىلارنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئۇ، رۇسىيىگە قايتقاندىن كېيىن، 1859 ـ يىلى كۈزده تەكشۈرۈش دوكلاتىنى چار پادىشاھقا يوللايدۇ. مۇشۇ دوكلات ئاساسىدا ئۇنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي ئۆلكىسىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرى مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ ئەسەر ئېلان قىلىنىپ كەينىدىنلا گېرمانىيىده نېمىسچە تەرجىمىسى، 1856 ـ يىلى لوندوندا ئىنگلىزچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنىدۇ.

---

① «قازاق سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى»، II توم، ئالماتا، قازاقچە تەشرى.

بۇنىڭ بىلەن ياۋروپالىقلار ئۇزاقتىن بۇيان سىرلىق ماكان سۈپىتىدە قاراپ كەلگەن تارىم ۋادىسى تۇنجى قېتىم يېقىنقى زامان غەرب ئىلىم دۇنياسىغا بىر قەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلدۇ. رۇس ئالىملىرى ۋە سىياسەتچىلىرى بۇ ئەسەرنى شەرقنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسى ھەققىدە-كى ياۋروپا ئىلمىنى تولۇقلىغان ھەقىقىي جۇغراپىيىلىك يېڭىلىق دەپ باھا بېرىدۇ. كوروپاتكىنمۇ «قەشقەريە» نامىلىق ئەسىرىدە: «قەشقە-رىيە — ئىلمىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قارىغاندا، كەم ئۇچرايدىغان، ئەمما كىشىلەرگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان بىر يەر. كىمكى بۇ يەرنى مەلۇم دەرىجىدە پۇختا تونۇشنى خالايدىكەن، ئۇ پىرزېۋالسكىينىڭ «غۇلجىدىن تەڭرىتېغى ئارقىلىق لوپنورغا بېرىش» دېگەن ئەسىرى بىلەن ۋەلىخانوفنىڭ «ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» ياكى «چىنى تۇر-كىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەر» دېگەن ئەسەرلەرگە مۇراجىئەت قىلسا بولىدۇ»[1] دەپ تەكىتلەيدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، چوقان ۋەلىخانوفنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا كېلىشى ھەرگىزمۇ ئۆزىنىڭ شەخسىي قىزىقىشى ۋە نو-قۇل ئىلمىي تەكشۈرۈشى ئۈچۈن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ قەشقەرگە قىلغان سەپىرىنىڭ پەردە ئارقىسىغا چارىزىمنىڭ سىياسىي مەنپە-ئىتى ۋە ئاخبارات ئىگىلەش مۇددىئاسى يوشۇرۇنغانىدى. شۇنداق بولۇ-شىغا قارىماي، ئۇنىڭ قەشقەرنى تەكشۈرۈش دوكلاتى ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىكى تارىم ۋادىسىنىڭ ئىجتىما-ئىي رېئاللىقى ئۈستىدە كۆپلىگەن ئۇچۇرلارنى تەقدىم ئەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرى توغرۇلۇق مۇنداق دەيدۇ: «تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىي قىسىملىرى رۇس ئالىملىرى تەرىپىدىن تەنقىد قىلىندى. ئەمما جەمئىيىتىمىز ئەزاسى پ. سېمېنوف تىيانشانسكىي

① ئا. ن. كوروپاتكىن(روسىيە): «قەشقەرىيە»، 11 - 12 - بەتلەر.

يەكەن، يېڭسارغا قارايدىغان جايلارنىڭ بىرى بولغان نارىن دەريا-
سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغچە بارالىدى. مەن بولسام تەڭرى تېغىنى ئېك-
كى يەردىن كېسىپ ئۆتۈپ قەشقەر، يېڭسار ئەتراپلىرىغچە ھەتتا
بۇ شەھەرلەر بىلەن يەكەن ئارىلىقىدىكى قۇملۇقلارغىچە كېزىپ چىق-
تىم. ئەمما قوقان خانىنى تەختتىن چۈشۈرۈش بىلەن ئۇياغلاشقان
سىياسىي ۋەقەلەر قەشقەرنىمۇ خاتىرجەمسىزلىك ئېلىپ كەلگەن-
لىكتىن، پۈتۈن جۇڭگو تۈركىستانىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە ئاھالىسى ئەڭ
كۆپ شەھەر يەكەننى كۆرەلمەي قالدىم»①. چوقان ئۆز خاتىرىسىدە
قەشقەرنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى جەمئىيەت ئەھۋالى توغرىسىدا تەپسىلىي
توختىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ «كىچىك بۇخارا» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان
قەدىمىي شەھەر ئىكەنلىكىنى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىل-
غانلىقىنى، كىشىلىرىنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىغا ئامراقلىقىنى تىلغا ئالى-
دۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئادەمنى چۆچىتىدىغان قورقۇنچ-
لۇق مەنزىرىلەرنىڭمۇ بارلىقىنى، يەنە ئادەم كاللىسىدىن ياسالغان
مۇنارلار، شەھەر ئىچىدە يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى ئېگىز خادىلار-
نىڭ ئۇچلىرىغا سانجىپ قويۇلغان ئادەم باشلىرى، خوجىلار بىلەن
خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلىرى ۋە چىڭ سۇلالە-
سىغا قارشى قوزغىلاڭلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلىرىنى كۆرگەنلە-
كىنى يازىدۇ.② بولۇپمۇ ئۇنى قاتتىق ئېچىندۇرغىنى ئوتتۇرا ئاسىيا
ۋە تارىم ۋادىسىدىكى خەلقلەرنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە قاغجىراپ كېتىۋاتـ
قان روھىي دۇنياسى، نادانلىقى ۋە قالاق ھالىتى ئىدى. ئۇ بۇ ھەقتە
قاتتىق ئەپسۇسلىنىپ: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانلىرى ھازىر
بۇرۇنقى ئەجدادلىرىدەك شېئىر، قوشاق، غەزەللەرنى يازمايدۇ.
ئاسترونومىيە جەدۋەللىرىنى تۈزمەيدۇ. بۇنداق قىلىشنىڭ ئورنىغا

① ② «چوقان ۋەلىخانوفنىڭ ماقالە ۋە تاللانما خەتلىرى»، ئالماتا 1956 ـ يىل قازاقچە نەشرى، 104 ـ، 107 ـ، 108 ـ بەتلەر.

ھەر كۈنلۈكى دەبدەبىلىك ھالدا مەسچىتلەرگە كىرىشىدۇ. باشلىرىنى تىقىشىپ موللىلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشىدۇ. ئۆيلىرىگە قايتقاندىن كېيىن، مەيدانغا چىقىپ ئۇسۇشۇشكە كۆندۈرۈلگەن ئىككى قوچقارنىڭ تاماشاسىنى كۆرۈشىدۇ. ئىككى قوچقارنى باشلىرى يېرىلىمىغچە ئاجراتمايدۇ، ئىش ئاياغلاشقاندىن كېيىن كۆزلىرىنى قىزارتىشىپ، ھەر قايسىسى ئۆز قوچقارلىرىنىڭ دۈمبىسىگە 40 چۈشىق، بېقىنىغا 40 چۈشىق ئۇرۇشىدۇ. . . » دەپ يازىدۇ.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، خوجىلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن بۇيانقى ئۇزاق يىللاردا، سىياسىي مۇقىمسىزلىق، ئىچكى نىزا - زىددىيەتلەر ۋە ئىسلام ماھىيىتىگە يات بولغان دىنىي ئاساسىتلەر مىللىتىمىزنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسىغا پاسسىپ ئامىللارنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغاندى. ئۇلار پۈتكۈل دۇنيا جىددىي ئۆزگىرىشكە، تەرەققىياتقا ۋە ئىسلاھاتقا يۈرۈش قىلىۋاتقان بىر دەۋردە گويا دۈم كۆمتۇرۈپ قويۇلغان قازانىنىڭ ئىچىدە ياشاۋاتقاندەك جاھاندىن خالىي، بېكىك مۇھىتتا كۈنلىرىنى ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئىنسان قىممىتى ۋە ياشاش ھوقۇقى ئۈستىدە مۇلاھىزە قىلىشمىدى، بەلكى تەركىدۇنياچىلىق يولىغا كىرىپ خانىقا - مازارلاردا «ھۈم - ھۈم» قىلىپ جەرە سېلىشنى ئۆزلىرىگە راۋا كۆردى؛ ئۇلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىۋاتقان «قۇرئان كەرىم» ئۈستىدە ئەقلىي تەپەككۇر قىلمىدى، بەلكى ئوتقۇيروقۇ «پىر - ئەۋلىيا» لارنىڭ بىمەنە پەتىۋالىرىغا دۈم چۈشۈپ، ئۆزئارا قىرغىن قىلىشتى؛ ئۇلار يەنە ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرى، مىللىتىنىڭ كېلەچىكى ئۈستىدە زەررىچە باش قاتۇرمىدى، بەلكى ئارقا ھويلىدىكى خوتۇنلىرىنى قانداق باشقۇرۇش، خورازلىرىنى قانداق سوقۇشتۇرۇش، قوچقارلىرىنى قانداق ئۇسۇشتۇرۇش ھەلەكچىلىكىدە كۈن ئۆتكۈزدى. . . بۇنداق چېكىدىن ئاشقان روھىي بېكىنمىچىلىك ۋە تار جاھاندارچىلىق تارىم ئويمانلىقىدا ماڭقۇرتلۇق كومېدىيىسىنىڭ بىر قانچە ئەسىر داۋاملىشىشىغا سەۋەب بولدى. ئۇلار ئۇچۇن قانۇن

ئېڭى ۋە ياشاش هوقۇقى تۇرمۇش كۇن تەرتىپىدىن چىقىرىپ تاشلانغان نەرسىلەر ئىدى، كىشىلىك هوقۇق ئۇقۇمى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. قانچىلىغان بىگۇناھ پۇقرالار ۋەلىخان تۆرىنىڭ قانلىق قىلمىچى ئاستىغا بوينىنى تۇتۇپ بەرگەن ئاشۇ ۋەھىمىلىك دەقىقىلەردىمۇ «بۇ نېمە ئۇچۇن؟» دېگەن سوئالنى سوراپ قويۇشمىغانىدى. مونتېسكيۇ ئۆز دەۋرىدە ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ هالسىراپ كېتىۋاتقان گەۋدىسىنى يۆلەپ تۇرغۇچى پۇقرالارنىڭ قانۇن ئېڭى توغرۇلۇق مۇنداق يازغانىدى: «كىشىنىڭ كەيپىياتى تەبىئىي يوسۇندا ئۆزى ياشاۋاتقان دۆلەتنىڭ ئادىتىگە ماس كېلىپ قالىدۇ. سەككىز كۇن قاماش ياكى ئازراق جەرىمانە قويۇش مۇتىدىل هۆكۈمەتنىڭ قول ئاستىدا ياشاۋاتقان ياۋرو-پالىقلا نىسبەتەن خۇددى بىر قولى كېسىپ تاشلانغان ئاسىيالىقنى قورقۇنقاندەك تەسىر كۆرسىتىدۇ. . . بىر فرانسۇز مەلۇم بىر جازاغا ئۇچرىسا ياكى نامى بۇلغىنىپ رەسۋاسى چىقىپ كەتسە، شۇ خىلدىكى جازا بىلەن تۇركىلەرنى جازالىغاندا، ئۇلارنىڭ چارەك سائەت ئۇيقۇسىغىمۇ تەسىر يەتكۇزمەسلىكى مۇمكىن»①.

چوقان ۋەلىخانوفنىڭ تارىم ۋادىسىغا قىلغان سەپىرىدىن كېيىن، بىر مۇنچىلىغان رۇس ۋە ياۋروپا «سەييياھ»لىرى تارىم ۋادىسىغا كەلدى. ئۇلار ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەھۋالىدىن ئازغىنا خاتىرە قالدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي مەقسىتى تارىم ۋادىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك سىرىنى ئېچىش، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قولغا چۈشۈرۈش ئىدى. ئاۋرىپ ستەيىن ۋە موللا مۇسا سايرامىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى تارىم ئويمانلىقى يەنىلا ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ بەختسىز دەۋرلىرىنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە ئىدى. دەرۋەقە، ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە قىلچىمۇ ئالدىن كۆرەرلىك ۋە

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 246 ـ، 247 ـ بەتلەر.

ئىچكى ئېنېرگىيە ھازىرلىيالمىغان بۇ مىللەت خامۇشلۇق ئىچىدە يېتىلىپ ئەسىرنى كۈتۈۋالدى. XX ئەسىرنىڭ بېشىدا رۇسىيە تېررىتورىيىسىدىن تارىم ئويمانلىقىغا كەلگەن ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇر ئازابىنى كۆرگەن تاتار ئالىمى نوشىرۋان يائۇشوف بىلەن ئۇيغۇر ئالىمى نەزەر خوجا ئابۇسەمەتوفلارنىڭ خاتىرىلىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر.

نوشىرۋان يائۇشوف ئۆز دەۋرىدە پۈتكۈل تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تونۇلغان يازغۇچى ۋە ئالىم ئىدى. ئۇ 1914 ـ يىلى ساياھەت ئۈچۈن تەڭرى تېغىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە كېلىدۇ ۋە بۇ يەردىن تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرگە قىلغان ساياھەت ۋە تەكشۈرۈشىنى رەسمىي باشلايدۇ. ئۇ «ئەينى ۋاقىتتا شۆھرىتى ھەر تەرەپكە تارقالغان، قەدىمكى مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇلار ياشاۋاتقان ماكان توغرىسىدا پەقەت ئوتتۇرا ئەسىر ساياھەتچىلىرىنىڭ يازغانلىقىنىلا بىلەتتى. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ بۇ ئەلگە كەلگەندىن كېيىن، ئاجايىپ كاتتا يېزا ـ قىشلاق، شەھەرلەرنى ۋە ئادالەت، پاراۋانلىق ئىچىدە ياشاۋاتقان خەلقنى كۆرىمەن دەپ خىيال قىلغانىدى. لېكىن، ئۇنىڭ بۇ يەردە كۆرگىنى كونىراپ كاردىن چىققان، خۇددى خارابلىققا ئوخشاش ئەسكى تام ـ ئىمارەتلەر ۋە كونا ئۇسۇلدا دېھقانچىلىق قىلىدىغان ياۋاش، ساۋاتسىز خەلق بولدى. بۇ نادان خەلق بالايىئاپەت، ئازاب ـ ئوقۇبەت، ئاغرىق ـ سىلاقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مازارغا توپلىشىپ، ئۆزىنىڭ ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى ئەۋلىيالاردىن تىلەيتتى. نوشىرۋان يائۇشوف خەلقنىڭ بۇ ھالىغا قاتتىق ئېچىنىپ، تاتارىستانغا ئەۋەتكەن دەسلەپكى ماقالىلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇشۇ تەرەپلىرىنى يازدى ۋە بۇنىڭ سەۋەبلىرى خۇراپاتلىق ۋە ساۋاتسىزلىقتىن بولغان دەپ چۈشەندى»①. نوشىرۋان ئەپەندىم تارىم ۋادىسىدىكى ئالتە شەھەردە بولغان ئۈچ يىل جەريانىدا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جەمئى-

---

① ھۈسەيىن ئەبەيدۇللا: «نوشىرۋان يائۇشوف ئۇيغۇرلار ھەققىدە» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىل، 4 ـ سان.

يەت ئەھۋالىنى چوڭقۇر كۆزىتىدۇ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ ۋە يېڭى ئەسىرگە پەقەت ئىسىسق جېنى بىلەنلا كىرگەن بۇ مىللەتنىڭ تارىخىي بەختسىزلىكىنىڭ يىلتىزىنى تېپىشقا تىرىشىدۇ. ئۇ، «شۇرا» ژۇرنىلىغا سۇنغان بىر پارچە ماقالىسىدە «جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭغا ھېچقانداق ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلمىدى. ھاكىمىيەت تۈزۈلمىلىرى بۇرۇن قانداق بولسا، ھازىرمۇ شۇنداق بولۇپ كەلدى. ئەزگۈچىلەر بۇرۇن قانداق بولسا ھازىرمۇ خەلقنى شۇنداق ئېزىپ، ئۇلارنى ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىپ، تىلى، ئۆرپ ـ ئادىتى، ھوقۇقىنى پۈتۈنلەي ئاياغ ـ ئاستى قىلىپ، خەلقنى بۇلىماقتا»① دەپ يازىدۇ. ئۇ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرژەنچىلىكى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرژەنچىلىكتىكى چىۋەرلىكى، ماھىرلىقى ۋە ئەمگەكچانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمايسىز. قول ھۈنەرژەنچىلىكتە ئۇيغۇرلار باشقا مىللەتلەرگە قارىغاندا ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن خەلقتۇر. بۇ جەھەتتە باشقا مىللەتلەر ئۇيغۇرلاردىن ئۈلگە ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. لېكىن بۇ ئىشچان خەلق شۇنچە بېرىلىپ ئىشلەسىمۇ، يەنىلا ئۇلارنىڭ ئىشتىنى تىزىدىن ئاشمايدىكەن. . . . »②

نوشىرۋان ئەپەندىم يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر تارىخىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلار تارىخى ھەققىدىكى ماقالىلىرىدە XVIII — XVII ئەسىرلەردىكى خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى ماجرالارنىڭ سەۋىدىيە ئۇيغۇر خانلىقىغا خاتىمە بەرگەنلىكىنى، «ئاقتاغلىق» ۋە «قاراتاغلىق» خوجىلارنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى چاك ـ چېكىدىن پارچىلاپ، مۆلچەرلىگۈسىز ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. ئالتەشەھەردە ئۇنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرغىنى، بۇ خەلقنىڭ مىللىي ئېڭىنىڭ تولىمۇ تۆۋەنلىكى، ھەتتا ئۆز

① ② ئابدۇخېلىل ئېيتىبايۇۋ: «نوشىرۋان يائۇشوف ئۇيغۇرلار ھەققىدە» ئالماتا، 1985 ـ يىل نەشرى.

مىللىتىنىڭ نامىنىمۇ ئۇنتۇغانلىقى ئىدى. ئۇ كۆچاغا كەلگەندە كوچىدا ئۇچرىغان بىر ئۇيغۇر كىشى بىلەن بولغان قىسقا پاراڭنى ئۇستىدە مۇنداق يازىدۇ: «مەن كوچىدا ئۇچرىغان بۇ ئادەمگە سالام بېرىپ «تەقسىر، مىللىتىڭىز نېمە؟» دەپ سورىسام، ئۇ كىشى ئىككىلەنمەي-لا «ئەلھەمدۇلىللا، ئىبراھىم خەلىلۇللانىڭ ئەۋلادىمىز» دەپ جاۋاب بەردى. مەن جاۋابتىن ھەيران بولدۇم ۋە ئېچىندىم. ئېھ، بىچارە خەلق! نادانلىق، قالاقلىقنىڭ كاساپىتىدىن ئۆزىنىڭ كىملىكىنى، مىللىتىنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدىكەن، دەپ ئېچىندىم ھەمدە بۇ كىشىگە مىللىتىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى، بۇ مىللەتنىڭ تولىمۇ قەدىمىي مىللەت بولۇپ، تارىختا مەدەنىيىتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردۈم»①. نوشىرۋان يائۇشوف قەشقەردىن كۆچاغا كېلىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇ بۇ جەريانداً 50 تەك بالىنى يىغىپ يېڭىچە ئۇسۇلدا ئوقۇتۇشقا باشلايدۇ، لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي بالىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى تۇرلۈك باھانىلەرنى كۆرسىتىپ، بالىلىرىنى قايتۇرۇپ كېتىدۇ. نوشىرۋان يائۇشوف 1907 ـ يىلى 31 يېشىدىن باشلاپلا ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان سەپىرىنى باشلىغانىدى. ئۇ دەسلەپ قازاق دالىلىرىنى ئارىلاپ، قازاق خەلقىنىڭ ھال ـ ئەھۋالىنى چوڭقۇر چۈشەندى. كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق چوڭ شەھەرلەرگە بېرىپ شۇ دەۋرنىڭ ئىلغار زاتلىرى بىلەن تونۇشتى، ھەمسۆھبەت بولدى ۋە بىلىمىنى مۇكەممەللەشتۈردى. ئۇ 1914 ـ يىلىدىن باشلاپ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۇچ يىلدەك ياشىدى ۋە ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالى توغرىسىدا نۇرغۇن ماقالىلەرنى يېزىپ قازاندا چىقىدىغان «شۇرا»

---

① ھۈسەيىن ئەبەيدۇللا: «نوشىرۋان يائۇشوف ئۇيغۇرلار ھەققىدە» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىل، 4 ـ سان.

ژۇرنىلىدا ئېلان قىلدى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، شۇنىڭدەك شەرق مۇسۇلمان جامائەتچىلىكىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كۆڭۈل بۆلۈشىنى سەمەمىي ئۇمىد قىلدى.

ناۋادا XVII — XVIII ئەسىرلەرنى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ تىنىمسىز پاراكەندىچىلىك ۋە سورۇقچىلىق دەۋرى، XIX ئەسىرنى جاھاندىن خالىي، جاھالەت ئەسىرى دەيدىغان بولساق، ئۇ ھالدا XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى خۇددى فېئودال مۇستەبىت يالڭ زېڭشىن ئېيتقاندەك «ئىستىخپار ھۇجرىسى» مەزگىلى دېيىشكە بولىدۇ. پۈتكۈل دۇنيا يېڭى ئەسىرنىڭ جۇشقۇن ئېقىمىغا جۈر بولغان مۇشۇ قايناق دەۋردە شىنجاڭدا تاكى ئاپرېل ئۆزگىرىشىگىچە داۋاملاشقان جاھالەتلىك يىللار كىشىنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. مونتېسكيۇنىڭ ئوسمان ئىمپېرىيىسى ھەققىدە ئېيتقان «تەلەي دۇنيانىڭ ھېچقانداق بىر يېرىدە بۇ يەردىكىدەك تۈتۈرۇقسىز ئەمەستۇر»① دېگەن سۆزى بۇ يەرگە تولىمۇ باب كېلەتتى. ئۇزاققا سوزۇلغان پاراكەندىچىلىك ۋە مەھكۇملۇقتىن ۋۇجۇدى قېرىغان بۇ تەلەيسىز مىللەت ئۆزىنىڭ ئېغىر ھەم كېسەلمەن گەۋدىسىنى سۆرەپ XX ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلىغاندا، ئۇلارنى تېخىمۇ كۆپ بەختسىزلىكلەر كۈتۈپ تۇراتتى. نادانلىقتا قالدۇرۇش، پارچىلاپ باشقۇرۇش، سىرت بىلەن بولغان ئالاقىلارنى قاماللىق قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش مىزانى قىلغان فېئودال مىلتاريستلار تاكى ئەسىرىمىزنىڭ 30 ـ يىللىرىغا قەدەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە سەگىدەك پۈرسىتى بەرمىدى. خۇددى يالڭ زېڭشىن ئۆزى ئېيتقاندەك: «مائارىپى يوق مىللەت دۇم كۆمتۇرۇپ قويغان قازانىنىڭ ئاستىدىكى قوڭغۇزغا ئوخشايدۇ. جاھان مۇشۇ دەپ يۈرۈۋېرىدۇ. نادان خەلقنى باشقۇرماق ئاسان، ئۇلارنى قويغا ئوخشاش خالىغان تەرەپكە ھەيدەپ كەتكىلى

① مونتېسكيۇ(فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 296 ـ بەت.

بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇلارغا مائارىپنى بەرمەيمەن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن چىققان ھەر قانداق ئىقتىدارلىق ۋە ئەقىللىق كىشىنى دەرھال نەزەربەنت قىلىمەن، بىر باھانە تېپىپ يوق قىلىمەن. . . »① ، «چەنتۇ-لارنىڭ مەدەنىيىتى ـ مائارىپى راۋاجلاندۇرۇلسا، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئىدىيىسى قوزغىلىدۇ. بۇ چوقۇم شىنجاڭنى قالايمىقانچىلىققا ئېلىپ بارىدۇ. . . »②. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، خوجىلار پاراكەندىچىلىكىدىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تارىمدىكى ماڭقۇرتلۇق كومېدىيىسى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىمۇ ئوخشاشلا ئوينىلىۋاتاتتى. ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتى يۈرگۈزگەن مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ئون يەتتە يىل داۋامىدا، ئۇ «ھېچقانچە قۇرۇلۇش قىلمىغان، مەدەنىيەت مۇئەسسەسىسى، ئاخبارات ئورگىنى قۇرمىغان، بىر پارچىمۇ گېزىت چىقارمىغان. تىياتىرخانا، مەدەنىيەت يۇرتى، كىتابخانا دېگەنلەردىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى»③

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇنجى قېتىم ئۆزىگە «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسىنى ئىشلەتكەن ئاتاقلىق تارىخچى ۋە تونۇلغان جامائەت ئەربابى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف (1887 — 1951) نىڭ 1913 ـ يىللىرى تەڭرى تېغىدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان سەپىرى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. ئۇنىڭ مۇبارەك نامى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىگە تونۇلۇشقا باشلىغانىدى. نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئېھتىمال، مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىللىتىمىزنىڭ تەرەققىيات مەسىلىسى ۋە كەلگۈسى تەقدىرى ئۈستىدە ئەڭ كۆپ ئويلانغان ۋە ئازابلانغان زىيالىيلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن. «ئۇ مىللىتىمىزنىڭ ئەسلىدىكى مىللەت نامىنى قوللانماي قەشقەرلىك، تۇرپانلىق، ئالتە شەھەرلىك دەپ ئاتاشتەك نادانلارچە

---

① ئابدۇراخمان ئەپەندى: «ئەخمەتجان قاسىمى ھەققىدە ھېكايىلەر» ، II ـ قىسىم.
② ۋېن فېيرەن: «شىنجاڭدا ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە بۇزۇلۇشى» — «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» ، 8 ـ سان.
③ م. سەيىت، يالقۇن روزى: «مەمتىلى ئەپەندى» ، 48 ـ بەت.

ئەھۋالنى تۇنۇشتۇرۇش مەقسىتىدە «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسى بىلەن 1911 ـ يىلى «شۇرا» ژۇرنىلىغا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىنى تونۇشتۇردى. بۇ ئىش باشقىلارنى ئاجايىپ قىزىقتۇردى. بۇنىڭ بىلەن «ئۇيغۇر بالىسى» نىڭ ئامما ئارىسىدىكى ئابرۇيى تېخىمۇ ئۆستى.»①

«ئۇيغۇر بالىسى» ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئۇستىدە چوڭقۇر ئىزدەندى. ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى، 1864 ـ يىلىدىكى ئىلى قوزغىلىڭى، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشى قاتارلىق تېمىلارغا دائىر ماقالىلىرى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ قازاندا چىققىدىغان «شۇرا»، «تىل يارىش» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىدى. ئۇ يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، «نۇزۇگۇم»، «خانتەڭرى»، «كىچىككىنە رىزا»، «ياش ئۇيغۇرغا» قاتارلىق ھېكايە، پوۋېست ۋە شېئىرلارنى ئېلان قىلدى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا يول ئاچقۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە ئۇنىڭ كېسەلمەن گەۋدىسى، مىللىي تەرەققىيات مەسىلىسى، شۇنىڭدەك مىللەتنىڭ كېلەچىكى، ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ھەققىدىكى ئۆتكۈر مۇلاھىزىلىرى دىققەتكە ئالاھىدە سازاۋەردۇر. ئۇ، «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1912 ـ يىللىق 11 ـ سانىغا يازغان «مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىلىم تارقىتىش ھەققىدە مۇلاھىزىلەر» ناملىق ماقالىسىدە كەسكىن قىلىپ مۇنداق يازدى: «مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىلىم نېمە ئۈچۈن لازىم دەرىجىدە تارقالمىدى؟ بۇ سوئالغا «شۇرا» ئوقۇرمەنلىرى تۈرلۈك سەۋەبلەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىزنىڭ ئاجىزانە پىكرىمىزچە، ھەقىقىي سەۋەبى پەقەت بىرلا، باشقا سەۋەبلىرى بۇنىڭ

① مەھمۇد زەئىدى: «ئۇيغۇر بالىسى ـــ نەزەرخوجا» ـــ «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 1995ـ يىل، 2 ـ سان.

پارچىلىرىدۇر. ئۇ بولسىمۇ، پۇلنىڭ يوقلۇقى ۋە كەمبەغەللىكتۇر. ئاقچا بولسا، باشقا ھەممە سەۋەبلەر ھەل بولغان بولاتتى، ئەمما پۇل-سىزلىقىمىز ۋە كەمبەغەللىكىمىزنىڭ سەۋەبى بولسا بەك زاھىر ۋە ئوچۇقتۇر. مىڭ نەچچە يىللاردىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نىزا، ئۆزئارا جاڭجال ۋە ئىختىلاپلاردىن بىزلەر ئوقۇش ۋە باي بولۇشقا ئەمەس، بەلكى بىر - بىرىمىزنى ئۆلتۈرۈش ۋە قىرىشقا ۋاقىت تاپالماي يۈرىمىز... بۇ يولدا سەرپ ئەتكەن مال ۋە كۈچىمىزنى، دۇنيا ۋە بايلىقىمىزنى ساۋابلىق ئەمەل دەپ ھېسابلايمىز. بۇ سۆزۈمىز-نىڭ دەللىنى سورىسىڭىز، قاراڭلار، ئىسلام دۇنياسىغا! ئىرانلىق-لار، بۇلغارلار، پارسلار ۋە يەمەنلىكلەر ھەمدە ئەرەبلەر ھەمىشە سوقۇشىدۇ، قىرىشىدۇ. كىملەر بىلەن سوقۇشىدۇ دېسىڭىز — جاۋابى مەلۇم: مۇسۇلمانلار مۇسۇلمانلار بىلەن سوقۇشىدۇ. بۇ سو-قۇشلارغا كەتكەن مىليونلىغان پۇل ئىلىم - بىلىم يولىغا ئىشلىتىلسە ئىدى، ئىسلامىيلەر ئارىسىدا ئىلىم يامان ئەمەس تارقالغان بولاتتى. لېكىن، ناھايىتى ئەپسۇس، جاھىل - جاھالەت!»①.

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ 1913 — 1914 - يىللىرى ئالتە شەھەرگە قىلغان زىيارىتى ۋە قالدۇرغان خاتىرىلىرى بىزنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تارىم ۋادىسىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىنى چۈشىنىشىمىزگە زور ياردەم بېرىدۇ. ئۇ، رۇسىيە تەۋەسىدىكى ياركەنتتىن يولغا چە-قىپ، تېكەس ئارقىلىق قار - مۇزلار بىلەن قاپلانغان مۇزارت داۋىنىغا يول ئالىدۇ. يانۇارنىڭ شۇنىرغانلىق كۈنلىرىدە بۇيۇك مۇزتاغ ئاتىنىڭ ئۇستىدە — خانتەڭرى ئېتىكىدە كېتىۋېتىپ، بۇ بەختسىز مىللەتنىڭ ئۆتمۈشى، ھازىرى ۋە كېلەچىكى ئۈستىدە چوڭقۇر خىيالغا چۆمىدۇ. ئۇنىڭ خىياللىرى ئادەتتىكى بىر ساياھەتچىنىڭ يۈزە ھېسسىياتىنى ئەمەس، بەلكى ماغدۇرسىز ئاياغلىرىنى سۆرەپ يېڭى ئەسىرگە كىرىپ

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 131 -، 132 - بەتلەر.

كەلگەن بىر قەدىمىي مىللەتنىڭ ئىچكى ئۆكۈنۈشلىرىنى نامايەن قىلغا-
نىدى. ئۇ «ئالتە شەھەرگە سەپەر» ناملىق سايا‌ھەت خاتىرىسىدە مۇ-
زارت داۋىنى ئۈستىدىكى ھېسسىياتىنى مۇنداق يازىدۇ: «ئۆتكەن
يىللارنىڭ قايغۇ ـ ھەسرەتلىرىنى ئۇنتۇش، دەردلىك قەلبىمگە تەسەل-
لىي بېرىش مەقسىتى بىلەن سەپەردە بولماقنى ئارزۇ قىلدىم. قەيەردە
ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ۋەتىنى، مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇر بوۋىلىرىمىزنىڭ
جاھانگاھى؟ . . . بۈگۈن 4 ـ يانۋار، بەش ـ ئالتە ھەمراھلىرىم
بىلەن ئالتە شەھەر تەرەپكە راۋان بولدۇم. ھېسابلىسام، بىزنىڭ
ئىسلام قوبۇل قىلغىنىمىزغا يەنە 18 يىلدىن كېيىن مىڭ يىل توشىدى-
كەن. خاۋاتىرلىنىدىغان بىر ئىش — ھەر كىلەچەك يېقىندۇر. . . ئالدىمىز-
دىكى قورقۇنچلۇق تاغ تۆپىسىدە قار ـ شۇنىرغان ۋىزىلداپ تۇرىدۇ،
خىياللار ھالاكەت چوڭقۇرلۇقىغا ئاغدۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. ھەممىسى
چوڭقۇر خىيال دەريا‌سىغا چۆمۈلگەن ھالدا كېتىپ بارىدۇ، ئۇن ـ
تىۋىش يوق. ئاخىرى يەتتۇق مۇزارتقا! ھەر نەرسە بولسىمۇ مۇز
ئۈستىدە ھامان كېتىپ بارىمىز. قاتار تىزىلغان تۇرك مۇھاجىرلىرى
ئاچ ـ يالىڭاچ، بالا ـ چاقا، قېرى ـ چۈرە ھەممىسى پىيادە،
بەزىلىرى ھالسىزلىقتىن سەنتۇرۇلۇپ، ئۇياق ـ بۇياققا دەلدەڭشىپ
كېتىپ بارىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بىرىنىڭ جەسىتىنىڭ تاش تۇڭدە
قېپقالغانلىقىنى كۆردۇم. . . ئەي ئوقۇرمەن قېرىنداشلار! تۇرك مۇ-
ھاجىرلىرى دېسەك، بالقانلىقلارنىڭ زۇلۇمىدىن قاچقان تۇركلەر ئې-
سىڭلارغا چۈشۈڭاتامدۇ؟ خەيرىيەت، بۇ يەردە بالقانلىقلار يوق. لېكىن
بالقانلىقلاردىنمۇ زالىم بىر كۈچ بارکى، ئۇ بولسىمۇ يوقسۇزلۇق،
نامراتلىق ۋە مەئىشەت تارلىقى. . . ئاخىرى مۇزارت داۋىنىدىن ئۆ-
تۈپ، تاغ ئېغىزىدىكى قورغانغا كەلدۇق. خىياللىرىم مېنى XIX
ئەسىرگە ئېلىپ كەتكەنىدى. خىيال بىلەن تەڭ قورغاندىن چىقتۇق
ۋە قىزىلبۇلاق دېگەن جايغا يەتتۇق. بۇ يەردە مەكتەپ بولمىسىمۇ،
لېكىن بىر خانىقا بار ئىكەن. ‹ بىزلەر ئاخىرەت ئادەملىرى بولغانلە-

قىمىز ئۇچۇن، دۇنيا مەكتىپى نېمىگە لازىم بولار دېدۇق، دېدى ساھىبخانا»①.

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف مۇزارت داۋنىدىن ئۆتۈش جەريانىدا ئۆز مىللىتى ھەققىدە چوڭقۇر خىياللارغا چۆمىدۇ ۋە يېقىن ئاردا يېتىپ باردىغان تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ غايىۋى مەنزىرىسىنى تەسەۋۋۇر قىلىدۇ. لېكىن رېئاللىق ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرىدىن كۆپ يىراق ئىدى. ئۇ، ئاقسۇ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، قاتتىق ئېچىنىش ئىچىدە ئۆز خاتىرىسىگە مۇنۇلارنى يازىدۇ: «ئاقسۇ كۆڭۈللەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرغۇدەك خۇش مەنزىرىلىك شەھەر ئەمەسكەن، ئادەملىرى بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئاۋۋال قانداق ياشىغان بولسا، ھازىرمۇ شۇنداق ياشاپ تۇرۇپتۇ. پەقەت ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ چىققان جايى بولغانلىقى ئۈچۈنلا خۇش كۆرۈنىدۇ. كوچىلىرى مۇنتىزىم — تەرتىپلىك ئەمەس. ھەممىسى بىر تۇرلۇك دېگۈدەك تارقاقلىقتىن ئىبارەت. شەھەردە گۈزەل ياسالغان بىرمۇ ئىمارەت يوق. گەمىگە ئوخشاش خانىلاردا كىشىلەر روھسىز، چۈشكۈن، نامرات ۋە مىسكىنلىك ئىچىدە ياشايدىكەن. ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرى سۇس، ئەكسىچە ئىشانچىلىق بەك كۈچلۈك، ھۈنەر - سەنئەت كۆپتىن بېرى يوق. پەخىش ۋە پاھىشۋازلىق، كەمبەغەللىك بارغانسېرى ئەۋج ئېلىۋاتىپتۇ. موللىلاردا بۇنىڭغا قارشى تۇرغۇدەك ئىقتىدار يوق. ئېھتىمال، ھۆكۈمەت ئەھمىيەت بەرمەيدىغاندۇ. بۇ يەردىكى مەمۇرلار «ھارۋا سۈنسا ئوتۇن، ئۆكۈز ئۆلسە گۆش» بولىدۇ دەپ قاراپ تۇرىدۇ. پاھىشىلەرگە پاھىشخانىلار يوق، شۇڭا ئۇلار تۆڭگان سارايلىردا مۇستەقىل ياشايدۇ. يانلىرىدىن ئۆتسەڭ نازلىنىپ ئىشق - مۇھەببەت قوشاقلىرىنى ئېيتىدۇ. بۇلارنى كۆرۈپ ئۆز - ئۆزۈڭدىن خورلىنىسەن، خۇسۇسەن ماڭا ئوخشاش باشقا يەردە

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 132 -، 133 -، 134 -، 135 -، 137 - بەتلەر.

ئۆسكەن بىر كىشىگە بۇلارنىڭ قىلىقلىرى بەك تېتىقسىز ۋە يات تۇيۇلىدىكەن. . . »①

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف خۇددى نوشىرۋان ياۋۇشوف ئەپەندىگە ئوخشاشلا، تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئېڭىنىڭ پەۋقۇلئاددە تۆۋەن ئىكەنلىكىدىن قاتتىق قايغۇرىدۇ. دەرۋەقە XX ئەسىر بوسۇغىسىنى ئاتلىغان بىر مىللەتتە مىللىي ئاڭنىڭ يوقلىقى غايەت زور بەختسىزلىكنىڭ ئالامىتى ئىدى. چۈنكى ھەر قانداق مىللەتنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىگە قارشى ئىچكى پىسخىك ئېنېرگىيىسى مىللىي ئاڭنى ئۆزىگە ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئالتە شەھەرگە قىلغان سەپىرىدىن كېيىن، «شۇرا» ژۇرنىلىغا سۆنگەن «بىزنىڭ تۇرمۇش» ناملىق ماقالىسىدە ھەسرەت بىلەن مۇنۇلارنى يازىدۇ: «بۇرۇنقى زامانىدا ‹ئۇيغۇر› ئاتىلىپ، ھازىر ئاتسىز قالغان چىنى تۇركىستان تۇركىي خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇش مەنزىرىسى ناھايىتى ئېچىنىشلىق ۋە بىچارىدۇر. بىز بۇنى 1914 ـ يىلى ئاقسۇغا قىلغان سەپىرىمىز جەريانىدا كۆرگەنىدۇق. مەسىلەن، ئۇ يەردە 15 سوم قەرزىنى بېرەلمەي قالغان بىر ئۇيغۇر كىشى ئەزىز بالىسىنى بىر خەنزۇ سودىگەرگە ساتقانلىقىنى، ئىككى ـ ئۈچ مۇسۇلمان ئايالىنىڭ يات تائىپىدىن بولغان بىرى بىلەن ئائىلە تەشكىل قىلغانلىقىنى ۋە جاڭگۈيدىسىنى ماختىشىپ، ئۆتكەن ـ كەچكەن ئۇيغۇرلارنى مەسخىرە قىلىپ، كۈلۈشۈپ ئولتۇرۇشقانلىقىنى، سارايلاردا تولىسى مۇسۇلمانلارنىڭ پاھىشىۋازلىق قىلىشىۋاتقانلىقىنى، تەپسە تۆمۈر ئۇزگۈدەك ياش يىگىتلەر تۇركۈم ـ تۇركۈم ھالدا كوچىلاردا ۋارقىرىشىپ، بىر پارچە نان غېرىبى بولۇشۇپ، باشلىرىنى دىۋانىلىققا سېلىشىپ ‹يا، دوست، يا، ئاللاھ› دەپ بىر پۇل ئۈچۈن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەرنىڭ ئېتىكىگە ئېسىلىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرگەنىدۇق. . . »② ئۇ يەنە مۇنـ

① ② نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 94 ـ، 95 ـ، 141 ـ بەتلەر.

داق دەپ يازىدۇ: «بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستىقبالى بەك قاراڭغۇ، تۇمانلىق ۋە ۋەھىمە ئىچىدە ئىكەنلىكىنى سەزدىم. ئاقسۇدا ئەھۋال مۇنداق بولسىمۇ، باشقا ياقلاردا ئۇنداق ئەمەستۇ، قەشقەر خەلقى خېلى تەرەققىي قىلغان بولسا كېرەك، ئۇ يەردە تەرەققىياتىرۋەر مۇساۋاياۋۇلار، ئابدۇقادىر دامۇللاملار بارغۇ دەپ ئۆزىمىزگە تەسەللىي بېرىگەنىدۇق، لېكىن بىزنىڭ بۇ ئۇمىدلىرىمىزنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى كۆردۇق. سەييياھ مۇھتەرەم نوشىرۋان ئەپەندى بىزنى چىنى تۇركىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن يېقىندىن تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، ئىستىقبالىمىزنىڭ بەك ۋەھىمىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇق... دېمەك، ھەممە يەردە ئەھۋال ئوخشاش. بىز چىنى تۇركىستان ئۇيغۇرلىرى ئاۋۇال ئۇيغۇر ئاتىلىپ، كېيىن ئاتىسىز قالغان دېگەنىدۇق. بۇ نېمە ئۇچۇن؟ يەرلىك بىر ئۇيغۇردىن ‹سەن كىم؟› دەپ سورىساڭ، ئۇ قىلچە ئىككىلەنمەستىن ‹قەشقەرلىك› ياكى ‹خوتەنلىك› دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ‹ئۇ دېگەن يەر - جاي نامىغۇ؟› دېسەڭ، ئۇ ھامان ‹مەن مۇسۇلمان› دەيدۇ. ‹ياق، مەن دىنىڭنى سورىمىدىم› دېسەڭ، ھودۇقۇپ ‹مەن چەنتۇ› دەيدۇ. قازاق - قىرغىزلارغا ئاربىلاشقان يەرلىكلەر ‹بىز سارت› دەيدۇ. دېمەك، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمەيدۇ. مانا بۇ جاھالەت!»①.

نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەققىدىكى خاتىرىلىرى، ئۆزىگە تونۇشلۇق بولغان يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەمئىيىەت ئەھۋالى ھەققىدىكى ئۆتكۇر مۇلاھىزىلىرى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىدىكى ئەڭ ئىلغار بىر سەھىپىنى تەشكىل قىلغانىدى. جەدىتىزم دولقۇنلىرىدا كۇنسېرى ئويغىنىش ۋە ئۆز تەقدىرى ئۇستىدە ئويلىنىش يولىنى ئېچىۋاتقان قىرىم، قازان ۋە ئوتتۇرا

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 96 - بەت.

ئاسىيا خەلقلىرى نوشىرۋان ئەپەندى ۋە نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفلارنىڭ «شۇرا» ، «تىل يارىش» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى ئۆتكۈر ماقالىلىرىدىن تارىم چوڭقۇرلۇقىنىڭ ئېغىر تىنىقىنى ۋە بىر قانچە ئەسىرگە سوزۇلغان غېرىبلىقىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. 1905 - يىلدىكى رۇسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىن، رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ سىياسىي ھاياتى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. ھالبۇكى، تارىم ۋادىسى يەنىلا بىر خىلدا ئۆز ئۇيقۇسىنى ئۇخلىماقتا ئىدى. سىياسىي سېھىرگەرلەرنىڭ «نادانلىقتا قالدۇرۇش» ، «بىخوتلۇقتا قويۇش» مىزانلىرى بىلەن نائەھلى خوجىلار، پىر - ئەۋلىيالارنىڭ توقمەك پەتىۋالىرى مىللىتىمىزنىڭ ھالسىرىغان ۋۇجۇدىدىكى ئاخىرقى ھاياتىي كۈچىنى ئاستا - ئاستا خورىتىپ بارماقتا ئىدى. خەيرىيەت، يېرىم ئەسىر ئۆتمەيلا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان ھەر قايسى خەلقلەر بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى، تەرەققىياتى ۋە روھىي دۇنياسىدا زور ئارىلىق شەكىللەندى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر خەلقى ھەسسىلەپ بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

▲ XX ئەسىر روھى شەرق خەلقلىرىگە ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش پۇرسىتى بەردى، قىرىم ۋە قازان تاتارلىرى يېڭىلاش ۋە ئاقارتىش دولقۇنىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى يېڭى بىر مەيدان پىكىر ئىنقىلابىغا تەييارلاندى. جەدىتىزم ھەرىكىتى مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەھكۇملۇقىدىن ھازىرقى زامان تەپەككۇرىغا سەكرىشىگە زور تۈرتكە بولدى.

ناۋادا ئوتتۇرا ۋە مەركىزي ئاسىيانىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان

مەدەنىيەت ئويغىنىشىدا ئىسلاھات مەشئىلىنى ئەڭ بالدۇر ۋە ئەڭ ئېگىز كۆتۈرگەن بىر مىللەت بار دېيىلسە، ئۇ خەلق شەك - شۇبھىسىزكى تاتارلار ئىدى. شۇنداق، تاتارلار تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ بالدۇر ئويغانغان، ئەڭ كۆپ ھالاكەتلىك سىناقلارغا دۇچ كەلگەن، ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتى ئۈستىدە ئەڭ چوڭقۇر ئويلانغان بىر خەلق ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ روھىي ئويغىنىشىغىلا ئەمەس، بەلكى يەنە جاھالەت تۈمانلىرى ئىچىدە يەتكىچە ھالسىرىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشىغىمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنىدى.

ئالتۇن ئوردا خانلىقى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن قازان، ئاستىراخان ۋە قىرىم خانلىقلىرى مەزگىلىدە تاتارلار ئاجايىپ گۈللىنىش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاتارلار جۇغراپىيىلىك جايلىشىش جەھەتتىن رۇسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمى بىلەن بىۋاسىتە تۇتىشىدىغان ۋولگا ۋە ئۇرال دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى، قىرىم يېرىم ئارىلى قاتارلىق مۇنبەت زېمىنلارنى ماكان تۇتقانىدى. شۇڭا ئۇلار ئىسلام مەدەنىيىتى ئاساسىدا يېگىدىن گۈللىنىۋاتقان رۇس ۋە ياۋروپا مەدەنىيەتلىرى بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىپ، بىر مەھەل راسا گۈللىنىش مەنزىرىسىنى بەرپا قىلدى. مونتېسكيۇ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق ئەسىرىدە ھاياجان ئىلكىدە مۇنداق قۇرلارنى يازغانىدى: «دۇنيادىكى ھەر خىل مىللەتلەر ئىچىدە ئۇرۇشقاقلىقنى ئۇلۇغ تۆھپە ھېسابلايدىغىنى تاتارلار ئىكەن. تاتارلار دۇنيانىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالمىغاندەك قىلىدۇ، باشقا بارلىق ئەللەرنىڭ خەلقلىرى ئۇلارغا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن يارالغاندەكلا تۇرىدۇ؛ تاتارلار بىر قانچە ئىمپېرىيىلەرنىڭ قۇرغۇچىلىرى، شۇنداقلا بىر قانچىلىغان ئىمپېرىيىلەرنى گۈمران قىلغۇچىلاردۇر؛ ھەر قايسى دەۋرلەردە تاتارلار ئۆز قۇدرىتىنىڭ ئىزنىنى يەر شارىدا قالدۇرغان. . .»①.

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى»، 249 - بەت.

ناھايىتى ئەپسۇس، روسلارنىڭ كۈچىيىشى ۋە زېمىن كېڭەيمىچىلىكى تاتارلارغا مىسلىسىز بەختسىزلىكلەرنى ئېلىپ كەلدى. چارروسىيە 1552 ـ يىلى قازان خانلىقىنى، 1554 ـ يىلى ئاستراخان خانلىقىنى، 1783 ـ يىلى قىرىم خانلىقىنى يۇتۇۋالدى ۋە ئۆز تېررىتورىيەسىگە قوشۇۋالدى. قازان ۋە قىرىم تاتارلىرى رۇسىيە تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىنغاندىن كېيىن، بىر مەيدان بوران ـ چاپقۇنلۇق ئۆزگىرىش دولقۇنىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى. بۇ ئۆزگىرىش ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ تارىخىغا تەسىر كۆرسەتتى①. رۇسلار قازانىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، قەدىمۇ قەدەم ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە تاتار مىللىتىنىڭ ئۇزاققا سوزۇلغان تىركىشىش، قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە چىقىش يولى ئىزدەشتەك قان- ياشلىق تارىخى باشلاندى. ئامېرىكا تارىخچىسى گاۋىن ھامبلىي بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «رۇسلار قازان رايونىدا ئىككى ئەسىرگە سوزۇلغان ۋەھشىي سىياسەت يۈرگۈزدى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەقسىتى قازان تاتارلىرىنى تامامەن رۇسلاشتۇرۇش ھەمدە مۇسۇلمانلار جامائەسىنى ئۆز جەمئىيىتىگە قوشۇۋېلىش ئىدى. ۋولگا دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى رايونلاردا رۇسلار «تاتارسىزلاشتۇرۇش» سىياسىتىنىڭ بىرىنچى قەدىمى سۈپىتىدە ھەر قايسى چوڭ شەھەرلەردىن، بولۇپمۇ قازاندىن تاتارلارنى تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ ھەيدەپ چىقاردى. تاتارلارنىڭ مۇنبەت تېرىلغۇ يەرلىرىنى رۇس ئاق- سۆڭەكلىرىگە بۆلۈپ بەردى، شۇنىڭدەك يەرلىك خەلقنى خرىستىئان دىنىغا كىرىشكە قىستىدى. مەسچىت ۋە مەدرىسەلەرنى تاقاپ، ۋەخپە- لەرنى بىكار قىلىپ، چېركاۋلارنى كۆپلەپ بىنا قىلدى، بۇنىڭ نەتى- جىسىدە يەرلىك مۇسۇلمانلار تېز ۋاقىت ئىچىدە ئاز سانلىق ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. ئۇلار تاتار ئاقسۆڭەكلىرىنى يا خرىستىئان دىنىغا بەيئەت

① گاۋىن ھامبلىي(ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 253 ـ بەت.

قىلىشقا، يا ئۆز ئىمتىيازلىرىدىن ۋاز كېچىشكە زورلىدى. . . ستاتىستىكىلارغا ئاساسلانغاندا، XIX ئەسىرگە كەلگەندە تەخمىنەن 200 مىڭ تاتار خرىستىئان مۇرىتى بولۇپ كەتكەن»①. رۇسلارنىڭ تاتارىستاندا قاتتىق ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتىنى قوللىنىشى بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيانى مەڭگۈلۈك يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاش، شۇنىڭدەك رۇس زېمىنلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى توسالغۇنى سۇپۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن ئىدى. لېكىن تاتار خەلقى ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۆز ۋەتىنىگە سوزۇلغان قارشىلىق كۆرسەتتى. كۆرەشلىرىنى ئېلىپ باردى. 1552- يىلدىن تاكى ئايال پادىشاھ يېكاتېرىنا II تاتارلارغا قارانقان قاتتىق قول سىياسىتىنى ئۆزگەرتكەنگە قەدەر ئىككى ئەسىر داۋامىدا تاتارلارنىڭ قارشىلىق كۆرسەتىش ھەرىكەتلىرى بىر كۈنمۇ توختاپ قالمىدى. 1792 - يىلى بارغانسېرى زەئىپلىشىۋاتقان ئوسمان ئىمپېرىيىسى رۇسىيىنىڭ قىرىم يېرىم ئارىلىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغاندىن كېيىن، تاتارلار تارىخىدا يەنە بىر قاراڭغۇ سەھىپە ئېچىلدى. رۇسلار قىرىمغا بولغان «تاتارسىزلاشتۇرۇش» مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، رۇس پۇقرالىرى ۋە چەت ئەل مۇھاجىرلىرى (گېرمانلار، گرېكلار، بۇلغارلار، بالتىقبۇيلار) نى تۈركۈم - تۈركۈملەپ كۆچۈرۈپ كەلدى. شانلىق ئۆتمۈش گويا بىر مەيدان چۈشكە ئوخشاش تاتارلار خاتىرىسىدىن ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ئۇلار ھالاكەت يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئاشۇ ۋەھىمىلىك كۈنلەردە ئوسمان ئىمپېرىيىسىدىن مەدەت تىلىدى، لېكىن ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۇلارغا ياردەم قىلغۇدەك ھالى قالمىغانىدى، نەتىجىدە 1783 - يىلىدىن 1893 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تاتارلار يۇرت - ماكانلىرىنى تاشلاپ، قان - ياشلىق چوڭ كۆچۈش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈردى.

---

① گاۋېن ھامبلي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 252 -، 254 -، 256 - بەتلەر.

بۇ جەريانىدا تاتار مىللىتى نەچچە ئون قېتىم توپ - توپى بىلەن قىرىمدىن تۈركىيىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. چۈنكى رۇسىيە «تارسىزلاشتۇرۇش» سىياسىتى يۈرگۈزۈۋاتقان ئاشۇ ۋەھىمىلىك يىللاردا پەقەت كۆچۈشلا بۇ بەختسىز مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالايتتى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە تاتارلار قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى بىر ئاز سانلىق مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى. 1897 - يىلدىكى نوپۇس ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، قىرىمدا ئەسلىدە بار بولغان 523 مىڭ تاتاردىن پەقەت 187 مىڭلا قالغانىدى، شۇنداقلا پۈتكۈل ياۋروپا مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئەڭ تۆۋەن ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانىدى. شۇنداق قىلىپ قىرىم تاتار خانلىقىنىڭ شانلىق خاتىرىلىرى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى.①

XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، بولۇپمۇ ئايال پادىشاھ يېكاتېرىنا II تەختكە چىققان مەزگىللەردە تاتارلار ئۆز ئىستىقبالى ئۈچۈن يېڭى يول ئىزدىدى. شەھەرلەردىن قوغلانغان تاتار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنلىرى ئاستا - ئاستا تىجارەت يولىغا كىرىپ، روسىيىدىكى يېڭى بىر سودا گۈرۈھىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار چارىزىسىيە ئوتتۇرا ئاسىيانى تامامەن بوي سۇندۇرغىچە بولغان بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە رۇسىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سودىسىدا ۋاستىچىلىق رول ئوينىدى. ئەسلىدىكى جەمئىيەتلىرىدىن مەھرۇم قالغان بۇ مىللەت سودا ئېڭى ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇتلۇقىغا ماددىي ئاساس ھازىرلىدى. خۇددى گاۋېن ھامبلىي تەكىتلەپ ئۆتكەندەك: «تاتار سودىگەرلىرى چارىزىسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ سودا جەھەتتىكى «ھەمكارلاشقۇچى» سى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا ئىسلام دىنىغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ

① گاۋېن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 260 - 262 - بەتلەر.

كەلگەنىدى، شۇنداقلا ئۆز مىللىتىگە بولغان مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ئۇنتۇمىغانىدى. ئەگەردە ئۇلار بولمىغان بولسا، ئىسلاھات ھەرىكىتى ۋە XIX ئەسىردىكى «تاتار ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئويغىنىشى» مۇ يۈز بەرمىگەن بولاتتى. . . »① XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، چار رۇسىيە قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى تولۇق ئىستىلا قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ئاخىرقى خانلىق — قوقان ۋە خىۋە خانلىقلىرى مۇنقەرز بولدى. ئەمدىلىكتە چارپادىشاھ ھۆكۈمىتى ئۇچۇن تاتارلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋاستىچىلىق رولىنىڭ ئەھمىيىتى قالمىغانىدى. بۇنىڭ بىلەن تاتارلارغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان «رۇسلاشتۇرۇش» سىياسىتى يەنە بىر بالداق كۈچەيتىلدى. ھەتتا 1909 ـ يىلى «مۇسۇلمانلارنىڭ مەكتەپ، مەدرىسىلىرىگە چارپادىشاھ ۋە ئۇنىڭ خانىدانلىقىنىڭ سۈرىتىنى ئېسىش بۇيرۇق قىلىنىدى»②. چارپادىشاھنىڭ «رۇسلاشتۇرۇش»، «خرىستىئانلاشتۇرۇش» تەك ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتى تاتار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە مىللەت پۈتۈنلۈكىگە غايەت زور تەھدىت ئېلىپ كەلدى، بۇنىڭ بىلەن تاتار خەلقى بىرىنچى بولۇپ ئىسلاھات دولقۇنى قوزغىدى. ئۇلار مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش، مۇسۇلمان خەلقلىرىنى ئىجتىمائىي كۈرىسىتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، مەدەنىيەتتىكى قالاق ھالەتنى ئۆزگەرتىش، ئىسلام دىنىنى تەرەققىيات بىلەن ماسلاشتۇرۇش زۆرۈر دەپ قارىدى. دەرۋەقە، XX ئەسىر روھى شەرق خەلقلىرىگە ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش پۇرسىتى بەردى. قىرىم ۋە قازان تاتارلىرى يېڭىلاش ۋە ئاقارتىش دولقۇنىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى بىر مەيدان يېڭى پىكىر ئىنقىلابىغا تەييارلاندى. جەدىتىزم ھەرىكىتى مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەھكۇملۇقىدىن ھازىرقى زامان ئەقلىي تەپەككۇرىغا سەكرىشىگە زور تۈرتكە

① گاۋىن ھامبلي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخي تېزىسلىرى»، 255 ـ بەت.
② نەرەخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 57 ـ بەت.

بولدى. خۇددى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئېيتقاندەك: «نوغاي قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئويغىنىش دەۋرى XIX ئەسىردە باشلىنىپ XX ئەسىردە تەرەققىيات دەۋرىگە كىرگەن بولسا، تارانچى تۈركلىرى (ئۇيغۇرلار) نىڭ ئويغىنىش دەۋرى XX ئەسىردە بولدى»①

مەدەنىيەت ئويغىنىشى ۋە ئىسلاھات ھەرىكىتى ئەڭ ئاۋۋال بىر تۈركۈم داڭلىق دىنىي مۇتەپەككۇرلار تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەبۇ ناسىر قۇرساۋى (1783 — 1814)، شىھابىدىن مارجانى (1818 — 1889)، رىزائىددىن فەخرىددىن (1859 — 1936) ۋە مۇسا جارۇللا (1875 — ؟19) قاتارلىقلار ئۆز دەۋرىدىكى تاتار مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى يېتەكلەپ ماڭغان قورقماس ئىسلاھاتچىلار ۋە مۇتەپەككۇرلار ئىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇسا جارۇللانىڭ تەسىرى ئىنتايىن زور بولغانىدى. ئۇلارنىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى ۋە ئىلغار ئىجتىمائىي قاراشلىرى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن «تاتار ئەدەبىي ئويغىنىشى» ۋە جەدىتىزم ھەرىكىتىگە زور تەسىر كۆرسەتتى.

شۇنىسى ئېنىقكى، جەدىتىزم ئىسلام شەرقىدە مەيدانغا كەلگەن دىنىي ئىسلاھاتلارنىڭ تەسىرى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى كونا بىلەن يېڭى ئالمىشىۋاتقان بىر تارىخىي شارائىتتىتا مەيدانغا كەلگەن يېڭىلاش ھەرىكىتى ئىدى. «پۈتكۈل ئىسلامىيەت تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، دىنىي مەزھەپلەر كۆرىشى ئۇزۇلگەن ئەمەس. مۇقەددەس ئىسلام دەستۇرى ‹قۇرئان كەرىم› سۆرىلىرىنى ئىزاھلاشمۇ پۈتۈنلەي بىردەك بولغىنى يوق. دەمەشىق خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرى، باغداد خەلىپىلىكىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇتەزىلىم پىكىر ئېقىمى ‹قۇرئان كەرىم› نى ئىنسانىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 108 ـ بەت.

ئىنسان بەختىگە مەنپەئەتلىك يوسۇندا شەرھلەشنى تەشەببۇس قىلىش-
تى. خەلىپە مۇقتەدىر زامانىدا مۇتەززىلىم پىكىر ئېقىمى قاتتىق
زەربىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بۇ خىل ئەركىن پىكىر تەشەببۇسلىرى
باشقىچە شەكىلدە، جۈملىدىن سوپىزمنىڭ مەلۇم شەكىللىرى تەرىزدە
داۋاملىق ئىپادىلىنىپ كەلدى»①. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئىسلام
دۇنياسىدا كۆتۈرۈلگەن ۋەھابىيلار ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى
سەئىد ئەھمەدخان، جامالىددىن ئافغانىي، مۇھەممەد ئابدۇ قاتارلىقلار-
نىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
جەدىتىزم ھەرىكىتىگە زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. جەدىتىزم XIX
ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا
كەلگەن دىننى «يېڭىلاش» ۋە «دەۋرلەشتۈرۈش» نى مەزمۇن قىلغان
ئىسلام ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى ئىدى. ئۇ، تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا
ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ «تۈرلۈك - تۈمەن ئىجتىمائىي تەبىقىلىرىنىڭ
مەنپەئەتلىرىنى ئىپادىلىگەن، مەرىپەت ئۇچۇن كۈرەشكەن، ئوقۇ -
ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىشقا، دىنىي مەكتەپلەرنىڭ پروگرام-
مىسىغا ئايرىم دۇنياۋى پەنلەرنى كىرگۈزۈشكە ئىنتىلگەن»②، ئىسلا-
ھاتچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە يېڭى پىكىر ئېقىمى. جەدىتىزم دەسلەپتە
ئىسلام دۇنياسىدىكى ئويغىنىش تەسىرلىرى بىلەن باشلانغان. رۇسىيە-
نىڭ 1905 - يىلىدىكى ئىنقىلابىدىن كېيىن، بۇخارا، خىۋە خانلى-
قىلىرى ۋە شىنجاڭ تەۋەسىگە قەدەر كەڭرى تارقالغان③. جەدىتىزم
ئېقىمىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تىپىك ۋەكىلى ۋەكىلى تاتارىستانلىق ئىس-
مائىل غاسپىرالى ئىدى. ئۇ ئۇزۇن مەزگىل ئەنئەنىۋى ئىسلام مەد-
رىسىلىرىدە، ئاندىن رۇس مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان. فرانسىيە ۋە تۈركى-

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 364 - بەت.
② «ئۆزبېك تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، موسكۋا، «رۇس تىلى» نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۆزبېكچە نەشرى، I توم، 270 - بەت.
③ «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، ئىستانبۇل، 1979 - يىل، تۈركچە نەشرى، X توم، 93 - بەت.

يىدە ئۇزاق تۇرغان. 1877 ـ يىلى تاتارىستانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاجايىپ قىزغىنلىق بىلەن تاتار ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر-نىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشىغا ئۆزىنى بېغىشلىدى. غاسپىرالى «چوڭ-قۇر بىلىملىك ۋە كۆپ مەھسۇلاتلىق يازغۇچى، شۇنداقلا ئىلغار ئىدە-يىلەرنىڭ قەتئىي قوللىغۇچىسى سۈپىتىدە، ئىسلام دىنىنى ھازىرقى زامان دۇنياسى بىلەن ماسلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئەمەلىيەت ئۇنىڭ بىر تالانتلىق ماۋارىپچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇنىڭ «ئۇسۇلى جەدىت» ماۋارىپى ئالدى بىلەن ئۆزى مۇدەرىسلىك قىلىۋاتقان باغچەساراي ئىسلام ئىنستىتۇتىدا قوللىنىلدى، ئاندىن پۈتكۈل رۇسىيە-دىكى كۆپ قىسىم ئىسلام مەدرىسلىرىگە كېڭەيتىلدى. بۇ ئۇسۇل كېيىنچە تۈركىيە ۋە باشقا ئىسلام ئەللىرىگە ھەتتا يىراقتىكى ھىندىستانغىچە يېتىپ بارىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۈركىي تارىخىي تەقدىرى، كىرىزىسقا تولغان كەچمىشى، نۆۋەتتىكى جىددىي ۋەزىيىسى ھەققىدىكى ئويلىنىشلىرىنى ئىدىيە ۋە تەشەببۇسلىرىنى «تەرجۈمەن» ناملىق مەجمۇئىدە ئېنىق شەرھىلىدى. 1882 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە بولغان ئوتتۇز نەچچە يىل جەريانىدا بۇ مەجمۇئە تەسىرى ئىڭ زور، ئوقۇرمىنى ئىڭ كۆپ نەشر ئەپكارىغا ئايلانىدى. شەك ـ شۇبھىسىزكى، غاسپىرالى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دۇنياسىغا ئىڭ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى»①.

غاسپىرالى ئىسلاھات، يېڭىلاشنى ھەممىدىن بۇرۇن تىل ۋە يېزىقتىن باشلاشنى تەشەببۇس قىلدى②. جەدىتىزم ناھايىتى چوڭ پىكىر ئېقىمى سۈپىتىدە، دىن، تارىخ، تىل ـ يېزىق، ئەخلاق ۋە ئىنسان قىممىتى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشنى يېڭى كۆنتەرتىپكە قويدى.

---

① گاۋىن ھامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 262 ـ 263 ـ بەتلەر.

② «تۈرك ئېنسىكلوپېدىيىسى»، X توم، 93 ـ بەت.

نەتىجىدە، قىرىم، قازان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى خەلق-
لەرنىڭ جاھالەت ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قى-
لىش، ئۆلۈك، قېتىپ قالغان دىنىي ئادەتلەرنى قايتا ئىسلاھ قىلىش
ۋە ھازىرقى زامان ئەقلىي تەپەككۇرىغا تەرەققىي قىلىشىدا غايەت زور
رول ئويناندى. جەدىتىزم ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈر-
كىي خەلقلەرنىڭ تىل جەھەتتىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى چىقىش
قىلىپ، ئورتاق بىر تىل - يېزىق گەۋدىسىگە ئۇيۇشۇشنى تەشەببۇس
قىلدى. ئىلگىرىكى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى چاغاتاي يېزىقىنى
ئىسلاھ قىلىپ، ھەر بىر تاۋۇش ئۈچۈن بىردىن ھەرپ بەلگىلىدى.
قازاندا نەشر قىلىنغان «شۇرا»، «تىل يارىش»، «تەرجۈمەن» قاتار-
لىق گېزىت - ژۇرناللار پۈتكۈل تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلق-
لەرگە ئورتاق بولغان تىل - يېزىقتا چىقىرىلغان بولۇپ، ئۆكتەبىر
ئىنقىلابىغىچە مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، جەدىتىزم تەرەپدارلىرى كەسكىن ھالدا ئىس-
لام دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە يات بولغان غەيرىي ئېتىقاد ھادىسىلە-
رىنى، قاتمال دىنىي قاراشلارنى ۋە مۇرەككەپ شەرىئەت قائىدىلىرىنى
ئىسلاھ قىلىپ، دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈشنى، يېڭىچە مائارىپ
ۋە پەننىي مەكتەپلەرنى يولغا قويۇپ، مەرىپەت جەھەتتىن ئويغىنىشنى
تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈش، ئىسلامنى
دەۋرگە ماسلاشتۇرۇش ۋە مىللەتلەرنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئىسلام دىنى-
نىڭ تەلىماتلىرىغا زىت ئەمەس، ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ مۇقەددەس
دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» ھەرقانداق دەۋر ۋە ھەرقانداق تەرەققىياتقا
ماسلىشالايدۇ، مەسىلە پەقەت مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇنى قانداق تونۇشى
ۋە پايدىلىنىشىدا، شۇڭا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا پۈتلىكاشاك بولۇۋاتـ
قان، خەلق ئېڭىنى ئاساسەتتە قويىدىغان ھەر قانداق ئادەت ۋە قاراش-
لارنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. جەدىتىزم تەرەپدار-
لىرى ئىچىدە ئىسلاھات تەلىپى ئەڭ كەسكىن، «دەۋرلەشتۇرۇش»
قارىشى ئەڭ كۈچلۈك بولغىنى مۇسا جارۇللا ئىدى. ئۇ ناھايىتى

ئېنىق قىلىپ: «ئىسلام دىنىنىڭ ئىستىقبالى ۋە ئۇنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن ئىسلام دىنىدا يېڭىلىق پەيدا قىلىش لازىم، دېگەن تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ يەنە ئىسلام ئەقىدىلىرىدىكى، مەسىلەن، روزا تۇتۇشتىكى مەنتىقىي زىددىيەتلەرنى تىلغا ئېلىپ، «قۇرئان كەرىم» نى ھازىرقى زامانغا ماسلاشتۇرۇپ، ئەركىن شەرھىلەشنى تەشەببۇس قىلدى، شۇنداقلا ئەر - ئاياللار باراۋەرلىكى، غەيرىي دىنداكىلەر دوستانىلىقى ۋە تۇرمۇشنى غەربلەشتۇرۇش قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. . . »① . دەرۋەقە، ئۆز زامانىسىدىكى مۇنداق ئاكتوئال پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئاسان ئەمەس ئىدى. مۇسا جارۇللا، ئىسمائىل غاسپىرالى قاتارلىقلارنىڭ «جەدىت» (يېڭىلىق) قاراشلىرى مۇھەممەدىن مۇھەممەدوف ۋەكىللىكىدىكى «قەدىمىيە» گۇرۇھىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى ۋە «دەھرىلەر» دەپ ئەيىبلەندى. «قەدىمىيە» گۇرۇھىدىكىلەر: «خرىستىئان، كاتولىك دىنلىرى كەمچىلىكلەردىن خالىي بولمىغاچقا ئىسلاھ قىلىش ھاجەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنىنى ھەر قانداق ئۇسۇلدا ئىسلاھ قىلىش ھاجەت ئەمەس، چۈنكى ئىسلام دىنى ئۆز مۇكەممەللىكى بىلەن باشقا دىنلاردىن پەرقلىنىدۇ»② دەپ قاراشتى. ئۇلار يەنە ئىسلام دىنى ئىسلاھاتىنى «شەيتانلار ھەرىكىتى» دېدى. مۇھەممەدىن مۇھەممەدوف چار ھۆكۈمىتىگە جەدىتلەر «پانئىسلامىزم» بىلەن شۇغۇللىنىپ، چارپادىشاھلىقىغا قارشى ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ، دەپ چاقتى. ئاختۇرۇش داۋامىدا گەرچە «جەدىتلەر پانئىسلامىزم تەشۋىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى دېگەنلىك ئىسپاتلانمىسىمۇ» ، ئەمما ئۇلاردىن كۆپلىگەن چەكلەنگەن كىتابلار چىققانلىقى سەۋەبلىك قولغا ئېلىندى.

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، قازان، قىرىم قاتارلىق جايلاردا جەدىتىزم ھەرىكىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. جەدىتىزم تەرەپدارلىرى

---

① ② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ، 64 - ، 364 - بەتلەر.

رىنىڭ دىنىي ئىسلاھاتچىلىق قاراشلىرىنىڭ كەينىگە يەنە مۇئەييەن مىللىي مەنپەئەت چۈشەنچىلىرىمۇ يوشۇرۇنغانىدى. «بۇ جەھەتتە، قازان، قىرىم، ئۇفا شەھەرلىرىدە نەشر قىلىنغان نۇرغۇنلىغان كىتاب-لار، «شۇرا» مەجمۇئەسى بىلەن «ۋاقىت» ۋە «تەرجۈمەن» قاتارلىق گېزىتلەرنىڭ رولى چوڭ بولىدى»①. ئۇنىڭ ئۇستىگە «XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قازان ۋە باشقا تاتار شەھەرلىرى — ئورىنبورگ، تروىسكىي ۋە ئاستراخانلاردىكى ئىسلام مەدرىسلىرى، نەشر - ئەپكارلار، تاتار تىلىدىكى گېزىت - ژۇرناللار بۇ شەھەرلەر-نىڭ مەدەنىيەت مەركىزى سۈپىتىدىكى پارلاق مەنزىرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ شەھەرلەرنىڭ تەسىرى تاتارىستان تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىدىنمۇ ھالقىپ كەت-تى»②. تاتارىستاندا قوزغالغان ۋە يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن جەدىتىزم ھەرىكىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىغا ناھايىتى تېز سۈرئەتتە كېڭىيىشىدە تاتارلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق تىل - يېزىق، مەدەنىيەت ۋە قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى چوڭ رول ئوينىدى. تاتارلار يەنە مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇپ، رۇس شۇۋې-نىزمى بىلەن تىركەشتى. 1905- يىلىدىكى رۇسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلا-بىدىن كېيىن، غاسپىرالى ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى يالغۇز مەدەنىيەت ئىسلاھاتى بىلەنلا توختاپ قالمىدى. ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى ۋە رۇسىيە سوتسىيالىزمىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۇلار ئىقتىسادىي ۋە سە-ياسىي تەلەپلىرىنىمۇ ئىپادە قىلىشقا باشلىدى. 1905 -، 1906 - يىللىرى ئۇلار نوۋوگراد، سان - پېتېربۇرگ قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇچ قېتىم ئىسلام قۇرۇلتىيى ئاچتى. ئۇلار قۇرۇلتايدا مەدەنىيەت،

---

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - نەشرى، 213 - بەت.

② گاۋېن ھامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 256 - بەت.

دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئەركىنلىك تەلەپلىرىدىن باشقا، يەنە سىياسىي باراۋەرلىك قاراشلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشتى.

تاتارىستاندىن باشلانغان جەدىتىزم ھەرىكىتىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىدا جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىۋاتقان تاتار ئەدەبىياتى ناھايىتى چوڭ رول ئويناندى. بۇ ھەقتە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىم مۇنداق دەيدۇ: «رۇس ۋە ئىسلام ئەللىرىدىكى دېموكراتىك پىكىر ئېقىملىرىنىڭ تەسىرى بىلەن تاتار مەدەنىيىتىدە ئويغىنىش دەۋرى باشلىنىپ، يېڭى زامان تاتار ئەدەبىي تىلى ۋە شۇ تىلدا يارىتىلغان تاتار ئەدەبىياتى شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ جەھەتتە شىھابىددىن مارجانى، ئىبراھىم ھەلەفىن، رىزا ھەزرەت، ئىسمائىل غاسپىرالى قاتارلىق تاتار مەرىپەتچىلىرى باشچىلىقىدىكى زىيالىيلار قاتلىمى ۋە ئۇلارنىڭ قازان، ئۇفا، قىرىم شەھەرلىرىدە تەسىس قىلغان بىر قاتار مەتبۇئات ۋە نەشرىيات مۇئەسسەسلىرى چوڭ رول ئويناندى. بولۇپمۇ 1905 ـ يىلىدىكى بىرىنچى رۇس ئىنقىلابى بىلەن تۈركىيە مىللىي بۇرژۇئازىيىسىنىڭ سۇلتانلىق تۈزۈمىگە قارشى ئىنقىلاب ھەرىكەتلىرى تاتار يېڭى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. مۇشۇنداق شارائىتتا مىجىت غاپۇرى، فاتىخ ئەمىرخان، ئابدۇللا توقاي، سەئىت رەمىيېۋ، غالىمجان ئىبراھىموف قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەدىب ۋە شائىرلار يېتىشىپ چىقىپ، يېڭى زامان تاتار ئەدەبىياتىنىڭ تاكامۇللىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ چاغلاردىكى تاتار ئەدەبىياتى رۇسىيە تاتارىستان دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر مۇنچە خەلقلەر بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى».[1] بولۇپمۇ تاتار ئەدەبىياتىدا ئابدۇللا توقاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر. بىز ئەسىرىمىز-

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسوغىسىدا»، 212 ـ، 213 ـ بەتلەر.

نىڭ باشلىرىدا بۇرۇختۇم ھالەتتە تۇرغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا زىلزىلە بېغىشلىغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ شېئىرلىرىدىن ئابدۇللا توقايىنىڭ مۇئەييەن تەسىرلىرىنى بايقىيالايمىز. جەدىتىزم ئېقىمىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان ئابدۇللا توقاي (1886 — 1913) ئۆز شېئىرلىرىدا خەلقنىڭ مىللىي ئويغىنىشىغا پۈتلىكاشاڭ بولۇۋاتقان روھانىي ئۆلىمالار، قىزىلكۆز موللىلار ۋە ئوتقۇيرۇق ئىشانلارنى قاتتىق سۆكىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. چۈنكى جەدىتىزم پىكىر ئېقىمى تەشەببۇس قىلىنىۋاتقان XX ئەسىر ھارپىسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىشانچىلىق ۋە سوپىچىلىقنىڭ تەسىرى خېلى زور ئىدى، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تېخىمۇ ئەۋج ئالغانىدى. ئۇلار ئىسلام ئىسلاھاتى ۋە يېڭى مائارىپقا چىش ـ تىرنىقى بىلەن ئۆچلۈك قىلاتتى، «قەدىمىيە» گۈرۈھىغا يان باساتتى، تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلارنى «دەھرى»، «كالتە چاپان» دەيتتى. خۇددى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا يازغان «تارانچى تۈركلىرىنىڭ ھايات» نامىلىق ماقالىسىدە ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك: «1905 ـ يىلدىن ئىلگىرى تارانچى دىيارىدا ئىشانلىق ئادەتتىن تاشقىرى شۆھرەت قازىنىپ، ھەممىلا يەردە ئالدىنقى رولغا ئۆتكەنىدى. ئۆزلىرىنى ئىشان دەپ ئاتىۋالغان ئاشۇ بىر توپ كىشىلەر ئۆز مەۋقەلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مازارلارنى كۆتۈرۈپ، ئۇلارنى خۇدا بىلەن بەندە ئارىسىدىكى ۋاستە دەپ ئاتىغانىدى. ئۇلار يەنە «پىر پىرغا يەتكۈزەر، پىر خۇداغا» دەپ تەلىم بېرەتتى. بۇنىڭ بىلەن تارانچى ئاكىلار پىر دەپ ھېسابلىغان ئىشانلارغا مەھكەم يېپىشقان، شۇنداقلا پىرلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇ ئالەمگە بارغاندا جەننەتكە كىرىش نېسىپ بولىدۇ، دەپ قارىغان. بۇنى كۆرگەن بىزنىڭ موللىلارمۇ جىم تۇرمىغان ھەمدە ئۆزلىرىنىمۇ ئىشان دەپ ئېلان قىلىشقان، شۇنىڭ بىلەن موللىلار بىلەن ئىشانلار ئوتتۇرىسىدا تالاش ـ تارتىش باشلانغان. بۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا مۇرىت بولۇپ ئەگەشكەن ئادەملەر ھەر قاچان شەيخلىرى

ھەققىدە تۇرلۇك كارامەتلىك خەۋەرلەرنى ئىختىرا قىلىپ تۇرغان. شۇ چاغلاردا مازارلارغا بەك يىراق يەرلەردىن سەپەر ئازابىنى چېكىپ، قۇربانلىقلار ئېلىپ كېلىپ تاۋاپ قىلغۇچىلار بولغىنىغا ئوخشاش، ئىشانلارغا نەزىر ـ سەدىقە ئايرىپ، ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنى ئالغۇچىلارمۇ كۆپ بولغان. . . »①

ھەممىگە ئايانكى، جەدىتىزم دىنىي ئىسلاھاتچىلىق سۈپىتىدە ھەممىدىن ئاۋۋال ئىسلام ماھىيىتىگە يات بولغان خۇراپىي قاراشلارنى، غەيرىي ئادەت ـ يوسۇنلارنى ۋە تەركىبدۇنياچىلىق، ئىشانچىلىق ھادىسىلىرىنى كەسكىن رەت قىلاتتى. ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ساپلاشتۇرۇشنى، دەۋرلەشتۈرۈشنى ۋە ئىنسان قىممىتىنى مۇئىيەنلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلاتتى. دەرۋەقە، بۇ قاراشلار ئابدۇللا توقاي ئىجادىيىتىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى، بەلكى ئابدۇللا توقاي ئىجادىيىتىدە كەسكىن پىكىر ئىنقىلابىنىڭ مەشئىلىنى ياقتى. ئۇ «ئىدىيىلەر تارىخىنى خۇددى سائەت ستىرىلكىسىنى سۈرگەندەك توپتوغرا بىر ئەسىر ئىلگىرى سۈرگەندەك بولدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە پۈتكۈل ئېزىلگەن تاتار خەلقىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى ۋە دېموكراتىك ئۇمىدلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ھەم نۇرلۇق، ھەم يالقۇنلۇق شۇنداق مەشئەل پەيدا قىلدىكى، ئۇنىڭ نۇرى ماركسىزمغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا دېموكراتىك ئاڭ ـ پىكرىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنىڭ داۋاملىق ئويغىنىشىغا ئىلھام بېغىشلىدى»②. ئۇ «ئىشان» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

كۆزىن يۇمغان، بويىن پۈككەن، باشىندا چالما چورنالغان،
كەپەن چالما كىيىپ باشقا، ئىشان بولغان ئىمىش ھايۋان.
دوستلىرىم، قەرداشلىرىم، سىز موللىلارغا ئېيتىڭىز،
ئوقۇسۇن بۇ ئىككى قۇرنى مېنى كۆمگەچ قەبرەمە.

---

① نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىللار»، 103 ـ بەت.
② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 356 ـ، 357 ـ بەتلەر.

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئابدۇللا توقاي مىللەتنىڭ ئويغىنىشىدىكى كەسكىن روھىي ئوپپىراتسىيىچى ئىدى. ئۇ ئۆز ئىجادىيەتلىرىدە باشتىن - ئاخىر مىللەت ۋۇجۇدىنى چىرماپ تۇرغان نادانلىق، جاھالەت ۋە خۇراپاتلىققا قارشى قەلەم تەۋرىتىپ، ئاخىرقى تىنىقلىرىدا بۇ زۇلمەت دۇنيانى پاكلىيالمىغانلىقىغا ھەسرەتلىنىدۇ:

بىتتى كۆچ، سۇندى قىلىچ، قايتمادى ئۆچ، شۇل بولدى ئىش،
كىرلەنىپ بىتتىم ئۆزۈم، دۇنيانى پاكلى ئالمادىم.

ئابدۇللا توقاينىڭ ئەسەرلىرى «يالغۇز قازاندىلا ئەمەس، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا نەشر - ئەپكارلاردا قايتا - قايتا بېسىلىپ، بارغانسېرى ئۆرلەۋاتقان ئىنقىلاب بورانلىرى بىلەن بىللە پەرۋاز قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئويغانغان دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىغا قاتناشتى»①.

ئۇندىن باشقا، جەدىتىزم تەرەپدارلىرى نۇقتىلىق ھالدا تۇركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخىنى، سەلتەنەتلىك ئۆتمۈشىنى ۋە پارلاق مەدەنىيىتىنى تەرغىب قىلدى ۋە شۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ مىللىي ئېڭىنى ئويغىتىش، ئىززەت - غۇرۇرىنى كۆچەيتىش، روھىي دۇنياسىدىكى چۈشكۈنلۈك داغلىرىنى يۇيۇش غايىلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. «شۇرا»، «تەرجۈمەن» مەجمۇئىلىرى تۇركىي خەلقلەر تارىخىغا دائىر مۇھىم تارىخىي قوليازمىلارنى ئېلان قىلدى. تاتار ئالىمى نوشىرۋان يائۇشوفنىڭ «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىللىق سانلىرىدا ئۇلاپ نەشر قىلدۇرغان «ئالتە شەھەر تارىخىدىن بىر پارچە» ناملىق تارىخىي قوليازما شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەدىتىزم ھەرىكىتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان قازاق شائىرى ماغزان جۈماباي (1894 — ؟) ئۆزىنىڭ بىر شېئىرىدا، يىراق قەدىمكى تارىخنى ئەسلەپ مۇنداق يازدى: «... ئانا

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 357 - بەت.

دىيارىمىز قەدىمدە تۇران دەپ ئاتالغان. تۇراندا ئالپ تۇرك تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. تۇرانىنىڭ دېڭىز كەبى كۆللىرى بار. بۇنىڭ بىرى چايقىلىپ تۇرغان ئارال دېڭىزى، يەنە بىرى مۇقەددەس ئىسسىق كۆلدۇر. كۆك بۆرە تۇغقان ئەڭ دەسلەپكى تۇرك ئوغلانى بۇ كۆلنىڭ باغرىدا كۆز ئاچقان. . . »①. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جەدىتىزم تەرەپ-دارلىرى ئۆز تەشەببۇسلىرىدا تارىخنى ئەسلىتىپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا يوشۇرۇنغان سىر - ئەسرالارنى ئېچىشقا، ئۇنىڭدىن غۇرۇر ۋە شىجائەت ئېلىپ، بۈگۈنى ۋە كېلەچىكى ھەققىدە كەسكىن ئويلىنىشقا چاقىرىق قىلىدى. نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوفمۇ مىللەتنىڭ تارىخ تۇيغۇسى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازدى: «مىللىي تارىخنى بىلىش مۇتەلەق لازىمدۇر، لېكىن بۈگۈنگە قەدەر ئۇيغۇر ئۇدۇمىنىڭ مىللىي تارىخى تەنقىد ئېتىلگەن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار تارقاقتۇر، شۇنداق بولسىمۇ قاراپ يېتىشقا بولمايدۇ. باشقا خەلقلەر بىزنىڭ تارىخىي ئەھۋاللىرىمىزنى بىلىش يولىدا ئالتە شەھەر چۆللىرىنى كېزىپ، تۇرپان ۋە قۇمۇل خارابىلىرىنى كولاپ، يەر تېگىدىن چىققان تاش، كېسەك ۋە باشقا يوچۇن بۇيۇملارنى تېپىش ئارقىلىق تارىخىي مەلۇماتلارنى يېغىپ پۈتكۈل ئالەمگە نەشر قىلىپ تۇرغاندا، بىزنىڭكىلەرنىڭ ئۆتكەنلەر تەرىپىدىن نەشر ئېتىلگەن ۋە مەيدانغا كەلگەن مەلۇماتلارنى يىغقۇدەك ھىممەت ۋە غەيرەتلىرى بولمىسا، بۇنى ئۆزىمىزنىڭ ھورۇنلۇقىدىن كۆرسەك بولىدۇ. . . »②

قىرىم ۋە قازاندا كۆتۈرۈلگەن جەدىتىزم ھەرىكىتى ۋە مەدەنىيەت ئويغىنىش دولقۇنى بىپايان قازاق دالىلىرىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىغا يېتىپ كەلدى. شۇنداق بولغاچقا، تاتار مەدەنىـ

① ئا. زەكى ۋەلىدى توغان: «بۈگۈنكى تۈرك ئېلى ۋە ئۇنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى»، ئىستانبۇل، 1981 - يىل، تۈركچە نەشرى، I توم، 564 -، 565 - بەتلەر.

② نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف: «يورۇق ساھىلار»، 9 - بەت.

يەت ئويغىنىشى ۋە تاتار زىيالىيلىرىنىڭ قازاق خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئىسلاھاتىغا تەسىرى زور بولدى. خۇددى گاۋىن ھامبلىي ئېيتقاندەك: «قازاقلار ئېپتىدائىي تۈرمۇش ئۇسۇلى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ھەمدە ئانچە مۇكەممەل بولمىغان ئىسلام ئادەتلىرى سەۋەبلىك ئاساسلا رۇس مەدەنىيىتىنىڭ غىدىقلىشىغا ئۇچرايتتى»①. XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، تاتارلارنىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشى ۋە ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقىنىڭ تەسىرى بىلەن قازاق خەلقىدىمۇ ناھايىتى روشەن مىللىي ھېسسىيات خاھىشلىرى كۆرۈلدى. ئۇلار ئەمدىلىكتە مەلۇم قەبىلە ياكى «يۇز» نى ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن مىللەت مەنپەئىتىنى يېڭى كۆنتەرتىپكە قويۇشقا باشلىدى. قازاقلاردا كۆتۈرۈلگەن بۇ خىل مىللەتپەرۋەرلىك خاھىشلىرى رۇسلارنى قاتتىق خاتىرجەمسىزلەندۈردى. رۇسىيە ھۆكۈمىتى XIX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، تاتارلارنىڭ تەسىرىنى چەكلەش، قازاقلارنىڭ ماۋاپىرىسىتېمىسىدىن تاتار پېداگوگىكا ئىدىيىلىرىنى تازىلاش مەقسىتىدە بىر خىل يېڭىچە ماۋاپىرى لايىھىسىنى يولغا قويدى، رۇس ـ قازاق مەكتەپلىرىنى قۇردى، تامامەن «غەربلەشكەن» ماۋاپىرى تەربىيىسىنى ئېلىپ باردى، بۇنىڭ بىلەن قازاقلاردا يېڭىچە زىيالىيلار قاتلىمى شەكىللەندى. ئۇلار بىرەدەك رۇسىيە بىلەن ھەمكارلىشىشنى قازاقلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى دەپ قارىدى. ئۇلارنىڭ ئەڭ تىپىك ۋەكىللىرىدىن ئۇچ كىشىنى، يەنى رۇسىيە ئوفىتسېرى ۋە شەرقشۇناس چوقان ۋەلىخانوف (1835 — 1865)، ئىبراھىم ئالتىنسارىن (1845 — 1889) ۋە مۇتەپەككۇر ئاباي قونانبايېۋ (1845 — 1904) لارنى كۆرسىتىشكە بولاتتى. ئۇلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا مىللەتپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرى تامامەن قازاقچە ئۇسلۇبتا راۋاجلاندى، شۇنداقلا تاتار ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنىڭ تەسىرىدىن چەتلەشتۈرۈلدى.

---

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 294 ـ 268 ـ بەتلەر.

1879 ـ يىلدىن 1904 ـ يىلغىچە بولغان 25 يىل جەريانىدا، تاش-كەنت پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن 415 ئوقۇغۇچى ئىچىدە يەرلىك ئوقۇغۇچىلار 65 نەپەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 11 نەپىرى ئۆزبېك، تۈركمەن ۋە تاتار، قالغان 54 نەپىرى قازاق، قىرغىزلار ئىدى①. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، رۇسلار ئىسلام ئەنئەنە-سى نىسبەتەن سۇسراق بولغان قازاق، قىرغىزلارنى رۇسچە مائارىپ-نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاساسىي ئوبيېكتى قىلغان.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە جەدىتىزم ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ كۆلەمدە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. 1901 ـ يىلى تاشكەنتتە تۇنجى ئۇسۇلى جەدىت مەكتىپى قۇرۇلغاندىن باشلاپ 1914 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يۈزدىن ئارتۇق «جەدىت» (يېڭىچە) مەكتەپلەر مەيدانغا كەلدى. يەرلىك گېزىتلەر چىقىرىلدى. گاۋېن هامبىلىي مۇنداق دەپ تەكىتلەيدۇ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك خەلقنە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇنەۋەرز بولۇش بىلەن زامانىۋىلىشىش ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتلىك تاللاش جەريانى مەۋجۇت ئىدى. زامانىۋىلىشىش ئۇلارنى سىرتقى كۈچلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە نىسبەتەن تىركىشەلەيدىغان ئىقتىدارغا ئىگە قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى ئەسلىدىكى بىكىك تۇرمۇش ئەنئەنىسىدىن مەھرۇم قىلىپ، ئۆزگەر-تىپ تاشلايتتى. رۇسلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاتالمىش مەدەنىيەت تارقىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق بۇ رايونغا بولغان ئاسسىمىلياتسىيىلەش مەقسىتىگە يېتەتتى. . . ئۆز دەۋرىدىكى باشقا مۇستەملىكىچى هاكىمىيەتلەرگە ئوخشاشلا، رۇسلار ئىنسانپەرۋەرلىك كوزىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان هۆكۈمرانلىقىنى ئاقلىغاندى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۆزلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى بىر خىل مەدەنىيەت تارقىتىش بۇرچىنى ئادا قىلغانلىق ئىدى. لېكىن بۇ ۋەزىپە-

① گاۋېن هامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 295 ـ بەت.

كىنىڭ كەينىگە ئۆلار ئېتىراپ قىلىشنى خالىمايدىغان ئىقتىسادىي ۋە ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى مەنپەئەت قارىشى يوشۇرۇنغانىدى. . . »①

ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھاياتىنى تامامەن ئۆزگەرتتى. 1920 ـ يىل 5 ـ ئايدا تاتارىستان سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى، 1921 ـ يىل 10 ـ ئايدا قىرغىز سوۋېت جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ كەينىدىنلا ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەر قايسى مىللىي جۇمھۇرىيەتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن، مىرسەئىد سۇلتانغالىيېۋ باشچىلىقىدىكى تاتار كوممۇنىستلىرىنىڭ تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ يۈكسەك ئاپتونومىيە گەۋدىسى قۇرۇش خىيالى چۈشكە ئايلاندى. قىرغىدا ئەھۋال تېخىمۇ باشقىچە بولدى. 1921 ـ يىلى قىرغىز كوممۇنىستلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 5875 كىشىگە يەتكەن بولۇپ، تاتارلار ئاران 192 كىشى ئىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن زور تۈركۈمدىكى رۇس كۆچمەنلىرى قىرغىغا ئېقىپ كىردى. 1926 ـ يىلدىكى نوپۇس ستاتىستىكىسىدا، قىرغىزنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 875 مىڭغا يەتكەن بولۇپ، تاتارلار ئاران 23% نى تەشكىل قىلغانىدى. 1928 ـ يىلى سوۋېت ھۆكۈمىتى «بۇرژۇئا مىللەتچىلىرىنى تازىلاش» ، «سولتانغالىيېۋىزم» غا زەربە بېرىش دولقۇنى قوزغاپ، زور تۈركۈمدىكى تاتار زىيالىيلىرى ۋە كوممۇنىستلىرىنى تۇتقۇن قىلدى، ھەتتا قىرغىز جۇمھۇرىيىتى خەلق كومىتېتىنىڭ رەئىسى ۋەلى ئىبراھىموف قاتارلىق يۇقىرى قاتلام تاتار كوممۇنىستلىرىغمۇ ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىندى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، قىرغىز يېرىم ئارىلى گېرمانىيە تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. 1944 ـ يىلى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى قىرغىز يېرىم ئارىلىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، پۈتكۈل

① گاۋېن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، 296 ـ 293 ـ بەتلەر.

تاتار خەلقىنى «ناتىستلارغا سېتىلدى، ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلدى» دېگەن بەدنام بىلەن قىرىم يېرىم ئارىلىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا سۈرگۈن قىلدى. شۇنداق قىلىپ، قىرىمدا تاتار مىللىتىنىڭ تارىخى پاجىئەلىك ھالدا ئاخىرلاشتى. شۇندىن باشلاپ سەرسانلىق قىسمىتىگە دۇچار بولغان بۇ مىللەت قايتا گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىدى، ئانا ماكانى قىرىمغا قايتىشى قىمۇ رۇخسەت قىلىنمىدى①. ئۆز دەۋرىدە رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ئەڭ بالدۇر مەدەنىيەت ئوچىغىنىشى ئېلىپ بارغان، جەدىتىزم ھەرىكىتىنى قوزغىغان، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ھازىرقى زامان مەدەنىيەت - مائارىپىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن تاتار مىللىتى مۇشۇ ئەسىرىمىزدىمۇ زور بەختسىزلىكلەرگە دۇچار بولدى.

تاتارىستاندىن باشلانغان جەدىتىزم ھەرىكىتى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رايونىمىز شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئوچىغىنىشىغىمۇ كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بولۇپمۇ يېڭىدىن باش كۆتۈرۈۋاتقان مەھەللىۋى مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپى ۋە «ئۇسۇلى جەدىت» مەكتەپلىرىنى بەرپا قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى. 1885 - يىلى ئاتۇش ئېكسا قتا مۇسابايلار جەمەتىنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئۇيغۇر تارىخىدىكى تۇنجى يېڭىچە مەكتەپ «ھۇسەينىيە مەكتىپى» مەيدانغا كەلدى. شۇندىن باشلاپ ئاتۇش، تۇرپان، ئىلى، قەشقەر ۋە چۆچەكلەردە كەينى - كەينىدىن يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، جەدىتىزم روھى كەڭ تۇردە تەشۋىق قىلىندى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، تاتار زىيالىيلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان مەدەنىيەت -

① گاۋىن ھامبلي(ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، 264 - بەت.

مائارىپ ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىلىرىنى باشقا مىللەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىن تارتىپ تاكى 1955 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز قۇرۇلغىچە بولغان ئارىلىقتا تاتار زىيالىيلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى، مائارىپ ۋە باشقا ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشتى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپاندىكى مەشھۇر تەرەققىپەرۋەر باي مەقسۇت مۇھىتى تۇنجى قېتىم تاتارىستاندىن تاتار زىيالىيلىرىنى تەكلىپ قىلغاندىن باشلاپ، تۇركۇم - تۇركۇم تاتار زىيالىيلىرى رايونىمىزغا كېلىپ، مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيىتى - مائارىپ ئۇيغىنىشىغا خالىسانە كۈچ چىقاردى. ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا تۇنجى خانىم-قىزلار مەكتىپىنى بەرپا قىلغۇچى گۈلەندەم ئانا (1889 — 1947) شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىللىتىمىزنىڭ روھىي ئويغىنىشىدا جەدىتىزمىنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى زور بولغانىدى. بۇ جەھەتتە بولۇپمۇ ئابدۇقادىر داموللامنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئالاھىدە هۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ ئىسلام دۇنياسىغا تونۇلغان دىنىي ئۆلىما بولۇش سۈپىتى بىلەن، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزى ئۆزىنى تونۇشىنى، نادانلىق ۋە جاھالەتكە خاتىمە بېرىشىنى، ئېتىقادنى ساپلاشتۇرۇپ، قاتمال، غەيرىي ئادەتلەرنى تۈگىتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى توغرا تونۇشىنى تەشەببۇس قىلدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۇرۇش، ئوقۇتۇشقا بىر قىسىم دۇنياۋى پەنلەرنى كىرگۈزۈش، ئۇسۇلى جەدىتنى يولغا قويۇش تەشەببۇسلىرى ئۆز دەۋرىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ «ئاقائىد زۆرۈرىيە» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«— ئىنساننىڭ خار ۋە زەبۇن بولماقىغا بائىس نېمەدۇر؟

— ئىككى نەرسىدۇر: بىرى جاھالەت ۋە نادانلىق، ئىككىنچىسى تەپرىق ۋە ئىختىلاپتۇر.

— ئىززەت - ئابروي ۋە قۇۋۋەت نېمە بىلەن بولىدۇ؟
— ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئىتتىپاقلىق بىلەن بولىدۇ».

ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ «نەسىھەتى ئاممە» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق مۇراجىئەت قىلىدۇ: «بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەگەكلىك زامانى، جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم- مەرىپەت دەۋرى؛ سۈسلۇق ۋە بىكار تەلەتلىك ۋاقتى ئەمەس، تىرىشىش ۋە غەيرەت قىلىش ۋاقتى. باشقا مىللەتلەر ئىلىم - مەرىپەت سايىسىدا ھاۋادا ئۇچۇپ پەرۋاز قىلماقتا، سۇ ئاستىدا بولسا خۇددى قۇرۇقلۇقتا يۈرگەندەك ئەركىن ئۆزۈشمەكتە. بىز تېخى غەپلەت ئويقۇسىدا ياتماقتىمىز. ئويقۇ — ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر. بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق — يوقىلىش ۋە ئۆلۈمدىن دېرەك بېرىدۇ! ھېلىمەم ۋاقىت، پۇرسەت بار».

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئابدۇقادىر داموللام ئېغىر گەۋدىسىنى سۆرەپ XX ئەسىرگە كىرىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقىگە يېڭى دەۋرنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىنى بەرگەنىدى. لېكىن تارىم ئويمانلىقىدا يېڭى ئەسىرنىڭ مۇقەددىمىسى ئېچىلغاندىن كېيىنمۇ مىللىتىمىز ئۇيقۇدىنغا سىڭىپ كەتكەن بۇ غېرىبلىق ئۇزاققىچە تارقىمىدى. ئابدۇقادىر داموللام، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەتىلى ئەپەندى تەۋپىق قاتارلىق مەرىپەت ۋەر ئوغلانلارنىڭ ئىسسىق قېنى ئارقىلىق 30 - يىللاردىكى بوران-چاپقۇنلۇق دەۋرگە كىرىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى بىر مەھەل ئاقارتىش، ئويغىنىش دولقۇنى قوزغاپ غايەت زور نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن جاللات شېكىڭ شىسەينىڭ ئۇزاق ئۆتمەي ئۆز ماھىيىتىنى ئاشكارىلىشى بىلەن يەنە بىر قېتىملىق ئېغىر يوقىتىشلارنى بېشىدىن كەچۈردى.

ئاخىرىدا، شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، جەدىتىزم يېقىنقى زامان-دىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە ئۆتۈش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىدىيە تارى-

خىدىكى بىر ئوبيېكتىپ ھادىسە، شۇڭا ئۇنىڭغا بىر ئىلغار پىكىر ئېقىمى ۋە ئىدىيە ئىنقىلابى سۈپىتىدە قارىشىمىز، توغرا باھا بېرىشىمىز زۆرۈر. ئالىمىمىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «جەمئىيەتلىق دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيەسىنى ماكان، زامان، شارائىت ۋە ئەمەلىيەتكە قاراپ، تارىخىي باسقۇچ ۋە ئۆزگىرىشلىرى بويىچە كونكرېت تەھلىل قىلىش لازىم. جەمئىيەتلىق دىنىي ئىسلاھات ۋە مائارىپ تەشەببۇسلىرىنىڭ تارىخىي خىزمىتىنى ئىنكار قىلماسلىق كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى، فېئودالىلىق ئوتتۇرا ئەسىرچىلىككە قارشى خەلقپەرۋەر ئىجتىمائىي ئىسلاھات، دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى بىلەن تونۇلغان مەرىپەتپەرۋەر مەمەتنىيەت ئەرباپلىرىنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرىنى ئادەتتىكى جەمئىيەتچىلىك نەرىپىدارلىرىدىن پەرقلەندۇرمەسىتىن، ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەشكە بولمايدۇ. بۇنداق تەنتەكلىك ماركسىزمغا زىت ئىنكارچىلىق (نېگىلىزم) ئۇسۇلىدىن ئىبارەت»①.

دەرۋەقە، جەمئىيەتچىلىك ھازىرقى زامان ئىدىيە ۋە پىكىر تارىخىمىزدىكى يېڭى بۇرۇلۇشنىڭ پىلتىسى بولۇپ قالدى. شۇنداقلا بىر قانچە ئەسىرلەر مابەينىدە غېرىبلىق ئازابىنى يەتكۈچە تارتقان مىللىتىمىزنىڭ XX ئەسىر روھىدىن ئىلھام ئېلىپ، ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا تۇرتكە بولدى.

▲ XX ئەسىرگە ھالقىش ھارپىسىدا ئۇلاردا ئۆز كېلەچىكىگە نىسبەتەن مۇكەممەل لايىھە ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. ئۇزاق زامانلار غېرىبلىق ئازابىنى تارتقان بۇ مىللەت ھارغىن قەدەملىرىنى سۆرەپ رىقابەتكە، يېڭىلىققا ۋە ئەقلىي تەپەككۇرغا تولغان يېڭى دەۋرگە كىرىپ كەلدى. XX ئەسىر ئۇلار-

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 365 ـ بەت.

نىڭ ئۆزىنى قايتا تەپسۈبلىش يولىدا نۇرغۇن بەدەل تۆلىگەن بوران - چاپقۇنلۇق ئەسىرى بولۇپ قالدى.

پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، XX ئەسىر ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ئەسىر بولغانىدى. يەنە كېلىپ مۇشۇ ئۇلۇغۋارلىق كەينىگە ئىنسانلارنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋردىكى زامانىۋى غېرىبلىقىمۇ يوشۇرۇنغانىدى. ئىنسانىيەتنىڭ مۇشۇ ئەسىردىن بۇيانقى ئىجادىيەت روھى ۋە ئەقلىي ئىنقىلابى ئۇلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئىزدىنىشلىرى ۋە نەتىجىلىرىنى نەچچە ئون ھەتتا نەچچە يۈز ھەسسە قاتلىۋەتكەنىدى. ئاتوم ئېنېرگىيىسى، ھايانلىق ئىلمى تېخنىكىسى، ئىرسىيەت ۋە گېن تەتقىقاتى، ئۇچۇر ئىلمى ۋە ئېلېكترونلۇق مېڭە تەتقىقاتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى يېڭى نەتىجىلەر ۋە پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلەر ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنىمۇ گاڭگىرىتىپ قويىدى. . . ئەمدى ئۇلار يۈكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان بىر مۇھىتتا تۇرۇپ ئۆزلىرى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا، سىرتقى دۇنيادىن ئىنسانىنىڭ ئىچكى مەنىۋى دۇنياسىغا يۈزلىنىشكە باشلىدى. شۇنداق، XX ئەسىر ئىنسانىنى قايتا تونۇش ئىراسىنىڭ مۇقەددەمسىنى ئاچتى!

سانائەتنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشى، ئادەملەرنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نورمال تۇرمۇش رېتىمىنى زور دەرىجىدە جىددىيلەشتۇرۇۋەتتى. ئۇچۇر ۋە ئېلېكترونلۇق مېڭە تورى يەر شارىنى كىچىككىنە بىر كەنتكە ئايلاندۇرۇپ قويىدى. ماددىي ئىختىرالارغا تويۇنۇپ، ئېلېكتىر يالتىراقلىرى ئىچىدە بىر خىل زامانىۋى غېرىبلىقنى ھېس قىلىشقا باشلىغان ھازىرقى زامان كىشىلىرىدە ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىدىن قېپقالغان تەبىئىي ئىنسانىي ماھىيەتنى قايتا تەپسۈبلىش ئارزۇسى تۇغۇلدى.

XX ئەسىر ئەڭ زور ۋەقەلەرگە، ئەڭ كۆچلۈك ئىجادىيەت روھىغا ۋە ئەڭ چوڭقۇر ئازابقا تولغان بىر ئەسىر بولدى. . . مۇشۇ ئەسىردە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى كۆلىمى ئەڭ زور بولغان ئىككى

قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى يۈز بەردى. دەربجىدىن تاشقىرى ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ ئۇزاققىچە تەسىر دائىرە تالىشىشى ۋە سوغۇق مۇناسىۋىتى ئۇرۇشى داۋاملاشتى. ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشلىرى، شەرقىي ياۋروپادىكى داۋالغۇشلار ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى دۇنيا تارىخىنى مىللەتچىلىك، بۆلۈنۈش ۋە دىنىي توقۇنۇشلار بىلەن تولغان 90 ـ يىللارغا ئېلىپ كىردى.

ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ كۈنسايىن بۇزۇلۇشى، نوپۇسنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشى، يادرو قوراللىرىنىڭ تەھدىتى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ ۋەھىمىسىنى كۈچەيتىپ، ئىنسان بىلەن تەبىئەت، ئىنسان بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى «ياتلىشىش»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىنسانلار ئۆزلىرى قۇرغان، گۈللەندۈرگەن ۋە ماددىي ئىختىرالار بىلەن تويۇندۇرغان يەر شارىدا ئۆزىنى غېرىب، مىسكىن ھەم كەمتۈك ھېس قىلىدىغان بولدى. مۇنداق زامانىۋى غېرىبلىق ئىنسانىيەت XX ئەسرىنىڭ ئەقىل زاكىسىغا تولۇق ئوراللغان بىر پەيتته، ئۇلارنى ئۆزى ھەققىدە ئەڭ چوڭقۇر دەربجىدە ئويلىنىشقا ۋە قايتا پىكىر يۈرگۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى.

شۇنداق، XX ئەسىر — ئىنسانىيەتنىڭ خۇشاللىقى ھەم ئازابلىرى يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن، رىقابەت ھەم ئىجادىيەت روھىغا تولغان، ئىنسان قىممىتى قايتا بايقالغان بىر ئەسىر بولدى.

XX ئەسىر — ئىنسانىي ھوقۇق كۈچلۈك تەكىتلەنگەن، شەخسنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى ۋە ئەركىنلىكى قانۇنىي كاپالەتكە ئېرىشىشنى ئىزلىگەن، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى يېڭى كۈنتەرتىپكە قويۇلغان ئەسىر بولدى.

XX ئەسىر — ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزلىرىنى ھايۋانلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئېرىشكەن ئىلگىرىكى يۈزە ھالەتتىكى ئۇستۇنلۈك تۇيغۇسى بەربات بولغان، ئىنساننىڭ يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچى ۋە پۈتمەس-تۈگىمەس ئىجادىيەت ئىقتىدارى بايقالغان، «ئادەم مەركەزچىلىك»

ئەسىرى بولدى. . .

خوش، بەش ئەسىرلىك تۇرغۇنلۇقتىن ۋۇجۇدى قۇرۇغان، بەل-لىرى مۇكچەيگەن، تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي كېسەللىك باكتېرىيىلىرى چىرماشقان خەلقىمىزنىڭ بۇ قەدىمىي گەۋدىسى قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ قان - ياشلىق ئۆتمۈشىنى يېڭى ئەسىرگە ئۇلىدى؟ قانداق روھىي تەييارلىقى بىلەن ئادەم قىممىتى قايتا بايقالغان بۇ ئەسىرگە كىرىپ كەلدى؟ تەرەققىيات ۋە رىقابەتكە تولغان XX ئەسىردە نېمىلەرنى يوقىتىپ، نېمىلەرگە ئېرىشتى؟ ! . . .

دەرۋەقە، سوئاللار ساناقسىز، جاۋابلار ئازابلىق ئىدى.

بۇ يەردە چوڭقۇر سۈكۈتكە، قېلىن لانقىغا ۋە پىنھان ئازابقا تولغان تارىم ئويمانلىقىدا ئىچكى ئۆلكىلەردىكىدەك «ۋۇشۇي يىلىدىكى قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى» ئېلىپ بېرىلمىدى؛ ياپونىيىلىكلەردەك مىڭجى يېڭىلىقىقا كۆچۈش ئىسلاھاتى قوزغالمىدى؛ غەربىي ياۋروپادە-كى ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا مەيدانغا كەلگەن تېخنىكا ئىنقىلابى تېخىمۇ يۇز بەرمىدى. بۇ يەردە بىزنىڭ «بالىياتقۇ» غا ئوخشايدىغان ئانا دىيارىمىزدا جاھان ئۆزگىرىشلىرىدىن خالىي روھىي بۇرۇقتۇرما-لۇق، ئەسلى ماھىيەتتىن چەتلىگەن ئەقىدە كىرىزىسى، سىياسىي سە-ھىرگەرلەرنىڭ سىرلىق ئەپسۇنلىرىدىن بىھۇشلانغان خامۇش كەيپىيات ھۆكۈم سۈردى. ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە قىلچىمۇ ئالدىن كۆرەرلىكى بولمىغان بۇ مىللەت پۈتۈن دۇنيا جىددىي ئۆزگىرىش ياساۋاتقان XIX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدە، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت-لىك دۇنيادىن قانچىلىك يىراقلىقتا قېپقالغانلىقىنى ئاڭقىرالمىدى. ئۇلار يېڭى ئەسىرگە «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نامى بىلەن ئەمەس، بەلكى ھەر قايسى بوستانلىقلارنى پاسىل قىلغان يۇرت نامىلىرى بىلەن كىرىپ كەلدى. ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا ئۇلاردا ئۆز كېلەچىكىگە نىسبەتەن مۇكەممەل لايىھە ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. ئۇزاق زامانلار غەربىلىق ئازابىنى تارتقان بۇ مىللەت ھارغىن قەدەملىرىنى سۆرەپ

رىقابەتكە، يېڭىلىققا ۋە تەپەككۇر ئىنقىلابىغا تولغان يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. XX ئەسىر ئۇلارنىڭ ئۆزىنى قايتا تېپىۋېلىش يولىدا نۇرغۇن بەدەل تۆلىگەن بوران - چاپقۇنلۇق ئەسىرى بولۇپ قالدى. . .

جامالىددىن ئافغانىي ئىستانبۇلدا سۆزلىگەن ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق نۇتقىدا ناھايىتى كەسكىنلىك بىلەن ئىسلاھات ۋە دەۋرگە ماسلىشىش ئارقىلىق پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىدە تولۇق روھىي ئېنېرگىيە ھازىرلىشى ۋە ئويغاق سەزگۈدە تۇرۇپ يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋېلىشى ھەققىدە ئالدىن ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەنىدى. ناھايىتى ئەپسۇس، جامالىددىن ئافغانىينىڭ ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ تولۇق مۇئەييەنلەشتۇرۇشىگە ئېرىشەلمىدى. ئۇنىڭ مەكتۇبى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلھەمىد II تەرىپىدىن يىرتىپ تاشلاندى. پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدىكى روھىي چۈشكۈنلۈكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غېرىبلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

گېگىل ئۆزىنىڭ «روھ ھادىسىشۇناسلىقى» نامىلىق ئەسىرىدە، بىزنىڭ بۇ دەۋرىمىز بىر يېڭى تارىخىي باسقۇچنى تۇغدىغان ئۆتكۈنچى دەۋردۇر. ئىنسانىيەتنىڭ روھىيىتى ئاللىقاچان ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھاياتى ۋە ئۇقۇملىرىدىن تۈزۈلگەن كونا دۇنيا بىلەن كەسكىن چەكچېگرا ئايرىدى. ئىلگىرىكى ھەممە نەرسىلەرنى ئۆتمۈش قەبرىگاھىغا دەپنە قىلىپ، ئۆز قولى بىلەن ئۆزىنى قايتا يارىتىشقا كىرىشتى، دەپ كۆرسەتمىدۇ. بىراق، بۇ پىنھان ئويمانلىقىمىز ئۆزىنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك زۇلمەتلىك ئۆتمۈشىدىن ئۇنداق ئاسان قول ئۈزەلمىدى. چۈنكى ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرغۇنلۇق مىللەتنىڭ پسىخىك تەندۇرمىسىنى قېرىتىپ، روھىيەت قۇرۇلمىسىنى قېلىن لاتقىلار بىلەن كۆمۈپ تاشلىغانىدى. ئۇ بىر خىللىققا، رايىشلىققا ۋە جاھانىنىڭ رەپتارىغا كۆنۈككەنىدى. ئۆزىنى ئۆزى ھەرىكەتلەندۇرەلمەيتتى، قوزغىتالمايتتى، ھەيدىيەلمەيتتى. ئۇنىڭغا قامچا كېرەك ئىدى. بىر زامانلاردا

ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنى چېكىندۈرگەن، ساك ـ سۇغدىلارنى ئۆزلەشـ
تۈرگەن، چىڭگىزخان سەلتەنىتىگە مەنسۈى ئوزۇق بېغىشلىغان بۇ
خەلق ئەمدىلىكتە ئەخمەتشاھ قاراقاشىنىڭ شۇ ناملىق داستانىدىكى
«يامان ئات» ھالىتىگە چۈشۈپ قالغانىدى①. لۇشۇن ئەپەندى «نارا
چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قانداق بولدى» ناملىق ماقالىسىدا: ناھايـ
تى ئەپسۇس، جۇڭگونى ئۆزگەرتىش تولىمۇ مۇشكۈل بىر ئىش، بىر
دانە ئۇستەلنى ئورنىدىن يۆتكەش ياكى بىر ئوچاقنى قايتا قۇراشتۇـ
رۇش ئۇچۇنمۇ قان تۆكۈشكە توغرا كېلىدۇ. بەلكى قان تۆكۈلگەن
تەقدىردىمۇ، بۇ ئىشلارنىڭ ژۇجۇدقا چىقىشى ناتايىن، چوڭ بىر قامچا
بىلەن ھەر ژاقىت دۇمبىسىگە ئۇرۇپ تۇرمىسا، جۇڭگو ئۆزىنى ئۆزى
قوزغىتىپ ماڭالمايدۇ، دەپ يازغانىدى. دەرۋەقە، لۇشۇن ئەپەندى ئۆز
ئەسەرلىرىدە نەچچە مىڭ يىللىق فېئودالىق بېكىنمە ھايات جەريانىدا
پىسخىك تىندۈرمىسى قېرىغان، ئىچمايىللىق ئەندىزىسى تۇراقلاشـ
قان، ھۆل، يېپىشاڭغۇ ۋە ئاسان غىدىقلانمايدىغان خاراكتېرگە ئىگە
جۇڭگولۇقلارنىڭ روھىي ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئوپراتسىيە قىلدى.
ئۇ، روھىي غالىبىيەتچىلىككە ھېرىسمەن ئاQ ئۆز تەقدىرىنىڭ چەمـ
بىرىنى سىزدۇردى؛ ئىنقىلابقا قاتناشقان بىر كېسەلمەن ياشقا «دورا»
ئىزدەپ، ئۆز مەسلەكدىشىنىڭ قېنىغا چىلانغان ھورۇننى يېگۈزدى.
سەۋدايىلىق كېسىلىگە دۇچار بولغانلارنىڭ خاتىرىسىنى يېزىپ چىقـ
تى. . . لۇشۇن ئەپەندى ئۆز دەۋرىدە ھەتتا بىر مەزگىل ياشلارغا ئەڭ
ياخشىسى جۇڭگونىڭ كىتابلىرىنى ئاز ئوقۇشنى ياكى پۈتۈنلەي ئوقۇـ
ماسلىقنى، چەت ئەلنىڭ كىتابلىرىنى كۆپلەپ ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلـ
غانىدى.② ئەمەلىيەتتە، بۇ ئۆزاق ژاقىتلىق بېكىنمىچىلىك ۋە تۇرغۇنـ
لۇقتىن ژۇجۇدى تىنىپ كەتكەن كېسەلمەن گەۋدىنىڭ سىرتتىكى

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «يېڭى يولدا قايتا ئويلىنىش» — «شىنجاڭ مەدەـ
نىيىتى» ژۇرنىلى 1995 ـ يىللىق 5 ـ، 6 ـ (قوشما) سان.
② گاۋ يابياۋ قاتارلىقلار: «مىللىي روھنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، جۇڭگو ئەدەبـ
يات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 255 ـ بەت.

مەيىن شامالدىن سەگىدەشكە بولغان تەلپۈنۈش پىسخىكىسى ئىدى. بۇنداق ئىستەك ئۇزاق مۇددەتلىك بۇرۇقتۇرمىلۇق تەتبىقسىدە ھامان ئۆزىنى ئاشكارىلاشنى، سىرتتىكى رەڭگارەڭ دۇنيادىن بەھىر ئېلىشنى ئىزدەيتتى. بېكىنمىچىلىكتىن كېلىپ چىققان سىرتقا تەلپۈنۈش ئىس-تىكى ھەتتا بەزىدە مىللىي ئىنكارچىلىق ئەسەبىيلىكىگىمۇ ئېلىپ بارانتى. شۇڭا كۆپلىگەن تەھلىلچىلەر شەرقنىڭ جۇملىدىن جۇڭگو-نىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئارقىدا قېلىشىنىڭ تۈپ سەۋەبى بېكىنـ مىچىلىكتە، سانائەت ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلمىغانلىقىدا دەپ قارىدى. دېڭ شياۋپىڭ ئەپەندىمۇ ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «جۇڭگونىڭ تارىختا ئۇزۇن مەزگىل بىر ئىزدا توختاپ قېلىشى ۋە قالاق ھالەتتە قېلىشىدە-كى بىر مۇھىم سەۋەب — بېكىنمىچىلىك قىلىشتىن ئىبارەت. تەجرە-بىلەر ئىسپاتلىدىكى، ئىشىكنى تاقىۋېلىپ، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغىلى بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ تەرەققىياتى دۇنيادىن ئايرىلالمايدۇ»① دەپ كۆرسەتكەنىدى.

خەيرىيەت، تارىم ۋادىسىدىكى تۇرغۇنلۇق ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يېقىن قوشنىسى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەقدىرىگە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، تاكى مۇشۇ ئەسىرىمىزنىڭ 30 ـ يىللە-رىدىكى بوران ـ چاپقۇنلۇق ئىنقىلابلار نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن ئاقارتىش دولقۇنلىرىغىچە داۋاملاشتى. گەرچە XIX ئەسىرنىڭ ئاخىر-قى چارىكىدىن باشلاپ دىيارىمىزدا يېڭىدىن ئويغىنىۋاتقان مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋە چوڭ سودىگەرلەر (جۇملىدىن ئاتۇشتىكى مۇسابايلار جەمەتى، تۇرپاندىكى مۇھىتىلار جەمەتى) نىڭ بىۋاستە كۈچ چىقىرە-شى بىلەن ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ تۇنجى مەشئەللىرى يېقىلغان، ئابدۇقادىر داموللام ۋەكىللىكىدە جەدىتىزملىق پىكىر ئېقىمى تارقە-لىشقا باشلىغان، سودا ۋە ھەج سەپەرلىرى ئارقىلىق ئىسلام دۇنياسە-

① دېڭ شياۋپىڭ: «جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدا»، خەنزۇچە نەشرى، 50 ـ بەت.

دىكى تۇرلۇك يېڭىلىقلارنىڭ ئۇچۇرلىرى مەلۇم بولۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل مىللەت گەۋدىسىدە ھەقىقىي مەنىدىكى ھازىرقى زامان ئويغىنىشى تولۇق شەكىللەنمىگەنىدى. دىيارىمىزنى ئۆزىنىڭ مەست قىلغۇچى ئەپسۇنلىرى بىلەن تاكى 1928 - يىلغىچە غەپلەتتە تۇتۇپ تۇرغان فېئودال مۇستەبىت ياڭ زېڭشىن «تۆكنى يېتىشىغا سىيلاش»، «ئىككى ئىتقا سۆڭەك تالاشتۇرۇش»، «قازاننى دۇم كۆمىتۇرۇش»، «دۇمبىسىنى پەپلەپ تۇرۇپ قوۋۇرغىسىنى سۇغۇرۇۋېلىش»، «ئۆز يېغىدا ئۆز گۆشىنى قورۇش»، «ماڭارىپنى بەرمەي بىخوتلۇقتا قالدۇرۇش»، «سىرتقى دۇنيانىڭ يېڭىلىقلىرىنى قامال قىلىش» قاتارلىق تۇرلۇك - تۇمەن ھىيلە - نەيرەڭلىرى ئارقىلىق ئىسمى جىسمىغا لايىق «ئىستىغپار ھوجرىسى» غا ئايلاندۇردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە پۈتكۈل دۇنيا جىددىي ئۆزگىرىشلەر ياساۋاتقان XX ئەسىر بېشىدا تارىم ئويمانلىقى گويا ئاسىيا قىتئەسىدىكى «غەپلەت ئارىلى» غا ئايلىنىپ قالدى. ئابدۇقادىر دامۇللام ئۇلارنى بۇ غەپلەتتىن ئاگاھلاندۇرغانىدى، لېكىن ئۇنىڭ ئېرىشكىنى مۇناپىقلارنىڭ زىيانكەشلىكى بولدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ياڭىراق خىتابلىرى ئۇنىڭ ئىسىق قېنىنى بىلەن ھەمىنى سىغدۇرۇپ كەلگەن بۇ تۇپراققا سىڭىپ كەتتى. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئۇلۇغۋار غايىلىرى كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى. ھەتتا مۇسا جارۇللاھنىڭ بۇيۇك ئىسلام پەيلاسوپىمۇ 20 - يىللاردىكى قەشقەرنى كۆرۈپ: «بۇ يەرگە ئىسلام دىنى كەينىچىلەپ كىرىپتۇ» دەپ تاشلىدى.

ھەممىگە مەلۇمكى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنيا تارىخىنىڭ يېڭى دەۋرى ئېچىلدى. ئىچكى ئۇلكىلەردە شىنخەي ئىنقىلابى يۈز بەردى، «4 - ماي» ھەرىكىتى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسىدە تۈپتىن بۇرۇلۇش ياسىدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى يېڭى بىر سىياسىي نەزەرىيىۋى سىستېمىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. دېموكراتىك ئىنقىلابلار ۋە ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرى دۇنيا تارىخ-

ىنىڭ مۇقەررەر ئېقىمىغا ئايلاندى. . . لېكىن يېڭى ئەسىردىكى بۇ تارىخىي ئۆزگىرىشلەر بىزنىڭ بۇ پىنھان دىيارىمىزغا نېمىلەرنى ئېلىپ كېلەلىدى؟ قانداق ئۆزگىرىشلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلىدى؟ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىز راستىنلا بەزى تەنقىداتچىلىرىمىزنىڭ ئېيتقىنىدەك شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن مەيدانغا كەلگەنمۇ؟ ھازىرقى زامان ئېڭىمىز ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە «4 ـ ماي» ھەرىكىتىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن يېڭى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەنمۇ! ؟ . . .

ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، شىنخەي ئىنقىلابى جۇڭگودا نەچچە مىڭ يىل ھۆكۈم سۈرگەن فېئودالىلىق تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغىنىدا، «4 ـ ماي» ھەرىكىتى يېڭى بىر مەيدان پېكىر ئىنقىلابىنى ۋۇجۇدقا چىقارغىنىدا، سۈن جۇڭشەن ئېپەندى «سەنمىنجۇيى» (ئۈچ مەسلەك) نى ئوتتۇرىغا قويغىنىدا، تەتۈرسىچە ياڭ زېڭشىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى سۈرلۈك قەسىرىدە تاكى شىڭ شىسەي تەختكە ئولتۇرغىچە بولغان دەۋرلەرگىچە سىرلىق سىياسىي ئەپسۇنلاردىن پۈتۈلگەن مۇنداق بىر نەزمە ئېسىقلىق تۇرغانىدى:

جۇمھۇرىيەت تۇنجى رەت قىلدى ئىزھار مەرىپەت،
ئۇيات ئەمدى بەش خاقان، يەتتە بەگدەك دەۋرىمەك،
جۇڭيۈەندىكى غەۋغاغا پەرۋا قىلىش نە كېرەك؟
چېگرا دىيار بەئەينى باغى ئېرەم ھۆسنىدەك.
مۇسۇلمانىنى جەنۇبتىن شىمالغىچە بەنت قىلساڭ،
ئىپتىدائىي پۇقرالار ئاڭقاۋ بولسا ئەۋزەلرەك.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە شىنجاڭنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە رودىپايەدەك مىنىۋالغان بۇ مۇستەبىت ئەپسۇنچى سىرتقى دۇنيادىن كېلىدىغان ھەر قانداق ئۇچۇر ۋە يېڭىلىقلارنى قاتتىق قامال قىلىپ كەلگەنىدى. خۇددى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوف ئېيتقاندەك، جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارغا ھېچقانداق يېڭىلىق ئېلىپ كېلەلمىگەنىدى.

يەنە كېلىپ «يەرلىك خاقان» بولۇۋالغان فېئودال مۇستەبتىلەر بىخۇتـ
لاشتۇرۇش، نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، دىيارـ
مىزدا تارىخىنىڭ چاقىنى كەينىگە بۇراپ كەلگەنىدى. ياڭ زېڭشىن
جۇڭگونىڭ قەدىمكى پەيلاسوپى لاۋزىنىڭ «ئىشىكنى تاقىۋېلىپ ئەلنى
ئىدارە قىلىش» تەلىماتىغا قاتتىق چوقۇناتتى. ئۇ «ئەلنى ئىدارە
قىلغۇچىلار ئىشىكنى تاقىۋېلىپ ئىدارە قىلىشى كېرەك. ئاۋام خەلقنى
مەڭگۈ باردى ـ كەلدى قىلدۇرماسلىق كېرەك» ؛ «بىر ئادەم كۆزـ
قۇلاقنى مەھكەم ئېتىۋالسا، كۈنلىرى ئۆمۈر بويى تىنچلىقتا ئۆتىدۇ.
يەر يۈزىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق قىلسا، جاھان تىنچ
بولىدۇ. كۆز ـ قۇلاقنى مەھكەم ئېتىۋېلىپ، گاس ـ قارغۇ بولۇۋېـ
لىش كېرەك» ، شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن «سىرتىنىڭ ئازدۇرۇپ
كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى، يات كۈچلەرنى توسۇپ قالغىلى بولـ
دۇ»① دەپ قارىغان. ياڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ ئىشىكنى تاقىۋېلىپ ئەل
باشقۇرۇش تەدبىرىنى مۇنداق چۈشەندۈرگەنىدى: «كۆز ـ قۇلاقنى
ئېتىۋېلىپ، دۆلەت چېگرىسىنى پۈختا قىلىش، ئازراقمۇ يوچۇق قالـ
دۇرماسلىق كېرەك. قوشنا دۆلەتلەر بىر ـ بىرىگە چېگرىداش بو-
لۇپ، توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرى، ئېتىلىرىنىڭ قاۋاشلىرى بىر ـ
بىرىگە ئاڭلىنىپ تۇرسىمۇ، ئادەملەر مەڭگۈ بېرىپ ـ كېلىش قىلمـ
سا، قوشنا دۆلەتلەر ئاندىن ئۆزئارا ئىناق، تىنچ ئۆتىدۇ. ئۆزئارا
باردى ـ كەلدى قىلىپ قالسا، ئوتتۇرىدا دەرھال رىقابەت پەيدا بولـ
دۇ. سىرت بىلەن ئالاقە بولمىسا، سىرتتىن بالايىئاپەتمۇ تەگمەيدۇ.
ئالاقە سۈيقەستچىلەرگە يول ئاچىدۇ. ئۇلار خۇددى چاشقان سېپىلنى
تېشىپ كىرگىنىدەك، چۈمۈلە ئۇۋا كولىغىنىدەك، قۇمغا سۇ سىڭـ
گەندەك، ئۆيگە بوران كىرگەندەك شىنجاڭغا كىرىۋالىدۇ. ئەڭ ياخـ
شىسى، يوچۇق بولمىغان ياخشى. ئەگەر ئازراق يوچۇق بولسىلا،

① ياڭ زېڭشىن: «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر» ، 13 ـ جىلد.

ئۇلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كىرىۋالىدۇ. مانا بۇ ئىشكىنى تاقىۋە-لىشتىكى سەۋەبلەردۇر»[1] لاۋزى، كۆڭزى قاتارلىق قەدىمكى مۇتەپەكـ-كۇرلارنىڭ كىتابلىرىنى زىغىرلاپ ئوقۇپ، كاللىسىغا شەيتاننى ئۇسـ-سۇلغا سالغىدەك ھىيلە ـ مىكىرلەر تولغان بۇ مەككار مۇستەبىت خەلقنىڭ بىلىملىك بولۇپ قېلىشىدىن ئۆلگىدەك قورقاتتى. ئۇ، قول ئاستىدىكى خەلقنىڭ رايىش، ئىتائەتچان، نادان، ئىخلاسمەن، ساددا، قارشىلىق تۇيغۇسى يوق، ئەل قاتارى جان بېقىشنى ئۆز تۇرمۇشىنىڭ مىزانى قىلىدىغان «ماڭقۇرت» بولۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى. ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت ئۇقۇملىرىنى ئۆچ كۆرەتتى، شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر»، «ئىستېغپار ھۇجرىسىدىكى خاتىرـ-لەر»، «سەۋەنلىكلەردىن ساۋاق ئېلىش ئۈچۈن لاۋزى تەلىماتىنى ئوقۇش» قاتارلىق بىر يۈرۈش قولىيازما خاتىرىلىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «خەلقنى ئىداره قىلىشنىڭ تەس بولۇشى، بىلىملىكلەرـ-نىڭ كۆپ بولغانلىقىدىن بولغان. ئەھلى خالايىقنىڭ بىلىم ئۆگەنمەسـ-لىكىنى ئۈمىد قىلمەن... بىلىم ئارقىلىق ئەلنى ئىداره قىلسا، دۆلەتكە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. خەلقنىڭ بىلىمى ئاشقانسېرى ئۇلار يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ، يامان ئىشلارنى ئويلايدىغان بولۇپ قالىدۇ. ۋەقە پەيدا قىلىپ، دۆلەتنى مالىماتاڭ قىلىشتىن باش تارتـ-مايدۇ... ھۇنەر ـ تېخنىكىسى بار ئادەملەردىن بىرى كۆپ بولسا، دۆلەتكە ئاپەت كەلتۈرىدىغان ئادەمدىن بىرى كۆپىيىدۇ. جاھاندىكى بىغەرەزلىكنى كۆپىنچە ئەقىللىق ئادەملەر قىلىدۇ... مەكتەپلەر ياخشى ئەمەس. ئوقۇغۇچىلارغا يامان تەلىماتلار ئارقىلىق پايدىسىز ئۇرۇقلارنى تارقىتىدۇ. شۇڭا، بارلىق مەكتەپلەرنى بىكار قىلىپ تاشلىماي بولمايدۇ. مەن ئادەم ئىشلىتىشتە نادان كىشىلەرنى ئىشلەتـ-سەم ئىشلىتىمەنكى، ھەرگىزمۇ ئەقىللىق، بىلىملىك كىشىلەرنى

---

① ياڭ زېڭشىن: «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر»، 19 ـ جىلد.

ئىشلەتمەيمەن. . . » . مانا بۇ مەدەنىيەتلىك دۇنيا دەپ قارالغان XX ئەسىرنىڭ بېشىدا دىيارىمىزغا 17 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر سىياسىي سېھىرگەرنىڭ بىخۇتلاشتۇرۇش تاكتىكىسى ئىدى!

بىر مىللەتنىڭ كلاسسىك دەۋردىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە ئۆتۈشىدە، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە مىللىي ئاڭنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىدە ئومۇميۈزلۈك بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىشىدا شۇ مىللەتنىڭ ئىچكى پسىخىك جۇغلانمىسى ۋە تارىخىي شارائىتى بىلەن ھېسابلاشماي، باشقا بىر مىللەتنىڭ تارىخىي ئۆلچەملىرىنى مىزان قىلىش — ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس، ئەلۋەتتە. چۈنكى سىرتقى تەسىر (ناۋادا راستىنلا تەسىر كۆرسەتتى دېيىلسە) ھامان ئىچكى ئېھتىياجقا ئارقىلىق رول ئوينايدۇ. دەرۋەقە، ئورتاق سىياسىي گەۋدە ئىچىدە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ تارىخىي ھاياتىغا تەسىر كۆرسىتىشى ئوبيېكتىپ ھادىسە، لېكىن ئۇنىڭ ئەملىي ئۇنۇمى ھامان تەكشىسىز بولىدۇ. بىر خەلقنىڭ تارىخىي تەقدىرىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن ۋەقەنىڭ يەنە بىر خەلقنىڭ تەقدىرىنىمۇ بەلگىلەپ قويۇشى ناتايىن.

ئەگەردە ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن شەكىللەندى دېيىلسە، ئۇنداقتا خۇددى ئالىم ئابدۇشۇكۈر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك، مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشىغان قايسى بىر ئەدىبىمىز تەجەللىدىن كېيىنكى ئەدەبىياتىمىزدا ئىلگىرىكى قەلەمكەشلىرىمىزدىن ھالقىغان ياكى پەرقلەنگەن تەپەككۇر يېڭىلىقىنى ياكى ھېكمەت دۇردانىسىنى ئوتتۇرىغا قويالىدى؟ ھەقىقىي مەنىدىكى ھازىرقى زامان ئېڭىنى ئىپادە قىلغان قايسى بىر ئەسەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلىدى؟ «شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن» تۆمۈر خەلىپە قانداقلارچە بىر چالا مۇسۇلماننىڭ «قۇرئان كەرىم» تۇتۇپ قىلغان قەسىمىگە ئىشىنىپ، ئۆز ئايىغى بىلەن ياڭ زېڭشىننىڭ قاپقىنىغا دەسسىدى؟ ئاتالمىش «گېلاۋخۇيچىلارنىڭ ئىنـ

قىلابىي ئىدىيىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن، لېنىننىڭ مۇبارەك نامىنى ئاڭلىغان» سېيىت نوچى نېمە ئۈچۈن قەشقەر دوتىيى ماشاۋۇغا ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنى ئۆزى ئاپىرىپ بەردى، يەنە نېمە ئۈچۈن بىكاردىن بىكار ئۆلۈشكە رازى بولدى، ئۇنىڭ «گېلاۋ خۇيچىلار» دىن ئۆگەنگەن ئىنقىلاب ئېڭى نەگە كەتتى! ؟ . . .

شۇنداق، ياڭ زېڭشىننىڭ سىرلىق سېھرىي ئەپسۇنلىرىدىن قۇرۇلغان ھاكىممۇتلەق قورغانلىرى بىلەن مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك جاھالەتلىك تارىخىدىن قېپقالغان روھىي توساقلىرى يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىنى بۇ يەرگە يېقىن كەلتۈرمىدى. ئۇلار شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ خەۋىرىنى، «4 ـ ماي» ھەرىكىتىنىڭ دولقۇنلىرىنى، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ توپ ئاۋازلىرىنى قاتمۇ ـ قات توساقلار ئىچىدە تۇرۇپ يىراقتىن ئاڭلىدى، خالاس. ئۆزىنىڭ مىللەت نامىنمۇ ئۇنتۇغان ھالدا يېڭى ئەسىرگە كىرىپ كەلگەن بۇ خەلقنىڭ ئېتنىك نامى مەسىلىسى پەقەت 1924 ـ يىلغا كەلگەندە تاشكەنتتە چاقىرىلغان سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىرىنچى قۇرۇلتىيىدا ئاندىن رەسمىي كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. شۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا ئابدۇللا روزىباقىيېۋ كەسكىنلىك بىلەن: «تارانچىلار، قەشقەرلىكلەر ۋە ئالتە شەھەرلىكلەر قاتارلىق تۈرلۈك نامىلاردا ئاتىلىپ كەلگەن كىشىلەر ئەمەلىيەتتە بىرلا خەلق، يەنى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇندىن كېيىن ھەممىسى بىردەك مىللەتنىڭ ئومۇمىي نامى بولغان ‹ئۇيغۇر› ئاتالغۇسىنى قوللىنىشى كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ، «ئۇيغۇر» نامى بىر قانچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. رايونىمىزدا بولسا، 1933 ـ يىلى ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن «ئۇيغۇر» نامى رەسمىي بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، خەنزۇچىدىكى «خۇيخۇي» (回回)، «خۇيمىن» (回民)، «مۇسۇلمان» (穆斯林)، «چەنتۇ» (缠头)، قاتارلىق ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىغا «ئۇيغۇر» (维吾尔) دېگەن نام رەسمىي بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

1931 ـ يىلى پارتىلىغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پۈتكۈل شىنجاڭدىكى داغدۇغىلىق خەلق ئىنقىلابلىرىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچ-تى. تارىم ئويمانلىقىدا ئۇزاققىچە داۋاملاشقان تۇرغۇنلۇق ئاخىرى بۇزۇپ تاشلاندى. جىددىي ۋەزىيەتنى كونترول قىلىپ، تېزراق تەخت-كە ئولتۇرۇش كويىدا قالغان شېڭ شىسەي، خۇددى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىم ئېيتقاندەك «ستالىندەك ئەربابنىڭ كۆزلىرىنىمۇ قا-ماشتۇرۇۋېتىدىغان زەر تون» نى كىيىپ، ماركسىزمچى سۈپىتىدە مەي-دانغا چىقتى ۋە ستالىننى راستىنلا تەسىرلەندۈردى. شېڭ شىسەي سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىگە تايىنىپ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇس-تەھكەملىۋالدى ۋە بۇنىڭ بەدىلىگە ئۆزىنىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نى كۆز ـ كۆز قىلدى. پۈتكۈل شىنجاڭدا داغدۇغىلىق ئاقارتىش-ئويغىنىش ھەرىكەتلىرى قانات يايدى. تۇنجى قېتىم ھۆكۈمەت تەرىپە-دىن ئەۋەتىلگەن چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جۇمھۇرىيەتلىرىدە بىر قانچە تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ ئوقۇپ كىردى. ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى، مەتبەئە ـ نەشرىياتچىلىقى، ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ۋە باشقا ساھەلەردە زور تەرەققىياتلار مەيدانغا كېلىپ، دەسلەپكى زىيالىيلار قوشۇنى شە-كىللەندى. مەلۇم مەنبە بوران ـ چاپقۇنلۇق 30 ـ يىللارنى خەلقـ-مىزدە پۈتكۈل مىللەت سۈپىتى بىلەن ھازىرقى زامان ئېڭى رەسمىي ئويغانغان ۋە شەكىللەنگەن دەۋر دېيىشكە بولاتتى.

تارىمدىكى 500 يىلغا يېقىن ۋاقىت داۋاملاشقان تۇرغۇنلۇق دەۋ-رى ئاخىرى بۇزۇپ تاشلاندى. ئۇيغۇرلار بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن تۇنجى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق كىرگەن ھازىرقى زامان ئىدىئولوگىيىلىرى، ئىلىم ـ پەنى ۋە مەدەنىيەتلىرى بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا، سوۋېت ئىتتىپاقى تىكلەپ بەرگەن مەدەنىيەت ئەندـ-نىسىگە تاكى 60 ـ يىللاردا جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى ئۆزۈلگەنگە

قەدەر سەۋدايىلارچە چوقۇنۇپ كەلدى. شېكىسپىر ئۇستىدىكى زەر تونىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئاشكارىلىغاندىن كېيىن، بۇ مىللەتنىڭ بېشىغا يەنە بىر قېتىملىق چوڭ بالا ـ قازا يوپۇرۇلۇپ كەلدى. لېكىن، شېكىسپىرنىڭ قانلىق قىلىچى ئۇلارنى ئاللىقاچان «يورۇقلۇقنى كۆرگەن ئېلىكتىر چىرىغىدىن قارا چىراققا قايتۇرالمىدى»①. ئۇزاققىچە بۇرۇختۇم مۇھىتتا ئۆزىنى ئوڭۇشسىيال-ماي كەلگەن بۇ مىللەت مۇشۇ ئەسىرنىڭ بوران ـ چاپقۇنلۇق يىللىرىدا غايەت زور بەدەللەرنى تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

30 ـ يىللاردىن تاكى 60 ـ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلىنغان مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئۇيغۇر هازىرقى زامان مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى بىر دەۋرلىك فورمۇلىنى هاسىل قىلدى. مۇشۇ بىر ئەسىر مابەينىدە نېمىلەرنى يوقىتىپ، نېمىلەرگە ئېرىشكەنلىكىمىز هەققىدە تېخىچە تولۇق ئويلانمىدۇق. بىزنىڭ هېس قىلىشىمىزچە، ئېرىشكەنلىرىمىز كۆپ، يوقاتقانلىرى-مىز ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. دەرۋەقە، يوقىتىش — قايتا ئېرىشىشنىڭ مۇقەررەر باسقۇچى. لېكىن ئارتۇقى بىلەن يوقىتىش مىللەتنى گاڭگىراش، ئۆزىنى دەڭسىيەلمەسلىك قىسمىتىگە دۇچار قىلىدۇ. مۇشۇ بىر ئەسىر داۋامىدا قانچە قېتىملاپ يېزىق ئالماشتۇر-غانلىقىمىز، تىلىمىزغا قانچىلىغان تىللاردىن قانچىلىغان ئاتالغۇلارنى ئېلىپ كىرگەنلىكىمىز، قانچە نۆۋەت «ئىزم» يۆتكىگەنلىكىمىز كە-شىنى هەقىقەتەنمۇ هەيران قالدۇرىدۇ. قىسقىسى، XX ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسىدا ئەڭ كۆپ داۋالغۇش بولغان بىر دەۋر بولدى. 60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» گاڭگىرىغان روهىيىتىمىزدە يەنە بىر قېتىم بۆهران پەيدا قىلدى. سىرتقا بولغان تەلپۈنۈشىمىز تېخى تولۇق قانائەت هاسىل قىلماي

① «ئەخمەتجان قاسىمى هەققىدە هېكايىلەر»، II كىتاب.

تۇرۇپلا ئىشكلەر ئېتىلىپ قالدى. 30 يىللاپ ئەقىدە قىلغان سوۋېت-چە مەدەنىيەت ئەندىزىسى «خاتا ئېتىقاد» بولۇپ چىقتى. ئون يىللىق مالىمانچىلىق ئاخىرلىشىپ، 80 - يىللارنىڭ دولقۇنى يېتىپ كەلگەن-دە، قۇرغان، قاغجىرغان ۋە ئۇسسىغان لەۋلىرىمىز بىلەن تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرى ئارقىلىق چايقىلىپ كەلگەن غەرب مەدەنىيىتىگە ئەسەبىيلەرچە مەپتۇن بولدۇق. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «يېپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى: «30 — 40 - يىللاردىن كېيىنكى زامانلاردا سوۋېت روسىيىسى ئارقىلىق ئۆزگەرتىلگەن شەكىلدە بىزگە يېتىپ كەلگەن يېڭىچە پەن - ماۋارىپ بىلەن تونۇشتۇق. بۇ ياخشى باشلىنىش بىر مۇرىسى يوق كاپىتاندەك ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تارىخىمىز ۋە مەدەنىيەت تېپىمىزنى دىققەت - ئېتىبارىدىن چەتلەشتۇرۇپ قويدى. بارا - بارا بىز شەرقنى، ئۆز مەدەنىيەت تېپىمىزنى، ئۆز ئەنئەنە - يىلتىزىمىزنى ئۇنتۇپ، غەربنىڭ شەرقتىكى قوشۇمچىسىغا ئوخشاپ قالدۇق! يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش بىلەن سوۋېت روسىيىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇلۇغ ئوكيان ۋە دېڭىز يېقىسىدىكى ئۇلكىلەر ئارقىلىق چايقىلىپ كەلگەن غەرب مەدەنىيىتىگە دۇچ كەلدۇق. نەتىجىدە گاڭگىراشتىن توختىماي تۇرۇپلا يەنە گاڭگىراشقا كىرىشتۇق. . . »①. قىسقىسى بىز ئەنئەنە بىلەن قوبۇل قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇڭاپىق مۇڭازىنەتنى ئىزچىل ساقلىيالماي كەلدۇق. نەتىجىدە مەدەنىيەت پىسخىكىمىزدا ئۇ قۇتۇپتىن بۇ قۇتۇپقا ئېغىش، ئاسانلا قىيداش ئامىللىرى پەيدا بولدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگە تەسلىم بولغان ياپونىيە، ئۇرۇش خارابىلىرى ئىچىدىن قانداقلارچە ئۆرە تۇرۇپ «Sayonara، ئاسىيا!» (خەير - خوش، ئاسىيا!) دېگىنىچە شەرقنى

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «يېپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1995 - يىللىق 5 -، 6 - (قوشما) سان.

تاشلاپ كېتىپ قالدى؟ ياپونىيە تەسلىم بولۇپ 10 كۈندىن كېيىن، توكيودىكى بىر كۈندىلىك گېزىتكە مۇنداق مۇراجىئەتنامە بېسىلغانىدى: «ھەربىي جەھەتتىكى مەغلۇبىيەتنى ياپون مىللىتى ئۆزىنىڭ بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى سۈپىتىدە قارىشى ھەم ئۆز رولىنى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇشى كېرەك... ياپون خەلقى ھەقىقىي يوسۇندا دۇنياغا يۈزلىنىش، ئۆز ئۆتمۈشىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئوبيېكتىپ تونۇش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن ئىبارەت مۇنداق مىسلىسىز قۇربان بېرىشنى ئېتىراپ قىلىشى زۆرۈر. بۈگۈنگە قەدەر ياپونىيىلىكلەرنىڭ تەپەككۇر ئەندىزىسىدىكى بارلىق نامۇۋاپىق تەرەپلەرنى دادىللىق بىلەن تەھلىل قىلىشىمىز، ئۇرۇش مەغلۇبىيىتىنى رەھىمسىز رېئاللىق سۈپىتىدە روھىي قايتا ئۇرغۇتۇشنىڭ ساۋۇقى قىلىشىمىز لازىم. لېكىن شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ياپون خەلقى ئۆز ئەتىسىگە ئىشىنىشى كېرەك!...». دەرۋەقە، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ياپونىيە تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، ئۆز كېلەچىكى ئۈچۈن جاپالىق ئىزدەندى... غەرب مەدەنىيىتىگە قارىغۇلارچە چوقۇنماي، ئۇنى ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ھەزمى كۆتۈرەلەيدىغان مۇۋاپىق نۇقتىدا قوبۇل قىلدى ۋە ئۆزلەشتۈردى. ياپونىيىنىڭ تەرەققىيات سىرىنى ئۇزۇن مەزگىل تەتقىق قىلغان ئامېرىكا ئالىمى روبېرت كرستوف «ياپون روھى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ياپونىيىنىڭ ئەڭ مۇھىم بايلىقى نېمە دېگەندە، ئۇنىڭ جىددىي ئۆزگىرىش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان خەلقىنى مۇھىتقا قانداق ماسلاشقانلىقى ۋە ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يوقىتىپ قويمىغانلىقىدۇر. ئەگەردە 2050 ـ يىلى دۇنياداكى قايسى دۆلەت ئۆزىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىيات ئۇسۇلى جەھەتتىن ھازىرقى ئاھالىلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ دېيىلسە، باغلىشىمىزكى، ئۇ دۆلەت — ياپونىيىدۇر».

XX ئەسىر ئاخىرلىشاي دەپ قالدى. يەنە بىرنەچچە يىلدىن كېيىن XXI ئەسىرنىڭ پەردىسى كۆتۈرۈلىدۇ. خوش، بىز يەنە بىر

يېڭى ئەسىرگە — ئۇچىنچى ئىراغا قانداق روھىي تەييارلىقىمىز بىلەن كىرىمىز؟ ئۆز دەۋرىدە ئامېرىكىنىڭ تۇنجى زۇڭتۇڭى جورجى ۋاشىنگتون يېڭىدىن لايىھىلەنگەن ئامېرىكا دۆلىتىنىڭ كەپ-ىنىگە «Novus Ordo Sedorum» (دۇنيا ۋە تارىخ بىزنىڭ بۇ يەردىن باشلىنىدۇ) دېگەن خەتنى بېسىشنى تەۋسىيە قىلغان. بۇ دەل ئۆز تارىخىنى يېڭى دەۋرگە ئېلىپ كىرگەن ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئۆز كېلە-چىكىگە بولغان چوڭقۇر ئىشەنچى ئىدى.

دەر ھەقىقەت، XX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چارىكىدە «غەربنى مەركەز» قىلىپ كەلگەن دۇنيا تارىخى ئۆز مۇۋازىنىتىدە شەرقنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. سانائەتلىشىشنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتكەن غەرب دۇنياسى-نىڭ ئېنېرگىيە ۋە خام ئەشياغا بولغان ئېھتىياجى شەرقنىڭ مۇھىم-لىقىنى يەنمۇ بىر بالداق يۇقىرىغا كۆتۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇزاققىچە ېكىنمىچىلىك تەسىرىدە غەربتىن ئۆگىنىشنى ئۆز تەرەققى-ياتىنىڭ مىزانى قىلىپ كەلگەن شەرق خەلقلىرى بىر مەزگىللىك ئەسەبىي قىزغىنلىق ۋە قارىغۇلارچە چوقۇنۇشتىن كېيىن، ئۆزىنى دەكسۈپلىش، تەكشەش، تەدرىجىي تەمكىنلىشىش دەۋرىگە كىردى. ئۇلار ئەمدى باشقىلار تىكلەپ بەرگەن «پەرەڭچە ئەندىزە» گە ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا ۋە دەۋر ئېقىمى بىلەن ماسلاشقان، مىللىي مەدەنىيەت ئۇدۇمىنى ساقلاشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ھەم مىللىي، ھەم دۇنياۋى ئەندىزىسىنى قۇرۇشقا جىددىي كىرىشىپ كەتتى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى ئېتىراپ قىلىش زۆرۈركى، بىزنىڭ مۇشۇ ئەسىر مابەينىدە، بولۇپمۇ 80 - يىللاردىن كېيىنكى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش دولقۇنلىرىدا ئېرىشكەن تەپەككۇر يېڭىلىقلىرىمىز ئاخىر-قى ھېسابتا بېكىنمە روھىيىتىمىزنى بۇزۇپ تاشلىدى، تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن تەرجىمە ئارقىلىق كىرگەن ۋاستىلىك ئۇچۇرلار بە-لەن ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادىن تەرجىمىسىز كىرىۋاتقان بىۋاستە

ئۇچۇرلار ئەمدىلىكتە ھالىياتقۇ شەكلىدىكى دىيارىمىزنىڭ «ئەسھابۇل كەھف» تىكى بىر قانچە ئەسىرلىك ئۇيقۇسىغا خاتىمە بەردى. خۇددى يېقىنقى زاماندا تاشلاندۇق رايونغا ئايلىنىپ قالغان ئوتتۇرا شەرقنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۆزىدىكى مول نېفىت زاپىسى بىلەن دۇنيانىڭ دىققەت مەركىزىگە ئايلىنىپ قالغىنىدەك، ئۆز ۋۇجۇدىدىغا چەكسىز ئېنېرگىيە مەنبەسىنى يوشۇرۇپ ياتقان تارىم ئويمانلىقىمۇ يېڭى ئىرانىڭ ئېنېرگىيە بۇلۇقى بولۇپ قېلىشى مۇقەررەر! ئۇشكىنىڭ بىردىنلا ئېچىلىشى بىلەن كۆزلىرى ئالىچەكمەن بولۇپ ئەسەبىي قىزغىنلىقى بىلەن سىرتقا ئىنتىلگەن ۋە چوقۇنغان مىللىتىمىز 80 ـ يىللارنى ئاخىرلاشتۇرۇپ 90 ـ يىللارغا كەلگىنىدە ئۆزىنى خېلىلا توختىتىۋالدى ۋە سوغۇققانلىق بىلەن ئەتراپقا نەزەر تاشلاپ، مىللىي مەدەنىيىتىمىزگە ۋە ئۆز روھىيىتىمىزگە قارىتا بىرقەدەر ئەستايىدىل ھالدا قايتا ئويلىنىشنى باشلىدى! شۇنداق، بۇ بىزنىڭ ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا ئېرىشكەن ئەڭ زور ۋەسىقىمىز، مەھرۇملۇق ئىچىدە ئېرىشكەن تەپەككۇرىمىز ئارقىلىق ئۇچىنچى ئىرانىڭ پەردىسىنى كۆتۈرىدىغان قايتا ئويلىنىشىمىز ئىدى.

تۇران بىلەن ئىراننىڭ دىئالوگى

— تۈركىي ۋە پارس تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىگە بىر نەزەر

مۇقەددىمە

بىز تارىخقا قانچىلىك چوڭقۇر ئىچكىرىلەپ كىرسەك، كىشىپ چىقىشى بىر بولغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنىڭ شۇنچە كۆپ يوقلىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرىمىز.①

— ف. ئېنگېلس

شەرقنىڭ ئۇنتۇلۇشى كىشىنى قانچىلىك ئەپسۇسلاندۇرسا، ئۇنىڭ قايتا بايقىلىشى كىشىنى شۇنچىلىك هاياجانغا سالىدۇ. قەدىمكى يۇنان ـ رىم دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن تارتىپ تاكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئويغىنىش دەۋرىگىچە بولغان تەخمىنەن مىڭ يىلغا يېقىن داۋاملاشقان ئوتتۇرا ئەسىر مۇھىتىدا ياۋروپا ئىزچىل هالدا تۇرغۇن هالەتتە تۇرۇپ كەلدى. ۋەهالەنكى، بۇ ئۇزاق دەۋردە شەرقتىكى چۆل ۋە بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن زونىلاردا — تارىم، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى، ماۋارائۇننەهر، خۇراسان، ئىران، مىسىۋپوتامىيە، ئەرەب سالىلىرى ۋە مۇنبەت هىلال ئاي رايونلىرىدا② قەدىمكى دۇنيانىڭ ئەڭ پارلاق مەدەنىيەتلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. غەربتە ۋىزانتىيىدىن

---

① «ماركس ـ ئېنگېلس سەنئەت هەققىدە»، موسكۋا، رۇسچە نەشرى، I تۇم، 312 ـ بەت.

② مۇنبەت هىلال ئاي رايونى: پارس قولتۇقىدىن مىسىۋپوتامىيە ۋادىسىنى بويلاپ غەربىي شىمالغا سوزۇلغان ۋە ئوتتۇرا دېڭىز قىرغىقىدىن تاكى سىناي يېرىم ئارىلى ئارقىلىق مىسىرغا تۇتاشقان هىلال ئاي شەكلىدىكى مۇنبەت جۇغراپىيىلىك زونىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە دۇنياغا مەشھۇر بولغان قەدىمكى سومېر ـ بابىل، ئىبراي (يەھۇدىي) ۋە مىسىر مەدەنىيەتلىرى مەيدانغا كەلگەن.

تارتىپ شەرقتە تاكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگىچە سوزۇلغان «يەر-يۈزى يولى» نىڭ ئۇزاق لىنىيىسىدە قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ غول ئېقىمىنى شەكىللەندۈرگەن مەدەنىيەت مەركەزلىرى ۋە تۈگۈنلىرى بەرپا بولدى. چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن)، تۇرپان - قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت، دېھلى، ھىرات، باغدات، دەمەشق، ئىسكەندىرىيە ۋە كورادوۋا قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلەر ئۆز دەۋرىدىكى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ گۈلتاجىلىرىغا ئايلاندى. ئەپسۇس، ياۋروپانىڭ ئويغىنىشى پۈتكۈل مەشرىقنى، جۈملىدىن مۇسۇلمان شەرقىنى تاشلاندۇق ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدى. پار ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە يېڭى دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى شەرقنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ئالەمشۇمۇل ئىمتىيازىنى يوقاتتى. مەدەنىيەت مەركەزلىرى تەدرىجىي ھالدا شەرقتىن غەربكە يۆتكەلدى. تاڭ تەيزۇڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن، خەلىپە ھارۇن رەشىد[1] دەۋرىدىكى باغدات، ئەمىر تېمۇر[2] دەۋرىدىكى سەمەرقەنت، سۇلتان سۇلايمان[3] دەۋرىدىكى ئىستانبۇل (كونستانتىنوپول) قاتارلىق شەرقتىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرى XV — XVI ئەسىرلەرگە كەلگەندە ۋېنىتسىيە ۋە مادرىدقا، XVII — XVIII ئەسىرلەردە لوندون ۋە پارىژغا، XIX — XX ئەسىردە نيۇ - يورككا ئورۇن بەردى. دەرۋقە، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. ھەتتا كېچىك ئاسىياغىچە باستۇرۇپ، بىرىپ ئوسمان تۈركلىرى بىلەن تىركەشكەن. شۇ دەۋردە سەمەرقەنت ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى سۈپىتىدە مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان.

---

① خەلىپە ھارۇن رەشىد (مىلادىيە 786 - يىلدىن 809 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 5 - خەلىپىسى، خەلىپە ھارۇن رەشىد دەۋرىدە ئەرەب ئىمپېرىيىسى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە مىسلىسىز گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەن، پايتەخت باغدات ئىدى مەشھۇر شەھەرگە ئايلانغان.

② ئەمىر تېمۇر (1333 — 1405) : يەنە ئاقساق تېمۇر دېگەن نامى بىلەنمۇ مەشھۇر. ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. ھەتتا كىچىك ئاسىياغىچە باستۇرۇپ، بىرىپ ئوسمان تۈركلىرى بىلەن تىركەشكەن. شۇ دەۋردە سەمەرقەنت ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى سۈپىتىدە مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان.

③ سۇلتان سۇلايمان I (1520 - يىلدىن 1566 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان): ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىكى سۇلتانى. بۇ دەۋردە ئىستانبۇل ياۋروپا - ئاسىيا پاسىلىدىكى ئەڭ مەشھۇر سىياسىي مەركەزگە ئايلانغان.

دۇنيا تارىخىدىكى ئورنى كۈنسايىن غۇۋالاشتى. . . قىسقىسى يېقىنقى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ياۋروپا ساھىللىرى بىلەن يېڭى قۇرۇقلۇق ئوتتۇرىسىدىكى ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ مەۋجۇدىدە دەۋر قىلدى. شۇندىن بۇيان، «غەرب مەركىزىچىلىك تەلىماتى» (Euro—centimentalism) ئىلىم ـ پەن دۇنياسىنىڭ باش مېلودىيىسىگە ئايلاندى. ئەرەب ـ پارس، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندى ۋە جۇڭگو مەدەنىيەتلىرى، يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار ئۈچۈن چەكسىز يىراقتا قالغان غۇۋا چۈش بولۇپ قالدى. شۇڭا ئامېرىكا تارىخچىسى فىلىپ. ك. ھىتتى بۇ ھەقتە ئوبرازلىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بىزنىڭ (غەربلىكلەرنىڭ ـ ئا) شىمالىي قۇتۇپ ۋە ئانتىراكتىدا قىتئەسىگە بولغان چۈشەنچىمىز ئەرەب رايونلىرىغا بولغان چۈشەنچىمىزدىن كۆپ دەرىجىدە ھالقىپ كەتتى. . . »[1]. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئوتتۇرا ئەسىر شەرق دۇنياسىدا ئاجايىپ مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە ئېرىشكەن ئەرەبلەرنىڭ تارىخىي زىلزىلىسى يېقىنقى زامان سانائەت دەۋرىدىن كېيىن، ئەرەب چۆللۈكلىرىنىڭ سىرلىق سۈكۈناتىغا دەپنە قىلىۋېتىلگەنىدى.

دەرۋەقە، ئۇزاق تارىخ ئۆتۈپ كەتتى، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە تالاي ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. غەرب مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى نەتىجىسىدە شەرقلىقلەر ئۆز ـ ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر بولدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىدىن باشلانغان شەرق خەلقلىرىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى، مەنۇي ئويغىنىش تەشەببۇسلىرى، دىنىي ئىسلاھات ۋە جەدىتىزم پىكىر ئېقىملىرى تۇشمۇتۇشتىن قانات يېيىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەپەككۇر ئەندىزلىرىنى يېڭىلاشقا، ئۆز تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ئۈستىدە قايتا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە، مىللىيەتلىك يېلتىزىنى ئىزدەشكە،

---

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1995 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، I توم، 1 ـ بەت.

تېز سۈرئەتتە ئۆزگىرىش ياساۋاتقان دۇنياغا ماسلىشىشقا جىددىي كىرىشىپ كەتتى.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشاپ ئۆزىگە خاس پارلاق مەدەنىيەت يارىتقان تۈركىي تىللىق قوۋملەرمۇ ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىن، پۈتكۈل شەرق خەلقلىرىگە ئوخشاشلا تارىخىي چۈشكۈنلۈك قىسمىتىگە دۇچار بولغاندى. يەنە كېلىپ بۇ خىل قىسمەت كەربالادىن تەكلىماكان بويلىرىغىچە بولغان ئىران، خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر ۋە تارىملىق خەلقلەرگە ئورتاق ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بۈيۈك شائىرى ئەلىشىر نەۋائى (1441 — 1501) بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر پارس - تاجىكلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شائىرى ئابدۇراھمان جامى (1414 — 1492) دىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراندا پەلسەپىۋى تەپەككۇر ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت تەدرىجىي پەسىيىشكە قاراپ يۈزلەندى. مەدەنىيەتتە ۋاكۇئۇملۇق شەكىللەندى. ھالبۇكى، گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان مۇنداق تۇرغۇنلۇق ھالەت ئىران ۋە تۇراندىن ئىبارەت ئىككى خەلققە ئورتاق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەلمىساقتىن باشلانغان مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ھازىرقى دەۋرگىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى.

شۇنى قەيت قىلىش زۆرۈركى، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت. «بۇنداق كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان تارىخىي شارائىت ۋە جۇغراپىيە-لىك مۇھىت بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى»①. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ باشقا ھەر قانداق بىر جۇغراپىيىۋى زونىغا ئوخشىمايدىغان «تۆت كوچا» لىق يەر شارائىتى بۇ يەردىكى مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەلىك بولۇشىنى، مىللىي

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىل نەشرى، 256 - بەت.

تەكىبىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى، بىرىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئىچىۋېتىلگەن خاراكتېرنى بەلگىلىگەن. خۇددى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىم ئېيتقاندەك: «مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەدىمدىن تارتىپ مۇتلەق «ساپ مىللەت» بولمىغىنىدەك، سىرتقى تەسىردىن خالىي مۇتلەق «ساپ مەدەنىيەت» مۇ بولغان ئەمەس»①. شۇڭلاشقا بىز ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمى ئىچىدىن ئەرەب، پارس، يۇنان، ھىندى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئوخشاشمىغان خۇرۇچلىرىنى بايقايمىز. بولۇپمۇ بۇنىڭ ئىچىدە پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈرىكى، «بىر خىل قان سىستېمىسى، بىر خىل سۆڭەك تۈزۈلمىسى ۋە بىر خىل پسخىك مەدەنىيەت سىستېمىسى تۈزگەن ئېتنىك تۇرۇمدىكى خەلق ئۆزىنىڭ كۆچمە ياكى خەلقئارا ئالاقىلار قانىلى بويىدىكى ئېچىۋېتىلگەن، ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇش تارىخىدا ھەر خىل ئېتنىك قوشۇلما ياكى ئاجراتمىلارغا دۇچ كېلىشى، ھەر خىل ئېتنىقاد ياكى يېزىق قوللىنىشى، ھەتتا يۆتكەلگەن ۋە قايتىپ كەلگەن باسقۇچلىرىغا قاراپ تىل ئۆزگەرتىشى ياكى قىسمەن لېكسىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى تامامەن مۇمكىن»②. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتىگە سىڭگەن سىرتقى مەدەنىيەتلەر ھەرگىزمۇ پاسسىپ، ئۆلۈك ھالەتتە كۆچۈرۈپ كېلىنگەن مەدەنىيەت بولماستىن، بەلكى ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت ئاساسىغا قوبۇل قىلىنغان، تاللاش ۋە شاللاشتىن ئۆتكەن ئاكتىپ ھالدىكى مەدەنىيەتتۇر. شۇڭا بىز «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان مەدەنىيەت تارىخى دەرياسىغا تېرەن نەزەر تاشلىغىنىمىزدا

① ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، 269 ـ بەت.
② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى، 7 ـ، 8 ـ بەتلەر.

نىمىزدا، مەركىزىي ئاسىيا تىپىك يەرلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى بىلەن «يىپەك يولى» ئارقىلىق ئۆتۈشكەن شەرق - غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تاللانغان جاۋاھىراتلىرىنىڭ چۆكمە ۋە ئۆركەشنى كۆرسىتىمىز»①. قۇياش چىقىدىغان قىتئە — ئاسىيا بىلەن قۇياش پاتىدىغان قىتئە — ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان «يىپەك يولى» دا، كولتۇرمىللىرىنى ياخشىتىپ كېتىپ بارغان تۆگە كارۋانلىرىنىڭ ئىزلىرى تامامەن ئۆچكەن بۈگۈنكى كۈندە، بىز كومپيۇتېر توري ئىچىدە تۇرۇپ-مۇ تۇران (تۈركىي) ۋە ئىران (پارسىي) خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت دىئالوگى ئۈستىدە چوڭقۇر خىيالغا چۆكتۇق...

ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەت تىپىغا، ئىككى خىل ئىرقىي قۇرۇلمىغا ۋە ئىككى خىل تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بۇ خەلقلەر نېمە ئۈچۈن يازما ۋە فولكلور مەدەنىيىتىدە شۇنچە كۆپ ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولىدۇ؟

ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمىدا پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى نېمە ئۈچۈن باشقا مەدەنىيەتلەرگە قارىغاندا شۇنچە چوڭقۇر ۋە ئىزچىل بولىدۇ؟

مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئۆتكەن كۆپ ساندىكى ئەدەب ۋە مۇتەپەككۇرلىرىمىز نېمە ئۈچۈن تۈركىي ۋە پارس تىللىرىدا تەڭلا ئىجادىيەت ئېلىپ بارالايدۇ؟

مۇزىكا ئاڭلاۋاتقان چاغلىرىمىزدا ئىران، ھىندى ۋە ئەرەب كۈي - مۇقاملىرى نېمە ئۈچۈن باشقا ئەللەرنىڭ مۇزىكىلىرىغا قارىغاندا بىزگە شۇنچە يېقىملىق تۇيۇلىدۇ؟

... سوئاللار ساناقسىز ئىدى. ئومۇمەن، ياكى كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىمىزدا بولسۇن، ياكى مول مەزمۇنلۇق فولكلور مەدەنىيىتىمىزدە بولسۇن، شەرقتە تەڭرىتاغ ۋە تارىم بويلىرىدىن تارتىپ،

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 7 - 8 - بەتلەر.

پەرغانە ۋادىسى، ماۋارائۇننەھر، پامىر ۋە ھىندىقۇش ئېتەكلىرى، خۇراسان ۋە بەلخ، كاسپىي دېڭىزى بويلىرى تاكى پارس قولتۇقىغىچە بولغان كەڭ رايوندا تۇران ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئىجادىغا يات بولغان مەدەنىيەت ئېلېمېنتلىرى ناھايىتى ئاز دېيەرلىك ئىدى.

ئىراننىڭ ئەڭ قەدىمكى يازما دىنىي دەستۇرى «ئاۋېستا» دىن باشلاپ تاكى XV ئەسىردە تۇركىي ۋە پارس ئەدەبىياتى پەسكۇيغا قاراپ يۇز تۇتقانغا قەدەر بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريانداً ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركىي تىللىق خەلقلەر بىلەن ئىران ئېگىزلىكىدىكى پارس تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى بىر - بىرى بىلەن بىۋاستە ئۇچراشتى ۋە بىر-بىرىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشتى. بولۇپمۇ بۇ خىل ئوتتۇشۇشنىڭ يۇقىرى دولقۇنى ئەدەبىيات - سەنئەتتە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئىسلامىيەت دەۋرىدىن ئاۋۋالقى ئۇزاق تارىختا، ئىراندا مەيدانغا كەلگەن زەردۇشت (زوراۋاستېر) ۋە مانى دىنلىرى شۇنىڭدەك ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن بۇددا دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدا چوڭقۇر تەسىرلەرنى قالدۇردى. خەلق فولكلورىدا ھازىرغا قەدەر ئىران ۋە تۇركىي تىللىق خەلقلەرگە ناھايىتى تونۇش بولغان جەمشىد، رۇستەم، بەھرام گۆر، ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا)، دېۋە، ئىسكەندەر، دېۋە پېرە، ئېما (ئۇماي)، پىر، مەستان كەمپىر، قەمبەر، سۇمۇرغ، چىلتەن، دۇئانە، خىزىر، ئەنقا، ئەجدىھا، ئاقۇان دېۋە، ئەرۋاھ، پەرى قاتارلىق بىر قاتار ئوبرازلار ئىزچىل ساقلىنىپ كەلمەكتە. يەنە كېلىپ بۇ خىل ئوبرازلار تالاي ئەسىرلەر مابەينىدە كلاسسىكلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا تەسۋىرلىنىپ، مەددالىلارنىڭ قەسىدىلىرىدە تەكرار - تەكرار ئېيتىلىپ، خەلق چۆچەكلىرىدە تىنماي زىكرى قىلىنىپ كەلدى. نەتىجىدە ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىردە پارس قولتۇقىدىن تارىم بويىغىچە بولغان بىپايان زېمىندا مۇسۇلمان شەرقىگە خاس مەنىۋى تۇرمۇش چەمبىرىكى شەكىللەندى. بۇ كەڭ تېررىتورىيىدە تۇركىي، پارس ۋە ئەرەب تىللىرى تەڭ قوللىنىلدى.

گۈمبەز شەكىللىك ئوردا قەسىرلەر، مەسچىتلەر، مەقبەرىلەر ھەممىلا يەردە قەد كۆتۈردى. قولىغا ساپايى تۈتۈپ، مۇرىسىگە مايلاشقان خۇرجۇن ئاسقان، چاچ - ساقاللىرى چاڭگىلاشقان جاھانكەزدى دەر-ۋىش - سوپىلار باغدات بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدا شەھەرمۇ - شەھەر ئايلىنىپ يۈرىدىغان بولدى. ئامېرىكا ئالىمى گاۋىن ھامبلىي ئۆزىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەپ يازدى: «تاكى XII ئەسىرگە قەدەر، ماۋەرائۇننەھر ۋە قەشقەرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ھەر قايسى شەھەرلەردە ئىران مەدەنىيىتىنىڭ قويۇق ھىد - پۇراقلىرى ساقلىنىپ كەلدى. شۇڭلاشقا ئىسپاھان ياكى مەشھەدتىن بۇخارا ۋە يەركەنلەرگە قاراپ يولغا چىققان سەييا-ھلار ئۆزلىرى كۆزلىگەن جايغا يېتىپ بارغىنىدا، ئۇ يەرلەردىكى تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن ھېچقانچە يات تۇيۇلمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقان»①.

مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ۋە سېلىشتۇرما مەدەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ھەر قايسى خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ تارىختىن بۇيان، پاسسىپ ۋە تۇرغۇن ھالەتتە ئەمەس، بەلكى ئاكتىپ ۋە ھەرىكەتچان ھالەتتە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتتى. مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرىدە، ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى بىر بولغانلىقتىن ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان جۇغراپىيەۋى ۋە تارىخىي شارائىتتا يارانقان مەدەنىيىتىدە كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك ئوخشاشلىقلار مەۋجۇت، دەپ كۆرسەتكەن. دەرۋەقە، تۇران بىلەن ئىراننىڭ مەدەنىيەت دىئالوگى ئاجايىپ ئۇزاق جەريانىدا مەزمۇن تاپقان. بۇنىڭدا ھەم ئورتاقلىقمۇ، ھەم ئايرىملىقمۇ ساقلانغان. مەزكۇر ماقالىمىز مۇشۇ سىرلىق دىئالوگقا ھەمسۆھبەت بولماقچى...

---

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، سودا نەشرىياتى، 1994 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 14 - بەت.

بىرىنچى دىئالوگ:
تارىخ مەنبەلىرىدە تۇران ۋە ئىران

«ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپ قەيەردە پەيدا بولغانلىقى ھېچكىمگە مەلۇم ئەمەس. ئەمما پاكىتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ياكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئىنسانلار ئەجدادلىرى ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان ۋە ئاۋۇغان جاي بولۇشى مۇمكىن. . .»①

— ئېدۋارد. م. بۇرنس بىلەن فىلىپ
لى رالف: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى يېقىنقى ۋاقىتلارغا قەدەر ئىلىم — پەن دۇنياسى تەرىپىدىن «تاشلاندۇق زونا» سۈپىتىدە قارىلىپ كەلدى. XV ئەسىرلەردىن كېيىن، دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئىچكى قۇرۇقلۇقتىن تەدرىجىي ھالدا دېڭىز قىرغاقلىرى ۋە قاتنىشى قولاي بولغان رايونلارغا يۆتكەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ياۋروپا — ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكى ھېسابلانغان ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا بارا — بارا ئۇنتۇلغان رايونغا ئايلىنىپ قالدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قايتا بايقىلىشى ياۋروپا دەۋر پاراۋۇزىنى ھەيدەپ تولىمۇ ئالغا كەتكەن بىر زامانغا توغرا كەلدى. تەخمىنەن ئەڭ بالدۇر ھېسابلىغاندىمۇ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ غەربلىكلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان قىزغىنلىقى دەسلەپكى قەدەمدە باشلاندى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە بۇ خىل قىزغىنلىق يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. قانچىلىغان تەۋەككۈلچىلەر «سەييا ھ» لىق تونىنى كىيىپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قاراپ ئاقتى.

① ئې. م. بۇرنس (ئامېرىكا) قاتارلىقلار تۈزگەن: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1995 — يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 — جىلد، 4 — بەت.

ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى بىپايان دەشتى - قىپ-چاق دالىلىرىدا، ئازال ۋە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شورلۇق قىرغاقلىرى-دا، ماۋارائۇننەھر ژادىسىدا، پەرغانە ئويمانلىقىدا، تەكلىماكان قۇم-لۇقىدا، لوپنور، ئىدىقۇت ۋە قەشقەرىيىدە قېپقالدى. چارروسىيە بىلەن بۇيۇك بريتانىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تالىشىشى بۇ رايوننىڭ مۇھىملىقىنى يەنىمۇ ئاشۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاشكا-رىلىنىشى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارنىڭ چوڭقۇرلىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى بەزى تىلسىماتلارنىڭ يېشىمى بۇ رايوندا بەزىبىر جاۋابلارغا ئېرىشتى. «يىپەك يولى» تەتقىقاتىنىڭ كۆچىيە-شى مەركىزىي ئاسىيا رايونىنى «جەلپكار نۇقتا» غا ئايلاندۇردى. . .

ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران تارىخىغا ئائىت تارىخىي مەنبەلەرنىڭ ئاز بولۇشى كىشىنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئىنسانىيەتنىڭ مەنبەسى ئۇستىدە ئۇزۇن مەزگىل ئىزدەنگەن بىر قىسىم ئالىملار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىنسانلار ئەڭ دەس-لەپ بەرپا بولغان بەلباغ بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىدى ھەمدە «بۇ رايوننىڭ ئىقلىم شارائىتى ئىنسانىيەت ئەجدادلىرىنىڭ ھەر خىل تۈرىدىكى ئادەملەرگە تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشىغا تولىمۇ باب كېلە-دۇ»① دەپ ھېسابلىندى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ ئۆزىنىڭ «قەدىمكى شەرق تارىخى» ناملىق كىتابىدا: «ئار-خېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىنسان ھايات ۋە مەدەنە-يىتىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئوچاقلىرى بولغانلىقىنى ئېنىقلاپ بەردى»② دەپ يازدى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى قەيت قىلىش كېرەككى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران تارىخىنى ئۆز خەلقىنىڭ قەدىمكى مەنبەلىرىگە تايىنىپلا تولۇقى

---

① «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى» 1 - جىلد، 4 - بەت.
② ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «قەدىمكى شەرق تارىخى»، تاش-كەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، 581 - بەت.

بىلەن يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇ ھەقتە يەنە قەدىمكى سۇمېر - بابىل مەنبەلىرىگە، مىسىر پۈتۈكلىرىگە، يۇنان خاتىرىلىرىگە (ھىرودېت، سترابون، ئارىئان قاتارلىق تارىخچىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە) ، ھىندى ۋەسىقىلىرىگە ۋە جۇڭگو يىلنامىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىش مۇمكىن. شۇڭا تۇران ۋە ئىرانىنىڭ يىراق تارىخىي ئۇچۇرىنى ئىگىلەش ناھايىتى كۈچ تەلەپ قىلىدىغان تېما. بۇگۈنكى كۈندە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى يازما ۋەسىقىلىرى كۆكتۈرك خانلىقى (552 — 744) دەۋرىدە تىكلەنگەن مەڭگۈ تاش ئابىدىلىرىگىچە بېرىپ تاقىلىدۇ. ئۇنىڭدىن ئاۋۋالقى تارىخ ھەققىدە بىر قىسىم ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن باشقا ئۆز تىللىرىدا مەنبە ناھايىتى ئاز. شۇڭا فرانسۇز مۇتەپەككۇرى مونتېسكيۇ ئۆزىنىڭ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «. . . تۈركىي دەپ ئاتالغان بۇ قوۋملەر ئۆز تارىخىدا ئاجايىپ چوڭ يۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغان، بۈيۈك ئىمپېرىيىلەرنى قۇرغان. لېكىن ئۇلار ئۆز تارىخىنى خاتىرىلەپ مېڭىشنى ئۇنتۇغان، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ شانۇ شەۋكەتلىك ئۆتمۈشى ئىنسانلارنىڭ يادىدىن ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن. . . »①.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان ئەڭ قەدىمكى ئاھالىلەر ھەر قايسى تارىخىي مەنبەلەردە تۇر - تۇران، ئاري - ئارىئان، ساك - سكىتاي نامى بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىرانىنىڭ ئاخمانىيلار (Achemenides) سۇلالىسى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 550 - يىلىدىن — مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 330 - يىلىغىچە) دەۋرىدە ئاتەشپەرەستلىك دىنىنىڭ رەسمىي يازما خاتىرىگە ئېلىنغان دەستۇرى — «ئاۋېستا» دا «تۇرا» ئىبارىسى تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ سكىف - ساك قەبىلىلىرىنى كۆرسىتەتتى. «ئاۋېستا» دا سۆزلەنگەن «تۇرانىيە» ئېتنولوگىيىسى ئارىيانلارنىڭ «رېگاۋېدا» دەستۇرىدا تىلغا ئېلىنغان

① مونتېسكيۇ (فرانسىيە) : «پارس مەكتۇپلىرى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 249 - ، 250 - بەتلەر.

سۆزلەرگە ئاساڭداش بولغان① . «ئاۋېستا» دا يەنە «جەڭگىۋار تۇرلار» دېگەن ئىبارىمۇ ئۇچرايدۇ② . بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان «تۇر» ، «تۇرا» ئەمەلىيەتتە قەدىمكى ئىران ۋە يۇنان مەنبەلىرىدە خاتىرىلەنگەن ساك (Saca) ۋە سكىف (Scythia) لارنى كۆرسىتەتتى. ئاتاقلىق تاجىك ئالىمى غاپۇروۋ «تاجىكلار تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «بىز بىلىدۇ. غان ئەك قەدىمكى شەرقىي ئىران قەبىلىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پايانسىز يايلاقلىرىنى ئىگىلەپ ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن چارۋىچى ساكلاردۇر»③ دەيدۇ. قەدىمكى ئىران شاھىنشاھى دارا I دەۋرىدە پۈتۈلگەن بەھىستۇن تاش پۈتۈكلىرىدە ساكلار (Saca) نىڭ ئاساسلىق تۆت قەبىلىسى ئاسىيلار (Asii) ، گاسىئانلار (Gasiani) ، توخارلار (Tochari) ۋە ساكارالار (Sacarauli) تىلغا ئېلىنغان. بۇ قەبىلىلەر مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى VII ئەسىردە ئالدى بىلەن ئىلى ۋە چۇ دەريالىرى ھاۋزىلىرىدا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىرلەردە سىر دەريا-سى ۋادىلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 176 — 177 - يىللىرى جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، تارىم ۋادىسىغا كىرگەن④ . ھىرودوت «تارىخ» ناملىق ئەسىر-ىدە، ساكلار ئۇچلۇق قالپاق كىيىپ، ئۆزلىرى ياسىغان ئوقيا ۋە شەمشەرلىرىنى ئېسىپ يۈرىدۇ. ساكلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى جەڭ-گە ماھىر كېلىدۇ، دەپ مەلۇمات بېرىدۇ⑤ . خەنزۇچە مەنبەلەردە ساكلار 人塞 ياكى 塞种人 دەپ خاتىرىلەنگەن⑥ . بەزى تەتقىقاتچىلار تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن «خەننامە، غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە

---

① ② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ، 4 - ، 42 - بەتلەر.
③ ب. گ. غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى» ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 1 - كىتاب، 41 - بەت.
④ «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئات ئۇستى مەدەنىيىتى» ، جىجىياڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىل نەشرى، 21 - ، 22 - بەتلەر.
⑤ ھىرودوت (يۇنان) : «تارىخ» ، سودا نەشرىياتى، 1985 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 494 - ، 655 - بەتلەر.
⑥ «خەننامە: غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» .

تىلغا ئېلىنغان خوتەن (于阗)، يەركەن (莎车) لەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ساك قەبىلىلىرىنىڭ نامى بولغان (hvatana) ۋە (suakiwo) لارنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دەپ قارايدۇ[1]. يەنە بەزىلەر قەشقەر كونا شەھەر تەۋەسىدىكى «ئوغۇساق»، «توققۇزاق» دېگەن جايلارنى، ئاقتۇ تەۋەسىدىكى «قونساق» نى، ئاتۇشتىكى «بەيساق»، «ئېكىساق» لارنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى بىۋاستە قەدىمكى ساكلارغا باغلايدۇ[2]. ئۇندىن باشقا يەنە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ساكلارنى ئارىئانلارنىڭ پامىر - چىلەنشەن تۈركۈمى دەپ قارىدى. ساك ئىبارىسىنى ئاتلىق ئوقياچى قەبىلە، ئۇلار جەڭدە جەڭ ئىتى ئىشلەتكەچكە، ئىرانلىقلار «سەك» (ئىتچىلار) دەپ ئاتىغان دېگەن سۆز بار. «ئوغۇزنامە» تەتقىقاتچىلىرى «ساك» ئىبارىسىنى «ساق»، «ساقلاپ» — قوغدىغۇچىلار دېگەن مەنىدە ئىزاھلايدۇ. ساكلار جۇڭگو يىلنامىلىرىدە «سەي»، «سەيجۇڭ»، بۇددا نوملىرىدا «ساكا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. ماسساگېتلارنى ئۇلۇغ ساكلار دەپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەت رايونى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈران زېمىنى دەپ قارىغۇچىلار بار. سىكىف - سىكىتايلار ئارىئانلارنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي تارمىقى سۈپىتىدە ساكلار بىلەن يېلتىزداش ئاھالە ئىدى. تۈرك ئىبارىسى ئىككى مەنىدە — قەدىمكى تۈران - ساكلار مەنسىدە، يەنە كۆك تۈرك ئاھالە مەنسىدە ئىشلىتىلمەكتە. ئاشىنا ساكلىرى ئاشىدى موڭغۇلوئىد ئاھالىلىرى بىلەن ئالتاي ئەتراپىدا قوشۇلۇپ تۈرك نامىدا ئىككىلەمچى تۈرانىيلارنى — بىز ھازىر چۈشىنىۋاتقان تۈركىي خەلقلەرنى شەكىللەندۈرگەن. قوشۇلۇشتىكى قانداشلىق ۋە مەدەنىيەت دەرىجىسى پەرقىگە قاراپ تۈركىي خەلقلەر ئىككى چوڭ تۈركە — ئۇيغۇر - ئوغۇز ۋە قىپچاقلارغا بۆلۈنۈپ كەلمەكتە. ساك

---

① جاڭ گۇاڭدا، رۈك شىنجياڭ: «يىراق قەدىمكى خوتەندە ياشىغان ساك ئاھالىلىرى» — «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1989 - يىللىق، 1 - سان.
② غاپۇرۇف: «تاجىكلار تارىخى»، 1 - كىتاب، 40 - بەتتىكى تەرجىمە تەھرىرىنىڭ ئىزاھاتىغا قارالسۇن.

ئامىللىرى ئۇستۇن بولغان تۈركۈمده مۇقام فولكلورى ۋه «تۈركىي ئاروز» شېئىرىيىتى بولغان①.

دېمەك كۆروپ تۇرۇپتىمىزكى، ئوتتۇرا ۋه مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى ھەر قايسى تارىخىي مەنبەلەردە ساك، ماسسا-گىت، سىكىف ـ سكىتاي، ئاريان، توخرى، سوغدى قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ بولغان خەلقلەر ئىدى. «ئاۋېستا» ۋه ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىران مەنبەلىرىده تىلغا ئېلىنغان «تۇر»، «تۇرا» ۋه «تۇران» لار ئەمەلىيەتته يۇقىرىدا نامى زىكرى قىلىنغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى كۆرسىتەتتى. موڭغۇل ئېگىزلىكىده ھون ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ھونلارنىڭ غەربكه سۈرۈلۈشىگه ئەگىشىپ، نۇرغۇنلىغان تۈركىي قوۋملەر كەڭ كۆلەمده ئالتاي تاغلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ۋه مەركىزىي ئاسىياغا ماكانلاشتى. «تۇرانىلارنىڭ نۇرغۇن ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرى غەربكه كۆچۈش داۋامىدا تەدرىجىي يوسۇندا شەرققه سۈرۈلگەن ياۋروپا ئىرقى-دىكى خەلق — ئاريانلار بىلەن ئۇچراشتى»②. تۇران قوۋملىرى بىلەن ئاريانلارنىڭ ئۇزلۇكسىز رەۋىشته قوشۇلۇشى كېيىنكى ۋاقىت-لارغا كەلگەنده ئىرقى ۋه مەدەنىيىتى ئوخشاش بولمىغان ئۇرۇق ۋه قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىشىش ۋه يۇغۇرۇلۇشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ خىل يۇغۇرۇلۇش تۇرانلار ۋه ئۇلاردىن تەدرىجىي بۆلۈ-نۈپ چىققان ھەر قايسى تۈركىي قەبىلىلەر (ئۇيغۇرلار) نىڭ تىل ۋه مەدەنىيىتىگه كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتتى③. ئىرانلىقلارنىڭ «ئاۋېس-تا» دىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يەنه بىر مۇھىم ئېپوسى «باھادىر زەرىرگه مەرسىيه»④ده ئىرانغا قوشنا بولغان، ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرى-

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 32 ـ بەتتىكى ئىزاھات-قا قارالسۇن.

② س. پ. تولستوف قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئېتنوگرافىيه ھەققىده ئومۇمىي بايان»، پەن نەشرىياتى، 1960 ـ يىل خەنزۇچه نەشرى، 1 ـ جىلد، 22 ـ بەت.

③ لى يۇك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگه بىر نەزەر» — «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچه، 1994 ـ يىللىق 1 ـ، 2 ـ (قوشما) سان.

④ «باھادىر زەرىرگه مەرسىيه»: ئىران ساسانىيلار دەۋرىده يەنى مىلادىيه VI — V ئەسىرلەردە يازما خاتىرىگه ئېلىنغان قەھرىمانلىق داستانى.

قى تەرىپىدىكى ئەل «تۇران» دەپ تەسۋىرلەندى ۋە ئىران - تۇران ئۇرۇشى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىندى①.

مىلادىيە Ⅶ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغە كەلگەندە ئىسلام بايرىقى ئاستىغا ئۇيۇشۇپ، زور دەرىجىدە كۈچەيگەن ئەرەبلەر ئاۋۋال ئىران، خۇراساننى ئاندىن ماۋەرائۇننەھر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ جايلىرىنى ئىستىلا قىلىپ تاكى شەرقتە ھىندى دەرياسى ۋە پەنجاپ ۋادىسىغىچە يېتىپ باردى. نەتىجىدە ئورتاق دىنىي ئېتىقادقا ئىگە بولغان بۇ كەڭ رايونلاردىكى ھەر قايسى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلاشتى. نۇرغۇنلىغان ئەدەبىلەرنىڭ قەلىمى ئاستىدا قەدىمكى ئىران ۋە تۇران ئۇرۇشىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان داستان ۋە قىسسىلەر مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭدا ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (940 — 1020) نىڭ «شاھنامە» ناملىق گىگانت ئەسىرى ئەڭ گەۋدىلىكتۇر. فىردەۋسى «شاھنامە» دە پۈتكۈل ئىران ۋە ئەتراپتىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرگەن پادىشاھ فېرىدۇن ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى - سېلىم، تۇر ۋە ھىلاج قاتارلىقلارغا تەپسىلىي ئورۇن بېرىدۇ. فېرىدۇن قېرىغاندا پۈتكۈل مەملىكەتنى ئۈچ ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. چوڭ ئوغلى سېلىمغە رۇم (ۋىزانتىيە) نى، ئوتتۇراچى ئوغلى تۇرغا تۇران ۋە چىننى، كەنجى ئوغلى ھىلاجغا پۈتكۈل ئىراننى بۆلۈپ بېرىدۇ②. سېلىم بىلەن تۇر كەنجى ئوغۇل ھىلاجغا ھەسەت قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ. نەتىجىدە بىرلىككە كەلگەن مەملىكەت پارچىلىنىپ ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا تۇگىمەس ئۇرۇشلار باشلىنىدۇ... دېمەك، فىردەۋسى ئامۇ دەرياسىنى پاسىل قىلغان

---

① «پارس ئەپسانىلىرىدىن تاللانما»، جۇڭگو ئۆسمۈر - بالىلار نەشرىياتى، 1991 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 86 - بەت.

② ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى: «شاھنامە»، لوندۇن مۇستەملىكە نەشرىياتى، 1900 - يىلى ئىنگلىزچە نەشرى، 37 - بەت.

جاڭ خۇڭنىيەن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان «شاھنامە»، خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى، 126 - بەت.

پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىنى «تۇران» ، «چىن» دەپ ئاتايدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ «تۇران» (突伦) ئاتالمىسى ئۇچرايدۇ. «تاڭ گاۋزۇڭ لى جى ۋاقتىدىكى تۇركىي نەسەبنامە سانغۇن چۈبى خېلىنىڭ 635 - يىلى تارىم — «تۇران ساي» (吐谷浑) ، تەكلىماكان — «تۇران چۆل» (突伦绩) غىچە جەڭ قىلىپ بارغانلىقى قەيت قىلىنغان»①.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، پارس كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى (مەسىلەن، نىزامىنىڭ «خىسراۋ ۋە شېرىن» ، فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» ، دېھلىۋىنىڭ «شېرىن ۋە خىسراۋ» ، ھاجۇ گېلمانىنىڭ «ھۈما ۋە ھۈمايۇن» قاتارلىقلار) دە تىلغا ئېلىنغان «چىن» ، «ماچىن» ئاتالمىسى بىلەن تۇركىي كلاسسىكلىرى (يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» ، نەۋائىنىڭ «پەرھاد ۋە شېرىن» قاتارلىقلار) دا تىلغا ئېلىنغان «چىن» ، «ماچىن» ئاتالمىلىرى ئۆز دەۋرىدىكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنى ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى شەرقىي پاسىلى قومۇلغىچە بارىدىغان تارىم ۋادىسىنى كۆرسىتىدۇ②. ئېلىمىزدىكى بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ھازىرقى ئەرەب، پارس ۋە تۈرك تىللىرىدا «جۇڭگو» نى «چىن» دەيدىغانلىقىغا قاراپلا تۇركىي ۋە پارس كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان «چىن» سۆزىنى خاتا ھالدا «جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى» دەپ چۈشەنگەن. نەتىجىدە خەنزۇچە تەرجىمىدىمۇ خاتا ئىشلەتكەن. مەسىلەن، لاڭ يىڭ خانىم بىر ماقالىسىدا نەۋائىنىڭ «پەرھاد - شېرىن» داستانىدىكى چىن شاھزادىسى پەرھادنى جۇڭگو شاھزادىسى، ئۇ شېرىننىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەنزۇ —

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، 6 - بەت.
② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «شىنجاڭ ماۋارىپ گېزىتى» نىڭ 1996 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان «چىن ۋە ماچىن ئىبارىسىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئۇقۇم دائىرىسى» دېگەن ماقالىگە قارالسۇن.

زېمىندىن ئايرىلىپ ئەرمىنىيەگە بارغان دەپ يازغان①. شۇنىسى قىزىقكى، دەسلەپ پارس ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كېلىپ، كېيىن تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىغا ئۆزلەشكەن پەرھاد ئوبرازى قانداق قىلىپ «ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىك شاھزادىسى» بولۇپ قالدى؟ . . . تەتقىقاتلار شۇنى كۆرسەتتى-كى، ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي كلاسسىكلىرى ئىجادىدا تىلغا ئېلىنغان «ماچىن» ئۆز دەۋرىدىكى خوتەن رايونىنى، «چىن» بولسا تارىم ۋادىسىنى، يەنى ھازىرقى شىنجاڭنى كۆرسىتەتتى. شۇڭا «چىن» ئاتالغۇسى «تۈران» ئاتالغۇسى بىلەن تەڭ قوللىنىلىدۇ. جاڭ خۇڭ-يەن ئەپەندىمۇ «شاھنامە» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە «چىن» ئاتال-مىسى جۇڭگونىڭ غەربىي ـ شىمالىدىكى تارىختا تۈركىي خەلقلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكە-لىرىنى كۆرسەتمەيدۇ، دەپ ئەسكەرتكەن②.

تۈركىي ۋە پارس تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، تۈران بىلەن ئىران ئامۇ دەرياسى ئارقىلىق چېگرىلانغان. ئامۇ، سىر دەريا-سى ۋادىلىرى ۋە خۇراسان رايونلىرى تارىختا تۈركىي قوۋملەر بىلەن پارسلار بىۋاستە ئۇچراشقان ۋە ئۆزئارا يۇغۇرۇلغان بەلباغ بولغان. ئومۇمەن «تارىختا ئوتتۇرا ئاسىياغا نىسبەتەن ئامۇ ۋە سىر دەريالىرى-مۇ مۇھىم رايون بولمىسا كېرەك»③. يۇنانلىقلار ئامۇ ۋە سىر دەريالىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا Oxus ۋە Jaxartes دەپ ئاتىسا؛ ئەرەبلەر Jayhun ۋە Sayhun دەپ ئاتىغان④. ئامۇ دەريالىنىڭ جەنۇ-بىدىكى رايون خۇراسان ئۆلكىسى بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردە بۇ يەردىكى نىشاپۇر، تۈس (مەشھەد)، مەرۋى، ھىرات ۋە بەلخ قاتارلىق بەش

---

① لاڭ يىڭ: «خىسراۋ ۋە شىرىن، دىن پەرھاد ۋە شىرىن، غىچە بولغان ئۆزگىرىش-لىرى پارس ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئالاقىلىرىگە بىر نەزەر» ـ «شەرق سېلىشتۇرما ئەدەبىياتى ماقالىلەر توپلىمى»، خۇنەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 1987 ـ يىل نەشرى، 328 ـ بەت.

② «شاھنامە»، خەنزۇچە نەشرى، 126 ـ بەتتىكى ئىزاھاتقا قارالسۇن.

③ گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 7 ـ بەت.

④ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، «ئامۇ دەريا» تېرمىنىغا قارالسۇن، لېيپىزىگ، 1961 ـ يىل، ئېنگلىزچە نەشرى.

شەھەر ئاجايىپ گۈللەنگەن. ئامۇ ۋە سىر دەريالىرى ئارىلىقىدىكى رايونىنى يۇنانلىقلار Transoxania دېسە ئەرەبلەر Mawaraunnahr دەپ ئاتىغان. ئوتتۇرا ئەسىردە بۇ ۋادىدىكى بۇخارا ۋە سەمەرقەنت جاھانغا مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى.

ئامۇ دەريالىرى قەدىمكى تۈران ۋە ئىرانىنىڭ تەبىئىي پاسىلى ئىدى. «پۈتكۈل تۈران ۋە ئىرانىنىڭ شىمالىي قىسمىدا قەدىمكى سكىف (ساك) لار ياشايتتى. يۇنان تارىخچىلىرىنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 639 - يىلى مېدىيە پادىشاھلىقى ھەققىدە بەرگەن ئۇچۇرلىرىدا تۈرانلىقلار — ساكلار دۇر دەپ چۈشەنچە بەرگەن. تۈران — ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەر ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلارنىڭ قەدىمكى نامى»①. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىرانىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزگەن ئەمىر تېمۇر (1333 — 1405) ئۆز ئۆگۈتلىرىدە: «بىز كىم — مۇلكى تۈران، بىز كىم — مىللەتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى ۋە ئەڭ ئۇلۇغى بولغان تۈركنىڭ باش بوغۇنىمىز»②دەپ خىتاب قىلىدۇ. دېمەك، «تۈران» ئاتالغۇسى ھەم مىللەت - قوۋم نامى، ھەم جۇغراپىيىلىك نام سۈپىتىدە يېقىنقى زامانغىچە قوللىنىلغان.

ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «. . . بەزى ئەڭ ئىلغار قوۋملەر - ئاريانلار، سېمىتلار، ئېھتىمال تۈرانلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. (ئۇلار) دەسلەپتە ھايۋانلارنى كۆندۈرۈشنى مۇھىم ئەمگەك تەرتىپىگە قويغان. كېيىنچە ئاندىن ھايۋانلارنى كۆپەيتىش ۋە باشقۇرۇشقا ئۆتكەن»③. مورگان ئۆزىنىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق

---

① «شاھنامە»، 1900 - يىلىدىكى ئېنگلىزچە تەرجىمىسى، 37 - بەتتىكى ئىزاھات.
② بۆرىباي ئەھمەدوف نەشرگە تەييارلىغان: «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»، تاشكەنت، «نەۋرۇز» نەشرىياتى، 1992 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 9 - بەت.
③ «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، IV توم.

مەشھۇر ئەسىردە «تۇرانىيە» ، «تۇرانىيىلىكلەر» دېگەن ئاتالغۇنى كۆپ يەردە تىلغا ئالىدۇ. ئۇ بىر جايدا: «ئارىيان تۇركۇمىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە سام (سېمىت) لار، ئۇرالال ۋە تۇرانىيىلىكلەردە ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتلىرىنى بايقىدۇق»① دەپ كۆرسەتكەن. «تۇران» سۆزى قەدىمكى پارس ۋە تۇركىي تىللىرىدا Tur ، Tura ، Turan شەكلىدە، لاتىنچىدە Turanian شەكلىدە خاتىرىگە ئېلىنغان. رايونىمىزدا بۇ تۇردىكى يەر ناملىرى خېلى ساقلانغان. يالغۇز قۇمۇل رايونىدىلا «تۇر» ۋە «تۇرا» سۆزى ئۇلىنىپ كېلىدىغان يەر ناملىرىدىن يۇزدىن ئارتۇقراقى ھازىرغىچە ساقلانماقتا. بەزى تەتقىقاتچىلار Tur ۋە Tura سۆزلىرىنى قەدىمكى ئالتاي تىللىرىدىكى «تەڭرى» سۆزىدىن ئۆزگەرگەن دەپ قارايدۇ. ياقۇت ۋە چۇۋاش تىللىرىدا «تەڭرى» سۆزى «تۇر» ۋە «تۇرا» شەكلىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. چۇۋاش ئېپسانىلىرىدە «يېراتۇرا» ② ، «چېچەك تۇرا» ③ ، «سۇلتى تۇرا» ④ قاتارلىق تەڭرىلەر ناملىرى ئۇچرايدۇ. ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، قەدىمكى سۇمېر، ئاككاد تىللىرىدا پۈتۈلگەن تاش پۈتۈكلەردە «تەڭرى» سۆزى «Dingir» دەپ يېزىلغان⑤ دېمەك، Turan ئىبارىسى قەدىمكى ئىرانلىقلار دىنىي دەستۇرى «ئاۋېستا» دا تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان ۋاقىتتىن باشلاپ ھازىرغىچە ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. «يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئىلىم ساھەسى «تۇران» ئىبارىسىنى ئۇيغۇرلار مەنسۇپ بولغان تۇركىي تىللار ئائىلىسى ھەتتا پۈتكۈل ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى ئىنسانلار گۇرۇھىنىڭ

---

① لۇئېس ھېنرى مورگان (ئامېرىكا) : «قەدىمكى جەمئىيەت» ، سودا نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى، 1 ـ كىتاب، 63 ـ بەت.

② ③ ④ «دۇنيا ئېپسانىلىرى قامۇسى» ، لياۋنىڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 81 ـ، 121 ـ، 494 ـ بەتلەر.

⑤ لى جېڭ: «ھېتمت مەدەنىيىتى ۋە سىرتقى ئەللەر مەدەنىيىتى» ، جياڭشى خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىل نەشرى، 47 ـ بەت.

ئومۇمىي نامى سۇپىتىدە قاراپ كەلدى»①. مەملىكىتىمىز تارىخچىلىرىدىن سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «تۇركلەر تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە «تۇران» ئاتالغۇسىنى (兰涂) دەپ ئىشلەتتى. فېڭ چېڭجۇن ئەپەندى بۇ سۆزنى (兰突) دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلدى②.

يۇقىرىقى مۇلاھىزىلىرىمىزدىن شۇنى ھېس قىلىشقا بولىدۇكى، تارىختا ئامۇ دەرياسىنىڭ تەبىئىي پاسىلى ئارقىلىق ئىران تېررىتورىيەسىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان پۈتكۈل ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا جۇملىدىن تارىم ۋادىسى ياۋروپا ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئىككى خىل ئىرق (ياۋروپا ۋە موڭغۇل ئىرقى)، ئىككى خىل مەدەنىيەت (چارۋىچىلىق ۋە تېرىم مەدەنىيىتى)، ئىككى خىل تىل سىستېمىسى (ئالتاي ۋە ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىلىرى) ئۆزئارا ئوچراشقان ۋە قوشۇلغان رايون ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى نىسبەتەن مۇرەككەپ بولغان مىللىي تەركىبنى، ئارىلاشما ھالەتتىكى مەدەنىيەت قاتلىمىنى ۋە ئۆزىگە خاس پىسخىك قۇرۇلمىنى ھاسىل قىلغان. بۇگۈنكى كۈندە، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە مەنسۇپ ھەر قانداق بىر خەلقنىڭ ئېتنىك يىلتىزىنى تارىختىكى مەلۇم بىر مىللەتتىنلا ئىزدەش تولىمۇ يۈزەكىلىك ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى تارىختا قانچە قېتىملار ئوخشاش بولمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى ۋە يۇغۇرۇلۇشىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كۆپلىگەن مىللەتلەر ئىز ـ تىزسىز يوقىلىپ، يەنە كۆپلىگەن مىللەتلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بىز ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمى ئىچىدىن تارىختىكى ئارىيان ـ ساك ـ توخرى، سوغدى، ئېفتالىت، پارس، گرېك، ئەرەب قاتارلىق ئاق تەنلىك ئىرقتا مەنسۇپ بولغان مىللەتلەرنىڭ قېنى

① لى يۈك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر»، «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، خەنزۇچە، 1994 ـ يىللىق 1 ـ، 2 ـ (قوشما) سان.

② پىللىئوت (فرانسىيە): «توخرى تىلى ئۇستىدە مۇلاھىزە»، فېڭ چېڭجۇن تەرجىمىسى، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1957 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 60 ـ بەت.

بىلەن هون، سىيانپى، روراەن، كىدان ۋە موڭغۇل قاتارلىق موڭغۇل ئىرقى ۋە يېرىم موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان خەلقلەر قانلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان نىسبىتىنى بايقايمىز. تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى مىللەتلەر تەتقىقاتى بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغان يۇ تەيشەن ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «غەربىي يۇرتنىڭ تارىختىن ئاۋۋالقى ئىرقىي تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ، بۇ يەردە ياۋروپا ئىرقىمۇ ھەم موڭغۇل ئىرقىمۇ مەۋجۇت. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ياۋروپا ۋە موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن شالغۇت تىپىمۇ مەۋجۇت. لېكىن ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئاندرونوۋ تىپى، ئالدى ئاسىيا تىپى، پامىر ـ پەرغانە تىپى ۋە ھىندى ـ ئافغان تىپلىرىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ياۋروپا ئىرقى ئۇسىتۇن ئورۇندا تۇرىدۇ»①. رۇس ئانتروپولوگى ن. ن. چېبوكساروف «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىسى» نامىلىق كىتابىدا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىيەتلىك مەنبەسىنى پامىر پەرغانە، تۇركوئىد، ھىندى ـ ئافغان تىپلىرىدىن مۇجەسسەم بولغان دەپ قارىغان②. دېمەك، مىلادىيە Ⅶ — Ⅸ ئەسىرلەردىكى تۇركىي قوۋملەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىدىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا مەركىزىي ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا تۇركىلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىش جەريانى باشلانغان. «مىلادىيە Ⅴ ئەسىردىن ئېتىبارەن، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ياشاۋاتقان ئاھالىلەر ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈشكە باشلىغان. بىرمۇنچىلىغان خەلقلەر ۋە مىللەتلەر پەيدىنپەي ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن»③. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مۇ-

---

① يۇ تەيشەن باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭگو دوستلۇق نەشرىياتى شىركىتى، 1995 ـ يىل نەشرى، 35 ـ بەت.

② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 5 ـ بەتتە كەلتۈرگەن نەقىلگە قارالسۇن.

③ ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، 260 ـ بەت.

رەككەپ ئېتىنىك قاتلامغا ئىگە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا تارىختىن بۇيان ئۆزئارا ئۇچرىشىش، قوشۇلۇش يۈز بە-رىشى مۇقەررەر ئىدى. ئىران خەلقىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە سىڭگەن بىر قىسىم ياۋروپا ئىرقىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىزلىرى شەرقتە تاكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ شەرقىي گىرۋەككىرىگىچە يېتىپ بارغان. «ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تۆمۈر قوراللار دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتتا، قومۇل رايونى ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەر ئىزلىرىنىڭ ئەڭ شەرقتىكى پاسىلى بولغان. بۇ چاغدا موڭغۇل ئىر-قىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىزلىرىمۇ غەربتە تاكى ئىلى دەرياسى ھاۋزىلىرى-غىچە يېتىپ بارغان»①.

تۇران بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدىكى جۇغراپىيىلىك تۇتۇشۇش سەۋەبى نەتىجىسىدە تۈركىي تىللىق قوۋملەر بىلەن ئىرانلىقلار ئوتتۇ-رىسىدا ئۇزاققا سوزۇلغان ۋە ئۇزلۇكسىز داۋاملاشقان مەدەنىيەت مۇنا-سىۋىتى شەكىللەندى. خۇددى غاپۇرۇف ئېيتقاندەك: «تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر يىراق قەدىمكى زامانىدىن باشلاپلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ، ئەزەلدىنلا شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى ۋە قوۋملىرى بىلەن قوشنا ياشاپ كەلگەنىدى»②. «شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى كېيىنكى كۈنلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا شەكىللەنگەن بارلىق مىللەتلەرنىڭ تەركىبىگە سىڭگەن، يالغۇز تا-جىكلارنىڭ تەركىبىگىلا ئەمەس، بەلكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىگۈچى مىللەتلەرنىڭ تەركىبىگىمۇ سىڭگەن»③، «كېيىنچە مۇشۇ ئاساستا ھازىرقى زامانداشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى شەكىللەندى»④.

ناھايىتى روشەنكى، ئىران — ئاسىيادىكى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەللەرنىڭ بىرى. ئۇ، ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىغا — ئاسىيا، ياۋروپا

---

① يۇتەيشەن باش مۇھەررەلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 36 ـ بەت.

② ③ ④ غاپۇرۇف: «تاجىكلار تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 50 ـ، 204 ـ، 207 ـ بەتلەر.

ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت ئۇچ قىتئە تۇتۇشىدىغان بەلباغقا جايلاشقان. ئۇنىڭ ئۇستىگە قەدىمكى ئىران غەربىي قوشنىسى — مىسوپوتامىيە ۋادىسى ئارقىلىق سومېر ـ بابىل، مىسىر ۋە يۇنان مەدەنىيەتلىرى دىن، شەرقتە ھىندى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەتلىرىدىن ھەر ۋاقىت ئوزۇق ئېلىپ تۇرغان. مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 2000 ـ يىللار ئەتراپىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاسپىي دېڭىزى قىرغاقلىرىدا ياشىغان ئاريانلارنىڭ بىر بۆلۈكى ئامۇ دەرياسى ۋە كوپېت تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئىرانغا كىرگەن، يەنە بىر بۆلۈكى ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا كىرگەن. نەتىجىدە قەدىمكى ئاريانلار ئىران، ھىندى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان. ئىران تېررىتورىيىسىگە كىرگەن ئاريانلار شۇ يەردىكى يەرلىك خەلق بىلەن قوشۇلۇپ پارسلارنى شەكىللەندۈرگەن، كېيىنچە ئۇلارنىڭ گەۋدىسىگە تۈركىي قوۋملەر، ئەرەبلەر ۋە موڭغۇللارنىڭ ئوخشاشمىغان نىسبەتتىكى تەركىبلىرى قوشۇلغان.

«ئىران» سۆزى «ئاريانلار ماكانى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئىرانىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى «پارس» (Fars) ئۆلكىسى كېيىنچە ئىرانىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ قالغان. 1935 ـ يىلى «پارس»، «پېرسىيە» دېگەن دۆلەت نامى رەسمى «ئىران» دېگەن قەدىمكى نامىغا ئۆزگەرتىلدى①.

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ماتېرىياللارغا قارىغاندا ئىرانىدا قۇرۇلغان ئەڭ قەدىمكى مەملىكەت «ئەلەم» ئىدى. بۇ خانلىق مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى 2800 ـ يىللىرى ئەتراپىدا قۇرۇلغان. ئۇندىن كېيىن مىدىيە سۇلالىسى قۇرۇلغان②. لېكىن قەدىمكى ئىران تارىخىدا ئاخىمانىيلار (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 330 — 550)، ياكتېرىيە (مىلادىيە

① خې نەييىڭ تۈزگەن: «ئىران شېئىرىيىتىدىن تاللانمىلار»، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ بەت.
② ۋ. گى. ئاۋدىيېۋ: «قەدىمكى شەرق تارىخى»، 586 ـ بەت.

دىن بۇرۇنقى 224 — 247) ۋە ساسانىيلار (مىلادىيە 224 — 651) سۇلالىلىرىدىن ئىبارەت ئۇچ خاندانلىق ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ خانلىقلار ئىران ۋە تۈركىي مەنبەلىرىدە پىشدادىيلار، كەييانىيلار، ئاشخانىلار ۋە ساسانىيلار دەپ ئاتالدى①. ئىران تۆت ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان، ئىقلىمى ئىسسىق ۋە قۇرغاق رايون بولۇشىغا قارىماي، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى ۋە ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم جاي ئىدى. شۇڭا قەدىمدىن بۇيان، ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە، ئەرەبلەرنىڭ كېڭەيمىچىلىكىدە ۋە چىڭگىزخان ئىستېلالىرىدا زۆرۈر نىشانغا ئايلانغان. ئاخمانىيلار سۇلالىسى (غەربلىكلەر پېرسىيە ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتىغان) دەۋرىدە شاھىنشاھ كەيخىسراۋ (يۇنان مەنبەلىرىدىكى Curus) نىڭ زېمىنى شەرقتە سىند دەرياسىدىن غەربتە ئوتتۇرا دېڭىز ۋە مىسىرغىچە يېتىپ بارغان. دارا I دەۋرىدە ئىرانلىقلار قىزىل دېڭىزدىن نىل دەرياسىغا تۇتۇشىدىغان قانال قازغان. ھرودوتنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، يۇنان - پېرسىيە ئۇرۇشى پارتلىغاندا، پارسلار ئۇچىنچى قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشىدە 5 مىليوندىن ئارتۇق ئەسكەر، 1207 دانە جەڭ كېمىسى چىقارغان②. بۇنىڭدىن ئۆز دەۋرىدىكى پارسلارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە كۈچەيگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

مىلادىيە 651 - يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئەرەبلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز بولدى. ئارقىدىنلا ئەرەب قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئىستېلا قىلدى. نەتىجىدە ئەرەبىستاندىن پامىر ئېگىزلىكىگىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئىسلام مەدەنىيىتى شەكىللەندى. پارسلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ئەرەب ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە

---

① ئەلىشىر نەۋائى: «تارىخى مۇلكى ئەجەم»، «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى»، تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، XIV توم، 185 - بەت.

② جاڭ خۇڭنىيەن: «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1993 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 3 - بەت.

ده ناهايىتى مۇھىم رول ئويناىدى. X ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ قاراخانىيلار (870 — 1212)، غەزنەۋىيلەر (998 — 1186)، سالجۇقىيلار (1037 — 1194) قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر قۇرغان خانلىقلار ئاستا - ئاستا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىنى ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزدى. خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك: «ئىسلام خەلىپىلىكلىرىدىكى غەربتىن — گرېكلار ۋە يەھۇدىيلار مەدەنىيەتلىرىدىن ئۆگىنىش شەرقتىن ئۆگىنىشكە — قاراخانىيلار، غەزنەۋىيلەر ۋە سالجۇقىيلاردىن، جۈملىدىن ۋە ھىندىستاندىن ئۆگىنىشكە بۇرۇلدى، خەلىپىلىك تۈرك سەركەردىلىرى ۋە باخشى — زىيالىيلىرى قورشاۋىدا قالدى. خۇددى مەھمۇد قەشقەرى ئېيتقاندەك «قۇياش تۈركلەر بۇرجىدا، كۆتۈرۈلدى، «ئۇلارنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش پەرز» بولۇپ قالدى»①. بۇ خىل ھالەت تاكى ئەمىر تېمۇر ئىران ۋە كىچىك ئاسىيانى ئاخىرقى قېتىم ئىستىلا قىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى.

دېمەك، تارىختا تۈران ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى چوڭقۇر ۋە قويۇق بولغان. ئۇلار ئەدەبىيات - سەنئەت، فولكلور، ئېتنولوگىيە قاتارلىق ساھەلەردە ناھايىتى زور ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولغان. بۈگۈنكى كۈندە ھەتتا تارىمدىن پارس قولتۇقىغىچە بولغان رايوندىكى ئورتاقلىققا ئىگە مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ كىمدىن كىمگە ئۆتۈشكەنلىكىنى پەرق ئېتىشمۇ تەس بولۇپ قالدى. بۇ خىل ئەھۋال تىلدا تېخىمۇ روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. «ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىگە ئىران تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭمۇ مۇئەييەن تارىخىي تەسىرى بولغىنىدەك، ھەر قايسى ئىران سۇلالىرىغا ئۇيغۇر - تۈركىي تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭمۇ مۇئەييەن تارىخىي تەسىرى بولغان»②.

---

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 181 - بەت.
② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 7 - بەت.

ئىككىنچى دىئالوگ:
قۇياش ۋە چۆل قەسىدىسى

مەڭگۈلۈك، نۇرلۇق تۇلپاردەك يۈگۈرگەك قۇياش
ئۆز يورۇقلۇقى بىلەن قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ!...»①
— «ئاۋېستا، ياشت (94:30)»

«قۇياش نۇرى يېتىپ بارغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە قۇياش ئېپسانىلىرى مەۋجۇت.»②

— ئېدۋارد تەيلور

ئېھتىمال دۇنيادا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرى قۇياش ھەققىدە ئەڭ كۆپ تەپەككۇر قىلغان خەلقلەردىن ھېسابلانسا كېرەك. چۈنكى قۇياش ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان بىر مۇنچىلىك دىنلار — ئاتەشپەرەستلىك ۋە مانىخىزم ئەڭ ئالدى بىلەن ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولغانىدى. تارىم، ماۋارائۇننەھر ۋە ئىران چۆللۈكلىرىنىڭ ئاسمىنىدا پارلاپ تۇرغان قۇياش ئەلمىساقتىن بۇيان بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تەپەككۇرىنى غىدىقلاپ، ۋۇجۇدىدىكى ھېسسىيات كەپتىرىنىڭ قانىتىنى يېشىپ كەلدى.

شۇنىسى ئېنىقكى، قۇياش — ئىپتىدائىي ئىنسانلارنى ئەڭ كۆپ ھەيرەتتە قالدۇرغان جىسىم ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، قەدىمكى كىشىلەر ئاۋۋال قۇياشنى ئىلاھلاشتۇردى ۋە قۇياش ھەققىدە تۇرلۈك ـ تۈمەن ئېپسانىلەرنى توقۇشتى. بولۇپمۇ قۇياش نۇرى ئۇزاق-قىچە تەك چۈشمىدىغان، بۇلۇتسىز كۈنلىرى كۆپ بولىدىغان، ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل ـ يېغىنى ئاز، دەشت ـ چۆللىرى تونۇرەڭ قىزىدىغان ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا قۇياش ئېتىقادچىلىقى ناھايىتى

① «ئاۋېستا. ياشت»، شەرق نەشرىياتى، لوندون ئېنگلىزچە نەشرى، 30 ـ باب، 94 ـ مىسرا.
② ماكس مۇللېر (گېرمانىيە): «سېلىشتۇرما ئېپسانىشۇناسلىق»، شاڭخەي ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 1989 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 15 ـ بەت.

ئەۋج ئالغانىدى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى — ئاريانلارنىڭ قۇياشقا چوقۇنغانلىقى ھەققىدىكى تارىخىي ئۇچۇرلار زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. ھرودوت ماسساگېتلار ھەققىدە توختالغاندا، ئۇلارنىڭ گۈلخان يېقىپ ئوتنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ئونقا مېۋە تاشلاپ، مېۋە پۇراقلىرىدىن مەست بولۇپ، ناخشا ئوقۇپ، ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلىقىنى يازغان. سترابون: ماسساگېتلار قۇياشنى تەڭرى بىلىپ ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇنىڭغا ئاتاپ ئاتلارنى قۇربانلىق قىلىشىدۇ، دەپ قەيت قىلىدۇ①. ئاريانلار ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن جەنۇب تەرەپكە سۈرۈلگەندە قەدىمكى ھىندى ۋە ئىران تەۋەسىدىمۇ قۇياش ۋە ئوت (ئاتەش) قا تېۋىنىش ئېتىقادى ئەۋج ئالغان. قەدىمكى ئىرانغا قوشنا بولغان مىسوپوتامىيە ۋە مىسىرىدىمۇ قۇياش ئېتىقادى كەڭ قانات يايغان. قەدىمكى مىسىر فىرئەۋنى ئۆزىنى قۇياش ئىلاھى رانىڭ ئوغلى دەپ قارىغان ۋە قۇياشقا ئوخشاش ئەبەدىي نۇر چېچىپ تۇرۇشنى ئۈمىد قىلغان. مىسىر فىرئەۋنلىرى ھەتتا ئۆز قەبرىلىرىنىمۇ نىل دەرياسىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرغان. شۇڭا قەدىمكى مىسىرنىڭ «ئۆلۈكلەر مەكتۇبى» نامىلىق دەستۇرىدا مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ: «مەن — يورۇق دۇنيانىڭ خوجىسى، ھاياتلىقنىڭ ئەبەدىيلىك باھارى، ئالەمدىكى تۇنجى تۆرەلمە، كائىناتتىكى تۇنجى شەيئىي. مەن — ياش ھەم قېرىماس شاھزادە، مەن — قۇياش ئىلاھى رادىن تۇغۇلغان ئەبەدىيلىك ۋۇجۇد! . . .»② مىسوپوتامىيە ۋادىسىدىكى مۇنبەت زېمىندا پارلاق مەدەنىيەت يارانقان قەدىمكى سۈمېر — بابىللىقلار قۇياش ئىلاھى شاماش (Shemash) قا بولغان ئېتىقادىنى ئۆز ئىدىئولوگىيىلىرىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگىچە سىڭدۈرگەن. «گىلگامىش» ئېپوسىدا، گىلگامىش ئۆزىنى قۇياش ئىلاھىنىڭ ئەۋلادى

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 37 ـ بەت.
② «ئۆلۈكلەر مەكتۇبى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1957 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 14 ـ بەت.

دەپ قارىغان. قەدىمكى بابىللىقلار يەنە قۇياش ھەرىكىتىنىڭ قانۇنىيەت-
لىدىن پايدىلىنىپ بىر يىلنى 12 ئايغا، بىر كۈننى 12 سائەتكە
بۆلگەن. قۇياش كالېندارىنى ئىجاد قىلغان. «خامموراپى قانۇنى» دا:
«قانۇنلىرىم گويا قۇياش ئىلاھى شاماشتەك پۈتكۈل زېمىنغا نۇر يو-
رۇقلۇقىنى يەتكۈزگەي. . .»① دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ.

تاڭ دەۋرىدە دۇەن چېڭشى «شىياڭ زازۇ» نىڭ 1 ـ جىلد 4 ـ
بابى «يات ئەللەر مەنزىرىسى» دە تۈركلەر ھەققىدىكى مۇنداق بىر
ئەپسانىنى خاتىرىگە ئالغان: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى شېموشېلى
(射摩舍利) دەپ ئاتىلىدىغان دېڭىز ئىلاھى ئىدى. ئۇ، ئاشىر
غارىنىڭ غەربىي تەرىپىدە تۇراتتى. شېمو (射摩) نىڭ ئىلاھىي ئىقتى-
دارى بار ئىدى. دېڭىز ئىلاھىنىڭ قىزى ھەر كۈنى قۇياش ئولتۇرغا-
دا، ئاپئاق بۇغىنى مىنىپ شېمونى دېڭىزغا ئەكىرىپ كېتەتتى،
ئەتىسى قۇياش كۆتۈرۈلگەندە، دېڭىزدىن ئېلىپ چىقىپ قويىاتتى.
بۇنداق ئەھۋال نەچچە ئون يىل داۋاملاشتى. . .»②. كۆرۈپ تۇرۇپ-
تىمىزكى، ئاپئاق بۇغىنا مىنىپ قۇياش بىلەن تەڭ دېڭىزغا كىرىپ،
ئەتىسى قۇياش كۆتۈرۈلگەندە دېڭىزدىن چىقىدىغان شېمو ياكى شېمو-
شېلى ئەمەلىيەتتە قۇياش ئىلاھىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى ئىدى. بۇ،
قەدىمكى بابىللىقلار ئەپسانىسىدىكى ئوت ھارۇسىنى ھەيدەپ ھەر كۈنى
شەرقتىن غەربكە يۈرىدىغان قۇياش ئىلاھى شاماش ياكى شېماشقا
قانچىلىك ئوخشايدۇ ـ ھە؟ تەيلور، فرازېر قاتارلىق مەدەنىيەت ئىنـ
سانشۇناسلىقى ئىلمىنىڭ ئاساسچىلىرى قىلچىمۇ ئۆتۈشۈش ئىمكانـ
يىتى بولمىغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت جەھەتتە كىشىنى
ھەيران قالدۇرغىدەك دەرىجىدە بەزى ئوخشاشلىقلار بولىدىغانلىقىنى
تىلغا ئېلىشىدۇ. تەڭرىتاغ، ئالتاي ۋە تارىم ۋادىسىدىكى قىيا تاشلاردا

---

① «خامموراپى قانۇنى»، سودا نەشرىياتى، 1962 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 58 ـ بەت.

② بۇ ئەپسانە توغرىسىدا تاڭ دەۋرىدىكى دۇەن چېڭشى رەتلىگەن «شىياڭ زازۇ» 1 ـ جىلد، 4 ـ باب، «يات ئەللەر مەنزىرىسى» گە قارالسۇن.

قۇياشقا تېۋىنىشقا ئائىت ئېپتىدائىي سىزمىلار، كۆنچى دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى قۇياش شەكىللىك قەبرىلەر مەركىزىي ئاسىيا قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئاخىرقى قەدىمىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ساكلار، ھونلار ۋە تۈركىلەرگە ئائىت قەدىمكى مەنبەلەردە قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئىزچىللىرى تېخىمۇ روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھونلار تەزكىرىسى» دە: «ھون تەڭرىقۇتىنىڭ چېدىرى كۈن چىقىش تەرەپكە قارىتىلىپ تىكىلىدۇ. ئۇلار ئەتىگەندە ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان قۇياشقا، كەچتە ئايغا بەيئەت قىلىدۇ. ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەربىرىگە قاراپ ئىش تۇتىدۇ. ئاي تولغاندا ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. ئاي كەمتۈكلەشكەندە قوشۇن چېكىنىدۇرىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «جۇنامە. تۈركىلەر تەزكىرىسى» دە: «تۈركىلەر كۆك تەڭرىگە سېغىنىدۇ. كۈن چىقىشقا ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ. چېدىر ئىشىكىنى كۈن چىقىش تەرەپكە قارىتىپ ئاچىدۇ...» دەپ يېزىلغان.

دېمەك، شۇ نەرسە ئېنىقكى، قۇياش ئاسمان جىسىملىرى ئىچىدە تۇنجى بولۇپ ئىنسانلارنى تەپەككۇرغا مەجبۇر قىلغان جىسىم. خۇددى قەدىمكى تۈركىلەرنىڭ ئەپسانىلىرىدە تەسۋىرلەنگەندەك دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان قەدىمكى خەلقلەر روھ قۇياش پاتقاندا قۇياش بىلەن تەڭ دېگىزغا كىرىپ كېتىدۇ. ئەتىگەندە قۇياش كۆتۈرۈلگەندە دېگىزدىن چىقىدۇ، دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇلار قۇياشنىڭ چىقىشىنى تۇغۇلۇش ۋە ھاياتلىققا، قۇياشنىڭ پېتىشىنى ئۆلۈمگە سىمۋول قىلىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا: «يەر شارىدا باشقا ھەر قانداق بىر مەۋجۇدات قۇياشتىن بالدۇر بولمىسا كېرەك. قۇياش — ئالەمدىكى تۇنجى «تۇغۇم»، شۇنداقلا تۇنجى «ئۆلۈم» ئىدى»① شۇڭلاشقا قەدىمكى بابىللىقلارنىڭ «گىلگامېش»، پارسلارنىڭ «شاھنامە»، تۈركىي تىللىق

① لېپۇس: «شەيئىيلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى»، سىچۈەن مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 341 ـ بەت.

خەلقلەرنىڭ «ماناس» ، «ئوغۇزنامە» ، «ئالپامىش» قاتارلىق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ھايات - پائالىيىتى قۇياشنىڭ ھەركەتىگە تەتبىقلىنىپ يارىتىلغانىدى. قۇياشنىڭ چىقىشى — ئېپوس قەھرىمانلىرىنىڭ تۇغۇلۇشىغا؛ قۇياشنىڭ چىكتى چۈشتىكى تىكلەنگەن، قىزغان ۋاقتى — قەھرىماننىڭ ياشلىق دەۋرى، تويى، يىراقتا يۈرۈشلىرى ۋە ئالەمشۇمۇل غەلىبىلىرىگە؛ قۇياشنىڭ قىزغۇچ ئۇپۇق سىزىقى ئىچىدە پېتىشى — قەھرىماننىڭ ئۆلۈم پاجىئەسىگە سىمۋول قىلىنغان①. ئەپسانە — ئەندىزە نەزەريىيىلىرى مۇشۇ تۈردىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلارنى «قۇياش قەھرىمانلىرى» دەپ ئاتىدى②. قۇياش ھەركىتى ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىق تەقدىرىنى چۈشەندۈرۈش بىر خىل ئىلمىي چۈشەنچە بولمىسىمۇ، لېكىن ئاللىقاچان ھېس قىلىنغان تەبىئىي مۇقەررەرلىك ئارقىلىق تېخى ھېس قىلىنمىغان ئىجتىمائىي تۈرمۇش مۇقەررەرلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئىنسانلارنىڭ بىلىش تارىخىدىكى چوڭ سەكرەشتۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى ئىران چۆللۈكلىرىگىچە بولغان بىپايان زېمىندا قۇياش ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان ئوت — ئاتەشكە تېڭىنىش ئادەتلىرى ناھايىتى ئەۋج ئالغانىدى. شەرقىي ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن ئاتەشپەرەستلىك (زەردۇشتلۇق) ، مانىخىزم قاتارلىق دىنىي ئېتىقادلار ئۆز مەنىسى بىلەن قۇياش ئېتىقادچىلىقىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغانىدى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، زورا-ئاستېر دىنى مەيدانغا چىقىشتىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇياشقا سېغىنىش، ئوتقا سېغىنىش ئەنئەنىسى بولغان. . . زاراتاستېرنىزە-

---

① فرېي (ئامېرىكا) : «ئەپسانە ۋە ئەندىزە نەزەريىسى» — «تەنقىد ئوپېراتسىيىسى» ، نيۇ - يورك، ئېنگلىزچە نەشرى، 1971 - يىل، 113 - بەت.

② يې شۇشيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش» ، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى، 29 - بەت.

نىڭ ئەسلى ماكانى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىدىيىۋى بۇلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ يورۇقلۇق مەنبەيى — قۇياش بىلەن ئونقا بولغان ئەنئەنىۋى ئېتىقادى ئىدى. . . «ئاۋېستا» نىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان «گاتا» (Gatha) كىتابى باكتېرىيە — غەربىي تۇران تىلىدا يېزىلغان»①. بۇ ھەقتە ۋىللىئام مىككوۋېرن «. . . «ئاۋېستا» نىڭ تىلى قەدىمكى پېرسىيە تىلىغا ئوخشىمىغان. . . قەدىمكى باكتېرىيە تىلىدا يېزىلغان. . . ھەقىقەتەن «ئاۋېستا» دا غەربىي ئىران ئىنتايىن ئاز تىلغا ئېلىنغان. شەرقتىكى دەريا ۋە جايلار كۆپلەپ تىلغا ئېلىنغان» دەپ يازغان②. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى تاجىك تارىخچىسى غاپۇروۋ «تاجىكلار تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «. . . «ئاۋېستا» نىڭ 14 ـ بابى ھېسابلانغان «مېھرياشت» ناملىق مۇناجاتتا قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا روشەن سۈرەتلەنگەن: ئۇ يەرلەردە نۇرغۇن ئېگىز تاغلار بار، تاغلاردا ئوتلاقلار، سۇلۇقلار بار. چارۋا باقىدىغان مول يەم ـ خەشەكلەر بار. ئۇ يەرلەردە چوڭقۇر كۆللەر، كېمە قاتنايدىغان دەريالار بار. . . »③ دېگەن نەقىلنى كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، زەردۇشت دىنىنىڭ دەستۇرى — «ئاۋېستا» نىڭ شەكىللىنىشىگە ئوتتۇرا ـ مەركىزي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېپتىدائىي قۇياش ئىلاھىيەتچىلىكى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. زەردۇشتلۇقتىن تارتىپ مانى ئېتىقادىغىچە بولغان ئۇزاق جەريانىدا يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، پاكلىق بىلەن خۇنۇكلۇك، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوتتۇرىسىدىكى ئەبەدىيلىك كۈرەش ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى ۋە ئىجادىغا كۈچلۈك تەسىرلەرنى قالدۇردى. «ئاۋېستا» دىن تاكى يېقىنقى زامانىدىكى شائىرلار ئىجادىغا قەدەر، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئۇزاق يىللىرى مابەينىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ زەڭگەر ئاسمىنىدا ئېسىلىپ

---

① ② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 36 ـ، 37 ـ، 38 ـ بەتلەر.

③ غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، 52 ـ بەت.

تۇرغان قۇياش كلاسسكلار ئىجادىدا سانسىز قېتىم كۆيلەندى. ئەڭ گۈزەل نەرسىلەر — ھاياتلىق، مېھىر - مۇھەببەت، پاكلىق، گۈزەل جانان ۋە ئىشق قاتارلىقلار قۇياش ئارقىلىق سۈپەتلەندى. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «كۈن تەڭرىدە قۇت بولمىش. . . ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش، دېگەن قۇرلار ئارقىلىق تۈرك قاغانلىرى تەسۋىرلەندى. ئوتقا ھۆرمەت قىلىش، ئىسرىق سېلىش، ياغ پۈرتىش، قاپاق كۆيدۈرۈش، توي قىلغان قىزنى گۈلخان ئۈستىدىن ئۆتكۈزۈش، ئوت بىلەن ئۇچۇقداش، ئۆلۈم بولغان ئۆيدە چىراغ يېقىش قاتارلىق بىر قاتار ئادەتلەر تارىمدىن ئىران چۆللۈكلىرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى يېزا - قىشلاقلار ھاياتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى. «خارەزمدىكى قەدىمكى قەلئەلەر قېزىلغان چاغدا، ناھايىتى قەدىمكى «ئاتەشخانىلار» نىڭ قالدۇقلىرى تېپىلدى. بۇ يەردە مۇقەددەس ئوت (ئاتەش) قا تېۋىنغانلىقى مەلۇم. سترابون ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ماسساگېتلار «قۇياشنى خۇدا دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا ئاتاپ ئاتلارنى قۇربانلىق قىلىدۇ، دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنىسى خاراكتېرلىقكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى «خارەزىم» دېگەن ئەلنىڭ قەدىمكى نامى ئەسلىدە «قۇياشلىق يەر» (خۇار — قۇياش، زىم — يەر - ماكان) دېگەننى بىلدۇرەتتى»①.

دەرۋەقە، قۇياش خۇداسى مىترا ھەققىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىدە ھېلىھەم ساقلىنىپ كەلمەكتە. بەزى خەلقلەر ھەتتا قۇياش ئىلاھىنى خۇدانىڭ ۋەكىلى دەپ قارىغان. ئاسسۇرىيە تىلىدا قۇياشنىڭ نامى بولغان Shamash سۆزىنىڭ مەنىسى «تەڭرىنىڭ خىزمەتكارى» دېگەننى بىلدۈرىدىكەن②. «ئاۋېستا» دا ئۇچرايدىغان «مېھرياشت» (Mihr Yasht) تىكى Mihr سۆزى «دوستانە قۇياش» مەنىسىنى بىلدۈرىدىكەن③. ئوتتۇرا

---

① ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ: «قەدىمكى شەرق تارىخى»، 625 - بەت.
② ③ ماكس مۇللېر (گېرمانىيە): «سېلىشتۇرما ئەپسانىشۇناسلىق»، 10 - 14 - بەتلەر.

ئاسىيا ۋە ئىسران ئېگىزلىكىدە قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ شۇ دەرىجىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇشى ئۆزىگە خاس جۇغراپىيەۋى ۋە ئىقلىم شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. شۇنىسى ئايانكى، چۆل — تارىمدىن ئەرەب سەھرالىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ۋەتىنى. چۆل ئاسمىنىدا ئېسىلىپ تۇرغان قۇياش چۆل خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى بۇلىقى. قۇرغاق، ھۆل - يېغىنى ئاز، قۇياش نۇرىنىڭ تىك چۈشۈش ۋاقتى ئۇزاق بولغان ئىچكى ئاسىيادا ئادەم بىلەن قۇياش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىۋاستە ۋە داۋىملىق بولاتتى. ئۇزاق مۇددەتلىك چۆل ھاياتى ۋە قۇياشنىڭ تونۇردەك قىزىدۇرۇشى بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ قۇرغاق، ئەمما ئۆتكۈر؛ قاغجىرىغان ئەمما ھېسسىياتقا باي، ھېس - تۇيغۇلىرىنى نەپىس تىللار بىلەن ئىپادىلەشكە ماھىر بولۇشتەك خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن. خۇددى فىلىپ ھېتتى كۆرسەتىپ ئۆتكەندەك: «چۆل، خورما، تۆگە ۋە قۇم دانىچىلىرى قۇملۇق خەلقلىرىنىڭ ھاياتىنىڭ تۆت چوڭ مەزمۇنى ئىدى. بىز ئۇلارنىڭ بەدەن تۈزۈلۈشى ۋە پسىخىك قۇرۇلمىسىدىن چۆل كىشىلىرىگە خاس ئۇزۇلۇكسىزلىك، قۇرغاقلىق ۋە زېرىكەرلىكنى بايقايمىز...»① . تەكلىماكان چۆلىدىن قەدىم دېگىزغىچە سوزۇلغان ئۇزاق ئاسىيادا ئۇششاق بوستانلىق ۋە ھەيۋەتلىك تاغلار بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن تەكلىماكان قۇملۇقى، قۇربان تۇڭغۇت چۆلى، قەدىمقۇم چۆللىكى، ساري ئۆزەك دالىسى، قاراقۇم باياۋىنى، مازاندىران دەشتى، كەربالا ۋە ئەرەب چۆللۇكلىرىدىن ئىبارەت غايەت زور قۇملۇقلار بوزىرىپ ياتىدۇ. ئاۋرىل سېتىيەن دۇنيادىكى قۇملۇقلار ئىچىدە ئەڭ قورقۇنچلۇقى تەكلىماكان چۆلى دەپ ئېيتقان②. دەرۋەقە، تاغلىق يەر شەكلى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن، لېكىن چوڭ قۇملۇقلارنىڭ تەسىرى

① فىلىپ ھېتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 25 - بەت.
② گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 6 - بەت.

ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ چۈشىدۇ①. مانا مۇشۇ چوڭ قۇملۇقلار بىلەن ئۇششاق بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا لەۋلىرى قۇرىغان، ئەمما ھېسسىياتى قاينام تۇرغان ئاشۇ خەلقلەر يەھۇدىي، خرىستىئان، زاراتۇستىر، مانى، بۇددا ۋە ئىسلام دىنلىرىنى؛ مەزكۇر دىنلارنىڭ مۇقەددەس دەستۇرلىرى «زەبۇر»، «تەۋرات»، «ئىنجىل»، «ئاۋېستا» ۋە «قۇرئان» لارنى پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەنئۇيىتىگە تەقدىم قىلدى. مۇسا، ئەيسا، ساكيامونى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، زوراتۇستىر، مانى قاتارلىق دىنىي پېشۋالارنى؛ ئاتتىلا، باتۇر تەڭرىقۇت، چىڭگىزخان، ئەمىرتېمۇر، دارا قاتارلىق مەشھۇر جاھانگىرلارنى تارىخ سەھنىسىگە چىقاردى. نۇرغۇن ئىمپېرىيىلەر بۇ يەردە قۇرۇلۇپ، يەنە بۇ يەردە يىمىرىلدى. نۇرغۇن مىللەتلەر بۇ يەردە يوقىلىپ يەنە نۇرغۇن مىللەتلەر پەيدا بولدى.

قىسقىسى، ئۇزاق چۆللەر بىلەن قۇياشنىڭ ئاتەشتەك قىزدۇرۇشى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ يېراق تارىختىن بۇيانقى تەپەككۇر ئىقتىدارى ۋە ئىجادىي ئىلھامىغا سىرتقى غىدىقلىغۇچى بولدى. قۇياش رادىئاتسىيىسى بۇ خەلقلەرنىڭ شېئىرىي تۇيغۇسىنى ئۆزگىچە كۆتۇردى. چۆل ئۇلارغا چىدام ۋە روھىي چەكسىزلىك ئاتا قىلدى. ئىسكەندەردىن چىڭگىزخانغىچە بولغان ئۇزاق جەريانداغا ئىستېلاچىلارنىڭ سانسىز قېتىملىق يۈرۈشلىرى ئارقىسىدا شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى مۇشۇ بەلباغ ئارقىلىق ئۆزئارا ئالماشتى. «مىلادىيەدىن بۇرۇنقى VI ئەسىردە پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر ئۇچى گرېتسىيەگە، يەنە بىر ئۇچى ھىندىستانغا يېتىپ باردى. گرېكلار ئەڭ دەسلەپ پارسلاردىن ھىندىستانلىقلارنىڭ Indoi دېيىلىدىغانلىقىنى، ھىندىلار پارسلار ئارقىلىق گرېكلەرنىڭ Yona دېيىلىدىغانلىقىنى بىلگەن»②. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران شەرق بىلەن غەرب لىنىيىسىدىكى مەدەنىيەت ئۆتكۈزۈش كۆۋرۈكى بولۇپ قالغان.

---

① گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 6 ـ بەت.
② جىن كېمۇ: «ھىندى مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ماقالىلار توپلىمى»، 190 ـ بەت؛ جاك خوكىنېن: «پارس ئەدەبىيات تارىخى»، 1 ـ بەت.

ئۇچىنچى دىئالوگ:
جەڭگاھتىكى ئەفراسىياپ ۋە رۇستەم

ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ.
ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئۆچىن ئالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.

— مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»

«ئاۋېستا» دىن تاكى «شاھنامە» گىچە بولغان 15 ئەسىرگە يېقىن ئۇزاق جەريانىدا، ئىرانلىقلار تۈران خاقانى ئەفراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) نىڭ سەلبىي ئوبرازىنى سانسىز قېتىملار يارىتتى. «ئاۋېستا» دا ئەفراسىياپنىڭ سەلبىي ئوبرازى تۇنجى قېتىم يارىتىلىپ «بەتبەشىرە، ياۋۇز» كۆچلەرنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنسە؛ «قەھرىمان زەردىشت مەرسىيە» نامىلىق قەدىمكى ئېپوستا ئەفراسىياپ «ئارجاسىپ» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ، زەردۈشت دىنىنىڭ دۈشمىنى، تاجاۋۇزچى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. فىردەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «شاھنامە» دە بولسا، ئۇرۇشخۇمار، قارانىيەت، ئىرانلىقلارنى تىنماي پاراكەندە قىلغان تۈران شاھى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. لېكىن تولىمۇ ئەپسۇس، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەنبەلىرىدە ئۆز مىللىي قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى بىر قانچە جۈملە مەدھىيىسى بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بىر قانچە كۆپلىت مەرسىيە قوشاقلىرىدىن باشقا ھېچقانداق خاتىرە قالمىغان. تېخىمۇ ئېنىقراقىنى ئېيتقاندا، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانى بولغان ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدە بىزنىڭ كلاسسىكلىرىمىزنىڭ ئىجادىدا پارس مەنبەلىرىچىلىك مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان. ئەمەلىيەتتە، ئەفراسىياپنىڭ ئوبرازى يەنە راق تارىختىكى ئىران بىلەن تۈران ئۇرۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇھىم يىپ ئۇچى ھېسابلىنىدۇ.

ئالپ ئەرتۇڭا ياكى پارس مەنبەلىرىدىكى ئەفراسىياپ تارىختا ئۆتكەن رېئال شەخسمۇ؟ تۇران خاقانى بولغان ئەفراسىياپ نېمە ئۈچۈن ئىران خەلقلىرىنىڭ بەدئىي ئىجادىدا سەلبىي شەخس سۈپىتىدە قايتا ـ قايتا تىلغا ئېلىنىدۇ؟

نېگىزىدىن ئېيتقاندا، بۇ بىر مۇرەككەپ مەسىلە. ئىران مەنبەلىرىگە قارىغاندا ئەفراسىياپنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي سىماسى «ئاۋېستا» دا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭدىكى بىر بابتا مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ.

«پەم ـ پاراسەتلىك گوشتاسپ فارس دېگەن جايدا دەريا قىرغىقىغا چىقتى ۋە يۇز ئات، مىڭ كالا، بىر تۆمەن قوينى دەريا ئىلاھىغا قۇربانلىق قىلماقچى بولدى. ئۇ شۇ چاغدا دەريا ئىلاھىغا يالۋۇرۇپ مۇنداق خىتاب قىلدى: «پاك رەھىمدىل دەريا ئىلاھى! . . . رەزىلىكتە ئۆچىغا چىققان ھۇشاڭ بىلەن دېۋە كەبىي ئارجاسپنى يېڭىشىمگە مەدەت بەرگەيسەن. . . .»①.

ئۇندىن باشقا «ئاۋېستا»نىڭ يەنە بىر بابىدا مىللىي قەھرىمان زەردىشتنىڭ دەريا ئىلاھىغا قىلغان ئوخشاش خىتابى تەكرارلىنىدۇ ۋە «يالغانچى ئارجاسپ» دېگەن ئىسىم تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «ئارجاسپ» (Arjasp) ئەمەلىيەتتە كېيىنكى مەنبەلەردىكى «ئەفراسىياپ» ئوبرازىنىڭ ئىپتىدائىي ئۇلگىسىدۇر. ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «تارىخى مۇلكى ئەجەم» (ئىران پادىشاھلىرىنىڭ تارىخى) ناملىق ئەسىرىدە: «ئارجاسپ» بىنىي ئەفراسىياپكىم، تۈرك پادىشاھى ئەردى»②دەيدۇ. نەۋائى يەنە تەكىتلەپ مۇنداق يازىدۇ: «ئەفراسىياپ — ھۇشاڭ بىنىي تۇر بىنىي فېرىدون ئوغلىدۇر. ۋە بەزى ئالىملار نىسبەتىنى كەيۇرمارسگە يەتكۈزۈپتۈرلەر. ئەمما

---

① جاك خۇگنېەن: «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، 12 ـ بەت.
② نەۋائى: «تارىخى مۇلكى ئەجەم» — «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، 14 ـ توم، 195 ـ بەت.

ئالدىنقىسى دۇرۇستىراقدۇر. ئۇ ئىران مۇلكىنى ئانداق بۇزدىكى ئاز يەردە مەمۇرچىلىق قالدى، يىغاچلارنى كەستى، ئىمارەتنى يىقىتتى ۋە كارىزلار بىلەن بۇلاقلارنى كۆمدى. . . ئەفراسىياپ پادىشاھلىقى ئون ئىككى يىل ئەردى①. نەۋائى يەن مۇنۇ شېئىرىنى كەلتۈرىدۇ:

چۇ ئەفراسىياپ ئۆلدى ئالەم شاھى،
ئەمەس ئەردى ئىش سىرىنىڭ ئاگاھى.
جاھان مۇلكىن ئۆز مۇلكى قىلدى گۇمان،
ئانى ھەم ئارىدىن چىقاردى جاھان②.

دېمەك، نەۋائى قەلىمى ئاستىدىكى ئەفراسىياپنىڭ ئوبرازى پارس مەنبەلىرى (ئاساسلىقى «شاھنامە») دىن كەلگەن. نەۋائى ئىران تارىخىنى يېزىش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن تۈرك پادىشاھى ئەفراسىياپنى تىلغا ئالغان ۋە ئۇنى ئىرانغا قاتتىق سورۇقچىلىق سالغان سەلبىي شەخس سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن.

ئېھتىمال، مەيلى تۈركىي مەنبەلىرى بولسۇن، ياكى ئىران مەنبەلىرىدە بولسۇن، ئەفراسىياپ ئوبرازى ئەڭ كۆپ تەسۋىرلەنگەن ئەسەر ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (940 — 1020) نىڭ «شاھنامە» نامىلىق گىگانت ئەسىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئەسەرنىڭ ھەجمى جەمئىي 120 مىڭ مىسرادىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاپتور ئىراننىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرىدىن تاكى مىلادىيە 651 - يىلى ساسانىيلار سۇلالىسى ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يىمىرىلگەنگە قەدەر بولغان 4600 يىلدىن ئارتۇق جەريانىدىكى پادىشاھلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق تارىخىنى بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن. گەرچە فىردەۋسىدىن بۇرۇنلا ئىراندا بىر قانچىلىغان «شاھنامە» لەر مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتى فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىگە يېتەلمىگەنىدى. فىردەۋسى ئەسىرىدە نۇرغۇن

① ② نەۋائى: «تارىخى مۇلكى ئەجەم» — «ئون بەش تونلۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، XIV توم، 191 -، 195 - بەتلەر.

سۇزىتلار ئارقىلىق ئەفراسىياپقا كەلگەن سەھىپە ئاجراتتى. بولۇپمۇ ئەسەردىكى ئىران - تۇران ئۇرۇشىغا دائىر تۆت شەخسنىڭ پاجىئەسى — ھىلاج، سوقراب، سىياۋۇش ۋە ئىسفەندىيالارنىڭ پاجىئەسى تۇر، ھۇشاڭ ۋە ئەفراسىياپ قاتارلىق تۇران پادىشاھلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلار داۋامىدا يۈز بېرىدۇ. پۈتكۈل ئەسەردە سىياۋۇش پاجىئەسى ئەڭ يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. ئەفراسىياپنىڭ سەلبىي ئوبرازىمۇ ئىران قەھرىمانى سىياۋۇش بىلەن بولغان مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەر جەريانىدا يارىتىلىدۇ. گەرچە «شاھنامە» رېئال تارىخنىڭ ئۆزى بولمىسىمۇ، لېكىن ئىران ۋە تۇران تارىخىغا ئائىت نۇرغۇنلىغان خەلق ئەپسانە - رىۋايەتلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان ۋە ناھايىتى زور دەرىجىدە بەدىئىي پىششىقلاشتۇرۇلغان ئۆتكەن.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا «ئامۇ دەرياسى ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى يەنى پارس تىللىق خەلقلەر بىلەن تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى پاسىل بولغان»①. ئىراندىكى بەھىستۇن تاش پۈتۈكلىرىدە، ئىران پادىشاھى دارا I نىڭ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 517 - يىلى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ساكلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. دارا I دىن بۇرۇن ئىراننىڭ تۇنجى شاھىنشاھى كەيخىسراۋنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماسساگېت قەبىلىلىرى بىلەن بولغان قاتتىق جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەنلىكى مەلۇم. بېھىستۇن پۈتۈكلىرىدە دارانىڭ مۇنداق سۆزلىرى ئۇچرايدۇ: «شاھ دارا ئېيتۇركى، مەن ساكلار يۇرتىغا باستۇرۇپ باردىم؛ ئول ساكلار يۇرتى دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىدە بولۇپ، ئۇلار ئۇچلۇق چوققىلىق قالپاق كىيىپ يۈرىدىكەن. ئەلقىسسە، مەن دەريادىن كۆۋرۈك سېلىپ، شۇ كۆۋرۈك ئارقىلىق ساكلار يۇرتى ئىچكىرىسىگە كىردىم ۋە ئۇلارنى

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 241 - بەت.

يەر بىلەن يەكسان قىلدىم. ساكلارنىڭ باشلىقلىرىدىن بىر قانچىلىرىنى ئەسىر ئالدىم. پۈت ـ قوللىرىنى باغلاپ هوزۇرۇمغا كەلتۈردۇم. . . ئۆز خاهىشىم بويىچە ساكلار يۇرتىغا يېڭى باشلىق تەيىن قىلدىم. شۇندىن كېيىن، مەملىكەت مېنىڭ قولۇمغا ئۆتتى. . . »① . شۇنىڭ-دىن قارىغاندا، بىھىستۇن پۈتۈكلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «ساكلار يۇر-تىدىكى دەريا» دەل ئامۇ دەرياسىنىڭ ئۆزىدۇر. ئامۇ دەرياسىنى چېگرا قىلىپ ئىران تېررىتورىيىسىدىن ئايرىلىپ تۇرغان ساكلار يۇرتى تارىخىي مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان «تۇران» ، «تۇرانىيە» دەپ ئاتال-غان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدۇر. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مۇھىم بىر ئېتنىك تەركىبى بولغان ساكلار زامانىسىدىن باشلاپلا ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمسىز ئۇرۇشلار باشلانغان. «شاهنامە» دە تەسۋىر-لەنگەن ئىران ۋە تۇران ئۇرۇشى ئەمەلىيەتتە ئاشۇ ئۇزاق تارىختىكى ئۇرۇشلارنىڭ بەدىئىي ئىنكاسىدۇر. «شاهنامە» دە ئەفراسىياپ مۇن-داق دەيدۇ: «چىندىن ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان زېمىنلار مېنىڭ ئىلكىمىدىدۇر. ئامۇ دەرياسىنى پاسىل قىلغان سوغدىلار مېنىڭ قو-شۇنلىرىمنىڭ قولىدىدۇر. تۇران بىلەن ئىرانىنىڭ زىددىيىتى سېلىم بىلەن تۇران زامانىسىدىن باشلانغاندۇر. . . »② .

هرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە، ئىران شاهى كەيخىسراۋ بىلەن ماساگېتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنى تېما قىلغان «تۇمارس» ناملىق ئايال پادىشاه هەققىدىكى رىۋايەت خاتىرىلەنگەن. «بۇ رىۋايەت قاراقالپاقلار ئارىسىدا هېلىھەم ساقلانماقتا»③ . ئۇندىن باشقا گرېك تارىخچىسى پولىبىن (مىلادىيە II ئەسىر) نىڭ «هەربىي هېيلىلەر» ناملىق ئەسىرىدە، قەدىمكى ئىران كەييانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاهى دارا I نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى

① ③ ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ: «قەدىمكى شەرق تارىخى» ، 620 ـ ، 621 ـ ، 627 ـ بەتلەر.
② فىردەۋسى: «شاهنامە» ، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1991 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 362 ـ ، 363 ـ بەتلەر.

خەلق ھەربىر تىلىنى مەزمۇن قىلغان «شىراق» رىۋايىتى خاتىرىلەنگەن. قەدىمكى ئىرانلىقلار بىلەن ساك ۋە ماسساگېتلار ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمسىز ئۇرۇشلار كېيىنكى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىدە ئىران - تۇران ئۇرۇشلىرى، ئەفراسىياپ، رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە مول مەنبەلەرنى تەقدىم قىلغان. تۇران خاقانى ئەفراسىياپ (ئالپ ئەرتۇڭا) توغرىسىدا تۇركىي مەنبەلەردە قاراخانىيلار دەۋرىدىن ئاۋۋالقى ئاپتورلار ئىجادىدا ھېچقانداق مەلۇمات قالمىغان. پەقەت «تۇركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» تە ئاز - تولا مەلۇمات ساقلانغان. مەھمۇد قەشقەرى «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا بەزى سۆزلەرنى ئىزاھلاش ئېھتىياجى بىلەن ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) نىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ توقۇلغان مەرسىيە قوشاقلىرىدىن پارچىلار بېرىدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ قوشاقلارنى ئالپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى مۇكەممەل بىر ئېپوسنىڭ پارچىلىرى بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ①. بۇ قوشاقلاردىن ئىرانلىقلارنىڭ نەزىرىدە تاجاۋۇزچى ۋە سەلبىي شەخس سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) نىڭ تۇركىي خەلقلەر ئىجادىدا دانىشمەن پادىشاھ، ئۇلۇغ قەھرىمان سۈپىتىدە مەيدانغا چىققانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە چەكسىز قايغۇرۇپ مەرسىيە قوشاقلىرى توقۇلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان» دا يەنە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ بارلىق خاقانلىرى ئۆزى ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادى دەپ ھېسابلىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ②. شۇنداقلا يەنە ئەفراسىياپ (ئالپ ئەرتۇڭا) ھاۋاسى ناھايىتى ياخشى بولغان ئوردۇكەنت (قەشقەر) نىڭ ئۆزىنىڭ دائىمىي تۇرۇشلۇق شەھىرى قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ③.

---

① ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، 1 - كىتاب، 1 - قىسىم، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەركىزى، 1982 - يىل نەشرى، 161 - بەت.

② ③ ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۇسەيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى، 103 -، 106 - بەتلەر.

مەھمۇد قەشقەرى يەنە «بارچۇق — ئەفراسياپ قۇرغان بىر شەھەر، ئۇ يەردە بۇختۇ نەسسارنىڭ ئوغلى بەتزەن قامالغان»[1] دېگەن مەلۇماتنى بېرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە تۇران شاھى ئەفراسياپنى زېرەك سەركەردە، قابىل شاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ.

دېمەك، يۇقىرىقى مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان تۇران پادىشاھى ئەفراسياپ تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانى ئالپ ئەرتۇڭانىڭ ئىرانلاشقان ئىسمىدۇر. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە تىلغا ئېلىنغان تۇران شاھى ئەفراسياپنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار بىلەن تۈركىي خەلقلەر قەدىمكى ئەدەبىياتىدا ساقلانغان ئالپ ئەرتۇڭاغا دائىر قوشاقلار بۇ ئىككى ئىسىمنىڭ بىرلا شەخسنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا.

قەدىمكى ئىران ئەدەبىياتىدا رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەر كەڭ كۆلەمدە ساقلانغان. بۈگۈنكى كۈندە پارس قولتۇقىدىن تارىم ۋادىسىغىچە بولغان كەڭ رايونلاردىكى خەلقلەر ئارىسىدا رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەر كەڭ تارقالغان. ئىسلامىيەتتىن خېلى بۇرۇنقى زامانلاردىلا رۇستەم ھەققىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر ئىران خەلقى ئارىسىدا ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرگەن. «رۇستەم» سۆزى پەھلەۋى تىلى (ئوتتۇرا قەدىمكى زامان پارس تىلى) دا «روستاستاخماك» (Rostastahmak) ياكى «روستاستاخم» (Rostastahm) دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىسىم ئەڭ دەسلەپ ئارساك (باكتېرىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 247 ـ يىلىدىن مىلادىيە 226 ـ يىلىغىچە) خاندانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان «ئاسسۇرىيلار دەرىخى» ناملىق مەسەللەر توپلىمىدا ئۇچرايدۇ[2]. كېيىنچە زوراۋاستېر دىنىنىڭ يەنە بىر مۇھىم

---

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، I توم، 608 ـ بەت.

② «ئىران ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى»، 132 ـ بەت.

دەستۇرى «بەنداخىش» ، «يارالمىش خاتىرلىرى» دا يەنە تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىران تەنقىداتچىلىرىنىڭ بەزىلىرى رۇستەم ئارسالك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ساكىستان (شەرقىي ئىران) دا ئۆتكەن داڭلىق بىر بەگ بولۇشى مۇمكىن. كېيىنچە خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭغا دائىر رومانتىك رىۋايەتلەر تارقىلىشقا باشلىغان. ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بۇ رىۋايەتلەر شەرقىي ئىران رايونىدىن غەربتىكى ئىككى دەريا ۋادىلىرىغا تارقالغان دەپ قارايدۇ①.

فىردەۋسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ رىۋايەتلەر جۇغلىنىپ، بىر قانچىلىغان «شاھنامە» لەرنىڭ سۇژىتىغا ئۇلگە تەقدىم قىلدى. لېكىن رۇستەم ئوبرازى پەقەت فىردەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدىلا يۇكسەك بىر بەدىئىي ئوبرازغا ئايلاندى. فىردەۋسى «شاھنامە» دە رۇستەمنى ئاجايىپ قۇدرەتلىك مىللىي قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ، شەرق داستانچىلىقىنىڭ يۇكسەك ئۇلگىسىنى يارىتىدۇ. «شاھنامە» دە رۇستەم ئوبرازى سوقراب، سىياۋۇش ۋە ئىسفەندىيارلار پاجىئەسىگە يانداشقان ھالدا تراگېدىك زىددىيەتلەر ئىچىدە راۋاجلىنىدۇ ۋە ئەفراسىياپ بىلەن بولغان تىنىمسىز جەڭلەر داۋامىدا يارىتىلىدۇ.

فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىن كېيىن، رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئىران تەۋەسىدىن ھالقىپ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالدى. رۇستەم ئوبرازى ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا تارقىلىش جەريانىدا قەھرىمانلىقى ئۇستىگە ئېلاھلاشتۇرۇلدى، غايىۋىلەشتۇرۇلدى، كلاسسىكلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا قايتا ـ قايتا زىكرى قىلىنىپ، مەدداھ ـ ۋائىزلارنىڭ ئېغىزلىرىدا تەكرار ـ تەكرار ئېيتىلدى.

شۇنىسى قىزىقارلىقكى، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئومۇمىيۈزلۈك

---

① بەھورا سەفا (ئىران) : «ئىراندا ئېپوسچىلىق ئىجادىيىتى» — «ئىران ئەدەبىياتى ماقالىلار توپلىمى» ، 133 ـ ، 134 ـ بەتلەر.

ئىسلام ئېتىقادىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئىجادىدا يارانقان ۋە غايىۋىلەشتۈرگەن قەھرىمانلىرىنى ئاستا ـ ئاستا ئۇنتۇپ كېتىشتى. قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىن، ئالپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى رىۋايەت ـ قىسسىلەر قايتا تىلغا ئېلىنمىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا پارس قىسسىلىرىدىكى رۇستەم، جەمشىد، فېرىدون، سوقراب، سىياۋۇش، ئەردەشىر قاتارلىق قەھرىمانلار ئوبرازى ئالماشتى. غاپۇرۇف: «تاغلىق رايونلاردىكى تاجىكلار بىرەر ئىش باشلىغاندا «يا، پىرىم رۇستەمدىن مەدەت، دەپ باشلايدۇ. ئۇلار ئاسمانداكى ھەسەن ـ ھۈسەننى «رۇستەمنىڭ ئوقياسى، غا تەقلىد قىلىدۇ. كاماللىنى رۇستەم دەپ ئاتايدۇ»① دەيدۇ.

تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىمۇ رۇستەم، جەمشىدلەرنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە ئىلاھلاشتۇرىدىغان ئادەتلەر ۋە رىۋايەتلەر ھېلىھەم ساقلانماقتا. ئەپسۇسكى، بىز ئالپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) ھەققىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئازراق مەلۇماتتىن باشقا ھېچقانداق فولكلور خاراكتېرلىق ئۇچۇرغا ئىگە ئەمەسمىز.

تۆتىنچى دىئالوگ:
شەرقچە ئوتوپىيە — ئىسكەندەر سېپىلى

بىر كۈنى كېچىسى خەلىپە مەئمۇن چۈش كۆردى. چۈشىدە ئاپئاق يۈزلۈك، كۆك كۆزلۈك، پېشانىلىرى كەڭ، يۈرۈش ـ تۇرۇشى سىپايە بىر كىشى ئۇنىڭ كارىۋىتىنىڭ قېشىدا ئولتۇراتتى. خەلىپە ئېھتىرام بىلەن سورىدى: «سىز كىم؟»، مويسىپىت سۆيەت كىشى جاۋاب بەردى: «ئارىستوتېلمەن»، خەلىپە سورىدى: «ئېھە، دانىشمەن، سوئالىم بار، گۈزەللىك نېمىدە؟»، ئارىستوتېل جاۋاب بەردى: «گۈزەللىك ئەقىل ـ پاراسەتتە». خەلىپە سورىدى: «يەنىچۇ؟». ئارىستوتېل جاۋاب بەردى: «گۈزەللىك قانۇن ـ تۈزۈمدە».

① غاپۇرۇف: «تاجىكلار تارىخى»، 61 ـ بەت.

خەلىپە يەنە سورىدى: «يەنچۇ؟»، ئارىستوتېل جاۋاب بەردى: «گۈزەللىك ئاۋام خەلق ئىچىدە». خەلىپە يەنە سورىدى: «يەنچۇ؟». ئارىستوتېل ئاستا باش چايقىدى: «بەس، ئەمدى كۆپايە»①.

— ئىبىن نەدىم: «كىتاب»

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئالېكساندر ماكېدونىسكىي دېگەن بۇ نام ياۋروپالىقلارغا قانچىلىك تونۇش بولسا، ئىسكەندەر زۇلقەرنەين دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا شۇنچىلىك تونۇشتۇر. ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشىدىن كېيىن، ئىران چۆل-لۈكلىرىدىن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا؛ ھىندىقۇش تاغلىرى شۇنىڭدەك تاكى ھىندى دەريالىرى ۋادىسىغا قەدەر بولغان ئۇزاق ئاسىيادا «قوش مۈڭگۈزلۈك ئىسكەندەر» ھەققىدە تالاي رىۋايەتلەر توقۇلدى. ئۇنىڭ ئاسىياغا قىلغان ئىستېلاچىلىق يۈرۈشلىرى داۋامىدا كەلتۈرگەن سو-رۇقچىلىقلىرى ئاستا ـ ئاستا ئۇنتۇلۇپ كەتتى. مىلادىيە Ⅶ ئەسىردە ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى — «قۇرئان» دا ئىسكەندەر زۇل-قەرنەين نامىنىڭ قايتا زىكرى قىلىنىشى ۋە ئۇ ھەقتىكى رىۋايەتنىڭ تىلغا ئېلىنىشى، ئىسكەندەرنىڭ پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىدا ئادىل پادىشاھ سۈپىتىدە غايىۋىلەشتۈرۈلۈشىگە ئاساسلىق مەنبە بول-دى. شۇندىن باشلاپ قانچىلىغان شەرق كلاسسىكلىرى ئىسكەندەر ھەققىدە ئاجايىپ ـ غارايىپ قىسسىلەرنى يېزىپ چىقىشتى. ئادىل پادىشاھ، ھەققانىي ھۆكۈمرانلارنىڭ غايىۋى مىزانى ئىسكەندەر ئوبرا-زىدا ئىپادىلىنىدىغان بولدى. ئېھتىمال، شەرق دۇنياسىغا تونۇلغان جاھانگىرلار ئىچىدە بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئىسكەندەرچىلىك مەدھىيىلەن-گەن شەخس بولمىسا كېرەك. ئىسكەندەرگە ئوتتۇرا ئەسىر خرىستى-ئان ياۋروپاسى بېرەلمىگەن شان ـ شۆھرەتنى ئوتتۇرا ئەسىر مۇسۇل-

① سەي ژېيلىياڭ تۈزگەن: «گۈللەنگەن ئابباسىيلار مەدەنىيىتى»، شاڭخەي چەت ئەل تىلى مائارىپى نەشرىياتى، 1997 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 33 ـ بەت.

مان شەرقى بەرگەنىدى. قىسقىسى، نىزامىدىن نەۋائىغىچە، «قۇر-ئان» قىسسىلىرىدىن مەددىاھلارنىڭ ئېغىزلىرىغىچە بولغان بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئىسكەندەر شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى بولۇپ قالدى.

ئىسكەندەرنىڭ مۇسۇلمان دۇنياسىدا شۇنچىلىك دەرىجىدە غايە-ۋىيلەشتۇرۇلۇشىنىڭ سىرى نېمە؟ ماكېدونىيەدىن قىلىچ ئوينىتىپ كەلگەن بىر ئىستېلاچى قانداقلارچە شەرق ئوتوپىزمىنىڭ سىمبولۇپ قالدى؟

ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى قەدىمكى ياۋروپاغا شەرق-نىڭ تۇنجى دەرۋازىسىنى ئاچقانىدى. شۇندىن باشلاپ شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى ئىسكەندەر ئىستېلا قىلغان چەكسىز ئۇزاق زېمىنىدا بويلاپ، ئۇزاقارا كەڭ كۆلەملىك ئۆتۈشۈش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. ئۇز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئىرانىنىڭ ئومۇرنقىسى هېسابلانغان باكتېرىيە مەشرىق بىلەن مەغرىبتىن كېلىدىغان ئۇچۇرلارنىڭ تۇغۇنىگە ئايلاندى. خۇددى دراپېر ئېيتقاندەك: «ئەگەر ياۋروپا ئىدىيىلىرى باكتېرىيە ئارقىلىق يىراق شەرققە تارقالغان دەيدىكەنمىز. ئوخشاشلا ئاسىيا چۈشەنچىلىرىمۇ ئاشۇ قانال ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغان»①. گەرچە، ئىسكەندەرنىڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشى شۇنچىلىك تاسادىپىي باشلىنىپ، شۇنچىلىك تېز ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ياۋروپاغا سىرلىق تىلسىم هېسابلانغان شەرقنى تۇنجى قېتىم تونۇتقان شەخس ئىدى. شەرق دۇنياسىمۇ ئوخشاشلا ئىسكەندەر ئىستې-لاسى جەريانىدا ياۋروپا هەققىدىكى تۇنجى كەڭ كۆلەملىك ئۇچۇرغا ئېرىشكەنىدى. شۇڭلاشقا ئىسكەندەر يۈرۈشلىرى شەرق خەلقلىرىگە مۆلچەرلىگۈسىز چوڭقۇر تەسىراتلارنى قالدۇردى.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى V ئەسىردىن باشلاپ ماكېدونىيىنىڭ گېرېتسىيىدىكى تەسىرى كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. مىلادىيەدىن بۇ-

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 52 ـ بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

رؤنقى Ⅳ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ماكېدونىيە زور دەرىجىدە كۈچىيىپ، سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرى ئېلىپ بېرىشقا تەييارلاندى. دەل شۇ چاغدا ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان ياش ئالېكساندر ماكېدون تەختىگە چىقتى. ئۇ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 336 ـ يىلىدىن باشلاپ شەرققە قارىتا كەڭ كۆلەملىك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى قوزغىدى. شۇ دەۋردە شەرقتە ئىران ئاخمانىيلار سۇلالىسى (پېرسىيە ئىمپېرىيىسى) ئەڭ كۈچلۈك خاندانلىق ئىدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 331 — 334 ـ يىللىرى ئالېكساندر پارس قوشۇنلىرىنى بىر قانچە قېتىم قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئاخمانىيلار سۇلالىسى ئاخىرقى ھېسابتا پۈت تىرەپ تۇرالمىدى. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 330 ـ يىلى ئاخمانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى دارا Ⅲ ئوردىنى تاشلاپ شەرققە قاچتى ۋە يېرىم يولدا بىر ھەربىي سەركەردىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇندىن باشلاپ ئالېكساندر كاسپىي دېڭىزىنى بويلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلدى. لېكىن ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار، ساكلار ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. گرېك قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى تولۇق ئىستېلا قىلغىچە زور دەرىجىدە ھالسىرىدى. نەتىجىدە ئاخىرقى نىشانىنى ھىندىستانغا قارىتىپ گرېك ـ ماكېدون قوشۇنلىرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 323 ـ يىلى ئالېكساندر كېسەل بولۇپ قازا تاپقاندىن كېيىن، قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قېپقالدى. بىر قىسمى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ ياۋروپاغا قايتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران تەۋەسىدە سەلۈكلەر، پارفىيە، گرېك، ماكېدونىيە قاتارلىق شەرقچە تۇس ئالغان خاندانلىقلار قۇرۇلدى ۋە بىر قانچە ئەسىر داۋاملاشقان ئوتتۇرا ئاسىيا ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى. «گرېك ـ ماكېدونىيىلىكلەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى گەرچە ئىلگىرىكى ئاريان ـ سىكىف ـ تۇران كارۋان يولى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئۇ تەدرىجىي مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ شەكىللىنىشىگە

شىگە ھەسسە قوشتى. . . يىپەك يولى قەدىمكى زاماندىن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئەسىرگىچە داۋاملىق راۋاجلاندى. گرېك ـ رىم، بۇددا ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى دەۋرىدە داۋاملىق يېڭى مەزمۇنلار بىلەن رونىق تاپتى. بۇ جەريانداً ئېللىنىزملىق مەدەنىيەت ئوخشىمىغان دەۋرلەردە يەنىلا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلدى»①.

ئالېكساندر ماكېدونىسكىي ئاران 33 يىل ياشىدى. قىسقىغىنە 12 يىل ئىچىدە ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ بالقاندىن پەنجاپقىچە بولغان بىپايان تېررىتورىيىنى ئىستىلا قىلدى ۋە غەرب بىلەن شەرقنى تۇنجى قېتىم تۇتاشتۇردى. ئۇزاق ئاسىيانىڭ دەشت ـ باياۋانلىرىدا ئالېكساندرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان قانچىلىغان شەھەرلەر بىنا قىلىندى. پەقەت ئۆز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىلا ياكتېرىيە بىلەن سوغدىيانانى تايانچ قىلغان ئالېكساندر نامىدىكى 8 ـ 10غىچە شەھەر بەرپا قىلىنغان. بۇلاردىن ھىرات قېشىدىكى ئالېكساندرىيە، قەندىھاردىكى ئالېكساندرىيە، ھىندىقۇش تېغى ئېتىكىدىكى ئالېكساندرىيە، كافكازدىكى ئالېكساندرىيە، ئامۇ دەرياسى بويىدىكى ئالېكساندرىيە، باكتېرىيە ئەتراپىدىكى ئالېكساندرىيە ۋە مەرغىيانادىكى ئالېكساندرىيە قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن②. ھەتتا بىر قىسىم شەرق ئالىملىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم قەدىمكى مىللەت نامىلىرىنى ئالېكساندر بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن «تۈركىي تىلىلار دىۋانى» دا «ئۇيغۇر» نامىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «ئۇيغۇر، بىر ئەلنىڭ نامى. . . زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۇتۇ مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. بۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتاسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەين

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 54 ـ، 56 ـ بەتلەر.
② گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 38 ـ، 39 ـ بەتلەر؛ غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 106 ـ، 107 ـ بەتلەر.

بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە ‹ئىنان خۇزخۇرەند — بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن. بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ› دەپتۇ. شۇندىن باشلاپ بۇ ئەل ‹خۇزخۇر› دەپ ئاتىلىپتۇ ۋە ئاستا ـ ئاستا ‹ئۇيغۇر› سۆزىگە ئۆزگىرىپتۇ»①. ئۇنىڭدىن باشقا مەھمۇد قەشقەرى يەنە ئالېكساندرغا باغلىق بولغان يەنە بىر مۇنچە نامىلارنى تىلغا ئالىدۇ: «بىر تۈرك ئەسكىرى ئىسكەندەرنىڭ بىر ئەسكىرىنى قىلىچ بىلەن چاپقاندا، ئۇنىڭ تورۇسىمۇ چېپىلىپ كەتكەن، تورۇدىكى ئالتۇنى چېچىلىپ قانغا مىلەنگەن. بۇ جايىنى شۇندىن كېيىن ‹ئالتۇن قان› دەپ ئاتاپ كەلگەن»②. «ئەتىياز پەسلىدە تۈرك يېرىدە يامغۇر يېغىپ پاتقاقچىلىق بولغاندا ئىسكەندەر: ‹ئىنچى گىل ئەست؟› دەپ سوراپتۇ. بۇ سۆزىنىڭ مەنىسى، بۇ قانداق پاتقاقچىلىق؟ دېگەندىن ئىبارەت ئىكەن. بۇ سۆزدىن ‹چىگىل› سۆزى تۇغۇلۇپ قەبىلە ھەم يەر نامىنى بىلدۇرىدىغان بولۇپتۇ»③.

دېمەك، ئالېكساندر ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا خېلى ئۇزاق زامانلارغىچە، ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن ئىسكەندەر ئوبرازى زور دەرىجىدە غايىۋىيلەشتۇرۇلدى. ئىسلامىيەت دەۋرى باشلانغاندىن كېيىن، زۇلقەرنەين ھەققىدىكى قىسسىلەرنىڭ «قۇرئان» سۈرىلىرىگە كىرىپ كېلىشى، ئۇنىڭ ئوبرازىنىڭ پۈتكۈل مۇسۇلمان شەرقىدە غايىۋىي پادىشاھ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشىگە ئاساس يارىتتى. ئېھتىمال، نىزامىغىچە بولغان ئۇزاق جەريانىدا ئىسكەندەرگە ئائىت تالاي قىسسىلەر توقۇلغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن يۇكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن غايىۋىيلەشتۇرۇلگەن ئىسكەندەر ئوبرازىدا تۇنجى قېتىم شەرقچە ئوتوپىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان كىشى نىزامى گەنجەۋى (1114 — 1209) دۇر.

---

① ② ③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، I توم، 135 ـ، 151 ـ، 152 ـ بەتلەر.

نىزامى شەرق خەلقلىرىگە كەڭ تارقالغان خەلق رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن بەش داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان «خەمسە» سىنى يېزىپ چىقتى ۋە شەرق ئەدەبىياتى جۈملىدىن پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدىكى «خەمسىچىلىك ھادىسىسى» گە بايراقدار سۈپىتىدە يول ئاچتى. نىزامى «خەمسە» سىنىڭ ئاخىرقىسى، يەنى «بەھشىچىسى — «ئىسكەندەرنامە» ئىدى. «نىزامى بۇ داستاننى ھاياتىنىڭ ئاساسىي مەھسۇلى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن»①.

ئالېكساندر ماكېدونىسكىي ھەققىدە ئۇنىڭ يۇرۇشلىرىگە قاتناشقان پتولېمېي، ئارستوبان، كاللىسفېنلار؛ ئېللىنىزم دەۋرىدە ئاندىكلىد ئافىنىسكىي، نىمفىس ھېراكلېيسكىيلار؛ رىم دەۋرىدە كلاۋدي ئارىرئان، پلوتارخ، لۇكىئان، كۇرسىي رۇف، دىئادارلار تەرىپىدىن تارىخىي، بىئوگرافىك، جۇغراپىيىلىك ۋە بەدىئىي ئەسەرلەر يارىتىلغان. شەرقتە نىزامىغىچە ياشىغان تەبەرى، بەيھەقى، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، بېرۇنى قاتارلىق مۇئەللىپلەر ئۆز ئەسەرلىرىدە ئالېكساندرغا تالاي سەھىپىلەرنى ئاجراتتى②.

نىزامى «ئىسكەندەرنامە» نى يېزىشتا تارىخىي يازما مەنبەلەر بىلەن خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەرگە تەڭلا مۇراجىئەت قىلدى. ئۇنى قىزىقتۇرغىنى ئىسكەندەرنىڭ سىياسىي تارىخى ئەمەس، بەلكى غايىۋىلىشكەن ئىسكەندەر ئوبرازىدا ئەكس ئېتىدىغان غايىۋى جەمئىيەت ئىدى. «ئىسكەندەرنامە» ئىككى قىسىمغا — «شەرەپنامە» ۋە «ئىقبالنامە» گە بۆلۈنگەن بولۇپ، ئالدىنقى قىسىمدا، ئىسكەندەر يىراقلارغا يۈرۈش قىلغان بىر جاھانگىر ئەمەس، بەلكى مىسىردىن ھىندىستانغىچە بولغان شەرق ئەللىرىنى زۇلۇمدىن، ئۇرۇش - ماجىرالاردىن خالاس قىلغۇچى، ئادالەتنى ياقلاپ خەلقنە ئاسايىشلىق بەرگۈچى شاھ

① ② «نىزامى خەمسىسىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر»، كىرىش سۆز قىسمى، ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى، «پەن» نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 8 - بەتكە قارالسۇن.

سۈپتىدە تەسۋىرلىنىدۇ.

«ئىسكەندەرنامە» نىڭ ئىككىنچى قىسمى — «ئىقبالنامە» دە شائىر نىزامىنىڭ غايىۋى تەسەۋۋۇرى تولۇق ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئىسكەندەر ۋەتىنى رۇمغا قايتىدۇ ۋە ئىران، ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلگەن كىتابلارنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئۆز ئوردىسىغا ئالىمىستوتېل، سوقرات، ئەپلاتون، ۋەلىس، ھەرمىس قاتارلىق ئالىملارنى توپلاپ ئىلمىي سۆھبەتلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. ئاندىن ئىسكەندەر يۈز مىڭ لەشكەر توپلاپ، يىراققا يۈرۈش قىلىدۇ. ھەر تەرەپتىكى ئەللەرگە بارىدۇ. يەجۈج ـ مەجۈجىلەرنىڭ يولىنى توسۇغۇچى «سەددە» (تام) قۇرىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئىسكەندەر گۈللەپ ـ ياشنىغان، باي ـ كەمبەغىلى بولمىغان، زۇلۇمدىن خالىي، ئادالەت ياقلانغان، ھەممە بەختىيار ياشايدىغان بىر مەملىكەتكە كېلىدۇ. بۇ يەردە كېسەللىك ۋە ئازاب ـ ئوقۇبەت بولمايدۇ. كىشىلەر پەقەت قېرىلىق يەتكەندە ئاندىن ئۆلىدۇ... ئىسكەندەر ئاخىرى بەختىيار بىر جەمئىيەتنى تاپىدۇ ۋە قايتىشىدا شەھرىزۇردا ۋاپات بولىدۇ...

دېمەك، نىزامىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر شەرقچە ئوتتوپىينىڭ مەنزىرىسىنى يارىتىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» تە يارانقان «ئادالەت، قانۇن ۋە بىلىم ئارقىلىق دۆلەت ئىدارە قىلىنىدىغان» غايىۋى جەمئىيىتى نىزامى ئىجادىدا ئىسكەندەر ئوبرازىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، نىزامىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ ۋەكىلى بولغان ئىسكەندەر مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 323 — 334 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا شەرقتە قىلىچ ئوينىتىپ كەلگەن ئالېكساندر ماكېدونىسكىيىدىن تۈپتىن پەرقلىنەتتى. ئۇ، غايىۋىيلەشتۇرۇلگەن ئىسكەندەر ئوبرازى ئارقىلىق شەرق ئوتوپىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىدىئال ھاكىم، پەيلاسوپ شاھ ۋە ئاسايىشلىق ئەلگە باش بولغۇچى دانىشمەن پادىشاھ سىماسىنى يارانقاندى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نىزامى گەنجە-

ژی، ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى ۋە ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلار يارانقان شەرقچە ئوتوپىيە، خرىستىئان ياۋروپاسى ئويغانغاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن كامپانىللانىڭ «قۇياش شەھىرى»، توماس مورنىڭ «ئوتوپىزم»، سېنسىمۇن، فۇرىي، ئوۋېن قاتارلىقلارنىڭ «خىيالىي سوتسىيالىزم» قاتارلىق غەربچە ئوتوپىيىسىدىن كۆپ بالدۇر ئىدى. شۇڭا شەرقشۇناس ئالىم ئاكادېمىك ئى. ئا. ئورېبېلى: «نىزامى ئالېكساندر ھەققىدىكى داستانغا ئېپىزوت سۈپىتىدە ئاجايىپ ئوتوپىك جەمئىيەت تەسۋىرىنى كىرگۈزدى ۋە توماس مور، كامپانىللا غايىلىرىدىن بىر قانچە ئەسىر بالدۇر ئېيتتى»① دەيدۇ.

نىزامىدىن كېيىن، شەرقچە ئوتوپىيىنىڭ راۋاجى ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى (1253 — 1325) نىڭ «خەمسە» سىگە كىرگۈزۈلگەن «ئىسكەندەر ئەينەكى» دا يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. لېكىن ئۇنى ھەقىقىي مۇكەممەللىككە يەتكۈزگەن شەخس تۈركىي خەلقلەرنىڭ XV ئەسىردىكى بۈيۈك شائىرى، مۇتەپەككۇرى ئەلىشىر نەۋائى ئىدى.

نەۋائى «سەددىي ئىسكەندەر» نى يېزىشتا نىزامىدىن بۇيانقى شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى، ئىران تارىخىنى ۋە خەلق ئىچىدە تارقالىپ يۈرگەن ئىسكەندەرگە ئائىت قىسسىلەرنى تېرىشىپ ئۆگەندى ۋە ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ بولغان ئوتوپىك جەمئىيەتنىڭ كارتىنىسىنى سىزىپ چىقماقچى بولدى. نەۋائى ياراتماقچى بولغان غايىۋى جەمئىيەت، ئىران بايۋانلىرىدىن تارىم چوڭقۇرلۇقلىرىغىچە بولغان تېررىتورىيىدىكى خەلقلەر ئىنتىلىۋاتقان شەرقچە ئوتوپىيە ئىدى. . . داستاندا تەسۋىرلىنىشىچە، پادىشاھ ئىسكەندەر بىر يۈرت ياكى بىرەر مىللەتنىڭ ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل يەر يۈزىنىڭ پادىشاھى ئىدى. ئۇ ئىستېلاچىلىق ۋە مۇستەبىتلىكنى ئەمەس، بەلكى بىلىم، ئادالەت ۋە قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان، تىنچ ۋە ئاسايىشلىق ھۆكۈم

① ئى. ئا. ئورېبېلى: «ئەرمىنىيىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتى تارىخى»، موسكۋا پەن نەشرىياتى، 1968 ـ يىل، رۇسچە نەشرى، I توم، 274 ـ بەت.

سۇرگەن، خەلق بايلىقلار بىر غايىۋى جەمئىيەتنى ئىزدىگۈچى ھۆكۈم-
ران ئىدى. ئۇ، قىرغىزلار دېگەن جايغا سورۇقچۇلۇق كەلتۈرۈۋاتقان
يەجۇج ـ مەجۇجلەردىن مۇداپىئە كۆرۈپ، خەلقنى تىنچ ھايات قىلىش-
تۇرۇش ئۈچۈن، نۇرغۇن قەبىلە ۋە تائىپىلەردىن مىڭلىغان ئۇستىلار-
نى تەكلىپ قىلىپ، غايەت زور سېپىل سالدۇرىدۇ:

كى نەچچە مىڭ ئۇستادۇ سەنئەتكارى،
تامام ئەتتىلەر سەددىي ئىسكەندەرى.

دەرۋەقە، يەجۇج ـ مەجۇجلەردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن سې-
لىنغان بۇ غايەت زور سېپىل ئۆز مەنىسى بىلەن شەرقچە غايىۋى
جەمئىيەتنىڭ سىمۋولى بولغان — ئىسكەندەر سېپىلى ئىدى. خۇددى
نەۋائى «تارىخى مۇلكى ئەجەم» ناملىق تارىخىي ئەسىرىدە ئېيتقاندەك،
ئىسكەندەر ئىسلام ـ مەرىپەتنى سۆيىدىغان، ئادالەتلىك پادىشاھ ئوبرا-
زىدا پۈتكۈل شەرققە تونۇلغانىدى: «. . . ھەر تەقدىر بىلەن ئىسكەن-
دەر پادىشاھى ئەردىكىم، ئاندىن بۇرۇنقى ۋە سوڭغى سەلاتىن بۇگۈنگە-
چە ئول قىلغان ئىشنى قىلمادىلەر. ھەم ھەكىم ئەردى، ھەم ۋالىي.
بەزى ئانىڭغە نۇبۇۋۋەت ئۇستادى ھەم قىلىپتۇرلەر. تۆرت يۈز ھەكىم
ئانىڭ خىزمەتىدە ئەردىلەر. ئەفلاتون ئىلاھىي باشلىغ ۋە ئەرەستۇدەك
ۋەزىرى بار ئەردى. سېكىز مىڭ شاھ ۋە شاھزادە خىزمەتىنى قىلۇر
ئەردىلەر. . . »①.

دېمەك، نەۋائى قەلىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئەسىردىكى
ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تەلپۈنگەن غايىۋى جەمئىيەتنىڭ
مۇجەسسىمى ئىدى. شۇندىن ئېتىبارەن ئىسكەندەر سېپىلىدا ئىپادە
قىلىنغان شەرقچە ئوتوپىيە ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىنكى ئىنسانە-
يەت تەپەككۇرى ئىنقىلابىغىمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتتى.

---

① «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، XIV توم، 202 ـ بەت.

بەشىنچى دىئالوگ:
شەرقچە تراگىدىيە — ئاشىق ـ مەشۇقلار قىسسىلىرى

خىسراۋ: نىدۇر ساڭا ئالەمدە پىشە؟
پەرھاد: ئىشق ئىچرە مەجنۇنلۇق ھەمىشە.
خىسراۋ: جانىڭغە بۇ ئىشدىن ئەلەم بار،
پەرھاد: ئىشق ئىچرە جاندىن كىمگە غەم بار؟
— نەۋائى: «پەرھاد ـ شىرىن»

ئىنسان سەنئەتنى ياراتتى. سەنئەت ئۆز نۆۋىتىدە ئىنسانىنى مەڭگۈلۈك مەقسەت قىلدى. ئىنسان يارىتىلغان ئاشۇ يىراق نۇرلۇق سەھەردىن باشلاپ ئۇلارنىڭ سەنئىتىمۇ پەيدا بولغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مۇھەببەت بولغانلىقى ئۈچۈنلا سەنئەتمۇ پۈتمەس ـ تۈگىمەس يوشۇرۇن ئېنېرگىيىگە ئىگە بولغان. ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانا «چەكلەنگەن مېۋە» نى يەپ ئۆز يالىڭاچلىقلىرىدىن ئۇيالغىنىدا، جەننەتتىن ھەيدىلىپ زېمىندىن ئىللىق توپا ھىدىنى تۇنجى قېتىم پۇرىغىنىدا، ئەنجۇر ياپراقلىرى بىلەن ئۇياتلىق يەرلىرىنى توسۇشقا باشلىغىنىدا، رەڭدار ئۈپۈقنى كۆرۈپ، زۇمرەتتەك كۆكۈش دېڭىزنىڭ تىنىقىنى ئاڭلىغىنىدا، ئۇلارنىڭ قەلبىدە مۇھەببەت ئويغانغان. . . شۇندىن باشلاپ سەنئەت مۇھەببەت بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتتى.

دەرۋەقە، مۇھەببەت — ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ مەڭگۈلۈك تېمىسى. ئەلمىساقتىن بۇيان سەنئەت ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىدىن باشلانغان ئىشق ـ مۇھەببەتنى كۈيلەپ كەلدى. بولۇپمۇ شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن داستانچىلىق ژانىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر. شۇنىسى ئېنىقكى، شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ قەلىمىدە يۈكسەك بەدىئىي كامالەتكە يەتكەن ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدىكى داستانلار يازما ئەدەبىياتقا كىرىشتىن ئاۋۋال ئۇزاق زامانلار خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا تارقىلىپ كەلگەنىدى. يەنە كېم

لىپ بۇ ھەقتىكى ھېكايە - رىۋايەتلەر مەلۇم بىر ئىجتىمائىي كوللېكـ
تىپ، قەبىلە - قوۋم ياكى مىللەت ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ئەرەب
سەھرالىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا قىشلاقلىرىغىچە بولغان ئۇزاق تېررىتو-
رىيىدىكى خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغانىدى.

شەرق دۇنياسىدا جۇملىدىن ئىسلام شەرقىدە ئىشق - مۇھەببەت
تېمىسىدىكى قىسسە ۋە داستانلارنىڭ كەڭ تارقىلىشى بۇ يەردە ياشىغۇ-
چى خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي تەسەۋۋۇرى، پىسخىك قۇرۇلمـ
سى ۋە تەپەككۇر ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شەرق كلاسـ
سىكلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدا تەكرار - تەكرار يېزىلىپ، ئاۋام خەلقىە
تونۇلغان «پەرھاد - شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «غېرىب -
سەنەم» داستانلىرىدىن باشقا خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئىشق -
مۇھەببەت ھەققىدىكى ھېكايە چۆچەكلەرنىڭ سانسىزلىغان ۋارىيانتلـ
رى شەرق ئەدەبىياتىدىكى بىر خىل ئەنئەنىۋى بەدىئىي فورمىنى شە-
كىللەندۈردى.

شۇنىسى ئېنىقكى، قۇرغاق ئىقلىمدا ياشىغۇچى قۇملۇق خەلقلـ
رىنىڭ ھېس - ھاياجانغا نىسبەتەن فىزىئولوگىيىلىك ۋە پسىخىك
سەزگۈسى ئالاھىدە كۈچلۈك كېلىدۇ. چۆل بىلەن بوستانلىق ئوتتۇرـ
سىدىكى تىنىمسىز ھايات يېتىلدۈرگەن چاڭقاق ۋە قۇرغاق ئىستەك
ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى دولقۇنسىمان پسىخىك ھالەتنى ھاسىل
قىلغان. ئۇلاردىكى ئاسان غىدىقلىنىدىغان ۋە سەزگۈرلۈك ئۇستىگە
قۇرۇلغان پسىخىك تىندۈرما ئۆزىنى ئەڭ نەپىس تۇيغۇ ئارقىلىق تىل
ئىمكانىيىتىدە ئىپادىلىنىشىنى ئىزدىگەن. شۇڭا شەرق شېئىرىيىتىـ
نىڭ بەدىئىي كامالىتى بولغان ئىشقىي شېئىرىيەت ئەرەب سەھرالىرـ
دىن تەكلىماكان گىرۋەكلىرىگىچە بولغان قۇرغاق، ھۆل - يېغىنسىز
چۆل - جەزىرىلەر بىلەن كىچىك بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ
كەتكەن ئىچكى ئاسىيادا تەرەققىي قىلغانىدى. «بۇ يەردىكى قۇياش
نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى بىلەن سۇسىز چۆللۈكلەرنىڭ ئالۇۋۇد-

دەك يالىلدىشىدىن شەكىللەنگەن زېرىكەرلىك ھايات ئۇلارنى شېئىرىي تۇيغۇغا باي، ھېسسىياتچان، تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ چاڭقىغان روھىي دۇنياسىغا تەسەللىي تېپىشقا ئۆگەتكەن»①. ئاكىلىرى تەرىپىدىن قۇدۇققا تاشلانغان يۈسۈپنىڭ كەنئان چۆللۈكلىرىدىن مىسىرغا ئېلىپ بېرىلىپ قۇللۇققا سېتىلىشى؛ باش ۋەزىرنىڭ خوتۇنى زۇلەيخانىڭ يۈسۈپنىڭ پىراقىدا قىرىق يىل كۆيۈشى؛ يۈسۈپنىڭ ئۆز جامالىنىڭ سېھرىي كۈچى بىلەن ئاچارچىلىقتا قالغان مىسىر خەلقىنى قۇتقۇزۇشى؛ ئاللاتائالانىڭ قىرىق ياشلىق زۇلەيخاتى ئون سەككىز ياشلىق گۈزەل قىزغا ئايلاندۇرۇپ يۈسۈپكە جورا قىلىپ بېرىشى. . . پەقەت ئاسىيا چۆللۈكلىرىدىكى زېرىكەرلىك ھايانقىلا خاس بولغان شەرقچە رومانتىكا ئىدى. «يۈسۈپ ـ زۇلەيخا» ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتلەرنىڭ «قۇرئان» سۈرىلىرىدە ئورۇن ئېلىشى، ئۇنىڭ پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشىغا ئاساس بولغان. مۇھەببەت قىسسىلىرىگە سىڭگەن شەرقچە رومانتىكا تۆگە كارۋىنى، كولدۇرما ساداسى ۋە باش ـ ئاخىرى يوق سۇررەك قۇملۇق ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان بەدىئىي ئىجادىيەتتە پۈتمەس ـ تۈگىمەس ئېنېرگىيە بولغانىدى. خۇددى «ئەرەب ئەدەبىياتى» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى خامىلتۇن. ئا. گىببى ئېيتقاندەك: «يىل بويى ئۆزگەرمەيدىغان تەبىئىي مۇھىت ئۇلارنىڭ ئادىتى، ئىدىيىسى ۋە تىلىنى شەكىللەندۇرگەن. توختىماي تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ھادىسىلەر ۋە تاسادىپىي ئۆزگىرىشلەر ئۇلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر تەسىراتلارنى قالدۇرغان ۋە ئەرەبلەرنىڭ تۇرمۇشى ھەم ئەدەبىياتىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە ئەكس ئەتكەن»②.

شۇبھىسىزكى، چۆل — چۆللۈك خەلقلىرىنىڭ روھىي دۇنياسى

---

① ئە. سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1997 ـ يىللىق 5 ـ سان، 44 ـ بەت.

② خامىلتۇن. ئا. گىببى (ئەنگلىيە): «ئەرەب ئەدەبىياتى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى، 4 ـ، 5 ـ بەتلەر.

ۋە پسخىك خاھىشىنى شەكىللەندۇرگەن مۇھىم بىر تاشقى ئامىل. چۆل خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ئۆز مەنىسى بىلەن ئېيتقاندا قۇملۇق بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. يەھۇدىي، ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىمۇ شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. «سۆز ئېتىمولوگىيىسىدىن قارىغاندا، ئەرەب (Arab) قەدىمكى سېمىت تىلىدىكى نام بولۇپ، مەنىسى قۇملۇق ياكى قۇملۇق خەلقى دېگەننى بىلدۈرەتتى»①. ئەنە ئاشۇ ئۇزاققا سوزۇلغان ئاسىيا چۆللۈكلىرىدە قۇم بارخانلىرىنى قۇچاقلاپ، قۇياشنىڭ تونۇردەك تەپتىگە كۆنۈكۈپ، يىراق غايىۋى مەنزىرىلەرگە ئىنتىلىپ ياشاۋاتقان ئىسسىق مىزاج (خىلىت) لىق كىشىلەر ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدە ئاجايىپ گۈزەل رىۋايەتلەرنى توقۇشتى. ئۇياقتىن بۇياققا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرى بۇ رىۋايەتلەرنى ئۆزلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرىغا قوشۇپ يىراقلارغا ئېلىپ كېتىشتى. ئىسلام دىنى ئورتاق ئېتىقاد سۇپىتىدە پۈتكۈل غەربي ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بۇ تۈردىكى رىۋايەت ۋە چۆچەكلەرنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئىمكانىيەت ياراتتى. نەتىجىدە X ئەسىردىن كېيىنكى پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيىتىدە ئاشىق ـ مەشۇقلارنى تېما قىلغان مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ ئالتۇن دەۋرى يېتىپ كەلدى.

پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا تونۇلغان ئاشىق ـ مەشۇقلار قىسسىلىرى ئىچىدە «لەيلى ـ مەجنۇن»، «پەرھاد ـ شېرىن»، «غېرىب ـ سەنەم» قاتارلىق ئۇچ مەشھۇر داستان ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. يەنە كېلىپ بۇ داستانلاردا ئىپادە قىلىنغان تراگېدىيە يۈكسەكلىكى شەرق سەنئىتىدىكى تراگېدىنىڭ ئاڭنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتتى.

---

① فىلىپ. ك. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، I توم، 46 ـ بەت.

«لەيلى ـ مەجنۇن» داستانىنىڭ ئەسلى ژانرىيانتى خەلق ئارىسىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ، ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھەر قايسى قەبىلىلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان گۈزەل رىۋايەت ئىدى. بەزى تەنقىقاتچىلار لەيلىنىڭ ئىشقىدا «مەجنۇن» بولغان قەيسى رېئال شەخس دەپمۇ قارايدۇ. ھىتتى «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە، ئەرەب ئەدەبىياتىدا پلاتونچە مۇھەببەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان شائىر جەمىل (ئۆلۈمى مىلادىيە 701 ـ يىلى) گە تەڭلىشەلەيدىغان كىشى «يېرىم ئەپسانىۋى تۇس ئالغان شەخس مەجنۇندۇر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى قەيس ئىبن مۇلاۋۋاھ بولۇپ، لېرىك شېئىر ـ قوشاقچىلىقنىڭ ۋەكىلىدۇر. قەيس لەيلى ئىسىملىك قىزغا ئاشىق بولۇپ، مەجنۇنلۇق دەرىجىسىگە يەتكەنلىكى ئۈچۈن «مەجنۇن لەيلا» (لەيلىنىڭ مەجنۇنى) دەپ ئاتالغان»[1] دەپ يازىدۇ. ئىسلام دىنى ۋە ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ بۇ رىۋايەت ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن ھالقىپ چىقىپ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالدى.

«لەيلى ـ مەجنۇن» رىۋايىتىنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرگەن كىشى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىدۇر. ئۇ، «شاھنامە» دە لەيلى ـ مەجنۇن ھەققىدىكى رىۋايەتنى قوشۇمچە سۈژېت سۈپىتىدە ئۆز ئەسىرىگە قوشىدۇ. فىردەۋسىدىن بۇرۇن «بۇ ۋەقە ئىبن قۇتەيبەنىڭ «شېئىر ۋە شائىر ھەققىدە كىتاب»، ئەبۇل فەراج ئەل ـ ئىسفاھانىنىڭ «مەجنۇن ھەققىدە ھېكايە» ئەسىرى ۋە ئەبۇ بەكىر ئەل ـ بەلابى تۇزگەن «دىۋانى مەجنۇن» دا خاتىرىگە ئېلىنغان»[2]. لېكىن بۇ سۈژېتنى تۇنجى قېتىم يۈكسەك بەدىئىي كامالەتكە يەتكۈزگەن كىشى نىزامى گەنجەۋىدۇر.

---

① «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، I تۇم، 291 ـ بەت.

② «نىزامى خەمسىسىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر»، كىرىش سۆز قىسمى، 5 ـ بەت.

فىردەۋسىدىن نىزامىغىچە ئىككى يۈز يىل ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. خەلق ئارىسىدا ۋە بەزى قەلەمكەشلەرنىڭ ئىجادىدا ئادەتتىكىدەك زىكرى قىلىنىپ كەلگەن بۇ رىۋايەت نىزامىنىڭ قەلبىمى ئاستىدا پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىغا تونۇلدى. نىزامى «خەمسە» سىگە كىرگۈزۈلگەن «لەيلى ـ مەجنۇن» ، «خىسراۋ ـ شېرىن» قاتارلىق داستانلار كېيىنكى دەۋرلەردە يېزىلغان مۇشۇ تېمىدىكى مۇھەببەت داستانلىرىغا ئۈلگە بولدى. نىزامىنىڭ مەزكۇر داستانلارغا سىڭدۈرگەن بەدىئىي قۇۋۋىتى كېيىنكى قەلەمكەشلەرنى تاڭ قالدۇردى. شەيخ سەئدى (1208 — 1292) ، جالالىددىن رۇمى (1207 — 1273) ۋە ھافىز شىرازى (1320 — 1389) قاتارلىق بۈيۈك شائىرلار بۇ بىر جۈپ ئاشىق ـ مەشۇقلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتى. ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى (1253 — 1325) ، ئابدۇراھمان جامى (1414 — 1492) ، ئەلىشىر نەۋائىلار ئۆز «خەمسە» لىرىدە «لەيلى ـ مەجنۇن» ، «پەرھاد ـ شېرىن» داستانلىرىغا ئالاھىدە ئورۇن بەردى ۋە نىزامىغا يۇقىرى باھا بەردى. نەۋائى: «نىزامىغا كىمىنىمۇ سېلىشتۇرۇش مۇمكىن! ؟» دەپ يازدى. بېرتېلس «نىزامى خەمسەسى» نىڭ رۇسچە تەرجىمىسىگە يازغان كىرىش سۆزىدە: « ‹لەيلى ـ مەجنۇن› نىزامى ئىجادىيىتىدە يۈكسەك پەللە يارالتتى. مەزكۇر داستان شەرقنىڭ ‹رومېئو ـ ژۇلېتتا› سىغا ئايلاندى شۇنداقلا ‹خىسراۋ ـ شېرىن› بىلەن بىرلىكتە قوشكېزەك ئاچا ـ سىڭلىدەك ئەسىرلەر بويى شەرق ئەدەبىياتىدا نۇر چېچىپ كەلدى»① . گېرمانىيە شائىرى گىيۈتى ئۆزىنىڭ «شەرق ـ غەرب دىۋانى» » دا: «پەرھاد بىلەن شېرىن مۇھەببەت رىيازىتى ئىچىدە ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى، مەجنۇن بىلەن لەيلىنىڭ مۇھەببىتى تاكى ئۆلگىچە ئۆزگەرمىدى»② دەپ يازدى.

---

① ئى. ئە. بېرتېلس: «نىزامى» ، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى «پەن» نەشرىياتى، كىرىش سۆز قىسمى، 1956 ـ يىل، رۇسچە نەشرى.

② «گىيۈتى شېئىرلىرىدىن تاللانما» ، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 2 ـ جىلد، 360 ـ بەت.

نىزامىدىن كېيىن «خەمسە» يازغانلار ئىچىدە ئەلىشىر نەۋائى «لەيلى ـ مەجنۇن» داستانىنى يەنە بىر بالداق بەدىئىي يۇكسەكلىككە كۆتۈردى. شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، نەۋائىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى مۇھەببەت داستانلىرى ھەرگىزمۇ نىزامى، دېھلىۋى ۋە جامىلار ئىجادىيىتىنىڭ ئەينەن كۆچۈرۈلمىسى ۋە تەكرارى بولماستىن، بەلكى يېڭىچە ماھارەت بىلەن تراگېدىيە يۇكسەكلىكىگە كۆتۈرۈلگەن قايتا ئىجادىيەتتۇر.

«پەرھاد ـ شېرىن» ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتلەر ئەسلىدە VII ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىران خەلقى ئارىسىدا بارلىققا كەلگەنىدى ۋە خەلق ئىچىگە «خىسراۋ ۋە شېرىن» نامى بىلەن تونۇلغانىدى. بۇ رىۋايەتنىڭ مەنبەسى VII ئەسىردە ئۆتكەن ئىران ساسانىيلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى خىسراۋ پەرۋىزنىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ، يۇقىرىقى نام بىلەن ئاتالغانىدى.

كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە بۇ رىۋايەت ئىسلام شەرقىدىكى نۇرغۇن قەلەم ئىگىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. X ئەسىرگە كەلگەندە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى بۇ رىۋايەتنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىردى. لېكىن فىردەۋسى پەرھاد ھەققىدە ھېچنېمە دېمەيدۇ. بەلكى خىسراۋ بىلەن شېرىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەتنى تەسۋىرلەيدۇ:

«. . . ئىران شاھى خىسراۋ ئوۋ قىلىپ يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە شېرىننى ئۇچرىتىپ، ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە شېرىنگە ئۆيلەنمەكچى بولىدۇ. لېكىن شېرىن ئېسىلزادىلەر نەسلىدىن بولمىغاچقا، ئوردا ئەمەلدارلىرى شاھنىڭ ئۆيلىنىشىگە قارشى تۇرىدۇ. خىسراۋ توسالغۇلارنى يېڭىپ، ئاخىرى شېرىنگە ئۆيلىنىدۇ. خىسراۋنىڭ ئالدىنقى خوتۇنى مەريەمدىن بولغان ئوغلى شىرۇيا شېرىننى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ، شېرىننى ئەمرىگە ئالماقچى بولىدۇ. لېكىن شېرىن خىسراۋنىڭ قەبرىسى ئالدىدا زەھەر ئىچىپ ئۆلىۋالىدۇ. . . »①.

① ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۇسەيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، 539 ـ بەت.

دېمەك فىردەۋسى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتتا «خىسراۋ ۋە شېرىن» داستانىنىڭ ئىپتىدائىي سيۇژېتىنى يارىتىدۇ. XII ئەسىرگە كەلگەندە نىزامى ئۆزىنىڭ «خەمسە» سىدە «خىسراۋ ۋە شېرىن» داستانىغا ئالاھىدە ئورۇن بەردى. «نىزامى يارالقان لېرىك داستان ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە كېيىنچە بۇ ژانىردا يارىتىلغان ئەسەرلەرگە تۈرتكە بولدى. . . لېرىك ـ ئىپىك داستان يېزىشنى مەقسەت قىلىپ يۈرگەن نىزامى قەدىمكى ئىران تارىخىغا مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ دىققىتىنى ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خىسراۋ پەرۋىز (591 — 628) نىڭ ساداقەتلىك رەپىقىسى گۈزەل شېرىن ئوبرازى جەلپ قىلىدۇ. شېرىنىڭ نامى ئىنزانتىيە، سۇرىيە ۋە ئەرەب تارىخنامىلىرىدا ھەم تىلغا ئېلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئايالنىڭ تارىخىي شەخس ئىكەنلىكىگە شۈبھە يوق»①. لېكىن مەيلى خىسراۋ ياكى شېرىن تارىختا ئۆتكەن رېئال شەخس بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، نىزامى قەلىمى ئاستىدا بەدىئىي ئوبراز سۇپىتىدە مەيدانغا چىقتى. نىزامى داستانىدا خىسراۋ، شېرىن ۋە پەرھادتىن ئىبارەت بەدىئىي ئوبرازلارنى يارىتىش ۋە بۇ ئوبرازلارنى مۇرەككەپ، ئەگرى ـ توقاي زىددىيەتلەر ئىچىگە قويىدى. شۇنداقلا ئەڭ ئاخىرى پەرھاد، خىسراۋ ۋە شېرىنلارنىڭ پاجىئەسىنى يۇرەكنى پارە ـ پارە قىلغۇدەك دەرىجىدە تەسۋىرلىدى. ئەسەرنىڭ خاتىمىسىدە پەرھاد شېرىنغا بولغان ساپ مۇھەببىتى ئۈچۈن خىسراۋنىڭ رەشىك قىلىشى تۈپەيلىدىن ناھەق ئۆلۈپ كېتىدۇ. خىسراۋ ئوغلى شىرۇيا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. شىرۇيا شېرىننى ئەمرىگە ئالماقچى بولغاندا، شېرىن خىسراۋنىڭ قەبرىسى ئالدىدا ئۆزىگە خەنجەر تىقىپ ئۆلۈۋالىدۇ. پۈتكۈل ئەسەر تراگېدىيە ئىچىدە ئاخىرلىشىدۇ.

XV ئەسىرگە كەلگەندە نەۋائى قەلىمى ئاستىدا «پەرھاد ـ شېرىن» يېڭى بەدىئىي مۇڭەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. فىردەۋسىدىن بەش ئەسىر، نىزامىدىن ئۇچ ئەسىر، ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋىدىن بىر ئەسىر كېيىن بۇ گۈزەل ماۋزۇغا بىزنىڭ بۈيۈك شائىرىمىز يۈكسەك ئىشەنچ

① «نىزامى خەمسىسىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر»، كىرىش سۆز قىسمى، 4 ـ بەت.

بىلەن مۇراجىئەت قىلدى①. نەۋائىنىڭ قەلبىمى ئاستىدا پەرھاد چىن شاھزادىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، ئۇنىڭ ئەرمەن مەلىكىسى شېرىن بىلەن بولغان مۇھەببىتى ئاساسىي لىنىيە قىلىنىدۇ. خىسراۋ بولسا نامەرد، تاجاۋۇزچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ ۋە پەرھاد ـ شېرىن پاجىئەسىگە سەۋەب بولىدۇ. نەۋائىدىن كېيىن ئۇيغۇر قەلەم-كەشلىرى پەرھادنى خوتەن شاھزادىسى، شېرىننى شەھرىيار مەلىكە-سى دەپ تەسۋىرلەپ، كۆچادىكى «مىڭ ئۆي» لەرنى پەرھاد قازغان دېگەن سۈزۈنتقا تەرەققىي قىلدۇردى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر، تۈرك، تۈركمەن، ئەزەربەيجان، ئۆز-بېك خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان «غېرىب ـ سەنەم» داستانى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر.

قويۇق شەرقچە تراگېدىيىگە ئىگە ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدىكى خەلق داستانلىرى ئوتتۇرا شەرقتىن تاكى تارىم ۋادىسىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدىكى خەلقلەر ئارىسىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتتى ۋە ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە «يەتتە ئاشىق ـ مەشۇق» دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە رايون خاراكتېرىگە ئىگە «بەھ-رام ـ دىلئارام»، «ھۆرلىقا ـ ھەمراجان»، «ۋامۇق ـ ئۇزرا»، «مەھزۇن ـ گۈلنىسا»، «رابىيە ـ سەئدىن»، «تاھىر ـ زۆھرە» قاتارلىق ئاشىق ـ مەشۇقلار ھەققىدىكى قىسسە ـ داستانلار مۇھەببەت تراگېدىيىلىرى بىلەن سۇغۇرۇلدى.

دەرۋەقە، تراگېدىيە ـــ سەنئەتنىڭ يۇقىرى شەكلى. شەرق ئەدە-بىياتىدا ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسى ئارقىلىق يۇقىرى بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەت يارالقان تراگېدىيىلەر نېمە ئۈچۈن ئەسىرلەر بويى خەلق ئىچىدە شۇنچە زور تەسىرگە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ؟ شۇنىسى ئېنىقكى، شەرق سەنئىتى تراگېدىيە يۈكسەكلىكى ئارقىلىق بەدىئىي سەنئەتتىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئېستېتىك گۈزەللىكنى ئىپادە قىل-

① «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، 542 ـ بەت.

غان. شەرق دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان ئاشىق ـ مەشۇقلار قىسسىلىرىدىكى ئاشۇ پاجىئە بىلەن سۇغۇرۇلغان مىسلىسىز تراگېدىك زوق ئىچىدىن ئادەم ئۆزىنى ئۆزى ئويغىتىدۇ. ئەسلى ئۆزىدە ئەزەلدىن بار بولغان، ئەمما بىۋاستە ھېس قىلىنمايدىغان، ئىنسانىنىڭ ھاياتقا بولغان مۇھەببەتلىك چۇقانىغا يېڭى مەزمۇن قوشىدۇ. سەنئەت مانا مۇشۇنداق تراگېدىيىنى بەدئىي يول بىلەن ئىپادە قىلىش ئارقىلىق ئىنساندىكى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان ھاياتلىق ئېنېرگىيىسىنى قېزىپ چىقىرىش مەقسىتىگە يېتىدۇ. تراگېدىيە مەنزىرىسى ئادەمنىڭ پىنھان روھىي دۇنياسىنى لەختە ـ لەختە قىلىپ، مەنۇيەتتە مىسلىسىز ئازابلىق زىلزىلە قوزغايدۇ. ئادەم تراگېدىك زوق ئىچىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ، كۆزىنى يۇمۇپ ـ ئاچقىچە بولغان قىسقا دەقىقە ئىچىدە بۇ دۇنيانىڭ جىمى رىيازەتلىرىنى بىراقلا سىلكىپ تاشلىۋېتىپ، ھاياتقا يېپىيېڭى مۇھەببەت بىلەن كىرىپ كېلىدۇ. كلاسسىكلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا يارىتىلغان شەرقچە مۇھەببەت تراگېدىيىلىرى بەدئىي سەنئەتتىكى ئاشۇ خىل روھنى ئىپادە قىلغان.

ئالتىنچى دىئالوگ:
تەسەۋۋۇپ: ئىنسان بىلەن خۇدانىڭ ئارىلىقىدا

«ئادەم پەقەت ئۆزىنى بىلگەندىلا، ئاندىن رەببىنى بىلەلەيدۇ»①
— پەرىدىدىن ئەتتار

«ئايا سىزجان تىكىپ ھەرلەھزە ئىزدەيسىز ئىلاھىنى،
ئۇنى ئىزدەشكە نە ھاجەت، ئىلاھى ـ سىز، ئىلاھى ـ سىز!»②
— جالالىددىن رۇمى

---

① «پارس سوپىستىك پەيلاسوپى: ئەتتار»، مارگارىت سىمىت نەشرگە تەييارلىغان، لوندون 1932 ـ يىل ئېنگلىزچە نەشرى.
② رادىي فىش: «جالالىددىن رۇمى»، تاشكەنت، 1986 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 46 ـ بەت.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئىنسانىيەتنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى تونۇش ۋە ئىختىرا قىلىش تارىخىدۇر. يىراق قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپلا ئىنسانىيەت ئەجدادلىرى ئادەمدىن ئىبارەت بۇ بۈيۈك سىرنىڭ مەزمۇنىنى يېشىشكە ئۇرۇنۇپ كەلدى. يۇنان دەۋرىدە «ئادەم» تېمىسى پەيلاسوپ — ھەكىملەرنىڭ تەپەككۇر ئوبيېكتىغا ئايلاندى. سوقرات: «تەپەككۇر- سىز ھايات — ياشاشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ. ئۆزۈڭنى تونۇ! .»[1] دەپ خىتاب قىلسا، ئۇنىڭ شاگىرتى پلاتون: «بىز سىرتقى دۇنيانى بىلىشكە مۇ، لېكىن ئۆزىمىزنى تەستە تونۇيمىز» دەپ كۆرسەتتى. يۇنان - رىم دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ياۋروپانىڭ ئىنسان ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى تاكى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە قەدەر بىر ئىزدا توختاپ قالدى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ دېدىكىگە ئايلاندى.

بۇنىڭ ئەكسىچە، ياۋروپا غەپلەت ئۇيقۇسىغا چۆمگەن ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىردە، شەرق ئىسلام پەلسەپىسى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تەپەككۇر تەرەققىياتىغا غايەت زور تۆھپە قوشتى. بەزى شەرقشۇناسلار بۇ دەۋرنى «شەرق مەدەنىيەت ئويغىنىشى» دەپ ئاتىدى. ئاكادېمىك ن. پ. كونراد «غەرب ۋە شەرق» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «ئويغىنىش دەۋرى ئىتالىيە خەلقى تارىخىغىلا تەئەللۇق بولۇپ قالمىسا كېرەك. . . ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا، شىمالىي، غەربىي ھىندىستان تارىخىدا XII — IX ئەسىرلەرنى، ياۋروپا تارىخىدا XIV — XVI ئەسىرلەرنى شۇنداق دەۋر دەپ ھېسابلاش مۇمكىن»[2]. ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئىسلام پەلسەپىسى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ چۆشكۈنلەشكەن بولسىمۇ، لې-

---

① خۇاڭ يەن: «قارا ئۆڭكۈردىن ھالقىش»، شاڭخەي مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 1 - بەت.

② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 119 - بەت.

كىن يۇنان دەۋرىدىن قالغان تەپەككۇر جەۋھەرلىرىنى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە كەلگەندە ياۋروپاغا قايتۇرۇپ بەردى. تېخىمۇ توغرىراقى ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام پەلسەپىسى قەدىمكى يۇنان دەۋرىنى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە ئۇلىدى. خۇددى فىلىپ ھىتتى ئېيتقاندەك: «ئەرەبلەرنىڭ قۇرغىنى بىر ئىمپېرىيە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر خىل مەدەنىيەت ئىدى. ئۇلار دەجلە، ئېفرات، نىل دەريالىرى ھەم ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بىر مەھەل گۈللەنگەن قەدىمكى مەدەنىيەتلەرگە ۋارىسلىق قىلدى. يۇنان ـ رىم مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە قوبۇل قىلدى ۋە سىڭدۈردى. كېيىنچە ئۇلار بۇ مەدەنىيەتنى ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىغا تارقاتتىپ، غەربنىڭ ئويغىنىشىنى تېزلەتتى ھەمدە ياۋروپانى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە ئېلىپ كىردى. ئوتتۇرا ئەسىردە، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىسىنى ئەرەبلەر ۋە ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۆھپىسىگە سېلىشتۇرۇشقا بولمايدۇ»①.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئەرەب مەدەنىيىتى ياكى ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى يالغۇز ئەرەبلەرگىلا تەئەللۇق مەدەنىيەت ئەمەس ئىدى. ئۆز دەۋرىدىكى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگەن ھەرقايسى خەلقلەر، جۈملىدىن پارسلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى. خامىلتۇن. ئا. گىببى بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «كلاسسىك ئەرەب ئەدەبىياتىغا تۆھپە قوشقانلار قان سىستېمىسى ئىنتايىن مۇرەككەپ مىللەتلەر بولۇپ، ئۇلار ئەرەب ئىستېلاچىلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئۆز مىللەتلىرىنىڭ تىلى، ئەنئەنىسى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدىن مەھرۇم بولۇپ، بىرلىككە

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 2 ـ بەت.

كەلگە ئىدىيە ۋە ئېتىقادنى شەكىللەندۈرۈپ، يېڭى ۋە بارغانسېرى زورىيىۋاتقان ئەرەب مىللىتىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. يالغۇز پارسلارلا ئەرەبلەرنىڭ نۇرغۇن ئالاھىدىلىكى ۋە ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالىغان»①.

ئەرەب ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ ھەقىقىي زىلزىلىسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى پارسلار ۋە تۈركىي تىلىق خەلقلەر ئارقىلىق ئىشقا ئاشقانىدى. ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىياتى ئىسلام كالامىزمى، تەسەۋۋۇپ ۋە مەدرىس پەلسەپىسىدىن ئىبارەت بىر قانچە تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇنىڭ ئىچىدە تەسەۋۋۇپ ياكى سوپىزم شەرق ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ گۈلتاجى ۋە يۈكسەك پەللىسى ھېسابلىنىدۇ. ئادەم بىلەن ئاللانىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى مۇرەككەپ ئىزدىنىشلەر ۋە ئىنسانىنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى چوڭقۇر مۇلاھىزىلىرىمۇ تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدە مۇپەسسەل يورۇتۇلغانىدى. شۇڭلاشقا بەزىلەر تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنى ئاللا، كائىنات ۋە ئىنسان پەلسەپىسى دەپمۇ ئاتىدى.

ئىسلام دىنى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ناھايىتى تېزلىكتە غەربتە ئىسپانىيىدىن، شەرقتە ھىندى دەرياسى ۋادىسى ۋە تارىم ئويمانلىقىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلاردىكى خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئېتىقادىغا ئايلاندى. ئىسلام دىنى بىلەن تەڭلا مەيدانغا كەلگەن تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىمۇ بۇ رايونلاردا يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. نۇرغۇن تەنقىداتچىلار تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىنى بۇددىزم ۋە خرىستىئان دىنلىرىدىكى مىستىتىك تەلىماتلارغا باغلىدى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسىنى ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋالقى دىنلاردىن ئىزدىدى. ئەمما شۇنى قەيت قىلىش زۆرۈركى، تەسەۋۋۇپ بىر خىل دىنىي پەلسەپە سۈپىتىدە ئۆزىدە

① خامىلتۇن. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 1 ـ بەت.

نىڭ دەسلەپكى ئىدىيىۋى ئاساسىنى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان» دىن ئالغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئىبراھىم ھەققۇلۇق ئۆزىنىڭ «تەسەۋۋۇپ ۋە شېئىرىيەت» ناملىق ئەسىرىدە: «شەرق تەسەۋۋۇپىدا بۇتپەرەسلىك، خرىستىئانلىق ئېلېمېنتلىرى مەۋجۇت ئىكەنلىكى ئىلىم ساھەسىدە قايتا - قايتا ئىزاھلاپ ئۆتۈلگەن. دەرۋەقە، يېڭى پلاتونىزم غايىلىرى ئۇنىڭدە مۇئەييەن دەرىجىدە ئورۇن ئالغان. لېكىن تەسەۋۋۇپنىڭ روھى ئىسلامى روھ»[1] دەپ يازىدۇ. گەرچە تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ئومۇمىي خاراكتېر جەھەتتىن دىنىي مەۋقەنى ئىپادە قىلسىمۇ، لېكىن ئۆز نۆۋىتىدە ئۇمۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنى ۋە دۇنيانى بىلىش يولىدىكى بىر خىل ئىزدىنىشى ۋە ئالاھىدە تەپەككۇر شەكلى ئىدى. تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ مۇستەھكەم مەۋقەگە ئېرىشىشىدە بىبى رابىيە، ئەبۇ ھەمىد غەززالى، بايازىد بەستامى، ئىبن ئەرەبى، پەرىدىدىن ئەتتار، ئىبن رۇشىد، ئەبۇبەكىر شىبلى، مەنسۇر ھەللاجى، جالالىددىن رۇمى، يۇنۇس ئەمرە، خوجا ئەھمەد يەسەۋى، باھاۋىددىن نەقشىبەندى قاتارلىق كۆپلىگەن ئالىم ۋە شائىرلارنىڭ ئەمگىكى ناھايىتى مۇھىمدۇر.

تەسەۋۋۇپ ئۆزىنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى تەلىماتلىرىنى ئەڭ ئالدى بىلەن «قۇرئان كەرىم» دىن ئالغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. «سۈرە بەقەرە» دە، ئاللا ئادەم ئەلايھىسسالامنى تۇپراقتىن يارىتاندىن كېيىن، ئەرشتىكى بارلىق مالائىكە - پەرىشتىلەرنى ئۇنىڭغا باش ئېگىپ سەجدە قىلىشقا بۇيرۇغان. ئىبلىس (شەيتان) دىن باشقا بارلىق پەرىشتىلەر ئادەمگە سەجدە قىلغان. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئىسلام دىنىدا ئىنسان يارىتىلىشىدىنلا ئۇلۇغلانغان. «قۇرئان كەرىم» 95 - سۈرە 3 - ئايەت: «شەك - شۈبھىسىزكى، بىز ئىنسانىنى ئەڭ چىرايلىق شەكىلدە ياراتتۇق» دېگەن ئايەت بار. ئىسلامدىن ئۇزۇق ئالغان تەسەۋۋۇپ پەلسەپە-

---

① ئىبراھىم ھەققۇلۇق: «تەسەۋۋۇپ ۋە شېئىرىيەت»، تاشكەنت، 1991 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 3 - بەت.

سىمۇ ئۆزىنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى تەلىماتلىرىدا باشتىن ئاخىر ئىنسانىي يۈكسەك ئورۇنغا قويىدۇ. ئىسلام مىستىتىزمىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان «ئىنسانىي كامىللىق» ئۇقۇمى «تەۋرات» تىكى خۇدا ئۆزىنىڭ شەكلىگە ئاساسەن ئادەمنى يارالقان دېگەن ئۇقۇمدىن كەلگەن. مەنسۇر ھەللاجنىڭ ئاللا ئۆزىنىڭ ئوبرازىغا ئاساسەن ئادەم (تۇنجى ئادەم ئەلەيھىسسالام) نى يارالقان دېگەن سۆزىنىڭ مەنىسى ئەمەلىيەتتە، ئاللا ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۆزىنى گەۋدىلەندۈرگەن، يەنى ئادەمنىڭ يارلىشىدا ئاللا ماھىيەتلىرىنىڭ پۈتكۈل تەرەپلىرى نامايەن بولغان دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرەتتى. دەرۋەقە، ئىنسانىنىڭ ئىنسانىي كامىللىقى ئۇنىڭ ئاللانىڭ ئىلاھىيلىقى بىلەن بىرلىشىشىدە ئىشقا ئاشاتتى. مانا بۇ ئىبن ئەرەبى (1165 — 1240) نىڭ «ئىنسانىي كامىللىق» چۈشەنچىسى ئىدى①. ئىبن ئەرەبى ئۆزىنىڭ بۇ قارىشىنى «قۇرئان كەرىم» نىڭ 15 - سۈرە 29 - ئايىتى ئارقىلىق دەللىلەيدۇ: «مەن ئۇنى تولۇق يارالقان ۋە ئۇنىڭغا جان كىرگۈزگەن چېغىمدا، سىلەر ئۇنىڭغا باش ئېگىپ سەجدە قىلىڭلار». ئاللا ئۆزىنىڭ «روھى» نى تۇنجى ئىنسان — ئادەم ئەلەيھىسسالامغا پۈۋدەپ كىرگۈزگىنىدىن بۇيان، بۇ «روھ» ئۆزۈلۈپ قالماستىن بىر پەيغەمبەردىن يەنە بىر پەيغەمبەرگە ئۆتۈپ، ئەڭ ئاخىرقى پەيغەمبەر مۇھەممەدتە «ئىنسانىي كامىل» لىققا ئېرىشكەنىدى②. مەنسۇر ھەللاجى (857 — 922) دىن كېيىن، تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ يەنە بىر ئۇلۇغ نامايەندىسى ئەبۇ ھەمىد ئىبن مۇھەممەد غەززالى (1058 — 1111) مۇ ئۆزىنىڭ بىر ئەسىرىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ: «ئاللا ئادەمنى ئۆزىگە ئوخشىتىپ يارالقان» دېگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ③.

---

① ② كورۇتا مېزۇكى (ياپونىيە): «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيىۋى تەرەققىياتى»، بۇ- گۈنكى جۇڭگو نەشرىياتى، 1992 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 259 -، 260 - بەتلەر.

③ غەززالى: «ئېھىيايى ئۇلۇم ئەددىن»، لېيىدىن، 1965 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى؛ غەززالىنىڭ شۇ ناملىق ئەسىرى، رۇسچە تەرجىمىسى، مۇسكاۋ، 1984 - يىل نەشرى، 214 -، 215 - بەتلەر.

دېمەك، «قۇرئان» ۋە ھەدىسلىرىدىن ئۇزۇق ئالغان تەسەۋۋۇپ پەلسە-پىسى ئىنسان بىلەن ئاللا ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى ئۆزئارا ئۇلاش ۋە ئۇلارنى ئەڭ ئاخىرى ئۆزئارا قوشۇش ئۈستىدە جاپالىق ئىزدىنىش-لەرنى ئېلىپ باردى. تەسەۋۋۇپ بۇ نۇقتىدا ئەڭ ئالدى بىلەن ئىنسان-نىڭ ئۆزىگە مۇجەسسەملەشكەن ئۇلۇغلىقىغا مۇراجىئەت قىلدى. تە-سەۋۋۇپنىڭ قارىشىچە، كائىناتتىكى باشقا شەيئىيلەر ئاللا سۇپەتلىرى-نىڭ تارقاق ياكى قىسمەن ھالدىكى تەجەللىسى (پارلاپ كۆرۈنۈشى) بولۇپ، پەقەت ئىنسانلا ئاللا سۇپەتلىرىنىڭ تولۇق ۋە پۈتۈن ھالەتتىكى تەجەللىسى بولالايتتى. شۇڭا ئىنسان ئۇلارنىڭ نەزىرىدە «نۇسخەئى ئەسرارى ئىلاھى» (ئاللا سىرلىرىنىڭ نۇسخىسى) بولۇپ، ئاللادىن ئىبارەت «ھۆسنى مۇتلەق»نىڭ چەكسىز گۈزەللىكى ئادەم ھۆسنىدە ئىپادە قىلىنغانىدى. شۇڭا ئاللانى بىلىش، تونۇش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن ئىنسان ئۆزىنى تونۇشى ۋە بايقىشى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا جالالىد-دىن رۇمى ناھايىتى ئوچۇق قىلىپ: «سەن ئىلاھىي سىرلارنىڭ نۇس-خىسىدۇرسەن. ئالەمدىكى ھەر قانداق نەرسە سەندىن تاشقىرى ئەمەس-تۇر، سەن نېمىكى ئىزدىسەڭ ئۆزۈڭدىن ئىزدىگىن!»① دەپ يازىدۇ. تەسەۋۋۇپتا ئىنسانىنىڭ شۇ قەدەر ئۇلۇغلىنىشى دەل ئىنسانىنىڭ «نۇس-خەئى ئەسرارى ئىلاھى»، يەنى ئىنسانىنىڭ قەلبى ئاللا سىرلىرىنىڭ ماكانى بولغانلىقىدا ئىدى. شۇڭلاشقا ئىنسان ھەق (ئاللا) نى سىرتقى دۇنيادىن ئەمەس، بەلكى ئۆزىدىن ئىزدىشى كېرەك ئىدى. بۇ ھەقتە تۈرك تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى بولغان يۇنۇس ئەمرە (1240 — 1320) مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئىلىم ئىلىم بىلمەكتۇر،
ئىلىم ئۆزنى بىلمەكتۇر.

---

① «تۈرك تىلى ئاراشتىرما يىللىقى» (TDAY)، ئەنقەرە، 1971 ـ يىل، تۈركچە نەشرى، 70 ـ بەت.

ئوقۇماقتىن مۇراد نە؟
كىشى ھەقنى بىلمەكتۇر.①.
يۇنۇس ئەمرە يەنە ئۆز «دىۋان»ىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:
بۇ جاھانغا كەلمەستە مەشۇق بىلەن بىر ئىدىم،
قۇل ھۆۋەللا، سۇپەتلىك بىر نىشانسىز نۇر ئىدىم.
مەن كەلمىدىم دەۋا ئۈچۈن، مېنىڭ ئىشىم سۆيگۈ ئۈچۈن،
دوستنىڭ ئۆيى كۆڭۈلدۇر، كۆڭۈللەر ئالغىلى كەلدىم.
ئىزدىدىم - يۇ ئىزدىدىم، يەرۋ كۆكنى ئىزدىدىم.
شۇنچە ئىزدەپ تاپمىدىم، تاپتىم ئىنسان ئىچىندە②.
دېمەك يۇنۇس ئەمرەنىڭ ئىلىم بىلمەك ئۆزىنى بىلمەكتۇر دېگىنى ئەمەلىيەتتە تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ بىرلىكى قارىشىنى ئالغا سۈرگىنى ئىدى. چۈنكى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ نەزىرىدە: «ئىنساننى بىلمەك ئاللانى بىلمەك ۋە ئاللانى سۆيمەكتۇر. ئاللانى سۆيۈش بولسا، ئۆز مەنىسى بىلەن يەنىلا ئىنساننى سۆيۈشتۇر. سۆيگۈ بىلەن ئىنسانلار بىر - بىرىدە باغلىنىدۇ ۋە بىر - بىرىگە قوۋۇنىدۇ. ئىنسانىنى ئىنسان ئەتكەن سۆيگۈدۇر»③. يەنە بىر تەرەپتىن يۇنۇس ئەمرەنىڭ شېئىرلىرىدىكى «كۆڭۈل» (قەلب) ئاللا سىرلىرىنىڭ ماكانى ۋە «ئاللانىڭ ئۆيى»④ئىدى. شۇڭا نەۋائىمۇ ئۆزىنىڭ «لىسسا-نۇتتەير» (قۇشلار تىلى) ناملىق ئەسىرىدە:

ئۆز ۋۇجۇدۇڭنى تەفەككۇر ئەيلەگىل،
ھەر نە ئىزدەرسەن، ئۆزۈڭدىن ئىزدەگىن⑤.

دەپ نىدا قىلىدۇ.

---

① ② «يۇنۇس ئەمرە دىۋانى»، تۇركىيە مەدەنىيەت ۋە سايا‌ھەتچىلىك مىنىستىرلىكى نەشرىياتى، ئەنقەرە، 1986 - يىل، تۇركچە نەشرى.
④ ③ ناكى گۈلئاي: «يۇنۇس ئەمرەدە تىل ۋە ئىنسان سۆيگۈسى» — «مىللىي مەدەنىيەت» ئىلمىي ژۇرنىلى، 1991 - يىل، تۇركچە نەشرى.
⑤ نەۋائى: «لىسسانۇتتەير» — «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى ئۆزبېكچە، 1991 - يىل، 4 - سان.

دېمەك تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدە باشتىن - ئاخىر ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ مۇناسىۋىتى بىرلىكى تىلغا ئېلىنغان ۋە پەۋقۇلئاددە مۇھاكىمە ئوبيېكتىغا ئايلانغان. تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىدىن قارىغاندا، ئىنسان ئاللا يارلىقان جىسمى مەخلۇقاتلار ئىچىدىكى ئەڭ يۇكسەك، ئەڭ ئۇلۇغ ئىجادىيەت ئىدى، شۇنداقلا كائىناتتىكى جىسمى سىرلارنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن بۇيۇك «كىتاب» ئىدى. ئىنسانىنىڭ ئىنسانىي كامىللىقى ئۇنىڭ ئۆزىنى قانچىلىك دەرىجىدە بىلىشى ۋە تونۇشىدا ئىشقا ئاشاتتى. ھەتتا جالالىددىن رۇمى:

گەر كۆرۈنۈشتە بولساڭمۇ «ئالەمى ئەسغەر»،
ھەقىقەتتە سەندۇرسەن «ئالەمى ئەكبەر»①.

دەپ يېزىپ، كائىناتنى «ئالەمى ئەسغەر» (كىچىك - مىكرو ئالەم)، ئىنساننى بولسا، «ئالەمى ئەكبەر» (چوڭ - ماكرو ئالەم) دەپ قارىدى ۋە جىسمى كائىنات سىرلىرىنىڭ ئىنسان قەلبىگە مۇجەسسەملەشكەنلىكىنى تەكىتلىدى. شۇڭا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ «ئۆزىنى بىلگەن رەببىنى بىلىدۇ» دېگەن ھەدىسىگە ئاساسلىنىپ، غەززالى ئۆز قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈردى. غەززالىنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىنىڭ ھەممىۋا بىلىش ۋە تونۇشىنىڭ مۇقەددىمىسى ئەڭ ئالدى بىلەن «ئۆزىنى بىلىش» تىن باشلىنىتتى. بۇ ھەقتە ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ساڭا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭدىنمۇ يېقىن نەرسە بارمۇ؟ ئۆزۈڭگە ئەڭ يېقىن بولغان ئۆزۈڭنى بىلەلمىسەڭ، ئۆزۈڭدىن تاشقىرىقى نەرسىلەرنى قانداق بىلەلەيسەن؟»②. دېمەك، دەسلەپكى مۇتەسەۋۋۇپلار ئۆز تەلىماتلىرىدا ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ ئوتتۇرىسىدا زەرىچە ئارىلىقنىڭ يوقلۇقىنى، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ بىردەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ ھەمدە بۇ قاراشلىرىنى «قۇرئان» دىكى «مەن ئۇنىڭغا ئۇنىڭ جان تومۇرىدىنمۇ يېقىنمەن» (50:16) دېگەن ئايەت بىلەن

① رادىي فىش: «جالالىددىن رۇمى»، 46 - بەت.
② «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيۋى تەرەققىياتى»، 90 - بەت.

«مەشرىق بىلەن مەغرىب ئاللانىڭدۇر، سىلەر قايسى تەرەپكە بۇرۇلساڭلار، ئاللانىڭ يۈزىمۇ شۇ تەرەپتىدۇر» (58 : 8) دېگەن ئايەت ئارقىلىق دەلىللەيدۇ.

ئىنسانىنىڭ بىلىش جەريانىنىڭ سىرتقى دۇنيادىن ئادەمنىڭ ئېچىكى دۇنياسىغا يۈزلىنىشى ياكى ھەقىقىي يوسۇندىكى ئۆزىنى تونۇشقا ئۇتۇشى — بىلىش تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ئىدى. مانا مۇشۇنداق يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەندىلا، ئىنسان ئاندىن «فەنا» (يوقلۇق، ئۆزلۈكنى يوقىتىش) قاينىمىغا كىرەلەيتتى ۋە ئۆزلۈكنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ ياكى ئۆزلۈكتىن ھالقىپ، بىردىنبىر مەۋجۇتلۇق بولغان ئەسلى ۋۇجۇد (ھەق ۋۇجۇدى) غا قوشۇلۇپ كېتەلەيتتى. ئۆزلۈك يوقالغان، نەپس ئۆلتۈرۈلگەن، ھەق ۋۇجۇدى بىلەن مەڭگۈلۈك بىرلىشىپ كەتكەن بۇ يۇكسەك باسقۇچتا «مەن» ئوقۇمى مەۋجۇت بولمايتتى. بەلكى «مەن» ۋە «سەن» ياكى ئاشىق بىلەن مەشۇق ئەمەلىيەتتە بىرگەۋدە، بىر ۋۇجۇدقا ئايلىنىپ كېتەتتى ۋە يۇنۇس ئەمرەدەك: «بۇ جاھانغا كەلمەستە مەشۇق بىلەن بىر ئىدىم» دەپ نىدا قىلىدىغان بولاتتى.

ناھايىتى روشەنكى «فەنا» — تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدىكى بىر خىل يۇقىرى باسقۇچ ئىدى. بۇ ئاتالغۇنى دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويغان كىشى بايازىد بەستامى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دەسلەپكى «ئىلاھىي ئىشىق» تەلىماتىنىڭ راۋاجى ۋە تەرەققىياتى ئىدى. تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ دەسلەپكى يۇقىرى دولقۇنىغا ئۇچ مەشھۇر شەخس — جۇنەيد باغدادى، بايازىد بەستامى ۋە مەنسۇر ھەللاجلار ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاتالمىش تەسەۋۋۇپنىڭ يۇقىرى پەللىسى — ئىنسانىنىڭ ئۆزلۈكىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاللا ۋۇجۇدىدا يېڭى ھاياتقا ئېرىشىشىدە مەزمۇن تاپاتتى. ئەنە ئاشۇ يېڭى ھاياتلىق ئىچىدە ئادەم ئۆزىدىكى بارلىق ئىنسانىي خۇسۇسىيەتلىرىدىن قۇتۇلۇپ، «سۆيگۈ ۋەسلىگە يەتكەن كىشى» سۈپىتىدە ئاللا بىلەن ئەبەدىيلىك بىرلىككە ئىگە بولاتتى. مانا

بۇ باسقۇچ جۇنەيد بەكرى ۋە بەستاملار تەكىتلەۋاتقان «فەنا» باسقۇچى ئىدى①.

بۇ باسقۇچ ئىنسانىنىڭ ھەق ۋۇجۇدىدا چەكسىزلىككە ئېرىشكەن باسقۇچى يەنى چەكلىك ھاياتلىقتىن چەكسىز ھاياتلىققا، ئۆزلۈك ئالەمىدىن ئۆزلۈكسىزلىك ئالىمىگە ھالقىغان باسقۇچى ئىدى. ئىنسان «فەنا» ئارقىلىق نەپس - بالاغا چىرمالغان تەنىنىڭ قاراڭغۇ قەپىسىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، مەڭگۈلۈك روھىي پارلاقلىققا ئېرىشەلەيتتى. شۇڭا بەستامىنىڭ قارىشىچە، ئاللا پەقەت «بەر» لا بولۇپ قالماستىن، يەنە تېخىمۇ توغرىراقى «تەنھا بەر» دۇر ياكى «مۇتلەق تەنھا مەۋجۇتلۇق» تۇر. ئەگەر ھەرقانداق شەيئىيگە ئاللانىڭ ئىشتىراكى بولمىسا، ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىمۇ مۇمكىن بولمايتتى. شۇڭلاشقا روھ ئۆزىنىڭ «غەيرىي بارلىقىدىن پاك - پاكىز قۇتۇلغان، ئۆزلۈك ئۇزۇل - كېسىل ئۆلتۇرۇلگەن» ئاشۇ ئۇلۇغۋار دەقىقىدە «ئاللا» بىلەن «مەن» ئارىلىقىدا زەررىچە مۇساپە قالمايتتى شۇنداقلا مەڭگۈلۈك قوشۇلۇشقا مۇيەسسەر بولاتتى. ئادەم ئاللانىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالاتتى. بۇ چاغدا «مەن» نى كۆرگەنلىك، ئەمەلىيەتتە «ئاللا» نى كۆرگەنلىك ھېسابلىنىاتتى. بايازىد بەستامى بۇ ھالەتنى «فەنا ئەينىكى» ياكى تېخىمۇ ئوبرازلىق قىلىپ «بىرلىك ئەينىكىدە يوقىلىش»②، دەپ ئاتىدى ۋە بۇنى مۇنداق شەرھىلىدى: «ئوتتۇز يىلدىن بۇيان، ئاللا مېنىڭ ئەينەكىم بولدى، لېكىن ھازىر مەن ئۆزۈمنىڭ ئەينىكى. بىراق مەن ئاللىقاچان مۇتلەق يوقلۇق بولغاچقا، ئاللا ئۆز - ئۆزىنىڭ ئەينىكىدۇر. قاراڭ، مەن سۆزلەۋاتىمەن، بۇ يەردە ئاللا يەنىلا مېنىڭ ئەينىكىم، چۈنكى مېنىڭ تىلىمدىن چىقىۋاتقان سۆز ئاللانىڭدۇر. مەن بولسام ئاللىقاچان ئىز - تىزسىز يوقالغانمەن...»③

---

① جۇنەيد باغدادى: «فەنا ھەققىدە»، لوندون، 1962 - يىل نەشرى.
② ③ كوروتا مېزۇكى (ياپونىيە): «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيىۋى تەرەققىياتى»، 132 -، 133 - بەتلەر.

ئىلاهىي ئىشقىنىڭ ۋەسلىگە يېتىپ، ئاللا ۋۇجۇدىدا مەست بولغان ئاشىقنىڭ تىلى «مەستلىك تىلى» ئىدى. بايازىد بەستامى بۇنى مۇنداق شەرھىلىدى: «. . . ئاللا مېنىڭ ۋۇجۇدۇمدىن ئۆزۈنىڭ ئەكسىنى كۆردى، مەن ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئۆزۈمنى كۆردۈم. نەتىجىدە مېنىڭ ئەكسىم ئاللا ۋۇجۇدىدا شۇئان يوق بولدى. مەن ئاللانىڭ نۇرى ئىچىدىن ئۆز نۇرۇمنى كۆردۈم. . . مەن ئاللادىن سورىدىم: ‹بۇ زادى كىم؟› ئاللا دېدى: ‹بۇ مەن ئەمەس، شۇنداقلا مەن›. مەن ئاللا ئارقىلىق ئاللانى كۆردۈم، ئاللا ئارقىلىق ئاللانى بىلدىم»①. بايازىد بەستامى ھەتتا مۇسۇلمانلارنىڭ ئېغىزىدا كۇندە زىكرى قىلىنىپ تۇرىدىغان «سۇبھانا ئاللا» (شان ـ شەرەپ ئاللاغا مەنسۇپ) دېگەن سۆزنى «سۇبھانى» (شان ـ شەرەپ ماڭا مەنسۇپ) دەپ ئۆزگەرتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە مەنسۇر ھەللاجنىڭ «ئەنەلھەق» (مەن خۇدا) دېگىنى بىلەن ئوخشاش ئىدى. مەنسۇر ھەللاجنىڭ «ئەنەلھەق» تەلىماتى ئۆز مەنىسى بىلەن بايازىد بەستامىنىڭ «فەنا» قارىشىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى. چۈنكى «فەنا» ئارقىلىق ئۆزلۈكتىن ۋاز كېچىپ، ھەق ۋۇجۇدى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن ئىنسان ۋۇجۇدى ئاللانىڭ ۋۇجۇدى ئىدى. شۇڭا «سۇبھانى» ياكى «ئەنەلھەق» دېيىش «خۇدا مەۋجۇت ئەمەس، مەنلا مەۋجۇت» دېگەن ئۇقۇمنى ئەمەس، بەلكى «مېنىڭ قەلبىم ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن، شۇنداق بولغاچقا مەن مەۋجۇت ئەمەس، ئاللا مەۋجۇت» دېگەن چۈشەنچىنى بېرەتتى.

«فەنا»، يەنى ئۆزلۈك ئېڭىنى يوقىتىش تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نىشانى ئەمەس ئىدى. ئۆزلۈك يوقالغان ۋاقىتتا، روھ ئاللانىڭ ۋۇجۇدىدا چەكسىزلىككە ئېرىشىپ «ماھىيەتلىك بىرلىشىش» كە ئىگە بولاتتى. شۇڭا تەسەۋۋۇپنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى «فەنا» (يوقلۇق) بولماستىن، بەلكى «بەقا» (مەڭگۈلۈك ھاياتلىق) ئىدى.

① كورونا مېزۇكى (ياپونىيە): «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيىۋى تەرەققىياتى»، 133 ـ بەت.

دەرۋەقە، تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ تاشقى پوستىغا قاراپلا، خۇددى ئۆز دەۋرىدىكى ئەھلى سۇننەتلەرنىڭ مەنسۇر ھەللاجىنىڭ «ئەنەلھەق» سۆزىنى «خۇدالىق دەۋاسى قىلدى» دەپ خاتا چۈشەنگىنىدەك، ئۇنى قانداقتۇر «خۇدانى ئىنكار قىلغان ئاتېئىستىك پەلسەپە» دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭا تەسەۋۋۇپ پېشۋالىرىنىڭ «ئىنسانىنى سۆيمەك ئاللانى سۆيمەكتۇر»، «ئۆزىنى بىلگەن رەببىنى بىلىدۇ» دېگەن قاراشلىرى قانداقتۇ «خۇدا مەۋجۇت ئەمەس، ئىنسانلا مەۋجۇت» دېگەن مەنىنى ئەمەس، بەلكى «‹مەن› (ئىنسان) ‹فەنا› ئارقىلىق ئۆزلۈكىنى تاما-مەن يوقىتىپ، ھەق ۋۇجۇدىغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولغاچقا ‹مەن›، ‹سەن› دېگەن ئۇقۇملار مەۋجۇت بولمايدۇ. نەتىجىدە ئىنسانىنى سۆ-يۈش، ماھىيەتتە ئاللانى سۆيگەنلىك بولىدۇ.» دېگەن چۈشەنچىنى ئالغا سۈرەتتى. شۇڭا تەسەۋۋۇپ باشقا دىنىي پەلسەپىلەردە بولمىغان ئىنسان ئۆلۈغلىقى تەلىماتلىرىنى ۋە بىر قىسىم ئىلغار ئىنسانپەرۋەر-لىك ئىدىيىلەرنى ئالغا سۈردى.

تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، Ⅷ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي قىسمىدىكى رايونلار بىلەن ئىران ئېگىزلىكىدە رەسمىي بىر پەلسەپىۋى ئېقىم سۈپىتىدە شەكىللىنىشكە باشلىدى. X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئىران ۋە خۇراسان رايونلىرى تەسەۋ-ۋۇپنىڭ ئوچىقىغا ئايلاندى. گەرچە تەسەۋۋۇپ ئەرەب ئىسلام پەلسەپە-سى نامى بىلەن ئاتالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسىي تەلىماتلە-رىنى پارس مۇتەپەككۇرلىرى راۋاجلاندۇرغانىدى. شۇڭا ئىسلام سو-پىزمىنى تەنقىد قىلغان فرانسۇز ئالىمى لوئىس ماسسىنۇن مۇنداق دەيدۇ: «پارس قان تېپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلە-رىنىڭ ئىسىملىكى دائىم كىشىدە خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلىپ قويىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇتلەق كۆپچىلىكى ئەرەب تىلىدا تەپەككۇر

قىلاتتى ۋە ئەسەر يازاتتى»①. ئەگەردە تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا مۇھىم رول ئويناغان كلاسسىك شائىر ۋە مۇتە-پەككۇرلارنى سانايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە جۇنەيد باغدادى، ئەبۇ سەئىد سانائى، پەريدىدىن ئەتتار، بايازىد بەستامى، مەنسۇر ھەللاجى، جالالىددىن رۇمى، شەمسى تەبرىزى غەززالى، ببى رابە-يە، ھاپىز شىرازى قاتارلىقلار پارسلاردىندۇر. XII ئەسىردىن كې-يىن، تەسەۋۋۇپنىڭ يۇقىرى پەللىسى پارسلاردىن تۇركىي خەلقلەر ئارىسىغا يۇتكەلدى. يۇنۇس ئەمرە، ئەھمەد يەسسەۋى، ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلار شۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر. شۇڭا تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىن تەرەققىياتىغچە بولغان پۈتكۈل جەريانىدا پارسلار ۋە تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئالاھىدە مۇھىم رول ئويناغان، تەسەۋۋۇپ ئىسلام ئويغىنىشىنىڭ غەربتىن شەرققە (دەمەشق، باغداتلاردىن سە-مەرقەنت، قەشقەرگە) سۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، خۇراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى شەرق ئىسلام تەپەككۇرىدا يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتتى. بۇ ھالەتنى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» نام-لىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ تەسۋىرلىدى: «ئىسلام شەرقىدىكى مەدەنە-يەت ئويغىنىشى ئاببباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ شەكىللىنىشىدىن چىڭ-گىزخان ئىستىلاسىغچە داۋام قىلىش جەريانىدا ھەر قايسى ئىسلام شەرق ئەللىرىدە ئوخشىمىغان باسقۇچ ۋە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بول-غانلىقى بىلەن بىللە، ئومۇمەن ئۈچ ئاساسىي باسقۇچقا بۆلۈنگەن. ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچى، ئەرەب ـ ئىران مەدەنىيىتى ئاساسىدا، گىرىكلار ۋە ھىندىستان قاتارلىق شەرق خەلقىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا، باغداتنى مەركەز قىلغان

① جېفرېي پالېندېر (ئەنگلىيە): «دۇنياۋى دىنلاردا مىستىسىزم»، بۇگۈنكى جۇڭگو نەشرىياتى، 1992 ـ يىل نەشرى، 149 ـ بەت.

ئاساستا باشلاندى. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەرەب خەلىپىلىكى دۇنياسىدا تۇنجان ئورنىنىڭ كۈچىيىشى، خەلىپىلىكنىڭ نىسپىي هالدا چۈشكۈنلىشىگە ئەگىشىپ بۇخارا ـ سەمەرقەنتنى مەركەز قىلغان ماۋارائۇننەهردە داۋام قىلغان ئىككىنچى باسقۇچنى شەكىللەندۈردى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تىزگىنلىشى ۋە مەدەنىيەتتە گۈللەنگەن دەۋرگە قەدەم قويۇشى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بىۋاستە رىقابەتكە چۈشۈشى، هەتتا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، «سەلتەنەت قۇياشى تۈركلەر بۇرجىدا جەۋلان قىلغان»، «زامان ئەهلىنىڭ تىزگىنى شۇلارنىڭ قولىدا، بولغان شارائىتتا ئىسلام شەرقىدىكى ئويغىنىش قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئۇچىنچى باسقۇچقا كىردى»①.

دېمەك، ئەرەب سەھرالىرى، ئىران ئېگىزلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا تەسەۋۋۇپ مۇھىم بىر پەلسەپىۋى ئېقىم سۈپىتىدە شەرق تەپەككۇرىنى زور دەرىجىدە بېيىتتى. گەرچە تەسەۋۋۇپ كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە، بەدەخشاندىن تارىمغىچە بولغان رايونلاردا خوجا ـ ئىشانلار ۋە ئاتالمىش سوپىلار تەرىپىدىن سىياسىي مەقسەت ئۈچۈن شەرمەندىلەرچە پايدىلىنىپ كېتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەسلى ماهىيىتىدىن بىر خىل پەلسەپە ۋە ئىدىيە ئىنقىلابى ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىردە تەسەۋۋۇپ تەلىماتى ئوتتۇرىغا قويغان ئىنسان سۆيگۈسى، ۋەھدەتى ۋۇجۇد ۋە ئىلغار ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى ئۆز دەۋرىدىكى باشقا هەر قانداق دىنىي پەلسەپە ئوتتۇرىغا قويمىغانىدى. شۇڭا كۆپلىگەن ئالىملار بۇ دەۋرنى «شەرقنىڭ ئەدەبىي ئويغىنىشى» ياكى «مۇسۇلمانلارنىڭ ئويغىنىشى» دەپ ئاتىدى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى ياۋروپا ئويغىنىشىغا ئاساس يارىتتى، دەپ قارىدى.

---

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 120 ـ بەت.

يەتتىنچى دىئالوگ:
پارس ۋە تۈركىي تىلى ھەرىكەتتە

«مەن ئوتتۇز يىل جاپالىق ئىزدىنىپ پارس تىلى بىلەن ئىرانىنى قۇنتۇزۇۋالدىم».

— ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە»

«بۇ تارىخنىڭ ياخشى ھەم يامان بارچە تەرەپلىرىنى بىلىۋىن دەپ تۈركىي تىل بىلەن ئېيتتىم. بىركەلىمە چاغاتاي تۈركىيدىن، فارسىيدىن ۋە ئەرەبىيدىن قوشمىدىم. روشەن بولسۇن دەپ، تۈركىي تىلىدا شۇنداق يازدىمكى، بەش ياشلىق ئوغلان ھەم چۈشىنەر...»

— ئەبۇلغازى باھادىرخان «شەجەرەئى تۈرك»

ياكۇب گرىم: «بىر مىللەتنىڭ تىلى ئۆز نۆۋىتىدە شۇ مىللەتنىڭ تارىخىدۇر. بىر مىللەتنىڭ تارىخىغا نىسبەتەن ئۈستىخان - سۆڭەك، قەبرە - كېپەنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق بىر پاكىت بارىكى، ئۇ بولسىمۇ ئۇلارنىڭ تىلىدۇر»① دەيدۇ. ھىتتى «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «ئىسلام دىنىنىڭ غەلىبىسى ئەمەلىيەتتە بىر تىلنىڭ غەلىبىسى، بولۇپمۇ بىر كلاسسىك دەستۇرنىڭ غەلىبىسى ئىدى»② دەپ يازىدۇ.

دەرۋەقە، تىل مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىللارنىڭ بىرى. دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر تاشلىساق، بىر ئەل ياكى بىر خەلقنىڭ مەدەنىيىتى گۈللەنگەن دەۋرى دەل ئۇلارنىڭ تىلىنىڭمۇ زور دەرىجىدە تاكامۇللاش-

① ستالىن: «ماركسىزم تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، تاشكەنت، شەرق ھەقىقىتى نەشرىياتى، 1958 - يىل نەشرى.
② فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1 - كىتاب، 105 - بەت.

قان دەۋرى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ۋە تەپەككۇر تارىخىدىمۇ پارس ۋە تۈركىي تىللىرىنىڭ ئوينىغان رولى ھەقىقەتەن مۇھىمدۇر.

ئىسلام دىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى، گۈللىنىشى ئەرەبلەرنى تارىخ سەھنىسىگە ئېلىپ چىقتى، شۇنداقلا پۈتكۈل شەرق تارىخىنى يېڭى بىر دەۋرگە ئېلىپ كىردى. ئەرەبلەر سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى باشلىغان چاغدا، ئۇلارنى ئەڭ قىزىقتۇرغىنى ئىككى مەدەنىيەتلىك ئەل — شەرقتىكى ئىرانلىقلار بىلەن غەربتىكى ۋىزانتىيىلىكلەر بولغانىدى. ئەرەبلەرنىڭ ئىران ساسانىيلار تېررىتورىيىسىگە يۈرۈش قىلىشى مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپاتىدىن ئىككى يىل كېيىن، يەنى مىلادىيە 634 - يىلى باشلاندى. 634 - يىلى 26 - نويابىردا ئىراقنىڭ ھىرا دېگەن يېرىدىكى جەڭدە ئەرەب قوشۇنلىرى پارسلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي تارمار قىلىندى. شۇندىن كېيىن ئەرەبلەر قاتتىق ھەربىي تەييارلىق قىلىپ، قايتا ھۇجۇمغا ئۆتتى. 637 - يىلى ماينىڭ ئاخىرلىرى ئەرەب قوشۇنلىرى پارسلارنىڭ دەجلە دەرياسىغا قۇرغان ئىستېھكامىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ شەرققە يۈرۈش قىلىش لىنىيىسىنى ئاچتى. شۇ يىلى ئىيۇندا ئەرەبلەر ساسانىيلار پايتەختى تەسفۇنى ئىشغال قىلدى. پادىشاھ يېزدىگېرد III ئوردىنى تاشلاپ شەرقتىكى ئۆلكىلەرگە قاچتى. 651 - يىلى پادىشاھ يېزدىگېرد III مەرۋ‌ى قېشىدىكى بىر تۈگمەندە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، ئىلگىرى - ئاخىر 1 مىڭ 2 يۈز يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ئېچىنىشلىق ھالدا ھالاك بولدى①. مۇشۇ دەۋرگىچە پارسلار پۈتكۈل ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ناھايىتى زور رول ئويناپ كەلگەنىدى. ئۇلار يارالقان مەدەنىيەت ئەرەبلەرنىڭ قوملۇق، تۆگە، چېدىر ۋە خۇرمىدىن ئىبارەت تۆتلا نەرسىدىن قۇرۇل-

① فىلىپ. ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 184 - بەت.

غان سەھرا مەدەنىيىتىدىن كۆپ ئۇستۇن ئىدى. خۇددى ھىتتى يازـ غانىدەك: «ئاسسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئەڭ چوڭ پايتەختىنىڭ ئىشـ غال قىلىنىشى، قاقاس چۆلىدىكى ئەرەب ئاھالىلىرىنى ئۆز دەۋرىدىكى زامانىۋى تۈرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ئارامبەخش سارايلار بىلەن ئۇچراشـ تۇردى. پارس شاھىنشاھىنىڭ ھەشمەتلىك كۈتۈۋېلىش زاللىرى، چىرايلىق ئەگمە دەرۋازىلىرى، گۈمبەزلىك قەسىرلىرى ۋە كۆزنى قاماشتۇرغىدەك بېزەكلىرى كىيىنكى دەۋرلەردىكى ئەرەب شېئىرىيـ تىدە كۆيلەندى. . . »① . ئىران ئېگىزلىكىنىڭ ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تولۇق ئىستېلا قىلىنىشى، ئەرەبلەرنىڭ تېخىمۇ شەرقتىكى رايونلارغا يۈرۈش قىلىشىغا ئاساس يارانتى. ئەرەبلەر 710 — 712 ـ يىللىرى پەرغانە ۋادىسىنى ئىشغال قىلدى. تەبەرى ۋە باشقا تارىخـ چىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى قۇتەيب 715 ـ يىلى قەشقەرگىچە يېتىپ بارغان② .

شۇنداق قىلىپ، ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىپ بىر ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئەرەبلەر غەربتە ئىسپانىيىدىن شەرقتە پەنجاپـ قىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئۇچ قىتئەگە سوزۇلغان چوڭ ئىمـ پېرىيە قۇردى. ئىسلام دىنى بىلەن ئەرەب تىلى بۇ رايونلارغا تېزلىكتە ئومۇملاشتى. ئەرەبلەر ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر جۈملىدىن پارسلار، مىسىرلىقلار، يەھۇدىيلار، سۇرىيىلىكلەر، گرېكلار ۋە تۈركىي قوۋملەرنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ مەشھۇر ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى يارانتى.

شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا پارسلارنىڭ رولى پەۋقۇلئادە زور بولغانىدى. ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋال ئەرەبلەر تېخى قەبىلە ۋە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدە ئادەتى چارۋـ چىلىق ھاياتىدا ياشاۋاتقان چاغلاردا ئاخمانىيلار، ئارساكلار ۋە ساسا-

① ② قىلىپ. ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ، 182 ـ ، 241 ـ بەتلەر.

نىيلار سۇلالىلىرىنى قۇرغان پارسلار ئاللىقاچان مۇكەممەل فېئودال-لىق تۈزۈم شەكىللەندۈرۈپ، مەدەنىيەت جەھەتتە شەرق دۇنياسىدىكى بىر مەركەزنى ھاسىل قىلغانىدى. شۇڭا ئەرەبلەر پارسلارنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھاكىمىيەت تۈزۈلمىلىرىنى ئەڭ ئالدى بىلەن پارسلارغا تەقلىد قىلىش ئاساسىدا قۇرۇپ چىقتى. ئاببباسىيلار دەۋرىدە خەلىپە مەنسۇردىن خەلىپە ھارۇن رەشىدكىچە بولغان مەزگىللەردە باش ۋەزىر پارسلاردىن بولدى ۋە پارسلارنىڭ تەسىرى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. ھەتتا بەزىلەر ئاببباسىيلار خەلىپىلىرىنى «مۇسۇلمانلارنىڭ ساسانىيلار پادىشاھى»① دەپ ئاتىدى. «ئەرەب خەلىپىلىرى باغداتتا ساسانىيلارنىڭ خىسراۋ شەكلىدىكى ھۆكۈمەتلىرىنى قۇرۇپ چىقتى ۋە پارسلارنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇ دەۋرلەردە پارسلارنىڭ باش كىيىمى، پارسلار-نىڭ مەي ـ شارابلىرى، پارس ئايالىرى ۋە ئاشىنىلىرى، پارس ناخشا ـ كۈيلىرى ۋە پارسچە تەپەككۇر مودا بولغانىدى. . . شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەرکى، پارسلارنىڭ تەسىرى ئەرەبلەرنىڭ ئىپتىدائىي تۇرمۇش پەردىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئىسلام ـ پەن ۋە ئىلمىي مۇلاھىزە بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان يېڭى ئېقىمغا داغدام يول ئاچتى. ئەرەب-لەردە ئىككىلا نەرسە — دۆلەت دىنى بولغان ئىسلام دىنى بىلەن دۆلەت تىلى بولغان ئەرەب تىلىلا ساقلىنىپ قالدى»②. «سەنئەت، قۇرۇ-لۇش، پەلسەپە، تىببىي ئىلىم، تەبىئىي پەن، ئەدەبىيات ۋە سىياسىي قاتارلىق جەھەتلەردە ئەرەبلەرنىڭ باشقىلارغا بەرگىدەك ھېچنىمىسى يوق ئىدى. بەلكى ھەممىنى باشقىلاردىن ئۆگەنگەنىدى»③. «خەلىپە-لىك دەۋرىدە پارسلار ۋە مىسرلىقلار يېڭىدىن مۇسۇلمان بولغان ئىسلام مۇرىتلىرى سۈپىتىدە ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ مەشئە-

① رېنى گروسسارت: «يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق مەدەنىيىتى»، 87 ـ بەت، سودا نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.
② ③ فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1 ـ كىتاب، 341 ـ، 342 ـ، 203 ـ بەتلەر.

لىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئەڭ ئالدىنقى سەپتە ماڭغانىدى».

شۇنداق بۇلۇشىغا قارىماي، ئەرەبلەرنىڭ ئىراندىكى ھۆكۈمرانلىقى ئاز كەم ئۇچ ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشتى. IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، ئىران تەۋەسىدە سەففەرىيلەر (861 — 900)، بۇۋەييىلەر (945 — 1055) ۋە سامانىيلار (875 — 999) قاتارلىق يەرلىك خانلىقلار قۇرۇلۇپ، ئاستا ـ ئاستا ئەرەبلەرنىڭ ئىراندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. لېكىن ئەرەب تىلى «قۇرئان» نىڭ تىلى بولغانلىقى ئۈچۈن، دىنىنىڭ تىلى سۈپىتىدە ئەرەب ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە ئورتاق تىل سۈپىتىدە رول ئوينىدى ۋە تېز ئارىدا ئومۇملاشتى. گېببېننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، پارسلار گەرچە ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەرەب تىلىنى يەنىلا دىن تىلى سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلغان. «پارس ئەدەبىياتى گۈللەنگەندىن كېيىن، پارس تىلى شەرقتىكى ئۆلكىلەردە ئەرەب تىلىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەرەب تىلى يەنىلا ئىسلام دىنىنىڭ تەلىماتلىرى، پەلسەپە ۋە ئىلىم ـ پەندە ئورتاق تىل بولۇپ كەلدى»①. شۇڭلاشقا ئابباسىيلار دەۋرىدە نۇرغۇنلىغان ئالىملار ۋە مۇتەپەككۇرلار ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازغان. تاكى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئاندىن دارى پارس تىلىدا ئەسەر يېزىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بەزى ئالىملار شۇ دەۋردىكى ئەرەب تىلىنى ئىلىم ـ پەن ۋە پەلسەپە تىلى، پارس تىلىنى ئەدەبىيات ـ سەنئەت تىلى دەپ ئاتىدى.

دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئەسىر پارس ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى پارس تىلىنىڭ ئىراندا قايتا تىرىلىشىدىن باشلانغانىدى. پارس تىلىدا تۇنجى قېتىم شېئىر يېزىش دولقۇنى سەففەرىيلەر سۇلالىسى دەۋرىدە باشلاندى.

① خ. ئا. گىببىن: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 1 ـ بەت.

دى. بىر قېتىم بىر شائىر ئەرەبچە شېئىر يېزىپ، سەففەرىي خانلىقـ
نىڭ پادىشاھى ياقۇپ لەيس (868 — 878 يىللىرى تەختتە ئولتۇرـ
غان) قا سۇنغان. پادىشاھ ھېلىقى ئوردا شائىرىنى ماختاشنىڭ ئورنىغا
غەزەپ بىلەن: «نېمىشقا مەن چۈشەنمەيدىغان تىلدا شېئىر يازىسەن؟»
دېگەن ۋە باش ۋەزىرى مۇھەممەد بىن ۋاسىپقا پارس تىلىدا شېئىر
يېزىشقا بۇيرۇق قىلغان①.

پارس تىلىنىڭ ئىران تېررىتورىيىسىدە بەدىئىي ئىجادىيەت تىلى
سۈپىتىدە قايتا مەيدانغا چىقىشى پارس ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى يېڭى
بىر دەۋرگە ئېلىپ كىردى. شۇ دەۋردىكى نۇرغۇن زىيالىيلار پارس
تىلىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشتى. تېخىچە ئىسلام
دىنىنى قوبۇل قىلمىغان زوراۋانلىستېر ئېتىقادىدىكى يۇقىرى قاتلام
پارس ئاقسۆڭەكلىرى مەخپىي ھالدا ئۆتمۈشتىكى شانلىق پارس مەدەـ
نىيىتىگە سېغىنىپ، ئەرەبلەرگە قارشى ئىدىيە جېڭى ئېلىپ باردى.
شائىر ـ يازغۇچىلار بەس ـ بەس بىلەن پارس تىلىدا شېئىر يېزىپ
خەلقنىڭ مىللىي ئېپتىخارلىق تۇيغۇسىنى قوزغىدى. نەتىجىدە ئاببا-
سىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدە ئىراندا ھەيۋەتلىك
مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتى — شۇئۇبىيەھ (Shuubiyah) ھەرىكىتى
مەيدانغا كەلدى. «شۇ ئۇبۇ» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «مىللەت، قوۋم»
مەنىسىنى بېرەتتى. بۇ ھەرىكەت مىللىي ئويغىنىش ۋە ۋەتەنپەرۋەرـ
لىكنى تەشەببۇس قىلغان بولۇپ، قويۇق مىللەتچىلىك ۋە مىللىي
ئېپتىخارلىق ئىدىيىلىرى بىلەن خاراكتېرلىنەتتى. بۇ ئېقىمنىڭ تە-
رەپدارلىرى «قۇرئان» نىڭ 49 ـ سۈرە 13 ـ ئايىتىنى، يەنى «ئىھ،
ئىنسانلار، مەن سىلەرنى ياراتتىم، سىلەرنى ئەر ـ ئايال قىلىپ
ئايرىدىم، ئوخشاش بولمىغان مىللەت ۋە قوۋملەرگە بۆلدۈم، سىلەر
ئۆزئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلىڭلار، سىلەرنىڭ شان ـ شەرىپىڭلارنى

① ھۈسەيىن فاراۋال: «ئىران ئەدەبىياتى تارىخى» — جاڭ خۇڭنىيەن تۈزگەن «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، 21 ـ بەتتىكى نەقىلگە قارالسۇن.

ئاللا بەرگەن» دېگەن سۆزلەرنى ئۆز تەلىماتلىرىنىڭ ئىدىيە ئاساس قىلغانىدى. ئۇلار «قۇرئان» دىكى بۇ ئايەتكە ئاساسلىنىپ، ئەرەبلەر-نىڭ پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋېلىشىنىڭ ھېچقانداق دىنىي ئاساسى يوق، ئاللا ئۆز بەندىلىرىنى تاغاقنىڭ چىشىدەك تەكشى، باراۋەر ياراتقان، پارسلار ئەرەبلەردىنمۇ شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە دې-گەنلەرنى تەشەببۇس قىلدى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى «چوڭ ئەرەبچىلىك» خاھىشلىرىغا قارشى تۇردى. ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن ئىسمائىل بىن ئېھسان، بەسسال بىن بۇلد، ئىبن مۇغەيبە، ئەبۇ نۇۋاس، ئىبن رۇمى قاتارلىقلار بەشھۇر ئىدى. ھەتتا ئىبن نۇسۋان (756 — 810) بىر شېئىرىدا: «بىر ئىتقا ئايلىنىپ، مەككە دەرۋازىسىدىن ئۆتكەن ھەر بىر ھەج تەلەپ قىلغۇچىنى چىشلىسەم» دەپ يازغانلىقى ئۈچۈن خەلىپە ھاشىم بىن ئابدۇلمالىك تەرىپىدىن سۇغا تۇنجۇقتۇرۇلۇپ ئۆلتۈرۈلگەن①.

شۇئۇبىيەھ ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىرى ئىككى تەرەپتىن كۆرۈلدى. بىرى، پارس ئەدىبلىرى پارس تىلىدىكى كلاسسىك ئەسەر-لەر ۋە مەدەنىيەت دەستۇرلىرىنى ئەرەب تىلىغا كۆپلەپ تەرجىمە قىلىپ تۇنوشتۇردى ۋە شۇ ئارقىلىق پارس مەدەنىيىتىنىڭ شان ـ شۆھرىتىنى ئەرەبلەرگە نامايەن قىلدى؛ يەنە بىرى، پارس شائىرلىرى پارس ۋە ئەرەب تىللىرىدا تەڭلا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى تەرغىب قىلدى. ئابباسىيلار خەلىپىلىكى دەۋرىدىكى يۇز يىللىق تەرجىمە ھەرىكىتى (750 — 847) داۋامىدا پارس ئەدىبلىرى ناھايىتى زور رول ئوينىدى. مىلادىيە 750 ـ يىلى ئىبن مۇقەففە پەھلەۋى (ئوتتۇرا قەدىمكى پارس تىلى) تىلىدىن ھىندىستاننىڭ مەشھۇر مەسەللەر توپلىمى «بەشنامە» (سانسكرىت تىلىدا Panchatanra) نى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلدى ۋە «كەلىلە ۋە دىمە-

① سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن: «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، II توم، 146 ـ بەت.

نه» دەپ نام بەردى. ئۇندىن باشقا ئىبن مۇقەففە يەنە ئىرانلىق قەدىمكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر توپلىمى «خۇداينامە» نى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردى. كېيىنچە «شاھنامە» مۇ تۇنجى بولۇپ ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. بۇگۈنكى كۇندە پۈتۈن دۇنيا خەلقىگە تونۇشلۇق بولغان ئەرەب خەلق چۆچەكلىرى توپلىمى «مىڭ بىر كېچە» نىڭ ئەسلى مەنبەسى پارسلارنىڭ «مىڭ ئەپسانە» (Hazar Afsana) سىدىن كەلگەنىدى. كېيىنكى ئەرەبلەر ئۇنى بېيىتىپ ۋە ئۆز ئىجادىيەتلىرىنى قوشۇپ «مىڭ بىر كېچە» (ئەرەبچە Alif Layla Wa Layla) دەپ ئاتىغان. ئۇندىن باشقا يەنە پارسلارنىڭ «ئاۋېستا»، «مازداك»، «ئەردەشىرنىڭ سىياسىتى»، «رۇستەم ۋە ئىسفەندىيار» قاتارلىق ئەسەرلىرى تەرجىمە قىلىنغان. ھەتتا ئارىستوتېلنىڭ «مېتافىزىكا»، بوفىرنىڭ «ئارىستوتېل كاتىگورىيە نەزەريىسى، گە مۇقەددىمە»، «ئىلمىي مەنتىقىگە كىرىش» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ پارس تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى مەلۇم①.

دېمەك، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مەيدانغا كەلگەن مىللىي تىرىلىش ھەرىكىتى پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە زور تۈرتكە بولدى، شۇنداقلا ئەرەبلەرنىڭ يۇز يىللىق تەرجىمە ھەرىكىتىدە مۇھىم رول ئوينىدى. ئەدەبىياتتىكى مىللەتچىلىك ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى «شۇئۇبىيە» دەپ ئاتالدى. «ئۇلار ساسانىيلار ئەنئەنىسىنىڭ قوغدىغۇچىلىرى ئىدى. ئىرق ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى پارسلار ئىدى. «شۇئۇبىيە» چىلەر ئەرەب ئۆلىمالىرىنىڭ مەنمەنچىلىكىگە ھۇجۇم قىلاتتى. ئۇلارنىڭ تىلىغا زەربە بېرەتتى. شېئىرلىرىنى مەسخىرە قىلاتتى. پارسلار ۋە ئەرەب بولمىغان خەلقلەر ئەرەبلەردىن ھەر

① ناجۇك: «ۋارىسلىق ۋە يۇغۇرۇش: — ئەرەب مەدەنىيىتى»، 178 ـ بەت، جېجياك خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى.

جەھەتتىن ئۇستۈن تۇرىدۇ دەپ قارايتتى. بۇ خىل توقۇنۇش كېيىنكى دەۋرلەرگىچە داۋاملاشتى»①. شۇ دەۋردە شۇئۇبىيە ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرغان مەشھۇر شائىرلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پارسلار ئىدى. ئۇلار ئەرەب تىلىدا يازغان شېئىرلىرىدا، شۇ دەۋرنىڭ رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قويۇق پارس پۇرىقىنى نامايەن قىلدى، شۇنداقلا شۇئۇبى ئىدىيىلىرىنى ئىپادە قىلدى②.

مىلادىيە IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىردىن باشلاپ ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى خۇراسان رايونىنى مەركەز قىلغان ھالدا دارى پارس تىلى قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. دارى پارس تىلى پەھلەۋى تىلىنى ئاساس قىلىپ، ئەرەب تىلى بىلەن بولغان رىقابەت جەريانىدا شەكىللەنگەن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر پارس ئەدەبىي تىلى ئىدى. رۇداكى (850 — 941) تۇنجى بولۇپ دارى پارس تىلىدا شېئىر يېزىپ زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى ۋە «پارس شېئىرىيىتىنىڭ ئاتا-سى» دەپ ئاتالدى. رۇداكىنىڭ ئىجادىيىتى دارى پارس تىلىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ئاچتى. رۇداكىدىن كېيىن، دەقىقى (؟ — 977)، فىردەۋسى قاتارلىقلار دارى پارس تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ پارس شېئىرىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاساس ياراتتى ۋە ئەرەب تىلىنىڭ شەرقىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مونوپوللۇقىغا خاتىمە بەردى. شۇڭا فىردەۋسى زور ئىشەنچ بىلەن «مەن پارس تىلى بىلەن ئىراننى قۇتقۇ-زۇۋالدىم» دېگەنىدى.

XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان جەريان پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك گۈللەنگەن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. مانا مۇشۇ ئۇزاق جەريانىدا پارس ئەدەبىي تىلى ئىران تەۋەسى-دىن ھالقىپ چىقىپ شىمالىي ھىندىستان، پامىر، ماۋارائۇننەھر ۋە

① خ. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 92 - بەت.
② يۈن ۋېنچى: «ئىسلام ئەدەبىياتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1995 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 17 - بەت.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بولۇپ-مۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرىغا، جۈملىدىن چاغاتاي تۈرك-چىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇئەييەن رول ئوينىدى. XV ئەسىرگە كەلگەندە، پارس تىلى ئەرەب تىلىنىڭ شەرقىي رايونلاردىكى تەسىرىگە تامامەن خاتىمە بەردى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا پارس تىلىنىڭ تەسىرى كۈچەيىپ، تۈركىي تىللىرى بىلەن بىۋاسىتە رىقابەتلەشتى. تۈركىي تىللىرىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە پارس تىلىنىڭ سۆزلۈكلىرى كۆپ-لەپ ئۆزلىشىشكە باشلىدى. پارس تىلىنىڭ تاكامۇللىشىشى ۋە تەسىر دائىرىسىنىڭ كۈچەيىشىدە فىردەۋسى، رۇداكى، ئۆمەر ھەييام، سانا-ئى، جالالىددىن رۇمى، نىزامى گەنجەۋى، شەيخ سەئدى، ھافىز شىرازى ۋە ئابدۇراھمان جامى قاتارلىق شائىر ۋە مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئەسەرلىرى مۇھىم رول ئوينىدى.

خەيرىيەت، XV ئەسىرگە كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرى خۇددى ئۆز دەۋرىدىكى پارس تىلى دەۋچ كەلگەن قىسمەتكە دۇچ كەلدى. پارس تىلىنىڭ كۈچلۈك خىرىسى ۋە كۆپ قىسىم تۈركىي ئاپتورلارنىڭ پارس تىلىدا ئەسەر يېزىشى تۈركىي تىللىرىنىڭ تەقدىرىگە تەرەققىي قىلىش يۈكى كەينىگە چېكىنىش مەسىلىسىنى تاڭدى.

ئەمەلىيەتتە، تۈركىي تىللىرىنىڭ ئەرەب ۋە پارس تىللىرى بىلەن بولغان رىقابىتى X ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدىن باشلاپلا باش-لانغانىدى. شۇ چاغدا ئاببباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ سەلتەنىتى ئاستا - ئاستا ئاخىرلىشىپ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا سەففەرىيلەر، سامانىيلار، غەزنەۋىلەر قاتارلىق يەرلىك بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر بارلىققا كەلگەنىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلارنىڭ ئورنىنى قاراخانىيلار ۋە سالجۇ-قىيلاردىن ئىبارەت ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر قۇرغان خانلىقلار ئىگىلىدى. نەتىجىدە ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغدادتا ئاۋۋال ئەرەبلەر، ئاندىن پارسلار، ئەڭ ئاخىرىدا تۈركلەرنىڭ تەسىرى كۈچ-

لۇك بولۇشتەك ھالەت شەكىللەندى. مەھمۇد قەشقەرى ئەنە ئاشۇ «سەلتەنەت قۇياشى تۈركلەر بۈرجىدا جەۋلان قىلغان» دەۋردە ئۆزىنىڭ بۈيۈك ئەسىرى — «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يېزىپ چىقتى. ئاپتور ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرنى يېزىشتىكى مەقسىتى ھەققىدە: «. . . تۈرك تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈستىش ئۈچۈن. . . »①، «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس ـ تۈگىمەس بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ. . . بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» دەپ ئات قويدۇم»② دەيدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، مەھمۇد قەشقەرى بۇ قامۇسىي ئەسىرنى ئۆز دەۋرىدە ئەرەبلەرگە ۋە تۈركىيچىنى بىلمەيدىغان خەلقلەرگە تۈركىي تىللىرىنى تونۇتۇش ئۈچۈن يازغانىدى.

دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنياسىدا غەربتە لاتىن تىلى، شەرقتە ئەرەب تىلى خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنلىرىنىڭ تىلى سۈپىتىدە ئاساسلىق تىل دەپ قارالغانىدى. ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادىكى كۆپلىگەن ئىنگلىز ۋە گېرمان ئالىملىرى ئۆز ئەسەرلىرىنى لاتىن تىلىدا يازغان بولسا، شەرقتىكى نۇرغۇن مۇسۇلمان ئالىملىرى (مەسىلەن فارابى، ئىبىن سىنا قاتارلىقلار) ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نامىلىق ئەسىرىنى يېزىش ئارقىلىق تۈركىي تىلىنىڭ شەرق دۇنياسىدىكى شۆھرەتلىك تىل دەپ تونۇلۇۋاتقان «ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ» كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى. مەھمۇد قەشقەرى بىلەن دەۋرداش يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇ بىلىك» نامىلىق بۈيۈك ئەسىرىنى ساپ تۈركىي تىلىدا يېزىپ، ئۆز دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. تىلشۇناسلارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغان «قۇتادغۇ بىلىك» تىكى ئەرەبچە سۆزلەر 94 بولۇپ، ئەرەبچە ـ پارسچە

① ② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى، I توم، 3 ـ، 5 ـ، 6 ـ بەتلەر.

سۆزلەرنى قوشۇپ ھېسابلىغاندىمۇ 400 دىن ئاشمايدىكەن①.

ھالبۇكى، XV ئەسىرگە كەلگەندە ۋەزىيەتتە زور ئۆزگىرىش بولدى. ئۆز دەۋرىدە «ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك تەڭ چېپىشىپ كېتىۋاتقان» تۈركىي تىلى ئەمدىلىكتە پارس تىلىنىڭ كۈچلۈك خىرىسىغا دۇچ كەلگەنىدى. پارس تىلى ۋە ئەدەبىيا-تىنىڭ خۇراسان (شەرقىي ئىران) نى مەركەز قىلىپ گۈللىنىشى تۈپەيلىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا «پارسگۈي» (پارسچە يېزىشقا مايىل) لۇق دولقۇنى ئەۋج ئالدى. بۇ ھەقتە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەن-دى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تېمۇرىيلەر سۇلالىسى دەۋرىدە پارس تىلى بىلەن ئەرەب تىلى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا بويلاپ ناھايىتى كەڭ تۈردە يامراپ كېتىشى بىلەن ئەدەبىياتتا ھاكىم تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈل-گەن. تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەدىب ـ شائىرلىرى ئۆز ئانا تىلىنى تاشلاپ ياكى ياراتماي پارس تىلىدا ئەسەر يېزىشنى بىر خىل مودىغا ئايلاندۇرۇۋالغان. ھەتتا ئۆز ئانا تىلىدا يازغان ئەدىب ـ شائىرلار مەسخىرە قىلىنىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەنىدى»②. بۇن-داق بولۇشنىڭ مۇئەييەن تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار ئىدى. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىران تېررىتورىيىسىدە قۇرغان سالجۇقىيلار قاتارلىق بىر قانچە ھاكىمىيەتلىرىدە پارس تىلى ھاكىمىيەت تىلى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە X ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا پارس ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتى مىسلىسىز گۈلل--نىش دەۋرىگە كىرگەن بولۇپ پۈتكۈل ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا زور تەسىر پەيدا قىلغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە پارسلار بىلەن يېقىن

---

① چېن زۇڭجېن: «قۇتادغۇ بىلىك» دە ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا كۆرسەتكەن تەسىرى» — «تۈركىي تىلى ۋە ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ئاملىق مەجمۇئە، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، II توپلام، 124 ـ، 125 ـ بەتلەر.

② ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن، دىن پارچىلار» — «بۇلاق» ژۇر-نىلى، 1980 ـ يىل، I توپلام، 145 ـ بەت.

قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىدە بولۇپ كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈر-كىي خەلقلەر پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرى-دى. پارسچە يېزىش، پارسچە ئوقۇش دولقۇنى ئەۋج ئالدى. ھەتتا بەزى تۈركىي ئەدىبلىرىنىڭ پارسچىغا بولغان چوقۇنۇشى شۇ دەرىجىگە يېرىپ يەتتىكى، ئۇلار «پارسي شېكەرەست» (پارس تىلى شېكەر تىل)، «ئەرەبي ھەسەلەست» (ئەرەب تىلى ھەسەل تىل) دەپ داۋ-راڭ سېلىشتى. تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ تەقدىرى جىددىي ئويلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ قالدى.

مانا مۇشۇنداق شارائىتتا ئەلىشىر نەۋائى، لۇتپى، سەككاكى ۋە ئاتايى قاتارلىق ئەدىب ۋە شائىرلار ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركىي «شۇئۇبە-يە» ھەرىكىتى قوزغىدى. نەۋائىدىن بۇرۇن ئاتايى، سەككاكى، لۇتپى قاتارلىق شائىرلار پارسچە يېزىش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلگەن شارائىتتا مەردانىلىك بىلەن تۈركىي تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ باردى ۋە تۈركىي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغان گۈزەل تىل ئىكەنلىكىنى تۇن-جى بولۇپ نامايەن قىلدى. نەۋائى دەۋرىگە كەلگەندە تۈركىي تىلى تىرىلىش ھەرىكىتى ئۇلۇغ شائىرنىڭ ئىجادىدا يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۇ-رۈلدى. نەۋائى پارس تىلىنى سۈدەك بىلىدىغان، پارس تىلىدا ئاجايىپ پاساھەتلىك شېئىرلارنى يازالايدىغان بولسىمۇ، لېكىن تۈركىي تىل-نىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، تۈركىي تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتە-يىن» ناملىق ئىلمىي ئەسىرىدە تۈركىي تىلى بىلەن پارس تىلىنى سېلىشتۇرۇپ، تۈركىي تىلىنىڭ پارس تىلى مۇمكىن بولمىغان ئىپا-دىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى دەلىللەر ئارقىلىق ئوچۇق كۆرسەتتى. شۇنداقلا «تۈركىي ھۇنەرەست» (تۈركىي تىلى ھۇنەر - سەنئەت تىلى) دەپ ئاتىدى. نەۋائى ئۆز دەۋرىدىكى پارسگۇي ئەدىبلەر-گە قارىتىپ مۇنداق دەپ يازدى: «. . . بۇ سۆزلەردىن دۈشمەنلىرىم بىلەن مۇخالىپلىرىم مېنى ئۆزىنىڭ تەبىئىتى تۈركىي تىلىغا مايىل

بولغىنى ئۈچۈن بۇ تىلنىڭ تەرىپىدە مۇبالىغە قىلىۋاتىدۇ، پارس تىلى بىلەن ئانچە ئالاقىسى بولمىغاچقا ئۇنى رەت قىلىشتىمۇ گەپنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى دەپ گۇمان قىلىشمىسۇن. ھالبۇكى، پارس تىلى تەتقىقاتىدا ۋە پارسچە سۆزلەردىن پايدىلىنىشتا ھېچكىم تېخى مەنچىلىك ئىش قىلالىغىنى يوق. بۇ تىلنىڭ ئارتۇق ۋە كەم تەرەپلىرىنى ھېچكىم مېنىڭدىن ئارتۇقراق بىلمەس»①.

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇۋېتىمىزكى، نەۋائى يۈكسەك ئىشەنچ بىلەن تۈركىي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغان گۈزەل ۋە پاساھەتلىك تىل ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ مەنا مۇمكىنچىلىكىنىڭ چەكسىزلىكىنى قەيت قىلىدۇ ۋە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۈركىي سۆزلەرنى ئىلگىرى كۆپ ھاللاردا ئەڭ ئۇششاق ئۇقۇملار ئۈچۈنمۇ مۇبالىغە يولى بىلەن مەخسۇس سۆزلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇنى شۇ تىلنىڭ ئىگىلىرى چۈشەندۈرۈپ بەرمىگۈچە، باشقىلار ئۇنىڭ تېگىگە يېتەلمەيدۇ»②.

ناھايىتى روشەنكى، ئۆز دەۋرىدە مۇنداق ئىلمىي قاراشلارنى تىلشۇناسلىق ۋە مەنتىقە ئىلمى نۇقتىسىدىن ئوتتۇرىغا قويۇش ئاسان ئەمەس ئىدى. نەۋائى بىر ئۇلۇغ شائىرلا ئەمەس، بەلكى كەسكىن بىر تىل تەتقىقاتچىسى ئىدى. شۇڭا ئۇ پۈتكۈل تۈركىي تىلىدا سۆزلەشىدىغان خەلقلەرنىڭ تەپەككۇرىنى يېتەكلىگۈچى شەخس سۈپىتىدە «كەنجى ئويغىنىش دەۋرى» نىڭ سەركەردىسى بولغانىدى. نەۋائى مەزكۇر ئەسىرىنىڭ ئاخىرىدا تۈركىي تىلىنى ئانا تىل ھېسابلايدىغان ياشلارنى ۋە ئەدىبلەرنى ئۆز ئانا تىلىدا يېزىشقا دەۋەت قىلىدۇ ۋە بۇ پىكرىنى ئىلمىي ئاساسلار بىلەن دەلىللەيدۇ: «... يىغىپ ئېيتقاندا، تۈركىي تىلىدا مۇنداق ئىنچىكىلىك ۋە نەپىسلىك ناھايىتى كۆپ. بۇگۈنگىچە ھېچ كىشى ئۇنى چىن ماھىيىتى بىلەن مۇلاھىزە قىلمىغە-

① ② ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 ـ يىل، 1 ـ توپلام، 148 ـ، 160 ـ بەتلەر.

نى ئۇچۇن ئاشكارا بولماي كەلمەكتە. بىزنىڭ تەييارغا ئاشىق بىلىم-سىز ياشلىرىمىز ھە دېسىلا ئىشنىڭ ئوڭىينى كۆزلەپ، پارس تىلى بىلەن شېئىر يېزىشقا قىزىقماقتا ۋە شۇغۇللانماقتا. ۋەھالەنكى، ئەگەر كىشى ياخشىلاپ مۇلاھىزە قىلىدىغان بولسا، تۈركىيىچە سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن نەقەدەر كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقىنى، ئۇسلۇب جەھەتتىن نەقەدەر پەسە ئىكەنلىكىنى، بۇ تىلدا مەنىنى راۋان، ئېنىق ۋە ئوچۇق ئىپادىلەشنىڭ ئاسانلىقىنى بىلگەن بولاتتى. تۈركىي تىلىنىڭ كەڭ مەنىلىكى ياكى ھەر تەرەپلىمىلىكى شۇنچە دەللىلەر بىلەن ئىسپاتلانغان ھالدا، ئەمدى بۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدىكى شائىرلار ئۆزىنىڭ شۇنداق گۈزەل ۋە باي تىلى تۇرۇقلۇق، ئۆز قابىلىيەت ۋە ماھارەتلىرىنى باشقا تىل بىلەن كۆرسىتىمەن دەپ ئاۋارە بولمىسا ئىدى. ئەگەر ئىككى تىلدا يېزىش ئىقتىدارى بولسا، ئۆز تىلىدا كۆپرەك يازسا ئىدى. . . »①.

نىھايەت، نەۋائى ۋەكىللىكىدىكى تۈركىي تىللىق ئەدەبىلەرنىڭ ئىجادىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ ئاخىرقى گۈللىنىش دەۋرىنى، يەنى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «كەنجى ئويغىنىش دەۋرى»②نى يارىتتى. بۇ دەۋر تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر تەپەككۇرىنىڭ پەللىسىنى يارىتى، تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. نەۋائىنىڭ يازغىنىدەك:

تۈرك نەزمىدە چۇ تارتىپ مەن ئەلەم،
ئەيلەدىم ئۇل مەملىكەتنى بىر قەلەم.

---

① ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1986 ـ يىل، 1 ـ توپلام، 159 ـ، 160 ـ بەتلەر.

② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 293 ـ بەت.

دېيىش ئارقىلىق تۈركىي تىللىنىڭ يوشۇرۇن هاياتىي كۈچىنى ئاشكارا قىلدى. نەۋائىلار قوزغىغان «تۈركىي هۇنەرەست» دولقۇنى يېقىنقى ۋە هازىرقى زامان تۈركىي تىللىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە تاكامۇللىشىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

سەككىزىنچى دىئالوگ:
بۇخارا ئۇيغۇسى

بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانىسى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەگەكلىك زامانى، جاهىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم - مەرىپەت دەۋرى... ئۇيغۇ بولسا ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر. بۇ هالەتتە دائىم ئۇخلىماق — يوقىلىش ۋە ئۆلۈم بولىدۇ!

— ئابدۇقادىر داموللام

ئويغان مىللەت، يۇرتۇڭنى سەن قۇتۇلدۇر.
مەكتەپ بىلەن چىراغ ياقتىن، نۇر تولدۇر.

— مەمتىلى ئەپەندى

ئويغىنىپ كەتتى جاهان، مەغرىبى مەشرىق تامام،
مەن تېخى سۈت ئۇيقۇدا چۈش كۆرۈپ ياتارىمەن.

— ئابدۇخالىق ئۇيغۇر

بۇخارا ئۇيقۇسىنىڭ قانداق ئۇيقۇ ئىكەنلىكى نامەلۇم، ئەمما بىز دائىم قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەنلەرنى «بۇخاراغا كەتتى» دەيمىز. بۇ ئىبارە قانداقلارچە تۇراقلىشىپ قالغاندۇ؟ ئېهتىمال بىزدىن بۇرۇنقىلارغا بۇخارا ناهايىتى يىراق تۇيۇلغاندۇ، ئېهتىمال بۇ شەهەرنىڭ ئۇيقۇسى راستىنلا تاتلىقتۇر.. مەن XVI ئەسىردىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەنزىۋى چۈشكۈنلىكىنى «بۇخارا ئۇيقۇسى» دەپ ئاتىماقچى بولدۇم... ئەمەلىيەتتە، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيالا ئەمەس، گېيۇتى

«شېئىر مەملىكىتى»[1] دەپ ئاتىغان ئىرانمۇ يېقىنقى بەش ئەسىر ما-
بەينىدە بۇخاراچە غەپلەت ئۇيقۇسىغا مۇپتىلا بولغانىدى.

ئەمەلىيەتتە، كەربالادىن تارىم چوڭقۇرلۇقلىرىغىچە بولغان رايون-
لاردىكى خەلقلەرنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى چۈشكۈنلۈكىنى
چوڭ جەھەتتىن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى، كىچىك جە-
ھەتتىن سىياسىي تىنچسىزلىق ۋە ئىچكى تەپرىقچىلىق مۇئەييەن جە-
ھەتتە بەلگىلەپ قويغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربتە ئويغىنىش يۈز
بېرىپ، دېڭىز - ئوكيان دەۋرى باشلىنىشى بىلەن «يىپەك يولى»
نىڭ خارابلىشىشى شەرقنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى مۇھىم رولىنى ئىككى-
لەمچى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى.

XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، پەقەت قۇرۇق نامىلا قالغان
باغدات خەلىپىلىكى شەرقتىن ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن موڭغۇللارنىڭ
شاۋقۇن - سۈرەنلىرى بىلەن غەربتىن يوپۇرۇلۇپ كەلگەن ئەھلى
سەلىبچىلەرنىڭ ھۇجۇملىرى ئاستىدا بەربات بولدى. شۇندىن كېيىن،
ئەرەب دۇنياسى تاكى ئوسمان تۈركلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىغا ئۆتكىچە
بولغان ئارىلىقتا سىياسىي مالىمانچىلىق ۋە ئىچكى تەپرىقچىلىق ئىچە-
دە قالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە «شەرقتىكى مۇسۇلمانلار دۇنياسى بۆلۈ-
نۈپ، تەنھا، كۈندىن - كۈنگە پارچىلىنىۋاتقان مەدەنىيەت رايونى
بولۇپ قالدى. پېرسىيىدە كونا مەدەنىيەتنىڭ گۈمران بولۇشى داۋامى-
دا پارسلارنىڭ ھېبسىسىياتىنى تامامەن پارس تىلى بىلەن ئىپادىلەيدىغان
يېڭى مەدەنىيەت بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ تارمىقى بولغان يېڭى زېمىن
ئاناتولىيە ۋە ھىندىستاننىڭ شىمالىدىمۇ راۋاجلىنىپ تۈرك ۋە ھىندى
ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مىللىي ئەدەبىيات بولۇپ قالدى»[2]. لېكىن
پارس ۋە تۈركىي مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى

---

① گېيوتې: «شەرق - غەرب شېئىرلىرى توپلىمى» — «گېيوتې شېئىرلىرى توپلىمى»، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1982 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.
② خ. ئا. گىببې: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 238 - بەت.

ئەك كەينىگە سۇرۇلگەندىمۇ XVI ئەسىر بىلەن چەكلىنەتتى. ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چۈشكۈنلىشىنى ۋە ئەرەبلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈشى بىپايان ئاسىيانىڭ دىن، مەدەنىيەت ۋە تىل بىرلىككە كەلگەن رايونلىرىدىكى خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەڭپۇڭلۇقىغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمىغانىدى. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ چۈشكۈنلىشىگە نۇرغۇن ئاممىلار سەۋەب بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام روھىنىڭ سۇسلىشىنى ۋە ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇشى خەلىپىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زەئىپلىكىنى تېزلەتكەنىدى. ھىتتى بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئەرەبلەرنىڭ تۇرمۇشتا چىرىكلىشىشى، ئۇلارنىڭ روھىي ۋە ئەخلاقىي مىزانلىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە خەلىپىلىك مۇنقەرز قىلىنغان خەلقلەرنىڭ ئىمپېرىيىسىگە ئايلىنىپ قالدى. خەلىپە ئوردىسىدىكى سانسىزلىغان ئاغۋاتلار، ھەرەمخانىلاردىكى ئاختا قىلىنغان قۇللار، ئەيش ـ ئىشرەت ئۇچۇن تۇتۇلغان چۆرە ـ كېنىزەكلەر، قەدەمدە ئۇچراپ تۇرىدىغان غىلمان ۋە زەيپانىلەر، ئاستا ـ ئاستا ئەرلەرنىڭ ئەرلىك جاسارىتىنى، ئايالىلارنىڭ ئايالىنىڭ زىباسىنى يوقىتىپ، ئەرەب جەمئىيىتىنىڭ چۈشكۈن، چىرىك كەيپىياتىنى شەكىللەندۈردى. خەلىپە قەسىرلىرىدىكى سانسىز ھوجرىلار، ئاتا بىر ئانا باشقا قېرىنداشلار، ساقلانغىلى بولمايدىغان تۇرلۇك ھەسەت ـ رەشك ۋە سۇيىقەستلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوردىدىكى كەيپ ـ ساپا، ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش، مەي ـ شاراب ۋە رەققاسلارنىڭ غىلجىمىلىق بىلەن ئوينىغان يېرىم يالىڭاچ ئۇسسۇللىرى ئوردىدىن شەھەر كوچىلىرىغىچە بولغان ئائىلىۋى تۇرمۇشنىڭ مەزمۇنىنى چىرىتتى. . . »①.

ئاببباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ زەئىپلىشىشىدىن ئۇلارنىڭ تارىخ بەتىدىن تامامەن چۈشۈپ قالغىنىغا قەدەر بولغان ئۇچ ئەسىر

---

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا) : «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ، I توم، 580 ـ 581 ـ بەتلەر.

(XI ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە) مابەينىدە، ئەرەبلەرنىڭ تەپەككۇر قۇزغىتى پەۋقۇلئاددە تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى. ئۆز دەۋرىدىكى پەلسەپە، مىدىتسىنا ۋە فىقھ ئىلىملىرىدە ئېرىشىلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەر ئەمدى لىكتە ھېچكىمنىڭ تەسەۋۋۇرىغا سىغمايدىغان بولۇپ قالدى. شۇ دەۋردىكى داڭلىق سەييياھ ئىبن بەتۇتە (1303 — 1337) ئەرەب تىلى تەنقىداتىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىگە ئېچىنىپ مۇنداق دەپ يازدى:

مەن بىر كۈنى مەسچىتكە جۈمە نامىزىغا باردىم. ئىمامنىڭ سۆزىدە بىر مۇنچە روشەن گرامماتىكىلىق خاتالىقلار بار ئىدى. مەن بۇ ئەھۋالدىن ھاڭ ـ تاڭ قالدىم. كېيىن بۇ ھەقتە قازى بىلەن سۆزلىشىپ قالدىم. ئۇ ماڭا: «بۇ شەھەردە گرامماتىكا بىلىدىغان بىرمۇ ئادەمنى تاپقىلى بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان ئاگاھلاندۇرۇش. ئەي، ھەممىگە قادىر قۇدرەتلىك خۇدا! بەسرە — ئەرەب تىلى گرامماتىكىسىنىڭ نوپۇزلۇق ئەربابى سىبەۋەينىڭ يۇرتى. ئەرەب تىلى گرامماتىكىسى مۇشۇ يەردە دۇنياغا كەلگەن ۋە مۇكەممەللەشكەن. ئىلگىرى بۇ يەردە كىشىلەر گرامماتىكىغا كامىللىقتا يۇقىرى پەللىگە يەتكەنىدى. ۋەھالەنكى، بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇ بەسرەدە ۋەز ئېيتقاندا، خاتا سۆزلىمەيدىغان بىرەر ئىمامنىمۇ تاپقىلى بولماس بولۇپ كېتىپتۇ! . . .①

ئەرەبلەرنىڭ تەپەككۇر ۋە ئىلمىي مۇلاھىزە ئىقتىدارىنىڭ تۆۋەنلىشىگە ئەگىشىپ پەلسەپە پەنلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئاستا ـ ئاستا غايىب بولدى. ئىسلام دىنى ۋە «قۇرئان» تەپسىرلىرى ھەققىدىكى مەزھەپچىلىك ۋە ئىختىلاپلار بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، ئېتىقاد ۋە دۇنيا قاراشتا بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. 1502 ـ يىلى سەففاۋىي خاندانلىقى (1499 — 1775) ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەز-

① خ. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 239 ـ، 240 ـ بەتلەر.

هىپنىى ئىرانىنىڭ دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى. نەتىجىدە سۇننىي مەزھىپىدىكىلەر چەتكە قېقىلىپ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا دىنىي مەزھەپچىلىك دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ، ئۆز دەۋرىدىكى بارا - بارا چۇشكۇنلۇككە قاراپ يۇزلىنىۋاتقان ئىسلام شەرقىنىڭ ئىچكى ئىختىلاپلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئىرانىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىي گۈللىنىشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ئابدۇراھمان جامى (1414 — 1492) دىن كېيىن پارس ئەدەبىيات - سەنئىتى ۋە ئىرانلىقلارنىڭ تەپەككۇرى ئومۇمىيۈزلۈك پەسكويغا قاراپ يۇزلەندى. «شېئىر مەملىكىتى»، «شائىرلار ئېلى» دەپ تەرىپلەنگەن ئىراندا بەدىئىي ئەدەبىيات ۋە پەلسەپىۋى ئىزدىنىشلەر بىر ئىزدا توختاپ قالدى. بۇ ھال ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۇشكۇنلۇكىنىمۇ تېزلەتتى. ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۇشكۇنلۇكى ئىراندىن كېيىنرەك باشلاندى. چۈنكى ئىراندا ئەدەبىيات - سەنئەت تامامەن چۇشكۇنلەشكەن XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سەمەرقەنت ۋە ھىراتنى مەركەز قىلغان تېمۇرىيلەر سۇلالىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. ئەمىر تېمۇر (ئاقساق تېمۇر 1333 — 1405) ئۆز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۆلۈنمە ۋەزىيىتىنى بىر مەھەل بىرلىككە كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا نىسبىي تىنچلىق بارلىققا كېلىپ، مەدەنىيەتنىڭ بىر مەزگىل گۈللىنىشىگە شارائىت ھازىرلاندى. ئەمىر تېمۇر ئۆزۈن ئۆتمەي زور قوشۇن تارتىپ خۇراسان، ئىران قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى ھەتتا ئاناتولىيىگىچە بېسىپ بېرىپ، ئوسمان تۈركلىرى بىلەن تىركەشتى. شۇڭا تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن چوڭ خاندانلىق دېيىشكە بولاتتى. ئۆزبېكىستان ئالىمى بۆرىباي ئەھمەدوف ئەمىر تېمۇر ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئەمىر تېمۇر ھەم ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ۋە قۇتەيبە ئىبن مۇسلىم، دارا ۋە مەھمۇد

غەزنەۋى، چىڭگىزخان ۋە باتۇ، ئۇۋان گروزىنىي ۋە پېتر I ، ناپولېـ ئون ۋە مىخائىل فرۇنزىگە ئوخشاش ھۆكۈمران ئىدى»①. «تېمۇرـ لەڭنىڭ ھەربىي يۇرۇشلىرى يېپەك يولى ئالاقىلىرىدە شەرق مەدەنىيـ تىنىڭ ياۋروپالىقلارغا تونۇشتۇرۇلۇشىدىكى ئەڭ كېيىنكى بىرۋاستە بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش لازىم.» دەيدۇ ئابدۇشۇكۇر مۇھەمـ مەتئىمىن②.

دەرۋەقە، تېمۇرىيلەر سۇلالىسى دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىـ كى بىر مۇرەككەپ دەۋر بولدى. 1405 ـ يىلى ئەمىر تېمۇر جۇڭگوغا قىلغان يۇرۇشىدە قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى بالا ـ چاقىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش ئۇرۇشلىرى داۋامىدا ناھاـ يىتى تېزلا پارچىلاندى. لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ قىسقـ ىغىنا دەۋر مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ ئاخىرقى مەدەنىيەت گۈللـ ىنىش دەۋرى بولدى. ئەلىشىر نەۋائى، ئۇلۇغبېك، ئەلى قوشچى قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار ئەدەبىيات، تەبىئەت ئىلمى، ئىلمىي نوجۇم قاتارلىق پەنلەرنىڭ مەشئىلىنى ئېگىز كۆتۈردى. بۇ شۇنداق بىر دەۋر بولغانىدى: «بىر تەرەپتە، تەبىئەت ئىلمى، ھۈنەر ـ سەنئەت ئالىملـ رى ئۆز لاگېرىنى، ئۆز داھىيلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن؛ يەنە بىر تەرەپتە، ئىلاھىيەتچىلىك، روھانىيەتچىل سوپىزم ھامىيلىرى ئۆز لاگېرىنى، ئۆز ۋەكىللىرىنى شەكىللەندۈرگەن؛ بىر تەرەپتە، دەھـ شەتلىك نىزا ۋە ئۇرۇشلار، خانىۋەيرانلىق؛ يەنە بىر تەرەپتىن، قۇرۇلۇش، بىناكارلىق ۋە مەدەنىيەت گۈللىنىشى. ئالاھىدە تېپىكـ لىككە ئىگە بولغان بۇ تارىخىي مۇھىت پۈتكۈل ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدىئولوگىيىسى تارىخىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتمەي قالمـ ىدى»③. ۋەھالەنكى، بۇ دەۋر ئۇزاققا بارمىدى. ئەمىر تېمۇر ۋاپاتـ ىدىن بىر ئەسىر كېيىن، يەنى 1501 ـ يىلى كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر

① بۆرىباي ئەھمىدوف نەشرگە تەييارلىغان: «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»، تاشكەنت، «نەۋرۇز» نەشرىياتى، 1992 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 6 ـ بەت.
② ③ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 240 ـ بەت.

ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر چوققا — شائىر ئەلىشىر نەۋائى ۋاپات بولدى. شۇندىن كېيىن، «سۆز ئەھلى خامىنىنڭ باشتەرگۈ-چىسى، سۆز گۆھەرلىرى خەزىنىسىنىڭ ئىشەنچىلىك ئامانەت ساقلا-غۇچىسى، شېئىرىيەت گۈلىستانىنىڭ خۇشئاۋا بۈلبۈلى بولغان ئەلى-شىر نەۋائى»① چىلىك مۇتەپەككۇر تارىخىمىزدا قايتا كۆرۈلمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى باش - ئاخىرى يوق ئىچكى مالىمانچىلىق قاينىمىغا كىرىپ قالدى. مەھمۇد قەشقەرى ئېيتقان: «تۈركلەر بۇر-جىدا جەۋلان قىلغان قۇياش» ئۆز بۇرجىدىن كەتتى. 1857 - يىلى ئېنگلىزلار بابۇرىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاهى سىراجىد-دىن باهادىر شاه II نى تەختتىن چەتلەشتۈرۈپ، تۈركىي خەلقلەر قول-غىدىن هىندىستاننى تولۇق تارتىۋالدى②. ئەمەلىيەتتە، ئېنگلىزلارنىڭ هىندىستانغا بولغان ئەمەلىي كونترولىنى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا باشلانغانىدى. تارىم ۋادىسىدا سەئىدىيە سۇلتانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بەدەخشان، بۇخارا، قەشقەر ۋە يەركەن ئاريلىقىدا ئاتالمىش «ئاق ئۈستىخان» ئەۋلادلىرىدىن بولغان خوجا - ئىشانلار تىنىمسىز قۇتراپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى تۈگىمەس نىزا ۋە تەپرىقچىلىق دەرۋرىگە باشلاپ كىردى. موللا مۇسا سايرامىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «ئاراملىق خۇددى ئەنقا قۇشىنىڭ تۇخۇمىدەك غايىب بولدى، تىنچلىق خۇددى سۇمۇرغ قۇشىدەك كۆھىقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى»③. نەۋائىدىن كېيىنكى 500 يىل مابەينىدە، ئىچكى ئاسىيادىكى بۇ سىر-لىق بالىياتقۇدا هاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان يېڭى مەدەنىيەتنىڭ تۇرەل-مىلىرى بىخلىيالمىدى. بۇ يەردە شەرق تېرىمچىلىرىدەك كىشىلىك مۇناسىۋەت هەققىدىكى چىگىش ئېتىكىلىق مەسىلىلەر ۋە ئائىلە،

---

① ئەلىشىر نەۋائى: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980 - يىل، 1 - توپلام، 147 - بەت.

② م. تورىددىنوف: «بابۇرىيلار سۇلالىسى»، تاشكەنت، «پەن» نەشرىياتى، 1994 - يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 47 - بەت.

③ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 329 - بەتتىكى كەلتۈ-رۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

نەسەپ ئەھكاملىرى مۇھاكىمە قىلىنمىدى؛ ھىندىستانلىقلاردەك مېتا-فىزىكىغا باي، پانىي ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىگە مەھلىيا بولىدىغان ئۇي - خىياللار بولۇنمىدى؛ غەربلىكلەردەك شەخسنىڭ قەدىر - قىممىتىنى، ئەقلىي يۇكسەكلىكىنى، كەسكىن ئەمەلىيەتچانلىقنى ئۆز ئۇرۇنۇشلىرى-نىڭ مىزانى قىلىدىغان پەلسەپە تېخىمۇ مەيدانغا كەلمىدى. بۇ يەردە پەقەت قۇم بارخانلىرىنىڭ سۈررەك، زېرىكەرلىك جىمجىتلىقىغا ئوخ-شاش چىدىغۇسىز سۈكۈنات؛ پىنھان، ئاندا - ساندا كۆرۈلۈپ قالىدى-غان غۇۋا ھاياجان؛ قۇرغاق، چاڭقاق ئىستەك، ئاخىرقى نۇقتىغا يېتىشنى خالىمايدىغان سەۋرىسىزلىك ھۆكۈم سۈردى. تېخىمۇ توغرا-سى، يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان ئاتلانتىك ئوكيانىدا، تەۋەككۈلانە قەدەملىرى بىلەن شامال يۆنە-لىشىگە قاراپ ئۇزۇپ كېتىۋاتقان كېمىلىرىنىڭ ئاپئاق يەلكەنلىرىگە يېڭى دۇنيانىڭ تارىخىنى يېزىشقا باشلىغان چاغدا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ «ۋاكۇئۇم بەلبېغى» غا، كونا قۇرۇقلۇقتىكى «تەنھا ئارال» غا، يېقىنقى زامان تارىخىدىكى «ئونتۇل-غان زونا» غا ئايلىنىپ قالدى. . .①

رۇس سەييياھلىرىدىن كوروپاتكىن يازغان «قەشقەرىيە» ، چوقان ۋەلىخانوف (قازاق) يازغاق «قەشقەرىيە خاتىرىلىرى» قاتارلىق ئە-سەرلەرنى ئوقۇساق، زۇلمەت پەردىسى ئىچىدە جاھالەت ئۇيقۇسىنى قانغىچە ئۇخلاۋاتقان تارىملىقلارنىڭ ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ ئېچىنىشلىق كۈنلەرنى — ماڭقۇرتلۇق كومېدىيىسىنى ئويناۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز؛ ئابدۇللا قادىرىنىڭ «ئۆتكەن كۈنلەر» رومانىنى ئوقۇساق قوقان خان-لىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى خۇدايارخاننىڭ ئوردىدىكى 400 خوتۇنغا بېرىلىپ، مىسلىسىز دەرىجىدە چېرىكلەشكەن قەسىر ھاياتىدا دۆلەت ئىچىدە كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقان تەپرىقچىلىقنى كونترول قە-

① ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگە روھ» ، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنا-لى، 1997 - يىللىق 5 - سان.

لىشقا قۇربى يەتمەيۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. . . ئوتتۇرا ئاسىياغا نېمە بولدى؟ ئۇلارنىڭ خەلقىگىچۇ؟

شانلىق ئۆتمۈش چۈشكە ئايلانغانىدى. بۇخارا، سەمەرقەنت ۋە قەشقەر ئېغىر ئۇيقۇدا ئىدى. ئۇلۇغبېكنىڭ رەسەتخانىسى، نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى قالغان يېزا - قىش-لاقلارنى بىر قەۋەت قويۇق چاڭ - توزان باسقانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا-نىڭ سىرلىق سۇكۇتىنى بۇخارا مەسچىتىنىڭ مۇنارىسى بىلەن قەشقەر ھېيتگاھىنىڭ پەشتىقىدىن كۆندە بەش قېتىم ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان ئەزان ئاۋازىدىن باشقا ھېچقانداق سادا بۇزالمايدىغان بولدى. ئەمىر تېمۇرنىڭ ۋاپات بولۇش ئالدىدا قالدۇرغان: «مىللەتنىڭ دەردلىرىگە دەرمان بولماق ۋەزىپىڭىزدۇر. ئادالەت ۋە ھۆرلۈك دەستۇرىڭىز بول-سۇن. مەن كەبىي ئۇزۇن سەلتەنەت سۈرۈشنى ئىستىسىڭىز قىلىچ-ىڭىزنى يېنىڭىزدا چىڭ ساقلاڭ! . . . »① دېگەن ۋەسىيەتلىرى سەمەر-قەنتنىڭ مۇڭ بېسىپ تۇرغان ساراي تاملىرىدىلا قېپقالدى. نەمەنگان-دىن «ئىشق» شارابىنى ئىچىپ مەست بولغان شاھ مەشرەپ قەشقەردە-كى رىيازەتلىك كۈنلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، قۇندۇزغا بارغىنىدا جا-ھالەتچى ئۆلىمالارنىڭ پەتۋاسىدىن ھازىرلانغان دار سىرتىقىغا ئې-سىلدى ۋە ئەڭ ئاخىرقى نەپەسىدە تۆۋەندىكى شېئىرىنى ئوقۇدى:

مەنسۇرى ھەللاجىدەك ئىچىپ شارابى ئەنتەھۇر،
چەرخ ئۇرۇپ يىغلاپ تۇرارمەن ئۇشبۇ دەم دار ئالدىدا.
چۈن مۇبارەك بولسۇن، ئەي مەشرەپ، قىزىل قانىڭ سېنىڭ،
خوپ ئىش بولدى ساڭا بۇ جان بەرگىنىڭ ئافەت ئەمەس②.

دەرۋىشلەرنىڭ جەندە - كۇلاسىنى كىيىپ، مۇرىسىگە خۇرجۇن ئارتىپ، تارىم گىرۋەكلىرىدە توپا كېچىپ كېتىپ بارغان زەلىلى

---

① «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»، 61 - بەت، تاشكەنت، 1992 - يىل، ئۇزبېكچە نەشرى.

② «مەشرەپ شېئىرىيىتىدىن»، تاشكەنت، سابىق ئۇزبېكىستان كومپارتىيىسى مەر-كىزىي كومىتېتى نەشرىياتى، 1979 - يىل، ئۇزبېكچە نەشرى.

ياشاڭغىرىغان كۆزلىرىنى يىراقلارغا تىكىپ، مەنسۇر ھەللاجىنىڭ «ئەنەلھەق» سۆزىنى قانچە قېتىملار تەكرارلىدى: «كەل ئەي مەنسۇر بولۇپ ساقى سىرىمنى ئاشكارا ئەيلەي»①.

گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان بۇ مۇدھىش دەۋر ئۇزاق داۋاملاشتى. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار جاھالەت بۆشۈكىدە يەتكۈچە ئۇخلىدى. بۇخارا، قوقان خانلىقىنىڭ غەم ـ ئەندىشە ئىچىدە قۇرغان ئىستىھكاملىرى چارروسىيە قوشۇنلىرىنىڭ توپ ـ زەمبىرەكلىرىگە بەرداشلىق بېرەلمىدى. خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلغان گاۋىن ھامبلىي ئېيتقاندەك: «XVI ئەسىردىن باشلاپ توپ ـ زەمبىرەك ۋە مىلىتىق دورىسىنىڭ ھىدى ئوتتۇرا ئاسىيادا پۇراشقا باشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ قوشنا ئەللەر نەزىرىدىكى ھەربىي ئۇستۇنلۇكى يوق بولدى. ھەتتا ئۇلار ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولدى. توپ ـ زەمبىرەكلەرنىڭ ساداسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا تارىخىدىكى مۇھىم رولىغا خاتىمە بەردى»②.

ئاشۇ ئۇزاق دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇخلاۋاتقان «بۇخارا ئۇيقۇسى» نى ئىران ئېگىزلىكىمۇ ئوخشاشلا ئۇخلاۋاتاتتى. تارىمدا مۇدھىش قىسمەتلەرنىڭ چاڭگىلىدا ئىگىراۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر ئوغلانلىرى بولغان ئابدۇقادىر دامۇللام، مەمتىلى ئەپەندى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرلار جاھالەت ئۇيقۇسىدا ياتقان بۇ مىللەتنى ئويغىنىشقا دەۋەت قىلماقتىدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر:

چۆل ـ جەزىرە، دەشتۇ ـ سەھرا ئىچرە قالدىم نائىلاج،
ئاھ، قاچان بىر يول تېپىپ قوشۇلاي قاتارىمەن.

دەپ ندا قىلىپ، ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىرىدىن قايغۇرسا، غەربتىكى ئىران ئېگىزلىكىدە شائىر ئەشرەفىددىن (1871 — 1934) : «ئىران

---

① «زەلىلى دىۋانى» ، 42 ـ غەزەل، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى.

② گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، 1994 ـ يىل، سودا نەشرىياتى، 23 ـ بەت.

ئاغرىق، ئۇنىڭغا دەۋا بولغىدەك دورا يوق»[1] دەپ خىتاب قىلماقتىدى. ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەھەر ـ قىشلاقلىرىنى قاپلىغان غەپلەت ئۇيقۇسى تاكى يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگىچە داۋاملاشتى.

خاتىمە

«ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ خۇشاللىقى بىزنىڭ خۇشاللىقىمىز، ئازابىمۇ بىزنىڭ ئازابىمىزدۇر. ئەگەر ئەجداد بىلەن ئەۋلاد ئوتتۇرىسىدا مۇنداق ئورتاق ھېسسىيات بولمايدىكەن، تارىخ بىر دۆۋە قەغەز پارچىسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ»[2].

— ماكس مۇللېر

تۇران بىلەن ئىرانىڭ مەدەنىيەت دىئالوگى تېخى ئاخىرلاشمىدى. ئىسلام قىسسىلىرىدىكى نوھنىڭ ئوغلى يافەس، يافەسنىڭ ئوغلى تۇرك؛ ئىران رىۋايەتلىرىدىكى فېرىدوننىڭ ئۈچ ئوغلى سېلىم، تۇر ۋە ھىلاج دەۋرىدىن باشلانغان بۇ دىئالوگ ئۇزاق ئۆتمۈشنى بېسىپ ئۆتۈپ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلدى. تۇركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىكى غايىۋى قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) قەدىمكى ئىرانلىقلارغا قانچىلىك زور تەسىر قىلغان بولسا، ئىران رىۋايەتلىرىدىكى جەمشىد، رۇستەملەر ئوبرازىمۇ تۇركىي خەلقلەرگە شۇنچىلىك چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانىدى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن، بۇ خىل مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ئورتاق دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. پارسلار ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئىسلام دىنى ئېلىپ كەلگەن ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭمۇ شەرققە تارقاتقۇچىسى بولدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئىران ۋە ئىرانىنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا تارقىلىشىغا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناندى. ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئۇزۇن تۇنلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا

---

① خې نەييىڭ تۇزگەن: «ئىران شېئىرلىرىدىن تاللانمىلار»، 388 ـ بەت.
② ماكس مۇللېر: «سېلىشتۇرما ئەپسانىشۇناسلىق»، 7 ـ بەت.

خەلقلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىغا «قۇرئان» ، ھەدىس ـ ھەپتىيەكلەر-دىن باشقا يەنە «مىڭ بىر كېچە» رىۋايەتلىرى، فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سى، نىزامىنىڭ «خەمسە» لىرى، جالالىددىن رۇمىنىڭ «مەسنەۋى» لىرى، شەيخ سەئدىنىڭ «گۈلىستان» ى، ھاپىز شىرازىنىڭ شېئىرلىرى، ئابدۇراھمان جامىنىڭ قەلب دەپتىرىمۇ ھەمراھ بولدى؛ فارابى، ئىبن سىنا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يەسسەۋى ۋە نەۋائىلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىمۇ ئىرانلىقلارنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىغا چوڭقۇر تەسىرلەرنى قالدۇردى. پارس ۋە تۈركىي تىللىرى تارىم چوڭقۇرلۇقلىرىدىن ئىران ئېگىزلىكىگىچە بولغان ئۇزاق تېررىتورىيىدە ئورتاق قوللىنىلدى. نەتىجىدە بۇ ئىككى تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۈشۈش ناھايىتى كۆچەيدى. بولۇپمۇ ئىسلاملىشىش نەتىجىسىدە ئەرەب، پارس تىللىرى تۈركىي تىللىرىغا شىددەت بىلەن تەسىر قىلدى. بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ 1944 ـ يىلى شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان بىر ئۇيغۇرچە گېزىتنى ستاتىستىكا قىلىشىغا قارىغاندا، شۇ گېزىتتىكى سۆزلەر ئىچىدە ئەرەب ـ پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەر 40% دىن ئارتۇق سالماقنى ئىگىلىگەن①. ئېھتىمال، تۈركىي تىللىرىنىڭ پارس تىلىغا بولغان تەسىرىمۇ خېلى كۈچلۈك بولۇشى مۇمكىن.

تارىخ گويا دېگىز دولقۇنىدەك گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىپ يىراق ئۆتمۇشنى بۇگۈنگە ئۇلىدى. بەسرە، ئىسپاھانلاردىن سەمەرقەنت، قەشقەرلەرگە سوزۇلغان چۆل ـ جەزىرە ۋە توپلىق يوللاردا «سوپى ئاللا يار» نى ئېيتىپ، ئىشق سەۋداسىغا چۆمگەن قانچىلىغان جاھانكەزدى دەرۋىشلەرنىڭ ئاياغ ئىزلىرى كۆمۈلدى؛ مەدداھ ـ ۋائىزلارنىڭ شالىلىرىنى چاچرىتىپ، جەمشىد ـ رۇستەملەر ھەققىدە تەكرار ـ تەكرار ئېيتقان جەڭنامىلىرى چۆچەككە ئايلاندى؛ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەجدادلىرى بىر چاغلاردا ئېتىقاد

① يې شاۋجۇن: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا» ـ «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1980 ـ يىل، 2 ـ سان.

قىلغان زەردۇشتلۇق، شامانلىق ۋە مانى دىنلىرى ئىسلامىيەت ئەقىدە-
سى يېتىپ كەلگەن چاغدا ئىز - تىزسىز غايىپ بولدى. . . قىسقە-
سى، «ئاۋېستا» دا يارىتىلغان ئاشۇ ئۇزاق ئۆتمۈشتىن نەۋائى دەۋرىگە-
چە بولغان ئۇزاق جەريان شەرق تارىخىدىكى ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ئىبرا
بولغانىدى. ئىنسانىيەتنىڭ كۆپلىگەن مەدەنىيەتلىرى، قانۇن - ئەھ-
كاملىرى، سىستېمىلىق دىنلىرى، ئىنسان بىلەن تەڭرى ئوتتۇرىسى-
دىكى دىئالوگلىرى، تەپەككۇر ۋە شېئىرىي تۇيغۇدىكى ئالەمشۇمۇل
مۇۋەپپەقىيەتلىرى بۇ يەردە يارىتىلغانىدى. . . لېكىن يېقىنقى زامان
ياۋروپاسىنىڭ ئويغىنىشى، يەلكەنلىك كېمىلەرنىڭ ماچتىلىرى بىلەن
پار ماشىنىلىرىنىڭ سادالىرى شەرقنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئور-
نىنى ئىككىلەمچى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدى.

گېگىلنىڭ «مۇتلەق ئۇقۇم» ۋە «ئەقلىيلىك» نى ئۆلچەم قىلغان
سوغۇققان پەلسەپىسى غەرب مەركەزچىلىك تەلىماتىغا ئاساس يارىتتى.
گېگىل ئۆزىنىڭ «روھىي تەرەققىيات» پرىنسىپىغا ئاساسەن ئىنسان-
نىيەت تەرەققىياتىنىڭ جەريانىنى شەرھىلىدى. ئۇ: «دۇنيا تارىخى
ئەمەلىيەتتە ئەقلىيلىك ھالقىلارنىڭ روھ ئەركىنلىكى ئۇقۇمى ئىچە-
دىن ئاجرىلىپ چىقىشىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، شۇنداقلا روھنىڭ
ئۆزلۈك ئېڭى ۋە ئەركىنلىكىنىڭ مۇقەررەر تەرەققىياتى①» دەپ كۆر-
سەتتى. ئۇ، دۇنيا تارىخىنىڭ تەرەققىيات تەرتىپى: شەرق دۇنياسى
← گرېك دۇنياسى ← رىم دۇنياسى ← گېرمان دۇنياسىدىن ئىبارەت
تۆت ھالقىدىن تەركىب تاپقان، بۇ تۆت دۇنيا «روھ» تەرەققىياتىنىڭ
ئوخشاشمىغان باسقۇچلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ شەرق دۇنياسى ئىن-
سانىيەت تارىخىنىڭ بالىلىق دەۋرىگە، گرېك دۇنياسى ئىنسانىيەتنىڭ
شېئىرىي تۇيغۇغا باي ياشلىق دەۋرىگە، رىم دۇنياسى ئىلاھىي پەلسەپە
ھۆكۈم سۈرگەن ئىنسانىيەتنىڭ قىرانلىق دەۋرىگە، گېرمان دۇنياسى

---

① گېگىل: «قانۇن، پەلسەپە پرىنسىپلىرى»، 352 - بەت. سودا نەشرىياتى،
1982 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچى، يەنى «روھ» نىڭ پىشقان دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ دەپ كۆرسەتتى①. شۇندىن كېيىن، ياۋروپانىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ غەرب مەركەزچىلىك نەزەريىسى دۇنيا مەدەنىيىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلدى. غەرب ئىنسانىيەت تەپەككۇرىنىڭ پاراۋۇزىغا ئايلاندى. پۈتكۈل شەرقتىكى نۇرغۇن خەلقلەر يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە، ئۇزاق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ، غەربتىن ئۆگىنىشنى ئۆزلىرىنى قۇتقۇزۇشنىڭ نەزەريىە قورالى قىلدى. بۇنداق ھالەت ئۇزاق داۋاملاشقاندىن كېيىن، شەرقلىقلەر ئۆز ۋۇجۇدىدىكى مىللىي ۋە ئىرسىي ئېنېرگىيىنىڭ كۇندىن - كۈنگە خوراپ كېتىۋاتقانلىقىنى، روھىي دۇنياسىنىڭ قۇرۇقدىلىنىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىغا شانلىق ئۆتمۈشنىڭ غۇۋا مەنزىرىسى ئايان بولغاندى.

شۇنداق، ئەمدى شەرققىمۇ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات يولىنى تېپىش زۆرۈر بولۇپ قالغاندى!...

---

① گېگېل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 268 - 323 - 387 - بەتلەر، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1956 - يىل، خەنزۇچە نەشرى.

مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسى

— ئۇيغۇر مەدەنىيەت پسىخىكىسى ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات

1

يېڭى ئىرانىڭ بوسۇغىسىدا تۇرۇۋاتىمىز. كەينىمىزدە ئۇزاق تارىخنىڭ سىرلىق مۇساپىسى، ئالدىمىزدا يېڭى ئەسىرنىڭ سىناقلىرى بىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئەمدى ئەلمىساقتىن بۇيان كۆنۈككەن تۇر-مۇش ئۇسۇلىمىز، تەپەككۇر ئەندىزىمىز ۋە روھىيەت قۇرۇلمىمىز بىر مەيدان كەسكىن رىقابەتكە دۇچ كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ. مۇشۇ بىر ئەسىردىن بۇيان، بولۇپمۇ 30 - يىللاردىكى بوران - چاپقۇنلۇق مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتىدىن بۇيان، سوۋېتچە مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە يېقىنقى يىللاردىكى تېنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن ئېقىپ كىرگەن غەربچە ئەندىزە ئارقىلىق ئۆزىمىزنى سەگىتىپ كەلگەن روھىيەت تۈ-زۈلمىمىز يېڭى ئىرانىڭ كەسكىن سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرە-لەمدۇ - يوق؟ ئېغىر يوقىتىشلار بەدىلىگە ئېرىشكەن ھازىرقى زامان ئېڭىمىز كۈنساناپ ئۆزگىرىش ياساۋاتقان ئىنسانىيەتنىڭ يېڭىچە تە-پەككۇر ئەندىزىسىگە ماسلىشالامدۇ - يوق؟ ئىزدىنىش ۋە رىقابەتكە تولغان XXI ئەسىرنى قانداق روھىي تەييارلىقىمىز بىلەن كۈتۈۋالىمىز!؟...

دەرۋەقە، بىزلا ئەمەس، بەلكى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئە-سىر ھالقىش ھارپىسىدا بۇنداق سوئاللارنى ئۆز - ئۆزىدىن تالاي قېتىم

سورىغانلىقى تەبىئىي. قايتا تەپەككۇر ياكى قايتا ئويلىنىش بىز ئۇچۇن تېخى بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتىدىكى ئومۇمىي تەپەككۇر خاھىشىغا ئايلانغىنى يوق. بىز نۇرغۇن يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، تالاي يوقىتىشلار ئىچىدە ئۆزىمىز ھەققىدىكى قايتا ئويلىنىشنىڭ قانچىلىك زۆرۈرلۈكىنى روھىيەت قۇرۇلمىمىزنى ئوپېراتسىيە قىلىپ كۆرۈشىنىڭ قانچىلىك مۇھىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق. چۈنكى بىزدە ئۇزاق ئاسىيادىكى شەرق تېرىمچىلىرى بىلەن ئويغاق ياۋروپادىكى غەرب تەۋەككۇلچىلىرىنىڭ تەپەككۇر ئەندىزىسىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان، مەركىزىي ئاسىياغا خاس چاڭقاق ۋە قۇرغاق پسىخىكا شەكىللەنگەنىدى. يەنە كېلىپ، ھەم شەرقچە سۈكۇناتقىمۇ، ھەم غەربچە تەمكىنلىككىمۇ ماس كەلمەيدىغان بۇنداق مۇرەككەپ روھىي ئەندىزىنى شەرھىيلەش ئاسان ئەمەس ئىدى.

پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىنكى 500 يىللىق ھەل قىلغۇچ تارىخىي جەريان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ پار ماشىنىسىنىڭ گۈدىكىدىن ئىلھام ئېلىپ، ئۆز - ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرىدىغان، ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيانقى روھىي چاڭقاقلىقىنى يېڭى دەۋرنىڭ تەپەككۇر ئىنقىلابى ئارقىلىق سۇغۇرىدىغان بىر جەريان بولدى. «ۋەھالەنكى، بۇ ۋاستىلىق ھالدا ياۋروپا بىلەن ئۇچرىشىشنى ئۆزۈپ قويغان ئوتتۇرا ئاسىيا بۇ يېڭىلىقلاردىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ھالدا بۇرۇنقى ھالىتىدە تۇرۇۋېرىپ، يېقىنقى زامان مەدەنىيەت چەمبىرىكىدىن تولىمۇ يىراقلاپ كەتتى»①. جۇغراپىيىلىك يېتىملىك ۋە ئىچكى ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەھكۇملۇقى بۇ يەرگە يېڭى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ شاۋقۇنلىرىنى ئېلىپ كېلەلمىدى. تاكى XX ئەسىرنىڭ پەردىسى كۆتۈرۈلگەنگە قەدەر، قاتمۇ - قات تاغلار بىلەن پايانسىز قۇملۇقلارنىڭ

① خانبىدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 189 - بەت.

قورشاۋى ئىچىدە تۇرغان بۇ رايوننىڭ مەنىۋى تۇرغۇنلۇقىنى بۇزۇپ تاشلىغىدەك سىرتقى تەسىر ۋە غىدىقلىغۇچى كۈچ مەيدانغا كېلەلمەيدى. ئۇلار ئاسىيانىڭ كېيىنكىدە تۇرۇپ، قېرىپ تىنىپ كەتكەن بۇ قۇرۇقلۇقنىڭ يا بېشىنى، يا ئايىغىنى كۆرەلمەيدى. ئىچكى ئۆلكىلەردە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ ئۈچۈرلىرى بۇ يەرگە كەمدىنكەم تەسىر قىلدى. ھىندىستاندىكى دەۋر بۆلگۈچ مىللىي ئويغىنىش ھەرىكەتلىرىنىڭ سادالىرى ھىمالايا تاغلىرىنىڭ شىمالىغا ئاڭلانمىدى، بەلكى ھىندى ۋە گانگ دەريالىرىنىڭ شاۋقۇنىغا قوشۇلۇپ يىراق دېڭىز تەرەپكە ئۇزاپ كەتتى. ئۇلار شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ زىلزىلىسىنى، «4 ـ ماي» ھەرىكىتىنىڭ چوققان ـ سادالىرىنى سىياسىي سەھىرگەرلەرنىڭ سىرلىق ئەپسۇنلىرىدىن پۈتكەن قورغان ـ سېپىللار ئىچىدە تۇرۇپ يىراقتىن ئاڭلىدى، خالاس. 1930 ـ يىللاردا كۆتۈرۈلگەن مەدەنىي ئاقارتىش ھەرىكىتى گەرچە ئۇلارنى بىر مەزگىللىك سەگەكلەش پۇرستىگە ئىگە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نەتىجىسى پاجىئە بىلەن تۈگەللەندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى سابىق سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسى ئارقىلىق ئۆزلەشكەن ماۋارىپ ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسى شۇنداقلا ستالىنچە سىياسىي فورما مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى يىللارغىچە چوقۇنغان ئىجتىمائىي غايىسىنى ھاسىل قىلدى. 1980 ـ يىللاردىن باشلاپ، ئىسلاھات دولقۇنلىرى ئىچىدە تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن چايقىلىپ كىرگەن غەرب مەدەنىيىتى مىللىتىمىزنىڭ سولغۇن روھىيىتىدە يەنە بىر قېتىم چوڭ داۋالغۇش پەيدا قىلدى. قىسقىسى، نەچچە ئەسىردىن بۇيان، يېپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى نەتىجىسىدە سىرتقى مەدەنىيەتلەر بىلەن ئۇچرىشىش پۇرستىدىن مەھرۇم قالغان مەركىزىي ئاسىيا ئۆزىدە تۇراقلىشىپ قالغان روھىيەت ئەندىزىسىنى ئۇزۇل ـ كېسىل يېڭىلىغۇدەك ئىمكانىيەتكە زادىلا ئىگە بولالمىدى. كۈنساناپ ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىۋاتقان دۇنيا ۋەزىيىتى ئۇلارنى ئار-

ئۆز ۋۇجۇدىدىكى روھىي ئېنېرگىيىنىڭ يېتىشسىزلىكىنى، ھەقىقىي مەنىدىكى ھازىرقى زامان مىللىتىگە ئۆتۈش ئۈچۈن، بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن ئۇزۇل ـ كېسىل تەپەككۇر ئىنقىلابىغا تەييارلىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشتى. يەر شارىنىڭ بىر ئۈچۈر تورىدىن شەكىللەنگەن كىچىككىنە كەنتكە ئايلىنىشى مەركىزىي ئاسىيانىڭ كەلگۈسى تەقدىرىگە كۈچلۈك ئاگاھلاندۇرۇش بەردى. شۇنداق، دۇنيا مەدەنىيىتىگە قاتنىشىش ناھايىتى زۆرۈر بولۇپ قالدى. ئاتاقلىق تۈركولوگ بارتولد ئۆز دەۋرىدىلا ناھايىتى ئېنىق ئېيتقانىدى: «ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ناھايىتى زور دەرىجىدە دۇنيا مەدەنىيىتىگە قانچىلىك قاتنىشىشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ»①.

2

«ئوتتۇرا ئاسىيا»، «مەركىزىي ئاسىيا»، «ئىچكى ئاسىيا» دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ناملار پەقەت يېقىنقى بىر ـ ئىككى يۈز يىلدىن بۇيان ئىلىم ساھەسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جۇغراپىيىلىك ناملارنىڭ كونكرېت كۆرسىتىدىغان دائىرىسى ئۈستىدىكى تالاش ـ تارتىشلار تا ھازىرغىچە ئىلىم ساھەسىدە بىرلىككە كەلمىدى. ئومۇمەن ئوتتۇرا ياكى مەركىزىي ئاسىيا دېگەندە، ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى، يەنى دەريالىرى ئوچۇق دېڭىزغا ئېقىپ بارالمايدىغان كەڭ رايونلارنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ تۆت ئەتراپىي دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن يىراق، ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاز، ئېگىز تاغ، پايانسىز چۆل، ئىچكى دەريا ۋە ئۇنى ئەگەشكەن بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن سىرلىق

① ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۇرمۇشىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىل نەشرى، 254 ـ بەت.

رايوندا قەدىمكى زامانىنىڭ بۇيۇك كەشپىياتى — ئاتلىقلار مەدەنىيىتى يارىتىلغانىدى. ئات تۇياقلىرى ئارقىلىق يارىتىلغان بۇ كۆچمەنلەر مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى ئارقىلىق يىراق شەرقتە- كى تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتىنى تىنىمسىز غىدىقلاپ، قوزغاپ ۋە زەرەتلەپ كەلگەنىدى. ۋەھالەنكى، ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىنكى كۇنساناپ ئۆزگىرىش ياساۋاتقان دۇنيا ۋەزىيىتى كونا قۇرۇقلۇقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بۇ چەۋەندىز مىللەتلەرنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىنى كەلمەسكە ئېلىپ كەتتى. قەدىمكى دۇنيا تارد- خىنىڭ قىزىق نۇقتىسىغا ئايلانغان بۇ زونا يېقىنقى زامانغا كەلگەندە دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تاشلاندۇق بەلبېغىغا ئايلىنىپ قالدى. دۇنيانىڭ بۇ رايونغا بولغان تونۇشى بارغانسېرى سۇسلاپ باردى. خۇددى تاجىك ئالىمى غاپۇروۋ ئېيتقاندەك: يېقىنقى زامانغا كەلگەندە «دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ ئافرىقىنىڭ ئەڭ ئىچكى قىسمى ياكى ېبرىش تەس بولغان شىمالىي قۇتۇپقا ئوخشاش رايونلارنى بىلگىنىگە ئۇزاق بولمىغىنىدەك، ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىدە- كى رايونلارنى بىلگىنىگىمۇ ئانچە ئۇزۇن بولمىدى»①. چۇنكى دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي مېلودىيىسىنىڭ قۇرۇقلۇقتىن دېڭىز بويلىرىغا يۆتكىلىشى بۇ رايونىنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى ھەل قىل- غۇچ ئورنىنى يوقاتتى. تۇركولوگ ھېرمان ۋامبېرىي قاتتىق ئەپسۇس- لىنىش ئىچىدە مۇنداق قۇرلارنى يازدى: «يۇز نەچچە يىللاردىن بۇيان بىزنىڭ ئاسىيادىكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا بولغان چەشنچىمىز بارغانسېرى تەپسىلىي ۋە ئىشەنچلىك بولۇپ باردى. ۋەھالەنكى، ماۋا- رائۇننەھر ۋادىسى شۇنداقلا كەڭ مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان تونۇشىمىز بۇنىڭ ئەكسىچە ئىدى. بىز يېقىنقى زامانغا قانچە يېقىنلا- شقانسېرى، بۇ رايونىنىڭ ئاتموسفېراسىنى قاپلاپ تۇرغان تۇمانلارنىڭ

① ب. گ. غاپۇروۋ: «مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى تەتقىقات، قا مۇ- قەددىمە» — «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى»، 1987 - يىل 1 - سان.

شۇنچە قويۇقلىشىپ باردىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. . . »①.

شەرقتە جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى، جەنۇبتا ھىندىستان، غەربتە پېرسىيە ۋە ئۇنىڭ نېرىسىدىكى غەرب ئەللىرىنىڭ قورشاۋى ئىچىدە تۇرغان ئوتتۇرا ئاسىيانى مەدەنىيەت تېپى جەھەتتىن، ھەم بىر پۈتۈن گەدىگە ھەم ئايرىم بۆلەكلەرگە بۆلۈپ تەتقىق قىلىش مۇمكىن. بۇنداق بولۇشى بىنپايان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چوڭ جەھەتتىن ئورتاق مەدەنىيەت بىرلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكى، كىچىك جەھەتتىن چوڭ بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان رايونلارنىڭ ئايرىم پەرقلەرگىمۇ ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ياپونىيە ئالىمى خانىبا تورۇ بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «جۇغراپىيىلىك مۇھىت، ئىرق ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى كەم دېگەندە تەخمىنەن ئۈچ بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن. يەنى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى بىرىنچى بۆلەككە، پامىرنىڭ غەربىنى، سىر ۋە ئامۇ دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى مەركەز قىلغان جايلارنى ئىككىنچى بۆلەككە، تەڭرىتاغ-لىرىنىڭ شىمالىي ۋە يەتتە سۇ قاتارلىق جايلارنى ئۈچىنچى بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن. بۇ بۆلەكلەر ئېگىز تاغلار ۋە كاتتا دەريالار بىلەن بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇ يەرلەردە ياشاپ كەلگەن ئىرقلار-مۇ دەۋرىنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلەنگەچكە، بۇ يەرلەر مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ بىر - بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. مۇشۇ جەھەتلەردىن ئېيتقاندا، بۇ يەرلەرگە پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش كېرەك. شۇڭا بۇ بۆلەكلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە تەتقىق قىلساق ئانچە مۇۋاپىق بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ئەمما يەنە بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇ جايلار سىياسىي جەھەتتە قەدىمدىن تارتىپ بىر - بىرى بىلەن ناھايىتى قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن. گاھىدا كۆپ قېسىمى، گاھىدا ھەممىسى، مەلۇم بىر

① ھېرمان . ۋامبېرىي: «بۇخارا ۋە ماۋارائۇننەھر تارىخى» — «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى، تاشكەنت، 1990 - يىل، 3 - سان.

تەسىر كۈچ ئاستىدا بىرلىككە كەلگەن. بۇنداق بولمىغاندىمۇ ھەر قايسى جايلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇش تۈپەيلىدىن بىر - بىرىگە تاجاۋۇز قىلىشقان ياكى بىر - بىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكەن چاغلاردا تاغ - دەريالاردىن ئىبارەت تەبىئىي توسالغۇلارمۇ بۇلار ئارىسىدىكى قويۇق مۇناسىۋەتنى ئۈزۈۋۈتەلمىگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئەسلىدىكى خىلمۇخىل ئىرقلار ۋە مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي ھالدا ئۆزئارا قوشۇلۇش پەيدا بولغان. تۈركىلەرنىڭ غەربتە پېرسىيىگە بېسىپ كىرىپ كىچىك ئاسىيانى ئىشغال قىلغان، ئاندىن ياۋروپاغا بېسىپ كىرگەن قىسمىدىن باشقىلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان مىللەتلەرنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ تەكشۈرمەي بولمايدۇ. شۇڭا بۇ جايلار ئوتتۇرىسىدا تۈرلۈك پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى بىر پۈتۈن گەۋدە — ئوتتۇرا ئاسىيا گەۋدىسى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىش مۇمكىن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تولۇق ئاساسقا ئىگە. پەقەت ئۇنىڭ جۇغگو، پېرسىيە، ھىندىستان قاتارلىق چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئورنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئۇنى ئاددىي ھالدا جۇغراپىيەۋى چۈشەنچە دەپ بىپەرۋالىق قىلىشقا بولمايدۇ»①.

ئومۇمەن، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا مەيلى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن، ياكى سىياسىي جەھەتتىن بولسۇن، نىسبەتەن مۇرەككەپ رايون. بۇ جاينى ئاددىي ھالدا بىر تۈراقلىق مەدەنىيەت تىپىغا ياكى مۇقىم ئەندىزىگە يىغىنچاقلىغىلى ۋە قېلىپلاشتۇرغىلى بولمايدۇ. ناھايىتى كۆپ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ بۇ يەردە ئۇچراشقانلىقى ۋە ئۆتۈشكەنلىكى، ئوخشىمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلغانلىقى، چارۋىچىلىق بىلەن بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولغانلىقى، بۇ رايوننىڭ دۇنيانىڭ باشقا

① خانبدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، 3 - 4 - بەتلەر.

جايلىرىغا زادىلا ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ھاسىل قىلغان. مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى تاريختىن بۇيان ئاسىيادىكى بىر قانچە چوڭ دۆلەتلەر ۋە ئۇلار ياراتقان جاھىل خاراكتېرلىق قەدىمكى مەدەنىيەت رايونلىرىنى بىر - بىرىگە باغلىغۇچى ۋە تەڭشىگۈچى بەلباغ بولغان. بۇنداق تۆت كوچا ئېغىزىغا ئوخشايدىغان ئۆتۈشمە مۇھىت بۇ يەردە بىرلا خىل جاھىل خاراكتېرلىق مەدەنىيەتنىڭ يەرلىشىشىگە ئورۇن بەرمىگەن. شۇنداق بولغاچقا، مەركىزىي ئاسىيالىقلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى ھەرگىزمۇ ئۆز ئەتراپىدىكى ئاللىقاچان قېلىپلاشقان چوڭ مەدەنىيەت ئەندىزىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. ئۆز ئەتراپىدىكى ئەنئەنىۋى چوڭ مەدەنىيەتلەر، جۈملىدىن خەن - تاڭ مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى ۋە ئىران مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى كۆچ سېلىشتۇرمىسىنى تەڭشەپ تۇرۇش، سىرتقى ئۇچۇرلارنى يەرلىك تەركىبلەر ئارقىلىق بېيىتىش، تىنىمسىز غىدىقلىنىشنى ئۆز گۈللىنىشىنىڭ پىلتىسى قىلىش بۇ رايوننىڭ مەدەنىيىتىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئىدى. قىسقىسى، بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسىدىكى خاراكتېرى تۇراقسىزلىق، ئۆزگىرىش ۋە تىنىمسىز يېڭىلىنىپ تۇرۇش ئارقىلىق يېڭى مەزمۇن تاپاتتى. ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر ۋە چوڭ مىللەتلەرنىڭ كۈچىيىشى ۋە ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ سىياسىي كۈنتەرتىپىنى بەلگىلەش، تىنىمسىز سۈرىكىلىش ۋە غىدىقلىنىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت مۇڭدىزىنىتىنى تەڭشەپ تۇرۇش، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ دىئالېكتىكىسى ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك مەدەنىيىتى ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ ئومۇمىي خاھىشىنى ئۆزى بەلگىلەپ باققان ئەمەس، بەلكى سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ تۇسۇڭالغىلى بولمايدىغان ئېقىمى يا ئۇنىڭ كەيپىياتىنى ئەڭگە كۆتۈرەتتى، يا پەسكويغا چۈشۈرەتتى. ھېچ بولمىغاندىمۇ بۇنداق ئەھۋال يېڭى دېڭىز يولى ئېچىلىپ، ئىچكى قۇرۇقلۇق سودىسى زەئىپلەشكىچە بولغان دەۋرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئومۇمىي كەيپىياتى

تىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇنداق بولغاچقا، شەرقتىكى ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىك، جەنۇبتىكى ھىندى - گانگ دەريالىرى ھاۋزىسى، غەربتىكى
ئىران ئېگىزلىكى ۋە ئۇنىڭ نېرىسىدىكى يۇنان - رۇم ساھىللىرىغا
تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە ئىچكى قانۇ-
نىيەت ۋە نىسبەتەن تۇراقلاشقان ئەندىزە بېكىتىش تەس ئىدى. سىرتقى
مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۈچۈر ۋە رادىئاتسىيىسى ئارقىلىق غىدىقلىنىپ تۈ-
رۈشقا كۆنۈككەن شۇنداقلا ئۇنى ئۆز گۈللىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى
قىلىدىغان بۇنداق خاراكتېر 15 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە
بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى ئىدى.
يەنە بىر تەرەپتىن، خۇددى ياپونىيە ئالىمى خانېدا تورۇ ئېيتقاندەك،
بىر قانچە چوڭ دۆلەتلەر ياكى شىمالدىكى كۆچمەنچى جەسۇر مىللەت-
لەرنىڭ «ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بۇ رايوندا كۈچلۈك سىياسىي كۈچ
بارلىققا كېلىدىغان تەبىئىي شەرت - شارائىت زادىلا ھازىر ئەمەس.
قەدىمدىن بۇيانمۇ بۇ رايونىنى تايانچ قىلغان قۇدرەتلىك بىرەر تەسىر
كۈچ باش كۆتۈرۈپ چىققان ئەمەس. 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا
بارلىققا كەلگەن قۇدرەتلىك تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنى تارىختىكى بىر
مەزگىللىك مۇستەسنالىق دېگەن تۈزۈك. چۈنكى ئەينى چاغدىكى ئا-
سىيا ئەللىرىنىڭ زەئىپ ئەھۋالىي ئۇنى پەقەت بىر مەھەل زومىگەر
بولۇۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ قويغان، خالاس. شۇڭا بۇ
رايون تارىختا ھامان ئۆز ئەتراپىدىكى تەسىر كۈچلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا
ئۇچراپ تۇرىدىغان، ھەممەيلەن تەڭ تالىشىدىغان نىشان بولۇپ قال-
غان. . . ھەتتا بۇ خىل ئەھۋال گويا قۇتۇلغىلى بولمايدىغان تەقدىرگە
ئايلىنىپ قالغان. بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆز ئەتراپىدىكى
كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ توقۇنۇشىنى پەسەيتىدىغان ئارىلىق رايون بول-
غان بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئاسىيادىكى بىر - بىرىدىن يىراق
ئايرىلىپ تۇرىدىغان كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ بۇ جاي ئارقىلىق ئۆزئارا
تۇتىشىپ تۇرۇشىغا ۋە يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشىغا ئىمكانىيەت

يارىتىپ بەرگەنىدى»[1]. ۋەھالەنكى، يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئوتـ تۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ مەدەنىيەتتىكى سەزگۈر زونا ئۆز ئۆتمۇشـ گە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا تۇرغۇنلۇق ۋە چۈشكۈنلۈك پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. يەنە كېلىپ بۇنداق تارىخىي قىسمەت ئونتۇرا ئاسىيا ئۆزىدىكى بارلىق مىللىي پەرقلەرنى ئېزىپ، ئومۇمىي «تۈركىي» ئېتنىك تەركىبكە سىڭدۈرۈپ تاشلىغان، غەربتە يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى پارلىغان بىر تارىخىي دەۋردە يۈز بەردى.

3

مىللەتلەرنىڭ چۈڭ كۆچۈشى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇشى، تىنىمسىز ئۇرۇشلار ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى شۇنداقلا ھەر قايسى يات مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچرىشىشى ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيانقى تارىخ مېلودىيىسى بولۇپ كەلدى. ئەگەردە دۇنيا يەر شەكلى خەرىتىسىنى ئېچىپ ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىغا نەزەر تاشلايدىغان بولساق، شەرقتە چوڭ ـ كىچىك ھىنگان تاغلىرىـ دىن غەربتە قارا دېڭىز ساھىللىرىغىچە، شىمالدا يېنىسەي ۋە سىبىرىـ يە دالىلىرىدىن جەنۇبتا قۇرۇم تاغلىرىغىچە بولغان چەكسىز ئۆزاق بەلباغنى كۆرىمىز. مانا مۇشۇ بىپايان ۋادىدا — ئوچۇق دېڭىزلارنىڭ نەم ئېقىمى يېتىپ كېلەلمەيدىغان، دەريالىرىنىڭ ئايىغى چىقمايدىـ غان، ئادەملىرى پايانسىز چۆل، ئېگىز تاغ ۋە قۇرغاق يايلاقلار ئارىلىقىدا مەڭگۈ يەتكىلى بولمايدىغان يىراقتىكى ئۇيۇق سىزىقىنى قوغلاپ ياشايدىغان سىرلىق زوندا — ئىنسانىيەت ئۆتمۇشىنىڭ شاد ـ لىق بىر قىسمى يارىتىلدى. مانا مۇشۇ ئۇزاققا سوزۇلغان ئىچكى قۇرۇقلۇقتا رەھىمسىز تەبىئەتنىڭ رىيازەتلىرىگە كۆنۈككەن بۇ جەسۇر ئادەملەر ئاتتىن ئىبارەت جەڭگىۋار ھايۋاننى كۆندۈرۈش ۋە ئۇنىڭغا

① خانبدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، 5 ـ، 6 ـ بەتلەر.

مىنىش تېخنىكىسىنى ياراتتى. ئاتىلىق كۆندۈرۈلۈشى ۋە جەڭدە ئىشلىتىلىشى ئىنسانىيەتنى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە ئېلىپ كىردى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا ئۆزىنىڭ ئۇچقۇر ئاتلىرى بىلەن شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىكەتلەندۈرۈگۈچى كۈچكە ئايلاندى. شۇندىن تارتىپ كونا قۇرۇقلۇقنىڭ مەدەنىيەت تارىخى شەرق تېرىمچىلىرى، غەربتىكى خرىستىئان ياۋروپاسى ۋە ئىچكى ئاسىيادىكى يايلاق مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توختاۋسىز كۈچ سىلىشتۇرمىسى جەريانىدا مەزمۇن تاپتى. ئات — يايلاق مىللەتلىرىنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىنى ئاچتى. ئات — قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى ۋە تەپەككۇرىنىڭ بەدىئىي كارتىنىسى بولغان ئېپوسچىلىق ئىراسىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئات تۈياقلىرىنىڭ شىددەتلىك دۈپۈرلەشلىرى ئىنسانىيەت تەپەككۇرى ۋە ئىجادىيەت سېزىمىنى قاناتلاندۇردى.

شۇندىن ئېتىبارەن يىراق قەدىمكى دەۋرنىڭ تىمتاسلىقى بۇزۇپ تاشلاندى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىكى چەۋەندەز مىللەتلەرنىڭ قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرى شەرق تېرىمچىلىرىنى تۇتۇشتۇرۇپ ھەمما ئەرگە سالسا، غەربتىكى قۇياش پاتقىنىدەك ئەللەرنى دەككە - دۈككە چىلىككە بەنت قىلدى. يىراق مۇساپە ۋە تاغ - دەريالاردىن ئىبارەت تەبىئىي توسالغۇلارمۇ ئاتلىقلارنىڭ ھەيۋىسىنى توسۇپ قالالمىدى. ھونلارنىڭ قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرى ئالدىدا ئامالسىز قالغان خەن ژۇدى چاڭئېەندىكى ھەيۋەتلىك ئوردا - قەسىرىدە شەرق گۈزەللىرىنىڭ ناز - كەرەشمىگە تولغان ناخشا - ئۇسسۇللىرىنى كۆرۈۋېتىپمۇ سەمەرقەنتنىڭ ئارغىماقلىرىنى چۈشەيدىغان بولۇپ قالدى. ھەر خىل ژاستىلەر ئارقىلىق پەۋقۇلئاددە يۇقىرى باھادا سېتىۋېلىنغان پەرغانە ئارغىماقلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ يەر-دىكى نەم ئىسسىق كېلىماتتا ئۆز جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتتى. خۇددى ياپونىيە ئالىمى ئېگامى نامىئو ئېيتقاندەك: «نوپۇسى خەن سۇلالىسىنىڭ بىر ژىلايىتىنىڭ نوپۇسچىلىك كېلىدىغان ھونلارنىڭ خەن خاندانلىقىغا تۇڭمەس بالايى ئاپەت بولغانلىقى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئاھالىلىرى

ىنىڭ ۋەھىمە ئىچىدە ئاھ ئۇرۇشلىرى دەل شۇنىڭ سەۋەبىدىندۇر»①.
ەرقىتىكى تېرىمچى مىللەتلەرنىڭ ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئات
ارقىلىق تاقابىل تۇرۇش خىيالى بەربات بولغاندىن كېيىن، ئۇلار
ۇنۇملۇك مۇداپىئە يوللىرى ئۇستىدە ئىزدەندى. شۇنداق قىلىپ،
ەرق تېرىمچىلىرىنىڭ ئىشكىنى تاقۇۋلىپ جىمجىت ياشاش، قورغان -
ېپىللارنى ئېگىز سېلىپ سىرتقى مۇداخىلىلەرنى توسۇشتەك سەۋر-
ان روھى ۋە بېكىنىش مەدەنىيىتى پىسخىكىسى شەكىللىنىشكە باشلىدى.
ەددىچىن سېپىللىدىن ئىبارەت بۇ غايەت زور مۇداپىئە لىنىيىسى تاكى
ىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە قەدەر قايتا - قايتا ياسال-
ى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىكى كۆچمەنچى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ
ىنىمسىز يۇرۇشلىرى غەربتىكى ئەللەرگىمۇ غايەت زور خاتىرجەم-
سىزلىك ئېلىپ كەلدى. غەرب ئەللىرىدىكى نۇرغۇنلىغان تارىخچىلار،
ۇملىدىن ساسانىي ۋە ۋىزانتىيە ئوردىلىرىدىكى پۇتۇكچى - مىرزىلار
تىرەپ تۇرغان پەي قەلەملىرى بىلەن كۇن چىقىش تەرەپتىن كېلىدە-
ان ئاتلىق «يەجۇجى - مەجۇجى» لەر ھەققىدە قورقۇنچلۇق خاتىرە-
ەرنى قالدۇردى. قوش مۇڭگۇزلۇك ئىسكەندەرنىڭ ئاشۇ قورقۇنچلۇق
ەخلۇقلارنى توسۇش ئۈچۈن كافكاز تاغلىرىغا سېپىل سالدۇرغانلىقى
ەققىدىكى رىۋايەتلەر يېپەك يولى بويلاپ يىراقلارغىچە تارقالدى.
ىلادىيە 445 - يىلى ھون ئىمپېراتورى ئاتتىلا بىلەن بىللە غىزالە-
ىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولغان شەرقىي رىم ئەلچىسى پرىكس ئۆز
ىاتىرىسىگە «تەڭرىنىڭ قامچىسى» دەپ نام ئالغان بۇ ئىستېلاچى ھەققىدىكى
ەھىمىلىك تەسۋىرلەرنى قالدۇردى②.

دەرۋەقە ئات مەدەنىيىتى دۇنيا تارىخىغا دەۋر بۆلگۈچ ئۆزگىرىش-
ەرنى ئېلىپ كەلدى. ئاتلىق يۇرۇشلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆ-

---

① ئېگامي نامىئو (ياپونىيە) : «ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتلىرى» — «نۇر گېزىتى» شىرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، 13 - بەت.

② پرىكس: «ھون پادىشاھى ئاتتىلا بىلەن بىللە غىزالىنىش»، «شىنجاڭ تەزكىرىچە-كى» ژۇرنىلى، 1993 - يىللىق 1 - سان.

چۇشلىرى ئىنسانىيەت پىكىر تارىخىدا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىن ئىبارەت ئالاھىدە بەدىئىي تەپەككۇر ئەندىزىسىنى ياراتتى. دۇنياۋى خاراكتېرلىق چوڭ ھەربىي يۇرۇشلەر — ئالېكساندىرنىڭ شەرققە يۇرۇشى، ھونلارنىڭ ياۋروپاغا باستۇرۇپ بېرىشى، تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئاسىيادا باش كۆتۈرۈشى، ئەرەبلەرنىڭ كېڭەيمىچىلىكى، چىڭگىزخاننىڭ رەھىمسىز ئىستېلاسى، ئوسمان تۈركلىرى ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەيۋىسى، ياۋروپالىقلارنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىنى ئېچىشى قاتارلىق زور تارىخىي ۋەقەلەر پەقەت ئات بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەلگە ئاشتى. ياپونىيە ئالىمى ئېگامى نامىئو: «ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتلىرى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ئەگەردە ئاتقا مىنىپ جەڭ قىلىش تېخنىكىسى مەيدانغا كەلمىگەن بولسا، ئىنسانىيەت تارىخى پۈتۈنلەي باشقىچە بولغان بولاتتى. ئاتنىڭ ھەربىي يۇرۇشلەردىكى ئۇستۇنلۇك ئورنى تەخمىنەن ئۈچ مىڭ يىلغا يېقىن داۋام قىلدى. پەقەت بىرىنچى جاھان ئۇرۇشى پارتلاپ، ئايروپىلان ۋە تانكىلار بارلىققا كەلگەندىن كېيىنلا ئاتنىڭ ئۇرۇشتىكى ھەل قىلغۇچ ئورنىدا ئۆزگىرىش يۈز بەردى»①.

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن تاكى ئورال ۋە كافكاز تاغلىرىغىچە سوزۇلغان بىپايان ئىچكى ئاسىيا رايونى ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىغىچە بولغان چەكسىز ئۇزۇن تارىخىي مۇساپىدە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ھەر قېتىملىق قوشۇلۇشى ۋە كۆتۈرۈلۈشىگە غايەت زور قوزغاتقۇچى بولدى. دۇنيا تارىخىدىكى ھەر قېتىملىق زور ۋەقەلەر، ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرنىڭ ئالمىشىشى، ئوخشاشمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى مانا مۇشۇ كاتالىزاتورلۇق رولىغا ئىگە سەزگۈر بەلباغنىڭ تۈرتكىسىدە ئەمەلگە ئاشتى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا مۇشۇ تارىخىي جەريانداا شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ

① ئېگامى نامىئو: «ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەتلىرى»، 9 - بەت.

جاهىل، بىكىك ۋە ئەنئەنىگە ھېرىسمەن پسىخىك قىياپىتى؛ غەرب ئەللىرىنىڭ دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ مەۋجىلىرىدىن ئىلھام ئېلىپ پىكىر تاكامۇللىقى ئىزدەيدىغان، تەۋەككۇلچىلىك روھىغا باي روھىي ھالەتنى يارىتىشقا سىرتقى يوشۇرۇن ئېنېرگىيىلىك كۈچ بېغىشلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ئەجدادلىرى شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلەشلىرى ئىچىدە ئۆزىنىڭ روھىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ دەسلەپكى خېمىرتۇرۇچلىرىنى شەكىللەندۈردى.

4

قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ ئەڭ جانلىق كارتىنىسىنى ھاسىل قىلدى. گېلگامىشنىڭ ئۆلمەسلىكىنىڭ دورىسىنى ئىزدەپ سەپەرگە ئاتلىنىشى، يۇنان سەركەردىسى ئاگامېنوننىڭ دېڭىزدىكى رىيازەتلىرى، «رامايانا» ئېپوسىدىكى رامانىڭ ئايالى شېدونى ئىزدەپ كۈلپەت چېكىشى، ئوغۇزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، سەككىز ئەۋلاد ماناسنىڭ تراگېدىك پاجىئەسى، جاڭغىر ۋە گېسارلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىش - ئىزلىرى قەدىمكى ئىنسانىيەت بەدىئىي تەپەككۇرىغا ئەبەدىيلىك ئۇلگە تەقدىم قىلدى.

شۇنىسى روشەنكى، ئىنسانىيەتنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىدە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىنى ئۆزىگە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى قىلدى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ سەزگۈر زونا ئارقىلىق يۇز بېرىدىغان ھەر قېتىملىق چوڭ كۆچۈشلەر، ئىرق ۋە ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ يۆتكىلىشلىرى، كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى ۋە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى چوڭ تېپتىكى ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە مۇھىم ھازىرلىدى. قەھرىمانلارنىڭ ئىش - ئىزلىرى پۈتكۈل مىللەتنىڭ كوللېكتىپ ئىجادى داۋامىدا

يۇرۇشلەشتۇرۇلدى ۋە ئېپوس ھالىتىگە كەلتۈرۈلۈپ ئىلاھلاشتۇرۇل-
دى. ئېپوسلارنىڭ كەينى - كەينىدىن مەيدانغا كېلىشى ھەر قايسى
ئىنسان تۈركۈملىرىدە مىللىي ئاڭنىڭ ئاستا - ئاستا ئويغىنىۋاتقان-
لىقىدىن دېرەك بېرەدى. بېلىنسكىينىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئې-
پوسلار بىر مىللەتنىڭ بالىلىق دەۋرىدە، يەنى «مىللىي ئاڭ ئەمدىلا
ئويغىنىشقا باشلىغان چاغدا، شېئىرىيەت ساھەسىدە قولغا كەلگەن
تۇنجى پىششىق مېۋە»① ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قەھرىمانلىق ئېپوسلە-
رى يارىتىلىش، تارقىلىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىدا بىر مىللەت
روھىي قىياپىتىنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرى ۋە پىسخىك تىندۇرمىلىرىنى
ئۆزىگە جۇغلىۋالغان بولىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئېپوسلار ناھايىتى
زور دەرىجىدە ئۆزلىرى تەۋە بولغان مەدەنىيەت تېپىنىڭ خاراكتېرى
ۋە ئېستېتىك ئەندىزىسىنى نامايەن قىلىدۇ. يۇنانلىقلارنىڭ «ئودىس-
سا» ئېپوسىدىكى ساھىبجامال خېلىن ئۇچۇن ئون يىللاپ قانلىق
ئۇرۇش ئېلىپ بېرىش ۋەقەلىرى شەرقتىكى تېرىم مىللەتلىرى ئۇچۇن
ئۆتۈپ كەتكەن بىمەنىلىك ھېسابلانسا، مېڭىجياڭنۇنىڭ يىراقتا كەتكەن
ئېرىنى ئىزدەپ سەددىچىن سېپىلىدا يىغلىشى ۋە ھىندى ئېپوسلىرىدە-
كى ساداقەت تېمىلىرى بىلەن سۇغۇرۇلغان تەپسىلاتلار شەخسىنىڭ
قىممىتى ۋە ئەركىنلىكىنى كىشىلىك ھاياتنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى
قىلىدىغان غەربلىكلەر ئۇچۇن چۈشىنىكسىز ھادىسە ھېسابلىناتتى.
شۇڭلاشقا گېگىلنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى
«قەھرىمانلىق دەۋرىدە تۇرغان خەلقنىڭ ساپ ئىپتىدائىي ھاياتىي
كۆچىنى ۋە مىللىي روھىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى تولۇق نامايەن قە-
لىپ بېرەلەيدۇ»②. تېخىمۇ توغرىسى، بىر مۇنەۋۋەر مىللىي ئېپوس
«بىر مىللەت روھىي ماھىيىتىنىڭ كۆرگەزمىخانىسى»③ بولالايدۇ.

---

① «بېلىنسكىينىڭ ئەدەبىيات ھەققىدىكى قاراشلىرى»، يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەت
نەشرىياتى، 1958 - يىل نەشرى، 214 - بەت.
② ③ گېگىل: «ئېستېتىكا»، 3 - جىلد، سودا نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى،
II توم، 131 -، 108 - بەتلەر.

ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشى ھەر قايسى مەدەنىيەت سىستېمىلىرىدا ماھىيەتلىك ئىچكى پەرقلەر ۋە ئېستېتىك ئەندىزىنىڭ ئاستا - ئاستا گەۋدىلىنىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدى. ھەر قايسى ئىرقلار ۋە ئېتنىك تۈركۈملەرنىڭ چوڭ تىپتىكى كۆچۈشلىرى ۋە مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك قوشۇلۇشى ئۇزاقتىن بۇيان ۋاكۇئۇم ھالەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن رايونلارنىڭ ئومۇمىي كەيپىياتىدا زور داۋالغۇش پەيدا قىلدى. بولۇپمۇ ياۋرو - ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ كونا قۇرۇقلۇقنىڭ مەدەنىيەت مۇۋازىنىتىدە كەسكىن دەۋرەش يۈز بەردى. يىراق شەرقتىكى چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ تارىخىي تۈيغۇغا باي كەيپىياتى ئۇلارنىڭ كۆپرەك نەسرىي شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىشىنى ئىستەيدىغان ئېستېتىك فورمىسى ۋە ئىچمايىل مەدەنىيەت پسىخىكىسىنى ئاستا - ئاستا شەكىللەندۈرۈۋاتقان چاغدا، كونا قۇرقلۇقنىڭ باشقا رايونلىرىدا شېئىرىي تۈيغۇ پارتلاپ، ئېپوسچىلىق دەۋرى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. بۇنداق بۇيۈك دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىشى شەرقتە موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن باشلاپ غەربتە ئورال ۋە كافكاز تاغلىرىدىن ھالقىپ ياۋروپاغا تۇتۇشۇپ كېتىدىغان سەزگۈر بىر جۇغراپىيىلىك زونىنى ئۆزىگە سەھنە قىلغاندى. شەك - شۈبھىسىزكى، بۇ سەھنىنىڭ كىندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدى. يەر شارىدا مۇز دەۋرى ئاخىرلىشىپ شەرق ۋە غەربتىكى ئىرقىي پەرقى زور ئىنسان تۈركۈملىرى ئۆزئارا ئۇچرىشىشقا باشلىغاندىن بۇيانقى ئۇزاق دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى مىللەتلەر چوڭ كۆچۈشلىرىنىڭ زۆرۈر پاسلىغا ئايلانغانىدى. شۇڭلاشقا دۇنياۋى چوڭ ئېپوسلارنىڭ يارىتىلىشى، شۇ جۇملىدىن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ ئۇچ قېتىملىق ئالتۇن دەۋرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ ئاتالمىش مىللەتلەرنىڭ پائالىيەت سەھنىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يىراق ئۆتمۈشى نېمە ئۈچۈن

دۇنيا ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ پارتلىشى بىلەن بىۋاستە باغلىنىدۇ؟ دېگىز ـ ئوكيانلارنىڭ شاۋقۇنى ئارقىلىق كونا قۇرۇقلۇقتىن ئايرىلىپ تۇرغان ئامېرىكا قىتئەسى بىلەن قۇياش رادىئاتسىيىسى كۈچلۈك بولغان سىرلىق ئافرىقا تۇپرىقىدا نېمىشقا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى يارىتىلمىدى؟ يەنە نېمە ئۈچۈن تېرىم مىللىتى بولغان قەدىمكى ھىندىلار-دا ئىككى بۈيۈك ئېپوس مەيدانغا كەلدىيۇ، لېكىن نەچچە مىڭ يىللىق يازما تارىخقا ئىگە جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە بىرەرمۇ مۇكەممەل ئېپوس دۇنياغا كېلەلمىدى؟ . . .

شۇنىسى ئېنىقكى، دۇنيا ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۆزىگە تىنچ ـ مۇقىم بولغان تۇرغۇن ئىجتىمائىي مۇھىتنى ئەمەس، بەلكى ئاتىنىڭ كۆندۈرۈلۈشى ئارقىلىق زىلزىلە ھاسىل بولغان قاينام ـ تاشقىنلىق تارىخىي دەۋرنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلدى. ئاتىنىڭ جەڭدە ئىشلىتىلىشى ۋە كۆچمەنچى جەسۇر مىللەتلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭ سۇرلۇك قۇۋۇقلىرىنى كەڭ ئېچىۋەتتى.

ئوخشاشمىغان ئىرقلار ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا-نى نۇقتا قىلىپ، شەرقتىن غەربكە ياكى غەربتىن شەرققە قاراپ كۆچۈشكە باشلىدى. ئات ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان كېڭەيمىچىلىك يۇرۇشلىرى ۋە مىللەتلەرنىڭ تۇركۈم ـ تۇركۈملەپ كۆچۈشى قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنىڭ كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشىغا سەۋەب بولدى. توختاۋسىز ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلارنىڭ، ئوخشىمىغان ئىرق، قان تىپى، مەدەنىيەت ۋە تىل سىستېمىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇلۇشى ۋە قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ھىنگان تاغ-لىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق ياۋروپا دېگىز ساھىللىرىغا يېتىپ بارىدىغان بۇ تىنچسىزئۆتۈشمە كارىدوردا قەھرىمانلىق روھى ئۇرغۇپ تۇرغان چوڭ تېپتىكى ئېپوسلار مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. مۇشۇ

مەنبدن ئېيتقاندا، ئاتلىقلار مەدەنىيىتى ئارقىلىق مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئوتتۇرا ۋە ئىچكى ئاسىيا رايونى ئىنسانىيەت قەدىمكى مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئوچۇر بەلبىغى ۋە ئېپوسلارنى مەيدانغا چىقىرىدىغان سەزگۈر جۇغراپىيىلىك زونىغا ئايلانغان شۇنداقلا دۇنيا قەدىمكى مەدەنىيەتلىرىنىڭ دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئاۋۋالقى ئوچۇرىشىش نۇقتىسى بولغان. بۇ بەلباغدا ياشىغان نۇرغۇنلىغان ئاتلىق مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ جەسۇر، قارام ۋە ئۇرۇشخۇمار خاراكتېرى بىلەن چاپچىپ تۇرىدىغان ئاتلىرىنى مەدەنىيەت قوشۇلۇشىنىڭ ۋاستىسى قىلغان. نەتىجىدە مۇشۇ مەدەنىيەت بەلبىغىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئەرلىك جاسارىتى ۋە قىزىققانلىقى ئۇرغۇپ تۇرغان پىسخىك خاراكتېرى ئارقىلىق زەبەردەست قەھرىمانلارنىڭ داستانلىرىنى توقۇپ چىقىشتى. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان بۇ مەدەنىيەت ئوچۇر بەلبىغى دۇنياۋى ئېپوسلارنىڭ بۆشۈكىگە ۋە چوڭ تېپىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئوچۇرىشىش نۇقتىسىغا ئايلاندى. مۇشۇ بەلباغ بىلەن باغلانغان بارلىق مىللەتلەردە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى يارىتىلدى. شۇنى ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە زىلزىلە پەيدا بولمىغان ياكى غىدىقلىنىشقا ئوچرىمىغان شۇنداقلا سىرتقى مەدەنىيەتلەر بىلەن سۇغۇرۇلمىغان رايونلاردا ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىش مۇمكىنچىلىكى ناھايىتى ئاز ئىدى. ئەكسىچە، سىرتقى مىللەتلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە ئاسان ئوچرايدىغان، باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ رادىئاتسىيىسىگە نىسبەتەن ئەڭ سەزگۈر بەلباغلار چوڭ تېپىكى ئېپوسلار ئەڭ كۆپ مەيدانغا كېلىدىغان رايونلار بولۇپ قالدى. شۇڭلاشقا دۇنياۋى ئېپوسلارنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇنداق بىر فورمۇلنى يەكۈنلەش مۇمكىن: ئوتتۇرا ئاسىيا دۇنيا قەدىمكى مەدەنىيىتىدىكى ئېپوسچىلىق بەلبىغىدۇر. ئوخشىمىغان ئىرق، ئوخشىمىغان مىللەت، ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئوچرىشىش ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە

دەۋرەپ تۇرغان رايونلار ئېپوسچىلىق ئىجادىيىتىدىكى ئەڭ سەزگۈر ۋە قىزىق نۇقتىلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئېپوسلار ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلار، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت بەلبىغى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

بىز پامىر ئېگىزلىكىدىكى قارلىق چوققىدا تۇرۇپ، دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىنىڭ قەدىمكى بەتلىرىنى ۋاراقلىساق، كۆز ئالدىمىزدا شۇنداق بىر مەنزىرە ئايان بولىدۇ: بۇنىڭدىن تۆت - بەش مىڭ يىل مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىنى بازا قىلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئېگىز بوي، قاڭشارلىق؛ ئورا كۆز، چاچ - ساقاللىرى قويۇق كەلگەن ئاريانلارنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، جەنۇبتا ھىندىستانغا بېسىپ كىرىشى، غەربتە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئىران ئېگىزلىكىگە سۈرۈلۈشى، قەدىمكى دۇنيا ۋەزىيىتىدە غايەت زور زىلزىلە پەيدا قىلدى. ئاريانلارنىڭ بۇ قېتىملىق چوڭ كۆچۈشى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنى تىل جۇغراپىيىسى جەھەتتىن بىر پۈتۈن لۇككە ئىگە قىلدى. ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكىدىكى سەزگۈر زونىدىن جەنۇب ۋە غەربكە سۈرۈلگەن بۇ زور سىرتقى ئېقىم ھىندى ۋە ئىران تۈپرىقىدا زور داۋالغۇش پەيدا قىلىپ، جەنۇبي ئاسىيا ئىككىنچى قۇرۇقلۇقىنىڭ سۇكۇناتىنى بۇزۇپ تاشلىدى. مۇشۇ قېتىمقى مەدەنىيەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى دۇنيا ئېپوسچىلىق تارىخىنىڭ تۇنجى ئالتۇن دەۋرىنى يەنى ھىندىستانىنىڭ «ماخابخاراتا» ۋە «رامايانا»، بابىللىقلارنىڭ «گىلگامىش»، يۇنانىنىڭ «ئودىسسا» ۋە «ئىللىئادا» ئېپوسلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بەزى ئالىملار دۇنيا ئېپوسچىلىقىدىكى بۇ تۇنجى ئالتۇن دەۋرنى «ئاريان ۋە غەيرىي ئاريان مەدەنىيەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قوشۇلۇشتىن كېلىپ چىققان ئەكس سادا»[1] دەپ تەرىپلىدى.

---

① ئىدوس. گ. شاستىرى (ھىندىستان) : «ئېپوس دەۋرى» — «جىنياڭ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 - يىللىق 4 - سان، 29 - بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

دۇنيا تارىخى ئۇزلۇكسىز ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئاريانلار-نىڭ چوڭ كۆچۈشىدىن كېيىپ چىققان مەدەنىيەت پارتلىشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شاۋقۇنلىرىمۇ ئۆتۈپ كەتتى. كونا قۇرۇقلۇق جىددىي دەۋرەشكە تەقەززا بولماقتا ئىدى. ئەنە شۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، ياشلىق جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ماكېدونىيىلىك ياش ئىمپېراتور ئالېكساندر ئۇزاق ئاسىيانىڭ تىنچلىقىنى بۇزۇپ تاشلىدى. ئالېكساندر نىڭ تاكى ھىندىستانغىچە سوزۇلغان شەرققە يۈرۈشى ئوتتۇرا ئاسىيادا گرېك - ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنى دەۋرىنىڭ ئاچقۇچى ۋە ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك پۈتۈنلۈكىنى يەنە مۇ مۇستەھكەملىدى. ھالبۇكى، بۇ دەۋر ھېچقانچە ئۇزاققا سوزۇلمىدى. شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇخار، ئۇيسۇن، ھون، سوغدى قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ توختاۋسىز ھەربىي يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، يەنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىمالىي ھىندىستان، غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپاغىچە تۇتىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش ھادىسىسى مەيدانغا كەلدى. ئۇلارنىڭ يۇگۇرۈك ئاتلىرى ۋە ئۆتكۈر قىلىچلىرى ئارقىلىق چوڭ زىلزىلە ھاسىل قىلغان كۆچۈش تارىخى ئاسىيا ئىرقىنىڭ ياۋروپا ئىرقىغا كەڭ كۆلەمدە قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك بىر پۈتۈنلۈكى بۇزۇپ تاشلىنىپ، بىر - بىرىدىن يىراق بولغان ئىككى رايونغا ئايرىپ تاشلاندى. بۇ قېتىمقى مەدەنىيەت قوشۇلۇشى ئاسىيادىكى يايلاق مىللەتلىرىنىڭ تىنىمسىز غىدىقلىشى ئارقىلىق مەيدانغا كېلىدىغان يېڭى ئېپوسچىلىق دەۋرىنى ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن غەربكە سۈرۈلگەن ھونلارنىڭ ئورال تاغلىرىدىن يوپۇرۇلۇپ ئۆتۈپ شەرقىي ياۋروپا تۈزلەڭلىكىگە كىرىشى تۇرغۇن ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ياۋروپانىڭ ۋەزىيىتىنى ئاستىن - ئۈستىن قىلىۋەتتى. شەرقتىن كەلگەن بۇ ئاتلىق مىللەتنىڭ زەربىسى غەربىي رۇم ئىمپېرىيىسىنى غۇلىتىپ، شىمالىي

ياۋروپادىكى گېرمان قەبىلىلىرىنى ساراسىمگە سالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە گېرمان خەلقىنىڭ قەدىمكى قەھرىمانلىق ئېپوسى «نىبېلۇنگېن ناخشىسى» نىڭ دەسلەپكى ئۇندۇرمە شەكلى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. مەزكۇر ئېپوس مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىن كېيىنكى ھون ئىمپېراتورى ئاتتىلا بىلەن گېرمانلارنىڭ بوراندى سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلارنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلدى①. شىملى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ھون سەلتەنىتىدىن كېيىن ئاجايىپ گۈللەنىشكە ئېرىشكەن تۈركىلەرنىڭ بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن جەڭ تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، غەرب تەرەپكە سۈرۈلۈشى ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە يېڭى كۈنتەرتىپنى ھاسىل قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيانى بازا قىلىپ كاسپىي ۋە قارا دېڭىز ساھىللىرى ئارقىلىق كېچىك ئاسىيا ۋە بالقان يېرىم ئارىلىغا بېسىپ كىرگەن تۈركىلەر شەرقىي رۇم (ۋىزانتىيە) ئىمپېرىيىسىنىڭ مىڭ يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن سەلتەنىتىگە خاتىمە بەردى. ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى نەتىجىسىدە يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئېرىشكەن ئەرەبلەرنىڭ ئافرىقا قىرغاقلىرىنى بويلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ۋە جەبىلتارىق بوغىزىدىن ئۆتۈپ، ئىسپانىيە ۋە فرانسىيىلەرگە ھۇجۇم قىلىشى ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە غەرق بولغان خرىستىئان ياۋروپاسىنى قاتتىق ۋەھىمگە سالدى. ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ بۇ قېتىملىق شىددەتلىك يۈرۈشلىرىدىن كېلىپ چىققان مەدەنىيەت ئۇرۇلۇشى ئىسپانلارنىڭ «شېد ناخشىسى»، فرانسۇزلارنىڭ «روللاند ناخشىسى» قاتارلىق مەشھۇر ئېپوسلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئۇرال تېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، رۇس كىنەزى ئىگورنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسىنى تارمار قىلغان تۈركىي قەبىلەر ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەنچى ئاتلىق قوۋملەرگە خاس شىددەتى ئارقىلىق رۇس ئەدەبىياتىدىكى تۇنجى پارلاق سەھىپە — «ئىگورنىڭ يىراققا

① «نىبېلونگېن ناخشىسى»، خەلق ئەدەبىيات نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1984 ـ يىل نەشرى، كىرىش سۆز قىسمىغا قارالسۇن.

يۇرۇشى» ناملىق ئېپوسنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە سەۋەبچى بولدى. ئىران بىلەن تۇران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك تىنىمسىز ئۇرۇشلار مىلادىيە X ئەسىردە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «شاھنامە» ئېپوسىنىڭ يورۇقلۇققا چىقىشىغا تېما تەقدىم قىلدى. تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تايانچ قىلىپ ئېلىپ بارغان چوڭ كۆچۈشلىرى ۋە تىنىمسىز ئۇرۇشلىرى ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى باشقا خەلقلەردە ئېپوس دەۋرىنى ئېچىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئېپوسلىرى — «ئالىپ ئەرتۇڭا» ، «ئوغۇزنامە» ، «دەدە قۇرقۇت» قاتارلىقلارنىمۇ مەيدانغا كەلتۈردى. مانا بۇ دۇنيا ئېپوسچىلىق تارىخىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئالتۇن دەۋردۇر.

تارىخ مىلادىيە XIII ئەسىرنىڭ سىگنالىنى چالغان چاغدا، شىمالىي ئاسىيادىكى بارلىق كۆچمەن مىللەتلەرنى تارىخ سەھنىسىگە چىقارغان ئاشۇ سىرلىق زونبدا ھاياتىي كۈچى ۋە ياۋايى جەسۇرلۇقى ئۇرغۇپ تۇرغان بىر مىللەت باش كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇلار چىڭگىزخانىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، يۇگۇرۈك ئاتلىرىغا تايىنىپ، تۆت ئەتراپىغا قاراپ سەلدەك ئاقتى. ھېچقانداق بىر كۈچ ئۇلارنىڭ يۇرۇشلىرىنى توسۇپ قالالمىدى. بىپايان ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقى ئۇلارنىڭ ئات تۇياقلىرى ئاستىدا بىرلىككە كەلدى ۋە ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ غايەت زور قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. چىڭگىزخانىنىڭ ئىستېلاسى ئاسىيانىڭ ۋەزىيىتىنى ئاستىن ـ ئۈستىن قىلىۋەتكەن بولسا، ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن سەگىتىپ، فېئودالىلىق تۈزۈم ۋە رۇم پاپاسىنىڭ مۇستەبىت ئورنىنى تەۋرىتىپ تاشلىدى شۇنداقلا ياۋروپادا كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى بىخلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە قوزغاتقۇچىلىق رولىنى ئويناندى. شۇڭلاشقا تارىخشۇناس ماكېنىدى: «ئىنتايىن رېئال مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ياۋروپا مەدەنىيىتى ئاسىيادىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ تىنىمسىز تاجاۋۇزىغا

قارشى ئۇزاق مۇددەتلىك كۆرەش جەريانىدا شەكىللەنگەن»① دەيدۇ. موڭغۇللارنىڭ كەڭ كۆلەملىك كېڭەيمچىلىك يۈرۈشلىرى دۇنيا ئېپوسچىلىق تارىخىدا ئۇچىنچى قېتىملىق ئالتۇن دەۋرنى ئاچتى. «جاڭغىر»، «گېسار»، «ماناس»، «ئالپامىش»، «قۇبلاندى»، «ئېرتارغىن» قاتارلىق ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيا قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى.

5

دۇنيا ئېپوسچىلىق دەۋرىنىڭ ئېچىلىشى ۋە ئۇچ قېتىملىق ئالتۇن دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىشى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىن ئىبارەت بۇ سىرلىق زونا نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنى تارىخ سەھنىسىگە ئېلىپ چىققان ۋە ئۇلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى ئارقىلىق كونا قۇرۇقلۇق ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغانىدى. مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى ۋە شىددەتلىك ئۇرۇشلىرىسىز دۇنيا تارىخىدىكى چوڭ داۋالغۇشلارنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى، ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى تېخىمۇ قىياس قىلغىلى بولمايتتى. شۇڭلاشقا ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە كەم دېگەندە مۇنداق ئۈچ شەرت زۆرۈر ئىدى: بىرىنچىدىن، ئوخشىمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشىدىن شەكىللەنگەن مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى؛ ئىككىنچىدىن، مەزكۇر مىللەتلەرنىڭ ئىككى خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىسىنىڭ ئۆتۈشۈش مەزگىلىدە تۇتۇۋالغان تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي شەرت ـ شارائىتى؛ ئۇچىنچىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلىپ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان

① ماكېنىدى: «تارىخنىڭ جۇغراپىيىۋى تۈگۈنلىرى»، سودا نەشرىياتى 1985 ـ يىل نەشرى، 46 ـ بەت.

چوڭ كۆچۈش كارىدورى، يەنى دۇنيا ئېپوس بەلىبغى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان جۇغراپىيىلىك ئۆتۈشمە رايون. چوڭ تىپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرى بولغان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ئەمەلىيىتى بىزگە ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى چوڭقۇر ئارقا كۆرۈنۈشنى كۆرسىتىپ بەردى. ياۋروپادا مەيدانغا كەلگەن ئېپوسلارنىڭ مەزمۇنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ توختاۋسىز ئېلىپ بارغان كۆچۈشلىرى ۋە يىراقتا يۈرۈشلىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. «ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن بارلىق ئېپوسلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مىللەتلەرنىڭ چوڭ تىپتىكى كۆچۈشلىرى ۋە كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش ۋە ماتېرىيال مەنبەسى قىلغان. يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ قارشى تۇرۇش ئوبيېكتى كۆپ ھاللاردا ئاسىيا مىللەتلىرى، جۈملىدىن ھون ياكى تۈرك قاتارلىق ئالتاي تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ مىللەتلەر ئىدى. شۇ ۋەجىدىن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئوتتۇرا قەدىمكى زامانداشەرق ۋە غەربتىكى ئوخشاشمىغان مىللەت ۋە مەزمۇنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدىكى چارۋىچى مىللەتلەر مەزمۇنىيىتى بىلەن ياۋروپا مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش، ئوتتۇرا ئەسىردىكى زور بىر تۈركۈم ئېپوسلارنى مەيدانغا كەلتۈرگەن تۈپراق بولغانىدى. . . »①.

ھالبۇكى، ياۋروپا ۋە ئاسىيادىكى مىللەتلەرگە تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، ئافرىقا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرىدىكى خەلقلەر ئىجادىدا چوڭ تىپتىكى ئېپوسلار زادىلا مەيدانغا كېلەلمىدى. بىز بۇنىڭدىن دۇنيا ئېپوسچىلىق بەلىبغىنىڭ پەقەت ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيادىن ياۋروپاغىچە سوزۇلغان ئات تۇياقلىرى ئاستىدا ھاسىل بولغان سەزگۈر زونا بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

① يې شۇشيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىل نەشرى، 16 ـ بەت.

مىز. چۈنكى ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى كۆپىنچە ھاللاردا مەدەنىيەت كۆچۈشى ۋە قوشۇلۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. بىپايان دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ قورشاۋى ئارقىلىق قەدىمكى مەدەنىيەتلىك دۇنيادىن ئايرىلىپ تۇرغان ئافرىقا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرى-نىڭ تارىخى دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئاۋۋال ئاساسىي جەھەتتىن تۇرغۇن ھالەتنى ساقلاپ كەلگەنىدى. بۇ يەردە ياۋرو - ئاسىيا يايلاقلىرىدەك مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشلىرى ۋە توختاۋسىز ئۇرۇشلار ئېلىپ كەلگەن ئوخشىمىغان مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ قوشۇلۇش ھادىسىسى كەمدىنكەم يۈز بەرگەنىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ قىتئەلەردىكى يەرلىك مەدەنىيەتلەر نىسبەتەن تەنھا، پىنھان ۋە تۇرغۇن ھالەتنى ساقلاپ كەلگەنىدى، شۇنداقلا چوڭ تىپتىكى داۋالغۇشلاردىن خالىي تۇرۇپ كەلگەنىدى. ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن كېلىپ چىققىدىغان زىلزىلىلەردىن خالىي - پىنھان مۇھىتتا چوڭ تىپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلەلىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ئافرىقا، ئامېرىكا ۋە ئوكيانىيە قىتئەلىرىنى دۇنيا ئېپوسچىلىق مەدەنىيىتىدىكى ۋاكۇئۇم قۇرۇقلۇق دېيىشكە بولاتتى.

ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى نىسبەتەن بىكىك مەدەنىيەت رايونلىرىدا، بولۇپمۇ يېراق شەرق تۇزلەڭلىكىدىكى تېرىم خەلقلىرىدە ئوخشاشلا ئېپوسچىلىق ئەنئەنىسى كەمچىل ئىدى. شەرقتىكى تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئېپوس ئىجادىيىتىگە نىسبەتەن ئېستېتىك ھەزمىنىڭ تۆۋەن بولۇشىنى ئۇلارنىڭ تارىخىي شەكىل ئارقىلىق گەۋدىلىنىشىنى ئىستەيدىغان گۈزەللىك تۇيغۇسى بىلەن، ئۆزىدىن باشقا يات مەدەنىيەت-لەرنى ئىزچىل چەتكە قېقىپ كەلگەن مۇداپىئە پسىخىكىسى بەلگىلەپ قويغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانى شەرق ۋە جەنۇب تەرەپتىن قورشاپ تۇرغان ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن ھىندى ۋادىسى ئاسىيادىكى جاھىل خاراكتېرگە ئىگە، ئاياللىق جەزبىگە ۋە نازاكەتلەرگە باي قەدىمكى

بۇيۇك مەدەنىيەت رايونلىرى ئىدى. قەدىمدىن بۇيان ئۆزبىنىڭ يۇمشاق ھېسسىياتى ۋە سېھىرلىك ناز ـ زىباسى بىلەن ئىچكى ئاسىيادىكى جەسۇر مىللەتلەرنى غىدىقلاپ كەلگەن بۇ رايونلاردا چوڭ دەريا لاتقىلىرىدەك تىنىپ كەتكەن ھۆل خاراكتېر شەكىللەنگەنىدى. ئۇلار باشقىلارنى ئەتەي غىدىقلىمايتتى، ئەمما باشقىلار ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا غىدىقلىناتتى. سىرتقى كۆرۈنۈشى كۆچتۇڭگۇرلۇككە تولغان، ئەمما ئىچكى پىسخىك جۇغلانمىسى ئاجىز يايلاق مىللەتلىرى ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، ئۆزبىنىڭ روھىي تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان ھامان، گويا ماگنىت قۇتۇبىغا ئاققان تۆمۈر ئۇۋاقچىلىرىدەك ئۇلارنىڭ جەزبىدار قوينىدا ئىز ـ تىزسىز غايىب بولاتتى. شۇڭلاشقا، ياۋروپا مەدەنىيىتى ئاسىيادىكى كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ توختاۋسىز ھۇجۇملىرىدىن زىلزىلە ئېلىپ ئالغا ئىلگىرىلىگىنىدەك، شەرقتىكى چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان تېرىم مەدەنىيەتلىرىمۇ شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەھىمىلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ يۇمشاق، ئەمما جاھىل جىسمى ئارقىلىق خورىتىش جەريانىدا پىشىپ يېتىلدى.

ئۆز قوشنىسى ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن ئىككى بۇيۇك ئېپوس — «رامايانا» ۋە «ماخابخاراتا» غا تامامەن ئوخشىمىغان ھالدا، شەرقتىكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە بىرەر مۇكەممەل ئېپوسنىڭ مەيدانغا كېلەلمىگەنلىكى كىشىنى تولىمۇ تەئەججۇپلەندۈرىدۇ. جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە مىللەتلەرنىڭ چوڭ تېپتىكى كۆچۈشى ئارقىلىق يۇز بېرىدىغان ئوخشىمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىش ھادىسىسى كەمدىنكەم يۇز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ توختاۋسىز پاراكەندىچىلىكلىرى ئۇلارنىڭ تېرىم ھاياتىنىڭ جىمجىتلىقىغا كۆنۈككەن پىسخىك كەيپىياتىنى سەگىتىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايون نىسبەتەن يېپىق جۇغراپىيىلىك شارائىتى، مۇقىم ۋە سىرتقى زىلزىلىلەردىن خالىي تېرىم ھاياتى، ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەپ كەلگەن ناتۇرال ئىگىلىكى شۇنداقلا

سىرتقى تەسىرلەرنى ھەر ۋاقىت چەكلەشكە تەييار تۇرىدىغان مۇداپىئە پىسخىكىسى سەۋەبلىك ئېستېتىك ئىنتىلىشتىكى يۇكسەكلىككە ئە-
مەس، بەلكى تارىخىي تۈيغۇغا خۇشتار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيىتىدە ئېپوسلا ئەمەس، بەلكى ئەپسانە ژانىرىنىڭمۇ مۇكەممەل راۋاجلانمىغانلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەستۇر. لۇشۇن ئەپەن-
دى بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «. . . جۇڭگودا ئەپسانە-
دىن ئىبارەت بۇيۇك ئەسەر مەۋجۇت ئەمەس، ئەگەردە بار دېيىلگەندىمۇ پارچە ـ پۇرات ئەپسانىلەر تا ھازىرغىچە كىتاب ھالىتىگە كەلتۈرۈلمە-
دى»①. قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي خاھىشىدىكى باي تارىخىي تۈيغۇ ۋە ئەمەلىيەتچان ئەندىزە ئۇلارنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرىدا باشقا خەلقلەرگە زادىلا ئوخشىمايدىغان فورمىنى ھاسىل قىلغان. يەنە كېلىپ بۇ خىل فورما ئۇلاردا قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرى ۋە ئېپوسلە-
رىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە زادىلا ئىمكانىيەت بەرمىگەن. خۇددى گېر-
مان پەيلاسوپى شېللىڭ ئېيتقاندەك: «بارلىق قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئەپسانە دەۋرىنى بېسىپ ئۆتكەن. دەرۋەقە، جۇڭگو تولىمۇ قەدىمىي ئەل. ھالبۇكى، ئۇ باشقا ھېچقانداق ئەپسانۋى تەپەك-
كۇرغا باي مىللەتكە تەقلىد قىلىپ باققان ئەمەس. ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇر دۇنياسىدىن باشقا مىللەتلەر ئەپسانىلىرىنىڭ كۆلەڭگىسىنى بايقىغىلى بولمايدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قەدىمىي ئەپسا-
نىلەرگە باي نۇرغۇن مىللەتلەر ئىچىدە پەقەت جۇڭگولۇقلارلا ئەپسانە ئىجادىيىتىدىن خالىي مىللەتتۇر. ئۇلارنىڭ تەرەققىياتى ئەپسانە ھەرد-
كىتىدىن تامامەن ئايرىلغان ھالدا، ئىنسانىيەت مەۋجۇتلۇق كاتېگورە-
يىسىنىڭ باشقا بىر يۆنىلىشىگە بۇرۇلۇپ كەتكەن. نۇرغۇن دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئەپسانە باسقۇچى غايەت زور سېھرىي

① لۇشۇن: «جۇڭگو ھېكايىچىلىقىنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى» — «لۇشۇن ئەسەرلىرى ئومۇمىي توپلىمى» 9 ـ توم، 303 ـ بەت، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى.

كۆچكە ئىگە بولسىمۇ، پەقەت جۇڭگولا ئالاھىدە مۇستەسنالىقنى شەكىللەندۈرگەن»①.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرى ۋە قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۇچۇن ئوخشىمىغان مىللەتلەر ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشىدىن ئىبارەت قانۇنىيەتنىڭ ئارقا كۆرۈنۈش ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. يەنە كېلىپ، بۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش پىشىپ، تىنىپ كەتكەن روھىي جۇغلانما بىلەن ئاللىقاچان قېلىپلاشقان ئەخلاقىي ئەندىزىنى ئەمەس، بەلكى بالىلارچە بەڭباشلىق ياندىشىقان، سىرتقا ئىنتىلىشچان مەدەنىيەت تىپىنى تەلەپ قىلاتتى. شىمالىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتلىق كۆچمەنچى مىللەتلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقىشتىن ئاۋۋالقى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خۇاشيا مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ئۆز ئەتراپىدىكى ئوخشاش بىر ئىرقىي تىپقا ۋە مەدەنىيەت سىستېمىسىغا مەنسۇپ خەلقلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنىدى. شۇڭلاشقا ئوخشاش بىر مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە ئېلىپ بېرىلغان مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تاكى ھونلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى باشلانغانغا قەدەر ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ تېرىم ھاياتىدا ھېچقانچە زىلزىلە پەيدا قىلالمىدى. شىمالدىكى يايلاق مىللەتلىرى تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، ئات تۇياقلىرى ئارقىلىق ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا شىددەتلىك دولقۇن ھاسىل قىلغان چاغدا، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئاھالىلىرى ئۇزاق مۇددەتلىك «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى» نىڭ پەيلىشى بىلەن قېرىلارچە تەمكىنلىكە ئىگە «بالدۇر يېتىلگەن بالا» بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى «گەرچە ئېپوسلار مەيدانغا كېلىدىغان ئەڭ ياخشى تارىخىي باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى مۇمكىنچىلىككە ئىگە قىلىدىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى شەكىللەنمىگەچكە، قەھ-

① «گېرمان مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ جۇڭگو ھەققىدە ئېيتقانلىرى»، جياڭسۇ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل نەشرى، 135 ـ بەت.

رىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ يورۇقلۇقتا چىقىشىمۇ ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى»①. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ سەلتەنەتى باشلىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تىنىمسىز پاراكەندىچىلىكلەرنى سېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ گاھ كۆچىيىپ، گاھ ئاجىزلاپ تۇرىدىغان ھەربىي ئۈستۈنلۈكى شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ بۇ نەم، ئىللىق ماكاندا پۈتكۈل مىللەت سۈپىتىدىكى چوڭ كۆچۈشلەر، ھايات ـ ماماتلىق سىناقلار ۋە يات مەدەنىيەتلەرنىڭ شىددەتلىك قوشۇلۇشىدەك ھادىسىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلمىدى. دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان قەدىمكى مەدەنىيەتلەر، جۈملىدىن قەدىمكى مىسىر، بابىل ۋە ھىندى مەدەنىيەتلىرى يېڭىدىن گۈللەنگەن ياش ۋە كۈچتۈڭگۈر مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا بارا ـ بارا ئۆزگىرىپ كەتتى ۋە قەدىمكى ئەندىزىسىنى يوقاتتى. ۋەھالەنكى، پەقەت جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىلا ئىزچىل ئۆزگەرمەي كەلدى، بەلكى ئۆز ئەتراپىدىكى ئۆز خاراكتېرىدىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان ئۇششاق مەدەنىيەتلەرنى ئۆز گەۋدىسىگە ئۈيۈشتۈرۈپ، بارغانسېرى يوغىناپ، سەددىچىن ئارقىلىق باشقا مەدەنىيەت سىستېمىلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيەت تېپىنى ياراتتى. بۇ خىل مەدەنىيەت تېپىدا شەخسنىڭ قىممىتى ۋە ئەركىنلىكىگە قارىشى ھالدا، فېئودالىلىق نەسەب ـ ئەھكام، ئائىلە، جەمەت ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتنى بىرلىك قىلغان سىياسىي تۈزۈلمە ھەمدە قېلىپلاشقان ئەخلاق ئەندىزىسى تەكتلىنەتتى. شۇ ۋەجىدىن ئاتتىلادىن چېگىزخانغىچە بولغان ئاسىيا چەۋەندازلىرىنىڭ شىددەتلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ ئۇلى ياۋروپادا ئاللىقاچان تەۋرىتىپ تاشلانغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگودا تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشقانىدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىشلار جەريانىدا

① ياۋ باۋشۇەن: «دۇنيا ئېپوسلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈگۈنلىرى» — «جەنيالىك ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 ـ يىللىق 4 ـ سان.

گرېتسسيېدىن كۆپىنچە يالىڭاچ ھەيكەللەرنىڭ، جۇڭگودىن نەزىر - مۇراسىم ۋە يېمەك - ئىچمەك بۇيۇملىرىنىڭ تېپىلىشىمۇ يۇقىرقى ئوخشاشمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەت تېپىنىڭ روشەن پەرقلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى.

قەدىمكى جۇڭگودا ياكى تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا قەدىمكى خەنزۇ مىللىتىدە نېمە ئۈچۈن چوڭ تېپتىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلەلمىگەنلىكى ھەققىدە گېگىل مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «جۇڭگولۇقلاردا مىللىي ئېپوسلار بولغان ئەمەس، چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆزىتىش ۋە تەسىرات ئۇسۇلى ئاساسىي جەھەتتىن نەسرىي شەكىلنى ئۆزىگە تەلەپ قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، مۇنداق بولۇشنى تارىخ باشلانغان يېراق قەدىمكى دەۋرلەردىلا شەكىللەنگەن، بىر خىل نەسرىي شەكىلدە قېلىپلاشقان تارىخىي رېئاللىق بەلگىلەپ قويغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ دىنىي نۇقتىسىنەزەرلىرىمۇ سەنئەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىشكە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. مانا بۇ ئەھۋاللار ئېپوسلارنىڭ يارىتىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ناھايىتى زور توسالغۇ بولغان»①. گېگىلنىڭ قارىشىچە، ئېپوسلار ئىنسانىيەتنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرى، يەنى ماركس ئېيتقان «ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى» دا تۇرۇۋاتقان «بىر مىللەتنىڭ يەنە بىر مىللەتكە قارشى ئۇرۇشلىرىنىڭ ئوبرازلىق ھېكايىلىرى» شۇنداقلا «قەھرىمان شەخسنىڭ ئىش - ئىزلىرى ئارقىلىق ئوبېيېكتىپ دۇنيانى ۋە پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئېپتىدائىي روھىي ماھىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان»② چوڭ تېپتىكى ئاغزاكى سەنئەت شەكلى ئىدى. قەدىمكى جۇڭگونىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئادەم بىلەن تەڭرىنىڭ بىرلىكىنى تەكىتلەيدىغان مۇستەبىت تۈزۈمى شۇنداقلا تارىخىي تۈيغۇنى ئېستېتىك ئېھتىياجنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئۆلچىمى قىلىدىغان مەدەنىيەت پسىخىكىسى ئېپوس ژانىرىنىڭ مەيدان-

① ② گېگىل: «ئېستېتىكا»، سودا نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى، 3 - جىلد، II تۇم، 170 -، 108 -، 109 - بەتلەر.

غا كېلىشىگە زادىلا ئىمكانىيەت بەرمىگەنىدى. شەرقىي ئاسىيادىكى تېرىم هايانىغا ماس كېلىدىغان بۇ نەم، ئىللىق بەلباغدا، قەدىمكى يۇنانىنىڭ شەھەر فېدېراتسىيىسى شەكلىدىكى يېرىم دېموكراتىك قۇلـ لۇق تۈزۈمىدىن كۆپ زامانلار ئىلگىرىلا قانداشلىق مۇناسىۋەت ئارقـ لىق خاراكتېرلىنىدىغان هاكىممۇتلەق، مۇستەبىت تۈزۈم قېلىپلاشقا. نىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە بۇ يەردە باشقا مەدەنىيەت سىستېمىلىرىغا تامامەن ئوخشىمىغان هالدا ئۇستقۇرۇلمىدا «بىر خىل تۇراقلاشقان قانۇن، سىياسىي تۈزۈم ۋە ئەخلاقىي فورمىلارنىڭ نەسرىي شەكلىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى»① مەيدانغا كەلدى. بەدىئىي تەپەككۇردىكى بۇنداق دوگماتىك خاهىش ئېپوستىن ئىبارەت هەرىكەتچان ژانېرنى كەسكىن رەت قىلاتتى.

شەرق تېرىمچىلىرىنىڭ بالدۇرلا قېلىپلاشقان مەپكۇرىسىگە تاما. مەن ئوخشىمىغان هالدا، ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ يېنىك شاۋقۇنلىرىغا سىرداش بولۇپ ياشىغان قەدىمكى يۇنانداً بۇيۇك ئېپوس دەۋرى ئېچىلـ دى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق تارىخىي جەريانداً ئوتتۇرا ۋە ئىچكى ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئاتلىق يۇرۇشلىرى دۇنيا ئېپوس دەۋرىنى يۇقـ رى پەللىگە كۆتۈردى. ئۇلار يەنى ئېپوس ئىجادىيىتىگە قاتناشقان بارلىق مىللەتلەر — ئاريانلار، بابىللىقلار، يۇنانلىقلار ۋە كېيىنكى ئاسىيا چەۋەندازلىرى شەرقىي ئاسىيادىكى «بالدۇر يېتىلگەن» تېرىم مىللەتلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تېخىچە تەنتەكلىكى كەتمىگەن، «تەرەققىياتى ئەڭ مۇكەممەل بولغان» ، «نورمال بالا»② ئىدى. بۇ «بالا» دا دولقۇنلاپ تۇرغان سەبىي هېسسىيات، قاينىق شېئىرىي تۇيـ غۇ، شوخلۇق بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن قورقۇمسىزلىق بار ئىدى. ئۇلار ئوخشاشمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن هاسىل

---

① گېگىل: «ئېستېتىكا» ، سودا نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، 3 ـ جىلد، II توم، 170 ـ ، 108 ـ ، 109 ـ بەتلەر.

② كارل ماركس: «〈سىياسىي ـ ئىقتىساد ئىلمىگە تەنقىد〉 كە مۇقەددىمە» ، خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى.

بولىدىغان زىلزىلىلەرگە خۇشتار ئىدى. ئىنسانىنىڭ تەبىئىي گۈزەللىـ
كىنى ئىستەيتتى. باشقىلارنىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن قېچىپ كەتكەن
گۈزەل خانىش خېلىن ئۇچۇن ئون يىللاپ قانلىق جەڭ قىلىشقا تەييار
ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تىندۇرمىسىدا ئاستا ـ
ئاستا بىخلىنىۋاتقان دېموكراتىك خاھىشلار ۋە مەڭگۇ ئويغاق سەزگۈـ
دىكى تاشمايىل ئەندىزە ئېپوس دەۋرىنىڭ ئېچىلىشىغا تۈرتكە بولغانـ
دى. شۇڭلاشقا غەربتىكى ئەللەردە، جۇملىدىن ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ
تۇرغان يۇنانلىقلاردا ئىنسانىيەتنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرى باشلىنىپ،
بالىلىق تەپەككۇرى پارتلىغان چاغدا، شەرقتىكى سېرىق توپىلىق جا-
ھىل مەدەنىيەت بەلبېغىدا قېرىپ تىنىپ كەتكەن ئاسىياچە پىسخىك
ئەندىزە قېلىپلىشىشقا باشلىغانىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن دۇنيادىكى تارـ
خىي تۇيغۇغا ئەڭ باي ۋە يىلنامىچىلىك ئەنئەنىسىگە ئىگە بۇ تېرىم
مىللىتىدە بىرەرمۇ مۇكەممەل ئېپوس مەيدانغا كېلەلمىدى.

6

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ شەرقتىن باشلىنىپ، چەكسىز ئۇزاق
مۇساپىلەردىن كېيىن غەربتە ئۆز تاكامۇللىقىغا ئېرىشكەنلىكى بىزگە
ئىنسان تارىخىنىڭ ئەملىيەتتە روھ تارىخى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇرۇپ
بەردى. دەرۋەقە، بىر مىللەتنىڭ تارىخىمۇ ئۆز ماھىيىتىدىن ئېلىپ
ئېيتقاندا، مىللىي روھنىڭ پىشىپ يېتىلىش جەريانى ئىدى، مىللىي
روھ بىر مىللەت ھاياتىدىكى ھەممە تەرەپلەرنىڭ ئورتاق يىغىندىسى
ئىدى. ياكى تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، مىللەت ھاياتىدىكى
بارلىق ئىپادىلەرنىڭ مىللىي روھتا قانات يېيىشى ئىدى. گېگىل ئۆز
پەلسەپىسىدە دۇنيا تارىخىنى روھنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە ئىشقا ئې-
شىش جەريانى، دەپ قارىدى. شۇنداقلا روھنىڭ ماھىيىتى ئەركىنـ
لىكتە، شۇڭا دۇنيا تارىخىمۇ ئەملىيەتتە ئەركىنلىكنىڭ ئەملىگە
ئېشىش تارىخىدۇر، دەپ ھېسابلىدى.
«مىللىي روھ» ئۇقۇمىنى ياۋروپا مەرپەتچىلىك دەۋرىدە ياشـ

غان مونتېسكيۇ تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغاندى. كېيىن گېگىل بۇ ئاتالغۇنى كۆپ قېتىم ئىشلەتتى ۋە مونتېسكيۇنىڭ «قانۇن روھى» ناملىق ئەسىرىنى «بىر گۈزەل ئەسەر»، «ئۇلۇغۋار ئىدىيە»① دەپ تەرىپلىدى. گېگىلنىڭ قارىشىچە دۇنيا تارىخى جۇملىدىن روھنىڭ پىشىپ يېتىلىش تارىخى تۆت باسقۇچنى، يەنى شەرق دۇنياسى، گرېك دۇنياسى، رۇم دۇنياسى ۋە گېرمان دۇنياسىدىن ئىبارەت تۆت دۇنيانى بېسىپ ئۆتكەنىدى. بۇ تۆت دۇنيا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىنسانىيەت روھ تارىخىنىڭ بالىلىق، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق ۋە قېرىلىق دەۋرلىرىگە ۋەكىللىق قىلاتتى. شۇڭلاشقا «مىللىي روھ بىر خىل تەبىئىي بىرلىك ھېسابلىناتتى. بۇ تەبىئىي بىرلىكتە گۈللىنىش ۋە قۇدرەت تېپىشمۇ، زەئىپلىشىش ۋە يوقىلىشمۇ مۇقەررەر يۈز بېرەتتى»②. بىر مىللەت ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان تارىخىي دەۋرىگە كىرگەن چاغدا، ئۇنىڭ ئەمەلىيەت تەسىر كۈچىمۇ ئۆزىنىڭ ئىرادىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ۋە سىرتقى بېسىملارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشقا تامامەن يېتەتتى. مانا مۇشۇنداق باسقۇچتا مەزكۇر مىللەتنىڭ ۋۇجۇدىغا جۇغلانغان جەمىكى ئېنېرگىيىلەر بىراقلا پارتلاپ چىقىپ، پۈتكۈل مىللەتنىڭ تەپەككۇر قانىتىنى يېشەتتى ۋە پىكىر تاكامۇللۇقىنى ئىشقا ئاشۇراتتى. بۇ دەل ئۇنىڭ كى مىللىي روھنىڭ گۈللەنگەن ۋە قۇدرەت تاپقان باسقۇچى بولاتتى. لېكىن مەزكۇر مىللەت ئۆزىنى ئۆزى ئەمەلگە ئاشۇرغان، بۇرچىنى ئادا قىلغان ھامان، ئۇنىڭ ھاياتلىق غايىسىدىكى ئەڭ يۇقىرى مەنزىلى ۋە ئۇلۇغۋار ئىنتىلىشلىرىمۇ غايىبۋ بولاتتى. شۇنداقلا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ھاياتىي كۈچىمۇ ئاستا - ئاستا خوراشقا باشلايتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللىي روھ زەئىپلىشىش ۋە يوقىلىش گىردابىغا يۈز

---

① گېگىل: «پەلسەپە تارىخىدىن لېكسىيىلەر»، سودا نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى، IV توم 231 - بەت.
② گېگىل: «تارىختىكى ئەقلىيلىك»، 65 - بەت.

تۇتاتتى. چۈنكى روھنىڭ پىشىپ يېتىلىشى دەل ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئىنكار قىلىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. «ئۆزىنى تونۇش ۋە بايقاشنىڭ يۇقىرى پەللىسى روھنىڭ ئەڭ ئالىي بۇرچىنى تەشكىل قىلاتتى. ئۇ بۇ مۇقەددەس بۇرچنى ئورۇندىشى زۆرۈر ئىدى. لېكىن، مەزكۇر بۇرچنىڭ ئورۇندىلىشى ئۇنىڭ زەئىپلىشىشىدىن دېرەك بېرەتتى شۇڭا قالا زەئىپلىشىش باشقا بىر باسقۇچقا، يەنى يېپىبكى بىر روھنىڭ تۇغۇمىغا ھامىلدار بولاتتى»①. گېگىل ھەتتا روھنىڭ پىشىپ يېتىلىشىنى بىر مىللەت ئۆز ھاياتىدا ئېچمىسە بولمايدىغان ئاچچىق شارائ دەپ ھېسابلىدى. «مۇئەييەن مىللىي روھ دۇنيا تارىخى تەرەققىياتىدىكى بىر ئايرىم بىرلىك. بىر مىللەتنىڭ ھاياتىي ۋە روھىي مۇساپىسى مېۋە بېرىش ئارقىلىق پىشىپ يېتىلىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ ھەربىر مۇددىئاسى ئۆز پرىنسىپلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. لېكىن بۇ مېۋە ئۇنى ئۆستۈرگەن ۋە ئاينىتقان ئاشۇ مىللەتنىڭ قولىغا چۈشمەيدۇ ھەمدە ئاشۇ مىللەتنىڭ ھوزۇرلىنىشىغىمۇ ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ. ئەكسىچە، ئۇ ئاشۇ مىللەتنىڭ لېۋىنى كۆيدۈرىدىغان بىر ئاچۇر ئاچچىق شارابقا ئايلىنىدۇ. بۇ مىللەت ئۆزىنى زەئىپلەشتۈرۈش ۋە ھالاكەتكە باشلاش بەدىلىگە ئاشۇ بىر ئاچۇر ئاچچىق شارابنى ئىچىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆتكۈر قوزغاتقۇچى كۈچى يېڭى بىر پرىنسىپنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ»②.

گېگىل بۈيۈك تارىخىي شەخسلەرنى «دۇنياۋى تارىخىي شەخس» دەپ ئاتىغىنىدەك، دۇنيا روھىنى ئۆز ۋۇجۇدىغا يۈكلىگەن مىللەتلەر نىمۇ «دۇنياۋى تارىخىي مىللەت» دەپ تەرىپلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۇنياۋى روھ يەككە ـ يېگانە ئىدى. مۇنداق يېگانە روھ ئوخشىمىغان مىللەتلەرنىڭ روھىيىتىدە گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. دۇنياۋى روھ ھەر قېتىم مەلۇم بىر مىللەتنى تاللىۋېلىپ ئۆز ھالقىلىرىدىكى بۇرچنى ئىجرا قىلدۇراتتى. ھەر قانداق مىللەت ئۆز ھاياتىدا پەقەت بىرلا

① ② گېگىل: «تارىختىكى ئەقلىيلىك»، 67 ـ، 72 ـ بەتلەر.

قېتىم «دۇنياۋى تارىخىي مىللەت» لىك پۈرسەتكە ئېرىشەلەيتتى. مۇنداق بىر پۈرسەتكە سازاۋەر بولغان ھەر قانداق بىر مىللەت ئۆزىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىدە تۆۋەندىكى ئۈچ باسقۇچنى مۇقەررەر بېسىپ ئۆتەتتى: بىرىنچى باسقۇچ دەل ئۇنىڭ ھەقىقىي يوسۇندىكى خاسلىقىنىڭ شەكىللىنىش مەزگىلى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن تاكى ئىچكى دۇنياسى بىر پۈتۈنلۈككە ئېرىشكۈچە بولغان جەريانىنى تەقەززا قىلاتتى. بۇ باسقۇچتا ئۇ بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، سىرتقى مەدەنىيەتلەردىن ئەۋرىشكە قوبۇل قىلاتتى ھەمدە ئاشۇ ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ بىرىكمىسى ئارقىلىق ئۆز خاسلىقىنى چىنىقتۇراتتى. ئىككىنچى باسقۇچ ئۇنىڭ سىرتقا قارىتا قىلغان غەلىبىسى جەريانىدا يېتىلگەن مۇستەقىللىقى ۋە گۈللىنىشكە ئېرىشكەن مەزگىلى ئىدى. بۇ ئۇنىڭ ئۆزىدىن ئىلگىرىكى دۇنياۋى تارىخىي مىللەتلەر بىلەن ئۇچراشقانلىقىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ خىل ئۇچرىشىشتىن ھاسىل قىلغان غەلىبىسى ئارقىلىق دۇنياۋى روھتىن ئىبارەت بۇ مۇقەددەس بۇرچنى ئىجرا قىلغۇچىغا ئايلىناتتى. بۇ دەۋر ئۇنىڭ ئەڭ قۇدرەت تاپقان مەزگىلى بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق كۈچ - قۇدرەتنىڭ كەينىدە ئۇنىڭ بۇرچىنىڭ ئاخىرلىشىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت مۇقەررەر تەقدىرى يوشۇرۇنۇپ ياتاتتى. شۇڭلاشقا، سىرتتىن بولىدىغان غىدىقلىنىش تۈگىگەن ھامان، ئۇنىڭ ئىچكى تاكامۇللىقىمۇ دەز كېتەتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە دۆلەت سىياسىي جەھەتتىن پارچىلىنىپ، سەنئەت ۋە ئىلىم - پەندىكى غايە بىلەن رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى يوقىتىپ قويىاتتى - دە، بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن زەئىپلىككە يۈز تۇتاتتى. ئۇچىنچى باسقۇچ ئۇنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك زەئىپلىشىش مەزگىلى بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلاد دۇنياۋى تارىخىي مىللەت بىلەن ئۇچرىشىشقا باشلىغانلىقىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ خىل ئۇچرىشىشنىڭ مەغلۇبىيىتى نەتىجىسىدە، دۇنياۋى روھ ئۇنى شاللاپ قويىاتتى ۋە ھاياتىي كۈچى ئۈزۈ-

غۇپ تۇرغان يېڭى بىر مىللەتنىڭ زېمىنىغا يۆتكىلەتتى. بۇنىڭ بىلەن يېڭى بىر گۇللىنىشتىن خاراپلىشىشقىچە بولغان جەريان باشلىناتتى. گېگىل گەرچە قەدىمكى گرېكلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تۇنۇقا قىلىپ، بۇ خىل ھالقىسىمان جەريانىنى يەكۈنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «بۇنداق ئوخشاش جەريانىنى بىز ھەر بىر دۇنياۋى تارىخىي مىللەتنىڭ ھاياتىدىن ئېنىق كۆرەلەيمىز»① دەيدۇ.

دۇنياۋى تارىخىي مىللەت بولۇش پۈرسىتى باشقا نۇرغۇن مىللەتلەرگە ئوخشاش ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىگە، جۈملىدىن تۇركىي خەلقلەرگە تالىق بولالىدىمۇ - يوق؟ ئۇلارنىڭ مىللىي روھى دۇنياۋى روھنىڭ بىر مۇھىم ھالقىسىغا ئايلىنالىدىمۇ؟

گېگىلنىڭ دۇنيا تارىخىنىڭ جۈغراپىيىلىك ئاساسلىرى ھەققىدىكى تەلىماتى شەرقنى جۈملىدىن ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تارىختىكى رولىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە بىر چەتكە قايرىپ قويدى. گەرچە گېگىلنىڭ بۇ ھەقتىكى نۇقتىئىينەزەرلىرى تارىخ پەلسەپىسىدىكى ناھايىتى چوڭ بوشلۇقلارنى تولدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يەر شارىدىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىيات سىرلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە ئاجىزلىق قىلاتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، گېگىلنىڭ جۈغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ مىللەتلەر مەدەنىيەت تارىخىغا كۆرسىتىدىغان رولى ھەققىدىكى قاراشلىرى مونتېسكيۇ ۋە كىللىكىدىكى جۈغراپىيىلىك شارائىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ، تەرەپدارلىرىنىڭ كەسكىن يەكۈنلىرىدىن مۇئەييەن ئارىلىقنى ساقلاپ كەلدى. شۇڭلاشقا ئۇ يۇنان ئېپوسلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە گۈزەللىكى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تەسىرىنى بەك يۇقىرى ياكى بەك تۆۋەن مۆلچەرلەپ تاشلىماسلىقىمىز لازىم. ئىئونىيىنىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان زەڭگەررەڭ ئاسمىنى ھو-

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1956 - يىل نەشرى، 269 - بەت.

مېر ئېپوسلىرىنىڭ گۈزەللىكىگە ھەقىقەتەن زور تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئاشۇ زەڭگەررەك ئاسمانىنىڭ يالغۇز ئۆزىلا ھومېرنى تۇغقان ئەمەس. شۇنداقلا يەنە باشقا «ھومېر» لارنىمۇ داۋاملىق تۇغالـ مىدى»① . ئۇ، دۇنياۋى تارىخىي مىللەت بولالىغان خەلقلەرنىڭ كۆـ پىنچىسى ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدىكى ئىللىق بەلباغلارنى ئۆزىنىڭ ھاياتلىق سەھنىسى قىلغان. سوغۇق ۋە ئىسسىق بەلباغلار «دۇنيا تارىخىنىڭ ھەرىكەت لىنىيىسىدىن ئەبەدىي چەتتە تۇرۇپ كەلـ گەن»② ، چۈنكى «سوغۇق ۋە ئىسسىق بەلباغلاردا دۇنياۋى تارىخىي مىللەتلىك پۇرسىتىگە ئېرىشەلىگەن خەلقلەرنىڭ ئىزلىرىنى تاپقىلى بولمايدۇ. بۇ يەردىكى تومۇز ئىسسىق ۋە قەھرىتان سوغۇق «روھ» نىڭ ئۆز دۇنياسىنى قۇرۇپ چىقىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ»③ دەپ قارىدى.

گېرمانىيەنىڭ 18 ـ ئەسىردە ياشىغان دۇنياغا داڭلىق بۇ مەشـ ھۇر پەيلاسوپى تەكىتلەۋاتقان ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت كونا دۇنياغا مەركەزلىشەتتى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ئوخشاشمىغان ئۇچ خىل مۇھىتتىن، يەنى كېلىماتى قۇرغاق ئىچكى قۇرۇقلۇق، ئېگىزـ لىك ۋە پايانسىز يايلاق مۇھىتى؛ چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان تېرىم تۈزلەڭلىكى مۇھىتى ۋە دېڭىز ساھىللىرى مۇھىتىدىن تەركىب تاپاتتى.

ئېگىزلىك ۋە ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قۇرـ غاق ۋە قاقاس زونىلار بولۇپ، بۇ يەردە تار دائىرىدىكى ئېكىن تۇرمۇـ شىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاھالىلارنىڭ كۆپىنچىسى چارۋىچىلىق ئـ گىلىكى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ مۇلكى ۋە مەئىشىتى «يەردە

① ② ③ گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى» ، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1956 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 123 ـ ، 124 ـ بەتلەر.

ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرى بىلەن بىللە تىنىمسىز كۆچۈپ تۇرغان مال - چارۋىلىرىدا ئىدى»①. ئۇلار قەبىلە - ئۇرۇق ۋە ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈم ئارقىلىق ئىدارە قىلىناتتى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانۇنىي مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. مۇنداق ھالەت ئۇلاردا مېھماندوستلۇق ۋە بۇلاڭ - تالاڭغا خۇشتارلىقتەك ئادەتتىن تاشقىرى پىسخىكىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلار ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا تىنچ تۇرمۇشقا مايىلدەك قىلسىمۇ، لېكىن ئانقا مىنگەن ھامان، ھەش - پەش دېگۈچە ئۈيۈشۈپ، گويا توسۇۋالغىلى بولمايدىغان غايەت زور كەلكۈن-دەك تېرىم ئەللىرىگە باستۇرۇپ باريدۇ. شۇنداقلا بىر مەھەل پاراكەن-دىچىلىكتىن كېيىن ئىز - تىزسىز غايىب بولىدۇ. ئۇلاردا ئۆز ھېسسىياتىنى ئۆز مەدەنىيىتى ۋە پىسخىك تەندۈرمىسى بىلەن كونترول قىلالايدىغان روھىي ئېنېرگىيە خېلىلا كەمچىل ئىدى. ئۇلار ھامان باشقا مەدەنىيەتلەر، جۈملىدىن تېرىم ۋە دېڭىز مەدەنىيەتلىرى-نىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان زىباسى تەرىپىدىن غىدىقلىنىاتتى. يەنە كېلىپ بۇنداق غىدىقلىنىشتىن ئۇرغىغان ئەرلىك جاسارىتى باشقا جاھىل مەدەنىيەتلەرنىڭ قەدىمىنىمۇ ئالغا سىلجىتاتتى. ئومۇمەن ئۇ-لاردا ھەر قانداق شەكىلدىكى تۇراقلاشقان مەۋجۇتلۇق پرىنسىپى يوق ئىدى. گېگىل ئۇلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە چىڭگىزخان ۋە ئاقساق تېمۇرنىڭ قىلىچى ئاستىغا ئۈيۈشقان موڭغۇل - تۈركىلەرنى ۋە غەربىي ئاسىيادىن باش كۆتۈرۈپ چىققان ئەرەبلەرنى تىلغا ئالىدۇ.

چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان شەرقتىكى مۇنبەت تې-رىم تۈزلەڭلىكلىرى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى يەنە بىر جۇغراپىيەۋى مۇھىتنى ھاسىل قىلغانىدى. دەريا لاتقىلىرىدىن شەكىللەنگەن مۇنبەت تۈپراقتا مەيدانغا كەلگەن بۇ قەدىمىي تېرىم مەدەنىيەتلىرى ئۆزىنىڭ جاھىللىقى، بالدۇر يېتىلگەنلىكى ۋە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغانلىقى بىلەن

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 133 - بەت.

باشقا مەدەنىيەتلەردىن تۇپتىن پەرقلىنەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ دەسلەپكى بەتلىرى مۇشۇ يەرلەردە باشلانغان بولۇپ، ئىچكى قۇرۇقلۇقلاردىكى ئاتلىق مىللەتلەر بىلەن غەربتىكى دېڭىز مىللەتلىرى تارىخ سەھنىسىدە پەيدا بولۇشقا باشلىغان چاغدا، ئۇلار ئاللىقاچان قېلىپلاشقان ئەخلاقىي ئەندىزە بىلەن ھاكىممۇتلەق سىياسىي تۈزۈلمىنى تىكلەپ بولغانىدى. شۇڭلاشقا تەبىئەت دۇنياسىدىكى قۇياش شەرقتىن كۆتۈرۈلگەنگە ئوخشاش روھنىڭ قوياشىمۇ شەرقتىن كۆتۈرۈلگەنىدى. ئەمما ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ماھىيىتى بولغان ئەركىنلىك ئۇقۇمى بۇ يەردە ئۆزىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ئىمكانىيەت تاپالمىغانىدى. گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «دۇنيا تارىخى شەرقتىن غەربكە قاراپ تەرەققىي قىلدى، چۈنكى ياۋروپا مۇتلەق ھالدا تارىخنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى، ئاسىيا باشلىنىش نۇقتىسى بولغانىدى»①. «روھنىڭ پارلاق نۇرى ئاسىيادىن كۆتۈرۈلگەچكە، دۇنيا تارىخىنىڭ مۇقەددىمىسىمۇ ئاسىيا قىتئەسىدىن باشلانىدى...②». دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەتلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەن بۇ جۇغراپىيەۋى سەھنىگە «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى مەركەز قىلغان جۇڭگو، ھىندى ۋە گانگ دەريالىرى ھاۋزىسىدىكى ھىندىستان، دەجلە ـ ئېفرات ئارقىلىق سۇغۇرۇلىدىغان بابىل، نىل دەرياسى بويىدىكى مىسىر قاتارلىقلار ۋەكىللىك قىلاتتى. مانا مۇشۇ ۋادىلاردا مەيدانغا كەلگەن بۇيۇك سۇلالىلەر ناھايىتى چوڭ مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاساسىنى قۇرۇشقا باشلىغانىدى. بۇ يەردىكى خەلقلەر دېھقانچىلىققا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى ۋە رېتىملىق ئالمىشىپ تۇرىدىغان تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تېرىقچىلىق قىلاتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە يەرگە بولغان مۇلۇكچىلىك ۋە ھەر خىل قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرمۇ مەيدانغا كەلدى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، دۆلەت

① ② گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 144 ـ، 148 ـ بەتلەر.

قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسى دەل مۇشۇ قانۇنىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ باشلىنىشى جەريانىدا مۇمكىنچىلىككە ئىگە بولدى»①. لېكىن بىر خىلدا تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان تېرىم ھايات بۇ يەردىكى خەلقلەردە تىنچ ـ ئاسايىشلىقنى خالايدىغان، ئەنئەنىگە ھېرىسمەن، توختاۋسىز زىلزىلە لەرگە قارىغاندا شېرىن سۆكۈتنى ياقتۇرىدىغان پسىخىك خاراكتېرنى يېتىلدۇرگەنىدى. گېگىل تىلغا ئالغان شەرق دۇنياسى دەل مۇشۇ رايونلاردىكى خەلقلەرنى كۆرسىتەتتى. گەرچە چوڭ دەريا ھاۋزىلىرىنى مەركەز قىلغان جۇڭگو، ھىندىستان، پېرسىيە ۋە مىسىر قاتارلىق ئەللەر «شەرق دۇنياسى» دىن ئىبارەت بۇ سىستېمىنى ھاسىل قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرقلەرمۇ مەۋجۇت ئىدى. بولۇپمۇ جۇڭگو مەدەنىيىتى بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ بېكىك، جاھىل ۋە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان تىپ ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاسىيا چە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بىر ئىزدا توختاپ قالغان تۇرغۇن خاراكتېرى تارىخىنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە، ئۇلارنى «بالدۇر يېتىلگەن بالا» غا ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى.

پايانسىز دېڭىز ـ ئوكيانلار ئارقىلىق قورشىلىپ تۇرغان ئارال، يېرىم ئارال ۋە تاقىم ئاراللارنىڭ ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇرۇشىدىن ھاياتىي كۈچ ئالغان ساھىل رايونلىرى گېگىل تەكىتلىگەن ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئۇچىنچى مۇھىم جۇغراپىيىلىك سەھنىسى ئىدى. يىراقتىكى ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدىكى ساھىل رايونلىرى دەل مۇشۇ زونىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلاردا شەرقتىكى تېرىم مىللەتلىرىگە ئوخشاش ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز يەرلىرىنىڭ نېسىۋىسى ئارقىلىق كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، تىنچ ـ خاتىرجەم ياشايدىغان شارائىت مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئۇلار تېرىم ياكى چارۋىچىلىقنى ئۆزلىرىنىڭ مۇقىم ئىگىلىك شەكلى قىلمايتتى. بەلكى شەھەر ھاياتى

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 134 ـ بەت.

ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان بازار رىقابىتى ۋە سودىنى ئاساس قىلاتتى. ئۇلار دېڭىز - ئوكيانلار كېچىپ يېڭى مەۋجۇتلۇق ماكانى ئىزدەشكە، ھەممە تەئەللۇقاتنى، ھەتتا ھاياتنى دوغا تىكىپ تەلەي سىناپ بېقىشقا، تەۋەككۇلچىلىككە ۋە تەبىئەت بىلەن بولغان تىنىمسىز ئېلىشىشلار جەريانىدا شەخسنىڭ قىممىتىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە خۇشتار ئىدى. دېڭىز ئۇلارغا چەكسىزلىك، ئوچۇقلۇق، تەمكىنلىك ۋە سىرتقا ئىنتىلىشچانلىق ئاتا قىلغانىدى. دېڭىز قاتنىشىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇلارنى جۇملىدىن ئويغاق ياۋروپانى دۇنيا تارىخىنىڭ پاراڭۇزىغا ئايلاندۇرغانىدى. شۇڭا گېگىلنىڭ ياۋروپانى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ «ئاخىرقى ۋە پىشقان پەللىسى» دېيىشى شۇ سەۋەبتىن ئىدى. گېگىل ئۆزىنىڭ تارىخ پەلسەپىسىدە بارلىق ھېس - ھاياجىنى ۋە مۇھەببىتىنى دېڭىز ساھىلىدىكى رايونلارغا ئاتا قىلدى. بۇ رايونلارنىڭ ئىللىق ئىقلىمىنى سوغۇق ۋە ئىسسىق بەلباغلارنىڭ كېلىماتىغا قارىغاندا، ئىنسان تەپەككۇرىنى قاناتلاندۇرۇشقا ئەڭ مۇۋاپىق دەپ قارىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە «دېڭىز كىشىلەرگە پايانسىزلىق ۋە چەكسىزلىك ئۇقۇمى ئاتا قىلاتتى. ئىنسان دېڭىزنىڭ چەكسىزلىكى ئىچىدىن ئۆزىنىڭ چەكسىزلىكىنى ھېس قىلغان چېغىدا ۋۇجۇدى كۈچ - قۇۋۋەت ۋە جاسارەتكە تولۇپ، كۆز ئالدىدىكى چەكلىك مەۋجۇتلۇقلارنىڭ ھەممىسىدىن ھالقىپ كېتىشنى ئىستەيتتى. كىشىلەرنى دېڭىز بويىدىكى ئۇندۇرۇش ۋە يېڭىشقا چاقىراتتى شۇنداقلا يەنە پايدا قوغلىشىپ سودا بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۇندەيتتى. . . .»① . شۇڭلاشقا ئوتتۇرا يەر دېڭىزىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ئىنسانىيەت روھىي دۇنياسىنى ئەبەدىي سۇغۇرۇپ كەلگەن بۇيۇك مەدەنىيەتلەر — مىسىر مەدەنىيىتى، ئىبراي - يەھۇدىي مەدەنىيىتى ۋە يۇنان - رىم مەدەنىيەتلىرى يارىتىلغانىدى. ئۇچ بۇيۇك دىن — يەھۇدىي، خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنلىرى

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 134 -، 131 -، بەتلەر.

مۇشۇ يەردە مەيدانغا كەلگەنىدى. ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت كونا دۇنيانى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلغۇچى «بىرىكتۈرمە ئامىل» ئىدى. «ئۇ، يەر شارىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى بىر - بىرىگە باغلىغانىدى. ئۇ، دۇنيا تارىخىنىڭ مەركىزى، كونا دۇنيانىڭ يۈرىكى ئىدى. چۈنكى ئۇ كونا دۇنيانىڭ بەرپا بولۇشىغا شارائىت ۋە ھاياتىي كۈچ بەرگەنىدى. ناۋادا ئوتتۇرا يەر دېڭىزى بولمىغان بولسا، دۇنيا تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس بولغان بولاتتى»①.

دېمەك گېگىلىنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىت بىلەن تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە ياۋروپا مەركەزچىلىك تەلىماتىغا ئاساس يارىتتى. ئۇ، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ قۇياشى شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ، تەدرىجىي غەربكە قاراپ ياۋروپادا ئاخىرقى پەللىسىگە يەتتى، شۇڭلاشقا ياۋروپا دۇنيا تارىخىنىڭ مەركىزى ۋە ئاساسىي ئېقىمى بولالايدۇ، دەپ كۆرسەتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە گېگىلنىڭ نۇقتىئىينەزەرلىرىدىن ئۇزۇق ئالغان، ياۋروپانى مەركەز قىلغان يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخ پەلسەپىسى ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنى ۋە رولىغا ھېچقانچە سەھىپە بەرمىدى.

7

مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيىۋى مۇھىتتا ئىپادە قىلغان مەدەنىيەت پسىخىكىسى ۋە روھىيەت قاتلىمىنى ئوپېراتسىيە قىلىشتا، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىش ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. چۈنكى ئەجدادلىرىمىز پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 132 - بەت.

بۇرۇندىن تارتىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خۇاشيا مەدەنىيىتىنى مەر-
كەز قىلغان شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيەت تىپى، ھىندى مەدەنىيىتىنى
ئاساس قىلغان جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى ۋە پارس،
ئىبراي، ئەرەب مەدەنىيەتلىرىدىن يۇغۇرۇلغان غەربىي ئاسىيا مەدەنە-
يەت تىپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلىق رايون ئىدى. ئۇ، ئۆز ئەتراپ-
ىدىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت چەمبىرەكلىرىنى بىر - بىرىگە
تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى ۋە ئۆزئارا باغلايتتى. بۇ رايون ناھايىتى زور
ئۆتكۈزگۈچكە ئوخشايتتى. شۇڭلاشقا بۇ جايدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ
ئۆز ئەتراپىدىكى چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىقى
مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لېكىن بۇنداق تەسىر قارا - قويۇق، ئۆلۈك
ھالەتتە بولماستىن، بەلكى ئىلغاش - شاللاش ۋە تاللاش شۇنداقلا
پائالىيەتچان مۇئامىلىدە بولۇش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. يەنە كېـ
لىپ سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىۋا تەسىرلىرىنى ئۆز مەدەنىيىتى-
نىڭ قوينىغا يۇغۇرۇپ، ئۆز ئىجادىيىتىگە ئايلاندۇرۇپ تاشلايتتى.

ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق بىر - بىرىگە باغلىنىپ
تۇرغان بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرى مۇئەييەن مىقداردا ئۆزئارا
ئۇچۇر ئالماشتۇرۇپ، شەرق دۇنياسىغا ئورتاق ئەندىزىنى يارىتىشقا
تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆز خاسلىقىنى
ساقلاپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلاردىكى جاھىلانە خاسلىق ھەر
ۋاقىت بىر - بىرىنى چەتكە قېقىشقا تەييار تۇراتتى. شۇڭلاشقا ئۆزاق
ئاسىيانىڭ تارىخى شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر بىلەن جەنۇبتىكى تې-
رىم مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى توختاۋسىز سۇركىلىش جەريانى بو-
لۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ھەر قايسى چوڭ مەدەنىيەت تىپلىرى
ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سىنىشىش جەريانىمۇ ئىدى. لېكىن، شۇنداق
بولۇشىغا قارىماي، ئاسىيا قىتئەسىدىكى ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت
تىپى — شەرقىي ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت
تىپلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئوتتۇرا ۋە ئىچكى ئاسىيادىكى

ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى ۋە كېڭەيمچىلىك يۈرۈشلىرىدىن زىلزىلە ئېلىپ كەلدى. بۇنداق زىلزىلىلەر ئۇلارنىڭ ھەر قېتىملىق مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە بىۋاستە سەۋەب بولدى. بۇنىڭدىن تۆت - بەش مىڭ يىللار مۇقەددەم ئوتتۇرا ئاسىيا ئاريانلىرىنىڭ ھىندىقۇش ۋە پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، ھىندىستانغا باستۇرۇپ كىرىشى ۋە يەرلىك ئاھالە دارۋىدلار بىلەن قوشۇلۇشى، ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ تۇنجى پارلاق سەھىپىسىنى ئاچتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىندىستاندا ئېپوس دەۋرى ئېچىلىپ، ھىندى - گانگ دەريالىرىنىڭ بىر خىلدا لۆمۈلدەپ ئېقىشىغا كۆنۈككەن شەرقچە جىمجىت كەيپىيات بۇزۇپ تاشلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاتلىق قوۋملەرنىڭ گاھ پەيدا بولۇپ، گاھ غايىب بولىدىغان بۇنداق توختاۋسىز يۈرۈشلىرى تاكى بابۇرنىڭ ھىندىستاندا سەلتەنەت تىكلىشىگىچە بولغان ئۇزاق جەريانىغىچە داۋاملاشتى.

غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت چەمبىرىكى ئىچىدىكى ئەڭ پارلاق نامايەندە ھېسابلانغان ئىران مەدەنىيىتىمۇ ئۆز تارىخىدا يېقىن قوشنىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىۋاستە تەسىرى ۋە زەرەتلىشىگە ئۇچرىدى. قەدىمكى ئاخمانىيلار ۋە ساسانىيلاردىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئەسىردە ئەرەب ئىمپېرىيىسى گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان پارس مەدەنىيىتى دەۋرىگىچە ئىرانلىقلار ئىزچىل ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ توختاۋسىز مۇداخىلىسىگە ئۇچراپ كەلدى ۋە ئۇلار بىلەن بولغان كۈچ سىنىشتۇرۇسى جەريانىدا ئۆزىنى تاكامۇللاشتۇرۇپ باردى. X ئەسىردە فىرەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن گىگانت ئېپوس — «شاھنامە» دەل ئىران بىلەن تۇران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك توختاۋسىز ئۇرۇشلارنى ئۆزىگە باش تېما قىلدى.

شەرقتىكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىمۇ تارىختىن بۇيان شىمالىدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تىنىمسىز پاراكەندە قىلىشىغا ئۇچراپ كەلدى شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئاتلىق يۈرۈشلىرىنى توسۇش ۋە تاقابىل

تۇرۇش جەريانىدا ئۆزىنى ئۆزى كۆچەيتىپ باردى. ئەمەلىيەتتە جۇڭگو تارىخىدىكى بىر قانچە قېتىملىق چوڭ بىرلىككە كېلىشلەر شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر تەرىپىدىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. خۇددى تارىخشۇناس گې جيەنشيۇڭ ئەپەندى ئېيتقاندەك: «جۇڭگودىكى تېرىم رايونلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشى خەنزۇ مىللىتى تەرىپىدىن ئورۇندالدى، لېكىن جۇڭگو تارىخىدىكى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشى بولسا، تامامەن شىمالدىكى يايلاق مىللەتلىرى تەرىپىدىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. بولۇپمۇ يايلاق مىللەتلىرىنىڭ ئۇچ قېتىملىق جەنۇبقا يۆرۈش قىلىشى جۇڭگونىڭ بىرلىككە كېلىشىگە ناھايىتى زور تۆھپە قوشتى»①.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئاسىيا قىتئەسىدىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تېپلىرىنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئېچىكى ئاسىيا رايونىدىكى ئاتلىق قوۋملەرنىڭ زور قوزغىتىشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇنداق قوزغىتىشتىن كېلىپ چىققان مەدەنىيەت ئەندىزىسى پۈتۈنلەي باشقا ـ باشقا ئىدى. بۇ ھال ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، دۇنيا قارىشى، دىنىي ئېتىقادى ۋە ئېستېتىك تەلپۈنۈشى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ماھىيەتلىك پەرقلىرىنى تېخىمۇ كۆچەيتىپ باردى.

جۇڭگو مەدەنىيىتى، جۈملىدىن خۇاشيا مەدەنىيىتى ئاسىيادىكى بىر قانچە چوڭ مەدەنىيەت تېپلىرى ئېچىدە خاسلىقى كۆچلۈك ۋە ئۆزگىچە مەدەنىيەت تېپى ئىدى. دۇنيادىكى باشقا نۇرغۇن قەدىمكى مەدەنىيەتلەر تارىخنىڭ تەرەققىياتى ۋە دەۋرلەرنىڭ ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يوقاتقان ياكى ئۆزگىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن پەقەت جۇڭگو مەدەنىيىتىلا ئۆزگىرىپ كەتمەستىن، ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى ئەندىزىسىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. جۇڭگونىڭ نىس-

① گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن كۆرسەتمىلەر»، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى، 114 ـ بەت.

بەتەن بېكىك جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ۋە بالدۇرلا قېلىپلاشقان «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش شەكلى» ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىتە ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان جاھىلانە كەيپىياتىنى ھاسىل قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلارنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە مۇئەييەن ئىجتىمائىي بىرلىككە بولغان مەسئۇلىيەتنى كۆپرەك تەكىتلىگەچكە، ئۇلار ئەزەلدىنلا دىنىي چۈشەنچىلەرگە قارىغاندا ئەمەلىي تۇرمۇشقا جىقراق كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇڭا جۇڭگودا رۇجيا (儒家) ۋە تەرىقەتچىلەر (道教) قاتارلىق ئېقىملار باشتىن ئاخىر مۇكەممەل دىنىي سىستېمىغا ئايلىنالمىدى؛ سىرتتىن كىرگەن نۇرغۇن چوڭ دىنلار — مانى، بۇددىزىم، ئىسلام ۋە خرىستىئان دىنلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۇلارنىڭ ئورتاق دىنىي ئېتىقادى بولالمىدى؛ ئۇلار ئۆز جەمئىيىتىنى دىنىي ئەخلاق بىلەن ئەمەس، بەلكى ئائىلە ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتنى ئاساس قىلغان فېئودالىلىق ئەخلاق بىلەن كونترول قىلىپ كەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھوقۇق پادىشاھقا مەركەزلەشكەن ھاكىممۇتلەق سىياسىي فورما قېلىپلىشىپ، دېموكراتىك ئىدىيە ۋە شەخسنىڭ ھوقۇقى تەكىتلىنىدىغان سىياسىي تۈزۈلمىگە ئىمكانىيەت بولمىدى. ئەكسىچە فېئودالىلىق ئەمر - مەرۇپ، نەسەب - ئەھكام، قائىدە - يوسۇن ۋە دەرىجە تۈزۈمى ھەدەپ تەشۋىق قىلىنىدىغان، شەخسنىڭ ئائىلە، ئىجتىمائىي بىرلىك ۋە جەمئىيەتكە بولغان مەسئۇلىيىتى تەكىتلىنىدىغان، ھوقۇق ۋە نوپۇز ئالدىدا ئۆزىنى ئەرزىمەس نەرسە ھېسابلايدىغان جەمئىيەت ئەندىزىسى بارغانسېرى مۇكەممەللىشىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار خۇددى گېگىل ئېيتقان «ئۆزلۈك ئېڭى يوق مىللەت» سۈپىتىدە، ئۆزىنى ئىنكار قىلىش بەدىلىگە ئۆزلىرى مەنسۇپ بولغان ئىجتىمائىي توپنى مۇئەييەنلەشتۈردى شۇنداقلا پادىشاھلىق ھوقۇق بىلەن ئىلاھىي ھوقۇقنى بارغانسېرى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ بەھەيۋەت سۈرىگە چوقۇنىدىغان پسىخىكىنى شەكىللەندۈردى. شۇڭا گېگىل بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «شەرقلىقلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم پسىخىك ئالاھىدە-

لىكىنىڭ بىرى، مەلۇم زور كۇچ ئالدىدا ئۆزىنى كەمسۇندۇرۇشتۇر. ئۇلار شەخس پەقەت مەلۇم بىر زور كۇچ ئالدىدىكى ئەرزىمەس نەرسە، خالاس، دەپ قارايدۇ»①.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇزاق مۇددەتلىك بېكىك مۇھىت ۋە ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن فېئودالىلىق سىياسىي تۈزۈلمە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى دۇنيانىڭ مەركىزى ھېسابلاپ، باشقىلارنى كەم سۇندۇرىدىغان، ئۆزىنى چوڭ چاغلاپ ئوشۇقچە مەغرۇرلىنىدىغان AQ چە پىسخىك كەيپىياتىنى يېتىلدۈرۈپ قويغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە يېقىنقى زامانغا كەلگەندە يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار يېڭى جۇغراپىيەۋى ئوقۇملارنى يەلكەنلىك كېمىلەرگە قاچىلاپ، توپ - زەمبىرەكلىرىگە تايىنىپ توسالغۇسىز ھالدا سېرىق دېڭىزغا ئۇسۇپ كىرگىنىدە، جۇڭگولۇقلار ھەسسىلەپ بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىيە 1793 - يىلى، يەنى پادىشاھ چېيەنلۇڭنىڭ 58 - يىلى ئەنگلىيە پادىشاھى جورجى Ⅲ ئۆزىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئەلچىسى جورجى ماكارتنېينى جۇڭگوغا ئەۋەتىدۇ. بۇ دەل چېيەنلۇڭ خانىنىڭ 80 ياشقا تولغانلىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتقان مەزگىل ئىدى. باش ئەلچى ماكارتنېي چىڭ خاندانلىقى بىلەن سودا توختامى تۈزۈش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. لېكىن ئۇ چېيەنلۇڭ خان بىلەن كۆرۈشكەندە جۇڭگولۇقلارنىڭ ئوردا قائىدە - يوسۇنى بويىچە پادىشاھقا توققۇز قېتىم باش قويۇپ، ئۈچ قېتىم تەزىم قىلمىغان رەسمىيىتى بويىچە كۆرۈشمەي ئۆز قائىدىسى بويىچە كۆرۈشمىگەنلىقىنى ئېيلان قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن چىڭ خاندانلىقى سودا توختامى تۈزۈشنى رەت قىلىدۇ. لېكىن ئىككى تەرەپ قايتا - قايتا سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، چېيەنلۇڭ خان بىلەن قانداق كۆرۈشۈش مەسىلىسى ئۈستىدە

① گېگىل: «پەلسەپە تارىخىدىن لېكسىيىلەر»، I - توم، 95 - بەت.

ده کېلىشىم هاسىل قىلىدۇ ۋە سودا توختامى تۈزىدۇ. چىەنلۈك خان ئاخىرى ئۇلارنى رېخبەدىكى يازلىق ئارامگاھىدا قوبۇل قىلىدۇ. لېكىن شۇ چاغدىكى ئوردا تارىخچىلىرى بۇ ۋەقەنى تەپتارتماستىن جىلد - جىلد يىلنامىلىرىگە: «ئەنگلىيە ياۋايىلىرى ئوكيان كېچىپ، ئۇزاق يوللارنى بېسىپ، ئۆزلىرىنىڭ ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن سوۋغا - سالاملار بىلەن ئەلچىلىرىنى ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ نامۇۋاپىق تەلەپلىرى بولمىسىمۇ، لېكىن «مەيدىسىدىن ئىتتىرىش» پوزىتسىيەسى بويىچە ساداقەت ۋە ئىخلاسلىرى قوبۇل قىلىندى»① دەپ يازىدۇ. كېيىن بۇ خاتىرىلەر چىەنلۈك خانىنىڭ تەستىقى بىلەن ئوردا ھۆججەتلىرىدىن دۆلەت يىلنامىلىرىگە رەسمىي كۆچۈرۈلىدۇ.

XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا غەربىلىكلەر غايەت زور جۇغراپىيىلىك بايقاشلارنى ئورۇنداپ، شەرقنى ئۆزلىرىنىڭ تالان - تاراج ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرۇشنى ئويلاۋاتقان چاغدا «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» غا تۈزىتىش كىرگۈزۈۋاتقان ئوردا تارىخچىلىرى ياۋروپالىق رىككىماتخوسىنىڭ «ھەر قايسى ئەللەرنىڭ تەزكىرىلىك خەرىتىسى» دېگەن ئەسىرىگە باھا بېرىپ: «ئۇنىڭ ئىچىدىكى بايانلارنىڭ ھەممىسى يالغان - ياۋداق سۆزلەر بولۇپ، ئويلىنىپ بېقىشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ»② دېگەنىدى. ۋەھالەنكى، چوڭ ئاستانىدىكى ئوردا تارىخچىلىرى ھاقارەت قىلغان بۇ ئەسەر ئۆز زامانىسىدىكى غايەت زور جۇغراپىيىلىك بايقاشلارنىڭ سەمەرىسى ئىدى. «ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن بۇرۇن چىڭ خاندانلىقى ئىشكىنى مەھكەم تاقىۋېلىپ، ئۆزىنى قوغداش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنىدى ۋە ھەدەپ ئۆزىنى چوڭ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇپ كەلگەنىدى. دۇنيا ھەققىدە ھېچقانداق بىلىمى يوق چېگرا ئەمەلدارلىرى چەت مەملىكەتلەرنى «ياۋايىلار دۆلىتى» دەپ كەمسىتەتتى. ئۇلار ھەتتا ئەنگلىيە

① ② گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن كۆرسەتمىلەر»، 18 - 19 - بەتلەر.

بىلەن 200 يىل سودا مۇناسىۋەتسىدە يولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەنگلىيىنىڭ يەر شارىنىڭ قەيىرىدە ئىكەنلىكىنىمۇ ئۇقمايتتى»①. شۇڭلاشقا «تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە، غەربلىكلەرنىڭ ئۇرۇش پاراخوتلىرى بىلەن توپ ـ زەمبىرەكلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا، ئۇلارنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ھاقارەتلىك شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولغان تۇرۇقلۇقمۇ، چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئوردا ھۆججەتلىرىدە يەنىلا يۇزىنى قىبلىسىن قىلىپ يازغان (بۇيۇك چىڭ خاندانلىقىنىڭ خاقانى ئاشۇ ياۋايىلارغا شەپقەت قىلدى. . .) دېگەن بايانلاردىن ئەجەبلەنگىلى بولمايتتى»②. مۇشۇ نۇقتىدىن تەھلىل ئېلىپ بارغان گې جيەنشيۇڭ ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەردە تارىختا جۇڭگو ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىدىكى سۇلالىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلغانلىكى دۆلەتلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆز يازما خاتىرىلىرى بولغان بولسا، ئېھتىمال بۈگۈنكى كۈندە 24 تارىختىكى بەزى يات ئەللەر ۋە مىللەتلەر تەزكىرىلىرىنى قايتىدىن يېزىشقا توغرا كەلگەن بولاتتى. بەزى تارىخشۇناسلارنىڭ بىباھا قامۇسلاردىن نەقىل كەلتۈرۈپ چىقارغان يېتۈك يەكۈنلىرىمۇ يۇقىرىقىدەك كۈلكىلىك كومېدىيىلەردىن ساقلىنالمىغان بولاتتى»③.

تارىختىكى فېئوداللىق ھۆكۈمرانلارنىڭ بۇنداق قارىغۇلارچە شۆھرەتپەرەسلىك قىلمىشلىرى چىڭ خاندانلىقىدىن بۇرۇنقى سۇلالىلەر دەۋرىدىلا خەلقنى مەسلىسىز بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر قىلغانىدى.

خەن ۋۇدى دەۋرىدە سىرتقا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئون نەچچە تۈركۈمگە يېتەتتى. ئۇلار بىر تەرەپتىن، يىراقتىكى ئەللەرنىڭ ئاجايىپ ـ غارايىب خەۋەرلىرى ئارقىلىق خەن پادىشاھىنى قىزىقتۇرسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرى بارغان يەرلەردە تىزىق ـ تىزىق ئاقچىلارنى يەرگە تاشلاپ، خەن خاندانلىقىنىڭ بايلىقىنى كۆچلۈكلىكىنى

---

① گاۋ يابياۋ، ۋۇدەنماۋ: «مىللىي روھىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، جۇڭگو ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر نەشرىياتى شىركىتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 149 ـ بەت.

② ③ گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن كۆرسەتمىلەر»، 19 ـ، 20 ـ بەتلەر.

كۆز - كۆز قىلاتتى. خەن ژۇدىنىڭ چەت ئەللىك مېھمانلارنى شەخسەن ئۆزى باشلاپ، خەن خاندانلىقىنىڭ بايلىقىنى پەش قىلىش ئۈچۈن بۇزۇپ - چاچقان چىقىملىرى كىشىنىڭ توۋا دېگۈسىنى كەلتۈرەتتى.

سۇي يادىدى چەت ئەللىكلەرنىڭ ئالدىدا ئۆز دۆلىتىنىڭ ئاجايىپ پاراۋانلىقىنى پەش قىلىش ئۈچۈن توپ - توپ يىپەكلەرنى دەرەخ شاخلىرىغا ئېسىپ بېزەك قىلىشنى بۇيرۇغان ۋە شۇ ئارقىلىق ئەينى چاغدىكى دۇنيادا ئەڭ قىممەتلىك نەرسە دەپ قارالغان يىپەكنىڭ جۇڭگودا ئادەتتىكى نەرسە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان①.

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئۇزاق مۇددەتلىك بېكىك مۇھىت، سۇلالە نامى ئالماشسىمۇ سىياسىي تۈزۈلمە ئۆزگەرمەيدىغان تۇرغۇن ھالەت ۋە فېئودالىلىق دەرىجە - نەسەب قارىشى جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ ئۇزاققىچە بىر ئىزدا توختاپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، سىرتقى دۇنيادىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالغان جۇڭگو جەمئىيىتى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، غايەت زور يوقىتىشلارغا ئۇچرىدى. ماركس ئەپيۇن ئۇرۇشى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «نوپۇسى پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئومۇمىي سانىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدىغان بىر غايەت زور ئىمپېرىيە جاھان ۋەزىيىتى بىلەن ھېسابلاشماي، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مۇقامىغا دەسسەپ يۇرۇۋەردى. دۇنياۋى ئالاقە توري ۋە سىستېمىلىرىدىن سىقىپ چىقىرىلدى ۋە يېتىم - تەنھا ھالەتتە قالدۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار كۈچىنىڭ بارىچە ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمۇتلەق سۇلالىلىرىنى كەمكۈتسىز گۈزەللەشتۈرىدىغان خىياللىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنى ئالدىدى. مۇشۇنداق بىر ئىمپېرىيە ئاخىرى مۇشۇنداق بىر مەيدان ھايات - ماماتلىق ئېلىشىش جەريانىدا ئۆز ھالاكىتىنى كۈتۈۋالدى»②.

---

① گې جيەنشيۇڭ: «بىرلىككە كېلىش ۋە بۆلۈنۈش — جۇڭگو تارىخىدىن كۆرسەتمىلەر»، 199 - 200 - بەتلەر.

② «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، II توم، 26 - بەت.

خۇاڭخې ۋە چاڭجياڭ دەريالىرى ۋادىسىدىكى مۇنبەت تېرىم رايونـ
لىرى بىلەن سېرىق توپىلىق زوننىدا يەرگە باغلىنىپ، تەبىئەتنىڭ
خەير ـ ئېھسانىنى تىلەپ، ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگـ
لىككە تايىنىپ مۇقىم ۋە تىنچ ھاياتقا كۆنۈككەن بۇ كىشىلەر سىرتتىن
كېلىدىغان ھەر قانداق شەكىلدىكى غىدىقلاشلارنى خالىمايتتى. باشقا
ئەللەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسىنى تېخىمۇ ياقـ
تۇرمايتتى. خۇددى رېۋايەتلەردىكى ياۋ (يېڭ) دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن
بىر قوشاقتا ئېيتىلغىنىدەك: «كۈن چىقسا ئېتىزدا ئىشلەيمىز، كۈن
ئولتۇرسا دەم ئالىمىز، ئۆزىمىزنىڭ قۇدۇقىدىكى سۇنى ئىچىمىز،
ئېتىزىمىزدىن چىققان ئاشلىقنى يەيمىز. . . »① دەپ بىر خىلدا تۇرـ
مۇش كەچۈرەتتى. ئىنسانىيەت ئۇزاق مۇددەتلىك يېزىقسىز دەۋرنى
بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئېپوسلار ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان ھەقىقىي
بالىلىق دەۋر — قەھرىمانلىق دەۋرىنى ئاچقان چاغدا، يىراق شەرقتىـ
كى بۇ تېرىم خەلقلىرى «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى» نىڭ بىر
خىلدا پەپىلىشى بىلەن زاكىسىدىلا قېرىپ، «بالدۇر يېتىلگەن بالا»
بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە لاۋزى قاتارلىق قەدىمكى زامان
دانىشمەنلىرىنىڭ داۋاملىق تەشەببۇس قىلغان غايىۋى ئىدىئالى «ئىـ
شىكىنى چىڭ تاقىۋېلىپ خاتىرجەم ياشاش، كۆپ ئىشلارنى ئويلىماسـ
لىق» تەك بېكىك تۇرمۇش پەلسەپىسى بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ شەرقچە
روھىيەت جۇغلانمىسىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. لاۋزىنىڭ
تۆۋەندىكى سۆزلىرى پۈتۈكچىلەر تەرىپىدىن ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد كۆچۈـ
رۈلۈپ، ئېغىزمۇ ـ ئېغىز زىكىر قىلىنىپ، دەرسخانىلاردا قايتا ـ
قايتا ئوقۇتۇلۇپ كەلگەنىدى: «دۆلەت كىچىك، خەلق ئاز بولۇشى
كېرەك. پۇقرالارنىڭ قورال ـ سايمانلىرى ئارتۇقچە بولسىمۇ ئۇنى
ئىشلەتمەسلىكى، ئۆلۈپ كېتىشتىن قورقۇپ يىراق جايلارغا بارماسلىـ

① شېن دېچۈن: «قەدىمكى شېئىرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى»، 1 ـ جىلد.

قى، هارۋا، كىمە قاتارلىقلار بولسىمۇ ئولتۇرماسلىقى، قوراللىرى تەييار بولسىمۇ قارشىلىق كۆرسەتمەسلىكى لازىم. پۇقرالار مىختەك ئەستە تۇتۇش ئۇسۇلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، يېيەلىگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى تەملىك، كىيەلىگەن كىيىملەرنىڭ ھەممىسىنى چىرايلىق دەيدىغان تۇيغۇنى شەكىللەندۈرۈشى كېرەك. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرىنى بىخەتەر ھەم راھەت دەپ ھېس قىلىشى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى خۇشاللىق بىلەن ساقلىشى لازىم. قوشنا ئەللەر بىر - بىرىنىڭ توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرى ۋە ئىتلىرىنىڭ قاۋاشلىرىنى ئاڭلاپ تۇرسىمۇ، لېكىن پۇقرالىرى تاكى ئۆلگىچە بىر - بىرى بىلەن بېرىش - كېلىش قىلماسلىقى كېرەك»①. لاۋزى ۋە كۆڭزى - مېڭزىلارنىڭ پەلسەپىلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغا رۇجيا ئېقىمى ۋە تەرىقىتى جۇڭگو جەمئىيىتىگە، جۇملىدىن جۇڭگو دېھقانلىرىنىڭ پىسخىك دۇنياسىغا چوڭقۇر تامغىلارنى قالدۇردى. ئۇلارنىڭ دىنىي چۈشەنچىلەرگە قارىغاندا ئەمەلىي نەرسىلەرگە كۆپرەك قىزىقىدىغان خاراكتېرى ۋە سەنئەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تازا ماس كەلمەيدىغان پىسخىك تىندۇرمىسى بۇ يەردە پەقەت تارىخىي شەكىلدىكى يىلنامىچىلىق بىلەنلا خاراكتېرلىنىدىغان مەدەنىيەت تېپىنى بارلىققا كەلتۈردى. شۇنداق بولغاچقا بۇنداق تىنىپ كەتكەن تۇرغۇن مۇھىتتا چوڭ تېپتىكى مىللىي ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىز قەدىمكى زامانداا — خەن سۇلالىسى ئەلچىسى بىلەن ھوندىلارغا تەسلىم بولغان ھونپەرەست سەركەردە جۇڭ خاڭيۇ ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئاھالىلىرى بىلەن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر پىسخىك پەرق ۋە مەدەنىيەت ئايرىمىسىنى ھېس قىلالايمىز:

«خەن ئەلچىسى: ھونلاردا قېرىلىرىنى كەمسىتىش ئادىتى بار

① لاۋزى: «ئەدەب - ئەخلاق دەستۇرى».

ئىكەن.

جۇك خاڭيۇ: خەننىڭ ئادىتىدىمۇ، چېگرا قوغداش ئۇچۇن ھەر-بىي قىسىمغا كىرىپ ئۆيىدىن ئايرىلغانلارغا قېرى تۇغقانلىرى ئۆز نەپسىدىن كېچىپ كېيىم - كېچەكنىڭ قېلىنى، ئوزۇق - تۇلۇكنىڭ ئوبدىنىنى بېرىدىغۇ؟

خەن ئەلچىسى: ھەئە، راست.

جۇك خاڭيۇ: ھونلارنىڭ جەڭگىۋارلىقنى كەسىپ قىلغانلىقى ھەم-مىگە ئايان. ئۇلارنىڭ قېرى - ئاجىزلىرى ئۇرۇشقا يارىمايدىغان بولغانلىقتىن ئۆزلىرىنى قوغداش ئۇچۇن ئوزۇق - تۇلۇكنىڭ ياخشى-سىنى نەۋقىرانلىرىغا يېگۇزىدۇ. بۇ ئۆزىنى قوغدىغانلىق بولىدۇ. بۇ خۇددى ئاتا - بالىنىڭ بىر - بىرىنى ئاسرىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. بۇنى قانداقمۇ ھونلارنىڭ قېرىلارنى كەمسىتىشى دېگىلى بولسۇن؟

خەن ئەلچىسى: ھونلاردا بىر چېدىر ئۆيدە ئاتا - بالا بىللە تۇرىدىكەن. ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىكەن. ئاكا-سى ئۆلسە، ئىنىسى ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى ئالىدىكەن. بۇلاردا زىننەت-لىك كىيىم - كېچەكلەر بولمايدىكەن، ئوردا ئەدەب - قائىدىلىرىمۇ بولمايدىكەن.

جۇك خاڭيۇ: ھونلاردا ئادەت شۇنداق. كىشىلەر مال - چارۋىلا-رىنىڭ گۆشىنى يەپ، سۇتىنى ئىچىدۇ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىدۇ. چارۋا - مالالار ئوت، سۇغا موھتاج بولغانلىقتىن ھونلارغا ھەمىشە يۆتكىلىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ھونلار جىددىي ۋەزىيەت توغۇلغاندا، ھەممە كىشى ئاتقا مىنىش، ئوقيا ئې-تىشنى مەشىق قىلىدۇ. تىنچ شارائىتتا بولسا ھەممە خۇشال - خۇرام، خاتىرجەم كۇن ئۆتكۇزىدۇ. ھونلاردا قائىدە - يوسۇن ئاددىي بولۇپ، بىر ئەلنىڭ ئىشى بىر كىشىنىڭ ئىشىغا ئوخشايدۇ. ھونلار-دىكى ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىغان، ئاكىسى ئۆلسە ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى، ئىنىسى ئۆلسە ئۇنىڭ خوتۇنىنى

ئاكىسى ئالىدىغان ئادەتكە كەلسەك، ئۇلار نەسلىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن قورقىدۇ. دېمەك، ھونلاردا ئادەت ـ قائىدىلەر گەرچە قالايمىقان بولسىمۇ، لېكىن مۇقەررەر ھالدا نەسەبلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. ھازىر خەن خاقانلىقى شەكلەن قائىدە ـ يوسۇنلۇق بولۇپ، بالا ئۆگەي ئانىسىنى، ئۇكا يەڭگىسىنى خوتۇن قىلمىغىنى ئۈچۈن قېرىنداشلار بارا ـ بارا بىر ـ بىرىدىن بۆلۈنۈپ، يىراقلىشىپ، ئۆزئارا قىرغىن قىلىشىدۇ. ئاقىۋەتتە، نەسەبمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. ھەممىسىنىڭ ئەمەل قىلىدىغان قائىدىسى ئەنە شۇ. شۇڭا ئەدەب ـ ئىنساب ئۆز كۈچىنى يوقىتىپ، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئۆزئارا چىش بىلىشىپ، ئازارلىشىپ ئۆتىدۇ. ۋەھالەنكى، ئۆي ـ ئىمارەت، قەسىر ـ ئايۋانلارنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى كىشىنىڭ كۈچ ـ غەيرىتىنى يوقىتىدۇ. دېھقان ئۆزۈقلىنىش ۋە كىيىم ـ كېچەك قىلىش يولىدا كۈچ سەرپ قىلىپ يەر تېرىيدۇ ۋە پىلە باقىدۇ. شەھەر ـ قەلئەلەر سېلىپ ئۆزىنى ئۇنىڭ ئىچىدە ئاسرايدۇ. دېمەك، بۇ خەلق جىددىي ۋەزىيەت يۈز بەرسە، ئۇرۇشقا يارىمايدۇ. كەڭ ـ كۆشادە ۋە تىنچ شارائىتقا ئېرىشسە ئىش بىلەن بولۇپ ھالىدىن كېتىدۇ... توپا تام ئىچىدە ياشىغۇچىلارنىڭ ھالىغا ۋاي! تولا گەپنىڭ نېمە كېرىكى؟ سۆزمەنلىك قىلىسىلەر، چىرايلىق كىيىنىپ غادىيىڭلىسىلەر، بۇلا زادى نېمىگە يارىغان؟»①.

دېمەك يۇقىرىقى مۇنازىرە بىزگە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تېرىم خەلقلىرى بىلەن شىمالدىكى يايلاق خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئېستېتىك ئەندىزىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇلار تارىختىن بۇيان بىر ـ بىرىنىڭ ئوخشاشمىغان پىسخىك ھەزمى ۋە قىزىقىشلىرىنى زادىلا كۆڭۈللىرىگە سىغدۇرالماي كەلگەنىدى. گويا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى بىپايان يايلاقلاردا ئات چاپتۇرۇپ چوڭ بولغان بىر ھون چەۋەندىزى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بىر

① سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر — ھونلار تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 110 ـ جىلد.

خىل ھايانقا كۆنگەن ئاشۇ تېرىمچىلارنىڭ قاتمۇ - قات قورغان - سېپىللار ئىچىگە مۆكۈنۈۋېلىپ، مۇرەككەپ كىشىلىك مۇناسىۋەت مەسىلىلىرىنى خىيال قىلىدىغان، زىلزىلە ۋە داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيەتكە قارىغاندا پىنھان ۋە تىنچ تۇرمۇشنى خالايدىغان، مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان بىر خىل زېرىكەرلىك تۇرمۇشنى قوغلىشىپ ياشايدىغان ئادەتتىنى زادىلا چۈشەنمەيتتى. نەم تۇمان باسقان شاللىقلاردا ئېڭىشىپ ئەمگەك قىلىۋاتقان بىر جىياڭنەنلىك تېرىمچىمۇ شىمالنىڭ يايلاقلىرىدىكى ئاشۇ ئاتلىق كىشىلەرنىڭ ئوت، سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، تىنىمسىز كۆچۈپ، ھەرىكەتچان ياشايدىغان، جىددىي ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن ھامان چاقماق تېزلىكىدە ئويۇشۇپ، قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئاتلىرى بىلەن تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان تېرىم خەلقلىرى ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىدىغان، مۇرەككەپ ۋە نازۇك قائىدە - يوسۇن، ئەمر - مەرۇپلار بىلەن زادىلا چۈشىلىپ ئولتۇرمايدىغان قوپال تۇرمۇش ئادەتتىنى مەڭگۈ تەسەۋۋۇرىغا سىغدۇرالمايتتى. شۇڭلاشقا شەرقىي ئاسىيا مەدەنىيىتى تېپىدا ئەپسانىلارنىڭ تەرەققىي قىلمىغانلىقى، ئېپوسلارنىڭ بولسا مۇتلەق مەيدانغا كېلەلمىگەنلىكى بىزنى ئۇنچىلىك ئەجەبلەندۈرمەيدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى تارىخىي شەكىلنى ئۆزىگە ئەندىزە قىلغان بولۇپ، ئۇلار سەنئەتلىك تۇيغۇغا ئەمەس، ئەمەلىي نەرسىلەرگە، بەدىئىي تەسەۋۋۇرغا ئەمەس، ھەممە ئىشنىڭ تەپسىلاتىنى زېغىرلايدىغان تەزكىرە - يىلنامىچىلىق ئەنئەنىسىگە ئەقىدە قىلاتتى. دۇنيادىكى ھېچقانداق بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىەت مىراسلىرى ئىچىدىن ئۇلارنىڭكىدەك جىلد - جىلد يىلنامىلەرنى تاپقىلى بولمايتتى. ئۇلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، بىر ئايال ئۇچۇن ئون يىللىق يۇنان - تروىيا ئۇرۇشى قوزغاش، يالىڭاچ ھەيكەللەرنى ياساپ ئادەم گۈزەللىكىگە مەپتۇن بولۇش، لەيلىنىڭ ئىشقىدا مەجنۇن بولۇپ چۆللەرنى كېزىپ يۈرۈش، «ئۇچار گىلەم» ۋە «ئۇر توقماق» ھەققىدە چۆچەك توقۇش قاتارلىق

سەنئەتلىك تەپسىلاتلارنىڭ ھەممىسى ئۆتۈپ كەتكەن ئەخمىقانىلىق ھەم-سابلىناتتى. چىن بوخەي ئەپەندى «جۇڭگو مەدەنىيەت روھىنىڭ قۇ-رۇلما نۇقتىئىينەزىرى» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «جۇڭگو مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلۇش ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى سېھىرگەرلىك بىلەن تارىخ - يىلنامىچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە گۈللىنىشىنى ئۆزىگە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. بۇنىڭ ئالدىنقىسى ئىپتىدائىي سېھىرگەر-لىك ۋە دىندىن بىخلانغان بىر خىل خام ھالەتتىكى مەدەنىيەت ھالىتى، كېيىنكىسى بولسا، خۇاشيا ئەجدادلىرىنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە كىر-گەندىن كېيىن شەكىللەنگەن يېڭى مەدەنىيەت خاھىشىدۇر»① . ئۇزاق تارىخ جەريانىدا ھون، تۈرك، سىيانپى، كىدان، موڭغۇل قاتارلىق ئاتلىق مىللەتلەر كۆپ قېتىم سەددىچىندىن ئۆتۈپ، تېرىم رايونلىرىغا پاراكەندىچىلىك سالدى ۋە ئوخشىمىغان مەدەنىيەت تىپلىرىنىڭ قوشۇ-لۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەمەلىيەتتە بۇ ۋەقەلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭ-لىكتە نۇرغۇن ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە باش تېما ۋە ئارقا كۆرۈنۈش بولالايتتى. «بولۇپمۇ XIII ئەسىردە جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن چىڭگىزخاننىڭ ھەيۋەتلىك ئوبرازى تامامەن بىر قەھرىماڭ-لىق ئېپوسىنىڭ باش پېرسوناژى بولالايتتى. لېكىن بۇ قەدىمىي ۋە نازاكەتلىك تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلارغا قالدۇرغىنى پەقەتلا «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دىكى ئاشۇ بىر قانچە باب تېتىقسىز يازما خاتىرە بولدى. چۈنكى بۇ مەدەنىيەت ئاللىبۇرۇن قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنى تۇغدۇغان بالىلىق دەۋرىدىن ھالقىپ كەتكەنىدى. بۇ مەدەنىيەت يەنە قەدىمدىن بۇيان ئۇرۇش ۋە زىلزىلىلەرگە قىزىقمايتتى. ئۇنىڭ ئۆز ئەنئەنىسى شەكىللەندۇرگەن مەدەنىيەت ئەندىزىسى يايلاق مىللەتلىرى-نىڭ ئات ئارقىلىق ياراتقان ئەندىزىسىگە زادىلا ئوخشىمايتتى. يەنە

① چىن بوخەي: «جۇڭگو مەدەنىيەت روھىنىڭ قۇرۇلما نۇقتىئىينەزىرى» — «جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلىرى» ژۇرنىلى 1988 - يىللىق 4 - سان.

كىلىپ ئۇلارنىڭ «قۇياش قەھرىمانى» تېپىدىكى مەدەنىيەت فورمىسى بۇ تېرىم مىللىتىمىزنىڭ ئىچكى پىسخىك قۇرۇلمىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ كوللېكتىپ، يوشۇرۇن ئېڭىنى يارىتتى. بۇ-نىڭ نەتىجىسىدە موڭغۇللار ئۆزلىرى يازغان «مۇڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» مۇ تېرىم مەدەنىيىتىمىزنىڭ زىياسىدىن رەڭ ئالغاندى. شۇڭا ئۇنى قەھرىمانلىق ئېپوسى دېگەندىن كۆرە، تارىخىي ئەسەر دېيىش تۇزۇك ئىدى»①.

جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ھىندى مەدەنىيىتى گەرچە ئومۇمىي جەھەتتىن «ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى»غا خاس بەزى ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادە قىلسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ شەرقتىكى قوشنىسى جۇڭگو مەدەنىيىتىدىن تۈپتىن پەرق قىلاتتى. جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى جەھەتتىن، كۆپ قىسمى ئىسسىق بەلباغقا توغرا كېلەتـ-تى. ئىقلىم جەھەتتىن، ئىسسىق بەلباغ يامغۇرلۇق ئورمىنى كېلىما-تىغا مەنسۇپ ئىدى. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى نەم ئىسسىق، ھۆل - يېغىن مىقدارى كۆپ، ئورمان ۋە ئۆسۈملۈكلىرى باراقسان بولۇپ، بۇنداق ئەۋزەل تەبىئىي شارائىت قەدىمكى ھىندىلارنى تارقاق ھالەتتىكى تېرىم ئىگىلىكى ئارقىلىق تۇرمۇشىنى قامداش ۋە خىيالىي رومانتىكىغا مەپتۇن بولۇپ ياشاش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ھىندىستان تارىخـ-دا بۆلۈنمە ھالەتتىكى ئۇششاق خانلىقلار ئىزچىل ھالدا ئۆز مەۋجۇتلۇ-قىنى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، ئەزەلدىن بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن مۇستەبىت سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ شەكىللـ-ىنىشىگە ئىمكانىيەت بولماي كەلگەنىدى. تارقاق ھالەتتىكى ئىجتىما-ئىي توپلارنى بىرلىك قىلغان بۇ جەمئىيەتتە، كىشىلەر قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئانچە كۆڭۈل بۆلۈپ كەتمەيتتى، جۇڭگو سۇلالىلىرىدەك

① يې شۇشيەن: «قەھرىمان ۋە قۇياش»، 27 ـ، 28 ـ بەتلەر.

هاكىمىيەتلەق سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ شەكىللىنىشىگە شارائىت ھازىر-
لانمىغانىدى. بۇ يەردىكى نەم تۇمان ئوراپ تۇرغان ئىسسىق بەلباغ
مەنزىرىسى، ئەۋزەل ھاياتلىق شارائىتى ۋە تىنچ تېرىم تۈرمۈشى
ھىندىلارنىڭ ھايات پەلسەپىسىنى شېرىن چۈش قايىنىمى بىلەن يۇغۇ-
رۇپ تاشلىغانىدى. ئۇلار كۈندىلىك ۋەقەلەرنى زىغىرلاپ خاتىرىگە
ئالمىدىغان تەزكىرە ـ يىلنامىچىلىك ئەنئەنىسىگە قىزىقمايىتتى. رىئال-
لىق تارىخىي تۈيغۇغا ھېرىلمەيتتى، تاغ ـ دەريالار ئاتلاپ دېڭىز ـ
ئوكيانلار كېچىپ يېڭىلىق يارىتىشقا ئىنتىلمىدىغان تەۋەككۈلانە تۈر-
مۇشنىمۇ ياقتۇرمايىتتى. بەلكى ئۇ ئالەمنىڭ ئەبەدىيلىكىگە مەھلىيا
بولۇپ، ئاچچىق خىيال، شېرىن ئازاب ئارقىلىق ئۆز كۆڭلىنى ئاۋۇن-
دۇراتتى. ئۇلار دائىم غايىۋى ھاياتلىق پەلسەپىسى ئۈستىدە ئازابلىق
خىياللارنى سۈرۈپ، مېتافىزىكىغا مەپتۇن بولاتتى، ھاياتنىڭ ئەبەدىي-
لىكى ۋە مەۋجۇتلۇقنىڭ قىممىتى ھەققىدە رەڭگارەڭ پىكىر تەلقىنلە-
رىنى مەيدانغا كەلتۈرەتتى. ئېستېتىك ئىنتىلىشتىكى ئەبەدىيلىك
شەكلىنى ئۆز ئىزدىنىشلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي مىزانى قىلاتتى. ئۇلار
ئەبەدىيلىك نەرسىلەر — مۇھەببەت، روھ، ئۆلۈم ئۈچۈن ئۆزىنى
قۇربان قىلىشقا، ئىنكار قىلىشقا تەييار تۇراتتى. خۇددى گېگىل
كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، ھىندىلار جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەكسىچە، «ئەسە-
بىي خىياللار بىلەن لىرىك تۈيغۇلارغا ئىگە»① مىللەت ئىدى. بۇلارنىڭ
روھىيەت پرىنسىپى چۈش قايىنىمى ئىچىدىكى قايناق رومانتىكا ئىدى.
ئۇلارنىڭ شەيئىيلەرگە بولغان قارىشى تەسەۋۋۇر ئۈستىگە قۇرۇلغان
پانتىزملىق پەلسەپە ئىدى. ھىندىلارنىڭ ھايات پەلسەپىسى ئۆزىنى
ئىنكار قىلىش ئۈستىگە قۇرۇلغان غايىۋى دۇنيا ئىچىدە ئىپادە قىلە-
نىاتتى. «پۈتكۈل ۋۇجۇدى ۋە قەلبىدە بوشلۇق ھېس قىلغان كىشى
ئۆزىنى ۋە ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئەھمىيەتسىز، ئېتىراپ قىلغىلى

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 182 ـ بەت.

بولمايدۇ، دەپ قارايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى ئەيپۇنلۇقنىڭ مەسخۇش ئالىمىگە غەرق قىلىپ بىر مەيدان غايىۋى چۈش دۇنياسى بىلەن ئەسەبىي بەخت سېزىمىنى ياراتاتتى. . . »①.

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھىندىلار رېئال تۇرمۇشقا ئەمەس، بەلكى ھاياتلىقنىڭ ئەبەدىيلىك قىممىتىگە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇڭا ھىندىستان مۇستەقىللىقىنىڭ داھىيسى نېھرۇ ئۆزىنىڭ «ھىندىستان جەمئىيىتى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ھىندىلارنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتكە نىسبەتەن مۇكەممەل چۈشەنچىسى ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى يوق. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھېچكىممۇ ئۇلارغا ئۇلارنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان باغلىنىشىنى ھېس قىلدۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ باقمىدى»②. ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن ھەر قايسى دىنلار ئوتتۇرىسىدا تەلىمات جەھەتتىن نۇرغۇن ئىختىلاپلار بولسىمۇ، لېكىن «سانسارا» (ھاياتتىن ئۆلۈمگە، ئۆلۈمدىن يەنە ھاياتقا ئېرىشىش) نۇقتىئىنەزەرىدە ناھايىتى زور ئوخشاشلىقلار ساقلانغانىدى. سانسارا نۇقتىئىنەزىرى تەبىئەت ۋە ئالەمنىڭ رېتىملىك ئايلىنىش قانۇنىيىتىدىگە تەتبىقلانغان ھايات قارىشى بولۇپ، ئۇ، ھىندىلارنىڭ ئۆلۈمدىن ھالقىش ۋە ئۇ دۇنيانىڭ ئەبەدىيلىكىگە مەھلىيا بولۇشتەك رومانتىك مەدەنىيەت پىسخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنىدى. پىكۇس دەرىخى ئاستىدا ئولتۇرۇپ ئازابلىق خىيالغا چۆمگەن سىدخارتا ساكيامۇنى ئۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىلى ئىدى! گەرچە ھىندىستاندا جۇڭگو ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىگە ئوخشىمىغان ھالدا «ماخابخاراتا» ۋە «رامايانا» قاتارلىق ئىككى مەشھۇر ئېپوس مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ناھايىتى زور دەرىجىدە ھىندى مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئايالىلىق نازاكىتىنى ئىپادە قىلغانىدى. ھىندى ئېپوسلىرىدا گەۋدىلەنگەن تىرا-

---

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 210 ـ بەت.

② نېھرۇ: «ھىندىستان جەمئىيىتى» ـــ گاۋيابياۋ قاتارلىقلار يازغان: «مىللىي روھىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، 5 ـ بەتتىكى نەقىلگە قارالسۇن.

گەدىك گۈزەللىك ۋە مەنىۋى دۇنيا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يۇنان ئېپوسلىرىغا زادىلا ئوخشىمايتتى. گەرچە «ماخابخارانا» ئېپوسىدا خۇددى يۇنان ئېپوسلىرىغا ئوخشاشلا بىر گۈزەل ئايال ئۈچۈن ئۇرۇش پارتلىسىمۇ، لېكىن «يۇنان ئېپوسلىرى خانىش خېلىننىڭ گۈزەللىكى ۋە سۆيۈملۈكلۈكى بىلەن غەرب دۇنياسىنى مەپتۇن قىلسا، ھىندى ئېپوسلىرى گۈزەل شەدۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئايالىلىق ساداقەت ۋە پاكلىق ئارقىلىق ھىندى خەلقىنى تەسىرلەندۈرىدۇ»①. دېمەك، ھىندىلارنىڭ ئۆزىگە خاس سەنئەت تەلىپۇنۇشى ۋە ئېستېتىك ئىنتىلىشى بىر خىل گارمۇنىيىلىك بىرلىكنى ئەڭ يۇقىرى ئۆلچەم قىلىدۇ ۋە تىمتاسلىق، بىردەكلىك، تەڭپۇڭلۇق، پارالىللىقنى ئۇنىڭ ئىپادىسى قىلىدۇ.

ۋەھالەنكى، جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىيانلىرىنىڭ چوڭ كۆچۈشىدىن كېيىنكى چەكسىز ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئىزچىل بىر خىل تىندۇرما ھالەتنى ساقلاپ كەلدى. گەرچە ئۇلار ھىندىستان يېرىم ئارىلىدىكى ئۆمۈچۈك تۇرىدەك دەريا-تاراملار ۋە ئېگىز - پەس تاغ - ئېدىرلار سەۋەبىدىن نۇرغۇنلىغان كىچىك تېپتىكى مەمۇرىي ۋە ئىجتىمائىي بىرلىكلەرگە بۆلۈنۈپ ياشىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار چوڭ جەھەتتىن ئورتاق مەۋجۇتلۇق ۋە تەرەققىي قىلىش پرىنسىپىغا ئىگە ئىدى. يەنە كېلىپ، سىزتتىن باستۇرۇپ كەلگەن ھەر قانداق بىر كۆچمەن توپ «بۇ يەردە مۇقىم ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، ھىندى ئىرقىنىڭ چوڭ قازىنىدا قاينىپ ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يوقىتاتتى»②. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ ئۇنۇۋېرسالىلىقى ۋە سىڭدۇرۇشچانلىقى بارغانسېرى ئېشىپ باردى. ئەمما ھىندى مەدەنىيەت تېپى ئەسلى ماھىيىتىدىن

---

① مى ژىيكەي: «ھىندىستانىنىڭ ئىككى چوڭ ئېپوسىغا كىرىش» — «ھىندى مەدەنىيىتىدىن ئون سەككىز لېكسىيە»، تەيۋەن دۇڭدا كىتاب شىركىتى، 1984 - يىل نەشرى، 110 -، 112 - بەتلەر.

② ھۇمايۇن جەبىل: «ھىندىستانىنىڭ مىراسى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1958 - يىل نەشرى، 34 -، 44 - بەتلەر.

تېرىم ئىگىلىكىنى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى قىلغاچقا، «قەدىمكى دەۋرلەردىلا شەكىللەنگەن يېزا كوممۇناسى تاكى بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەنىدى»①. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئىقتىسادىي فورماتسىيىنىڭ جاھىلىقى ئىجتىمائىي ھايۋانلارنىڭ ئېشىشىغا توسالغۇ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىسلاھاتنى رەت قىلىپ، يېڭى شەيئىيلەرگە قارشى تۇرىدىغان جاھىل مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈرۈپ قويىدى»②.

قەدىمكى بابىل، ئىبراي، پارس ۋە ئەرەب مەدەنىيەتلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن غەربىي ئاسىيا مەدەنىيەت تېپى ئۇزاق ئاسىيادىكى يەنە بىر مۇھىم مەدەنىيەت ئوچىقى ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىچىدىكى پارس مەدەنىيىتى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئالاھىدە بىر سىستېما ئىدى.

غەربىي ئاسىيا جۇملىدىن ئىران ئېگىزلىكى، مىسوپوتامىيە تۈزلەڭلىكى، ئەرەب يېرىم ئارىلى ۋە مۇنبەت ھىلال ئاي رايونى جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى جەھەتتىن ئوچۇق سىستېما ئىدى. بۇ رايون ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپادىن ئىبارەت ئۈچ قىتئەنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇراتتى ۋە ھەر قايسى مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئۇچۇرلىرىنى ئۆزلۈكسىز قوبۇل قىلىپ تۇراتتى. بۇ رايونلارنىڭ ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، يېرىم چۆل ۋە بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن بىر زونا ئىدى. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بۈيۈك مەدەنىيەتلەر، چوڭ ئىمپېرىيىلەر، دۇنياۋى دىنلار بۇ يەردە مەيدانغا كەلگەنىدى. ئارىيانلارنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرى، ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى، چىڭگىزخاننىڭ ئىستېلاسى، ئەمىر تېمۇرنىڭ كېيىمچىلىكلىرى بۇ يەردىن ئۆتكەنىدى. زاراتاستىرنىڭ تەلىماتلىرى، ھەزرىتى ماننىنىڭ تەشەببۇسلىرى ئەڭ دەسلەپ بۇ يەردىن باشقا جايلارغا تارقالغانىدى. كېيىنكى مۇكەممەل دىنلاردىكى ئىككى مەنبەچىلىك

① ② ھۇمايۇن جەبىل: «ھىندىستاننىڭ مىراسى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1958 - يىل نەشرى، 44 -، 46 - بەتلەر.

قاراشلىرى ئالدى بىلەن بۇ يەردە بىخلانغاندى. بۇ يەردىكى كىشىلەر-نىڭ ئېستېتىك ئىنتىلىشى غايىۋى شەكىلنى ئۆزىنىڭ ئەڭ ئالىي مىزانى قىلاتتى. ئۇلار پەيغەمبەرلەرگە ۋە ئۇلار ئېرىشكەن مۇقەددەس ۋەھىيلەرگە موھتاج ئىدى. تەڭرى بىلەن ئىنسانىنىڭ مۇناسىۋىتى بۇ خىل دىنىي ئەخلاقنىڭ يادروسى ئىدى، ئېتىقاد ئۇنىڭ يۈكسەك مىزا-نى ئىدى. بۇ يەردىكى قۇياش نۇرىنىڭ تونوردەك قىزدۇرۇشى، بوس-تانلىقلارنىڭ چەكلىكلىكى ۋە زەڭگەر ئاسمان بىلەن تۇتۇشۇپ كەتكەن بىپايان سۇررەك قۇملۇقلار ئۇلارنىڭ شېئىرىي تەسەۋۋۇرىنى تىنىم-سىز غىدىقلايتتى. ئۇلاردا شېئىرىي تۇيغۇ، ئىلاھىي پەلسەپە، تىل قابىلىيىتى تەرەققىي قىلغانىدى. «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرى بىلەن مۇقەددەس دىنىي دەستۇرلارنىڭ بۇ يەردە يارىتىلغانلىقى ئەجەب-لىنەرلىك ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ پارس مەدەنىيىتى ۋە شېئىرىيىتى ئالاھىدە خاراكتېرلىك ئىدى. ئەگەردە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى مۇپەسسەل يورۇتۇشقا توغرا كەلسە، پارسلارنىڭ بۇ رايونغا كۆرسەت-كەن غايەت زور تەسىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلغىلى بولمايتتى. ئەمەلىيەتتە، غەرب ئىلىم ساھەسىنىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە شەرق-قە بولغان قىزىقىشى ئىران شېئىرىيىتىگە بولغان مەپتۇنلۇقتىن باش-لانغانىدى. گېيگىل ئۆز دەۋرىدە پارسلارنىڭ تارىختىكى رولىغا ئالاھە-دە يۇقىرى باھا بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: «پېرسىيە ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان كۈندىن ئېتىبارەن بىزنىڭ تارىخقا بولغان مۇناسىۋىتىمىز رەسمىي باشلانىدى. پارسلار ئىنسانىيەت تارىخىدىكى تۇنجى دۇنياۋى تارىخىي مىللەت ئىدى»①. گېيگىلنىڭ بۇ سۆزىدە چوڭقۇر تارىخىي ئاساس بار ئىدى. چۈنكى يۇنان - پېرسىيە ئۇرۇشى تۇنجى قېتىم شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنى بىر - بىرىگە ئۇچراشتۇرغانىدى. گېيگىل تىلغا ئېلىۋاتقان پېرسىيە پۈتكۈل غەربىي ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە

① گېيگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 216 ـ، 146 ـ بەتلەر.

ئالاتتى. «ئالدى ئاسىيا (غەربىي ئاسىيا) نىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ئۆزىنى بېكىك ھالەتتە قالدۇرمىغانلىقى ۋە شەرقنىڭ ھەممە نەرسىسىنى ياۋروپاغا يەتكۈزۈپ بەرگەنلىكىدىدۇر. گەرچە ئۇ بارلىق دىنىي سىياسىي پرىنسىپلارنىڭ باشلىنىشىغا ۋەكىللىك قىلسىمۇ، لېكىن بۇ پرىنسىپلارنىڭ تاڭ نۇرى ياۋروپادا پارلىدى»①. شۇڭلاشقا، گېگىل پارسلار بىلەن يۇنانلىقلارنىڭ ئۇچرىشىشى شەرقنىڭ روھىنى غەرب دۇنياسىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى شۇنداقلا ئۇنىڭ نەتىجىسى پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاكىتى بىلەن خاراكتېرلەندى، دەپ قارىدى ۋە مۇنداق دەپ خۇلاسە قىلدى: «پېرسىيە ئىمپېرىيىسى دۇنيادا بىرىنچى قېتىم يوقالغان ئىمپېرىيە. شەرق دۇنياسىدا جۇڭگو بىلەن ھىندىستان باشتىن ئاخىر بىر خىل جىمجىت، تۇرغۇن ۋە تەبىئىي مەۋجۇتلۇق ھالىتىنى ساقلاپ، ئۆز تارىخىنى بۇگۈنگە ئۇلىغان چاغدا، پارسلار ئاللىقاچان تارىختا يوز بېرىشكە تېگىشلىك تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ بولغانىدى. . . كەسكىن قىلىپ ئېيتقاندا، تەرەققىيات پرىنسىپى بىلەن پارسلارنىڭ تارىخى بىللە باشلانغان. چۈنكى پارسلار تارىخىنىڭ باشلىنىشى، ئۆز مەنىسى بىلەن دۇنيا تارىخىنىڭمۇ باشلىنىشى ئىدى»②.

8

ئوخشاشمىغان ئىرقلار ۋە مىللىي تۈركۈملەرنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزى ئاسىيا رايونىدا ئۇزلۇكسىز تۇرده ئۇچرىشىپ تۇرۇشى بۇ رايوننىڭ مەدەنىيەت ۋە ئانتروپولوگىيىلىك قۇرۇلما جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلىرىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۆزئارا ئوتۇشۇش قانىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئاق ۋە سېرىق تەنلىك ئىرقىي تىپلارنىڭمۇ

① ② گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 216 ـ، 146 ـ بەتلەر.

ئۆزئارا قوشۇلۇش بەلبېغى بولغانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي تەرىپى، يەنى كەڭ كەتكەن يىراق شەرق رايونى تىپىك سېرىق تەنلىك موڭغۇللوئىد تىپىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپى، يەنى ئىران ئېگىزلىكى، ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق، كافكاز ۋە جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقى تىپىك ياۋروپا ئىرقىدىكى ئىنسانلار تۈركۈمىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭلاشقا بىز تەكىتلەۋاتقان شەرق ۋە غەرب مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۆچرىشىشى، ئەمەلىيەتتە ئوخشاشمىغان ئىككى خىل تىپقا مەنسۇپ بولغان ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىشى ئىدى.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا تارىخنىڭ تاڭ نۇرى پارلاپ، مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى باشلىنىشتىن ئاۋۋاللا ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى ئوخشاشمىغان ئىرقىي تىپلارنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىشى يۈز بېرىشكە باشلىغانىدى. بۇنىڭدىن ئون مىڭ يىللار ئىلگىرى، يەرشارىدا مۇز دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى غايەت زور ۋەقە بولدى. ئۇ يەرشارىنىڭ سۇپتروپىك رايونلىرىدىكى يېڭى تاش قورال ئىنقىلابى (Neolethic Revolution) نىڭ باشلىنىشىغا تەبئىي شەرت ـ شارائىت ھازىرلاپلا قالماستىن، بەلكى چوڭ ـ كىچىك ھىنگان تاغلىرىدىن ئۇرالغىچە بولغان بىپايان ۋادىدىكى كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشىنى تېزلەتتى. شىمالىي ئاسىيا كېلىماتىنىڭ تەدرىجىي ئىسسىشىغا ئەگىشىپ، زور تىپتىكى مۇز قاتلىمى ئېرىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن دېگىز سۇيى كۆتۈرۈلۈپ، ئاسىيا قىتئەسى بىلەن ئامېرىكا قىتئەسىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان برېنگې بوغۇزىدىكى تەبىئىي مۇز كۆۋرۈكى غايىپ بولدى. نەتىجىدە پۈتكۈل كونا تاش قوراللار دەۋرىدە شىمالىي ئاسىيا رايونىدىن ئامېرىكا قىتئەسىگە توختاۋسىز كۆچۈپ تۇرغان موڭغۇل ئىرقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ يولى ئېتىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، مۇز دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىپ، شىمالىي ئاسىيا كېلىمانىنىڭ تەدرىجىي ئىسسىشى، بۇ رايوندا نوپۇسنىڭ پارتلىشىنى كەلتۈ-

رۇپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ رايوندىكى موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئىنسان تۈركۈملىرى تەدرىجىي ھالدا غەربكە قاراپ سۈرۈلدى. بۇ دەل ئۇرال تېغىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ شەرققە قاراپ سىلجىۋاتقان دەۋرى ئىدى. نەتىجىدە ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئوخشاشمىغان ئىرقىي تىپلارنىڭ تارىختىن بۇرۇنقى زور دەرىجىدىكى قوشۇلۇشى يۈز بېرىشكە باشلىدى. بۇ قېتىمقى قوشۇلۇش ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر-نىڭ قان تىپى ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. تارىختىكى مەشھۇر قاراسۇق مەدەنىيىتى ئاشۇ قېتىمقى چوڭ قوشۇلۇشنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

لېكىن، مۇشۇ قېتىملىق چوڭ قوشۇلۇش ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئاھالىلىرىنىڭ ئانتوروپولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى ۋە ئىرقىي تۈزۈلۈشى ھەققىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ھەل قىلغۇچ ھادىسە بولالمىدى، بەلكى بۇ رايوننىڭ ئۇزاققا سوزۇلغان، ئۇزلۇكسىز ھالدا داۋاملاشقان ئىرقىي ۋە مىللىيەتلىك تەرەققىياتىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى تۆمۈر قوراللار دەۋرى ۋە تاكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ تاڭ نۇرى پارلىغان دەۋرلەرگە قەدەر، بۇ رايوننىڭ ئىرقىي تەركىبىدە ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ ئارىيانلار ئىزچىل ئۆسۈتۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەلدى. شەرقتىكى موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ ئىنسان تۈركۈملىرى ئەڭ غەربكە سۈرۈلگەندىمۇ ئىلى دەرياسىنىڭ نېرىقى قېتىغا ياكى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە ئۆتەلمىدى. غەربىي يۈرت مەدەنىيىتى بىلەن تەنقىقاتى شۇغۇللانغان ياپونىيىلىك خانبدا تورۇ ئەپەندى بۇ ھەقتە توختىلىپ، تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا «ئەڭ كېچىككەندىمۇ مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئاساسەن ئارىيان ئىرقىنىڭ ياشىغانلىقىدا شەك يوق»① دەيدۇ. يۇتەيشەن ئەپەندىمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «غەربىي يۈرتنىڭ

① خانبدا تورۇ : «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى» ، 15 - بەت.

تارىختىن ئاۋۋالقى ئىرقىي تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ، بۇ يەردە ياۋروپا ئىرقىمۇ ھەم موڭغۇل ئىرقىمۇ مەۋجۇت. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ياۋروپا ۋە موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن شالغۇت تىپىمۇ مەۋجۇت. لېكىن ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئاندرونوۋ تىپى، ئالدى ئاسىيا تىپى، پامىر ـ پەرغانە تىپى ۋە ھىندى ـ ئافغان تىپلىرىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ياۋروپا ئىرقى ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ»①.

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ تارىختىن بۇ-رۇنقى چوڭ تىپتىكى ئىرقىي قوشۇلۇشى ياۋروپا تىپىدىكى تۈرىيان ئىرقىنىڭ ئۇستۇنلۇكى بىلەن ئاخىرلاشتى. كاسپىي ۋە ئارال دېڭىزى ئارىلىقىدىكى ۋادىلارنى بازا قىلىپ ھەرىكەتچان ياشايدىغان تۈرىيان قوۋملىرىنىڭ غەربتە ئىران ئېگىزلىكىگە، جەنۇبتا ھىندىستانغا، شەرقتە تارىم ئويمانلىقىغا باستۇرۇپ كىرىشى، بۇ رايونلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ تارىختىن ئاۋۋالقى ئىرقىي ئالاھىدىلىكىگە كۆچلۈك تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مەدەنىيەت گۈللىنىشىگىمۇ غايەت زور قوزغاتقۇچى كۈچ بولدى. ئىنسانىيەت تارىخى يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلىنىدىغان دەۋرگە كىرگەن چاغدا، مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈش-لىرى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇشلىرىدىن زىلزىلە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا تارىخنىڭ تاڭ نۇرى پارلىدى. بۇ رايوننىڭ ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان ئىرقىي جەھەتتىكى شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىش جەريانى باشلاندى. «دەۋرلەر ئۆتكەنسېرى ئىرقلارنىڭ ئارىلىشىپ كېتىش دەرىجىسىمۇ بارغانسېرى ئېغىرلاشتى، ئەمدى ئۇ-مۇمەن بۇ رايوندا ساپ ئىرقىي تىپلار قالمىدى»②. شىمالىي ئاسىيا رايونىدا ھون ئىتتىپاقى گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان موڭغۇل ۋە يېرىم

① يۇتەيشەن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭگو دوستلۇق نەشرىيات شىركىتى، 1996 ـ يىل نەشرى، 35 ـ بەت.

② خانبدا تورۇ(ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، 14 ـ بەت.

موڭغۇل ئىرقىدىكى قوۋملەرنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى، شەرقتە تاكى خېشى كارىدورىغىچە يېتىپ بارغان ياۋروپا ئىرقىدىكى تۇخرىلار-نىڭ كەڭ كۆلەملىك غەربكە كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە يەنە بىر قېتىملىق زور داۋالغۇش پەيدا بولدى. توخرىلار ئاستا - ئاستا غەربكە سۈرۈلۈپ، ئىلى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، پامىرنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى باكتېرىيە (Bachtria) گىچە يېتىپ باردى ۋە شۇ يەردىكى خەلقلەر بىلەن ئۇچرى-شىپ چوڭ تېپتىكى يۇغۇرۇلۇشنى ھاسىل قىلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئالېكساندر ماكېدونىسكىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى نەتىجىسىدە، نۇرغۇنلىغان گرېكلار ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىپ يەرلىك ئاھالە بىلەن قوشۇلۇپ، بۇ رايوننىڭ ئىرقىي تەركىبىنى يەنمۇ مۇرەككەپ-لەشتۈردى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ مۇرەككەپ ۋە كۆپ مەنبەلىك ئىرقىي تۈزۈلمە-سىنى باشقا ھەر قانداق بىر رايوننىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن سېلىشتۇ-رۇشقا بولمايدۇ. يەنە كېلىپ ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتى ۋە ئىرقىي تۈزۈلۈش تارىخىغا مۇئەييەن بىر قانۇنىيەت بېكىتىشمۇ ئىنتايىن تەس. چۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى باشقا جۇغرا-پىيىلىك زونىلارغا ئوخشىمىغان ھالدا ئۆز تارىخىدا ئۇچ باسقۇچلۇق غايەت زور ئىرقىي ۋە ئېتنىك قوشۇلۇش دولقۇنىنى بېشىدىن كۆچۈر-دى. يەرشارىدا مۇز دەۋرى ئاخىرلىشىپ، ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى تەدرىجىي ھالدا قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرىنىڭ پائالىيەت مەركەزلە-رىدىن بىرىگە ئايلانغان ۋە ئاريانلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەر يەر-لەشكەن يېراق قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ تاكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنىڭ تاڭ نۇرى پارلىغان ھەمدە ھونلار تارىخ سەھنىسىگە چىقىش-قا باشلىغان مەزگىللەرگىچە بولغان جەريان بىرىنچى قېتىملىق چوڭ

ئىرقىي يۇغۇرۇلۇش دولقۇنى ئىدى. بۇ قېتىمقى چەكسىز ئۇزاققا سوزۇلغان دولقۇن جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىرقىي تۈزۈلمىسىدە موڭغۇللۇئىد تىپىنىڭ ئالاھىدىلىرى بىلىنەر - بىلىنمەس دەرىجىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى قاڭشارلىق، ئورا كۆز، بۇرۇت - ساقاللىرى قويۇق كەلگەن ئاريان ئىرقىنىڭ مۇتلەق ئۈستۈنلۈكى بىلەن ئاخىرلاشتى. بىز تاكى ھازىرغا قەدەر تارىم ۋادىسى، پەرغانە ئويمانلىقى، ماۋارائۇننەھر ۋە تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدىن ئارقا - ئارقىدىن تېپىلغان تارىختىن ئاۋۋالقى دەۋرلەر-دىن مىلادىيىنىڭ ئالدى - كەينىگىچە بولغان مەزگىللەرگە مەنسۇپ بولغان قەدىمكى جەسەتلەرنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى-دىن بۇ نۇقتىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. مانا مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋردە ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان ئاريان ئىرقىدىكى خەلقلەر ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن تاشقىرى يەنە پايانسىز چۆللۈكلەردىكى دەريا - ئېقىنلارغا ئەگەشكەن بوستانلىق مەدەنىيىتى-نىمۇ بەرپا قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۆللۈك زونىلىرى، جۈملىدىن تۇران تۈزلەڭلىكى ۋە تارىم ۋادىسى قاتارلىق جايلاردا ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ياۋروپا تىپىدىكى ساك - ماساگېت - ئىسكىف - سىكىتاي، تۇخرىي - يۈرچى، سوغدى قاتارلىق خەلقلەر نوقۇل چارۋىچىلىق بىلەنلا شۇغۇللىنىپ قالماي، يۈلتۈزدەك تارالغان بوستانلىقلاردا ئۆزىگە خاس دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىمۇ يارىتقانىدى. چۈنكى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «كىتابلاردا تەسۋىرلەنگەندەك پەقەت ئۇۋچىلىق بىلەنلا شۇغۇللانغۇچى خەلقلەر... ھېچقاچان مەۋجۇت بول-مىغان»①. ھايۋانلارنىڭ كۆندۈرۈلۈشى ۋە دەسلەپكى تېرىم ئىگىلىك-كىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەبىئىي شەرت - شارا-ئىتى مۇھىم رول ئوينىدى. ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇكچى-

① «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل نەشرى، Ⅳ توم، 18 - بەت.

لىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ئەسىردە مۇنداق دەپ يازدى: «بەزى ئىلغار قەبىلىلەر — ئاريانلار، سېمىتلەر شۇنىڭدەك يەنە تۇرانلارنىڭ ئاساسىي ئەمگەك تارماقلىرى دەسلەپتە ھايۋانلارنى كۆندۈرۈش، ئاندىن نەسىل قالدۇرۇش ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇش تېخنىكىسىنى بىلگەن بولسا كېرەك. . . تۇران تۇزلەڭلىكىدىكى كېلىمات شارائىتىدا، ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان سوغۇق قىش پەسلى ئۇچۇن ئوت-چۆپ ۋە يەم - خەشەك تەييارلىماي تۇرۇپ، چارۋىچىلىق بىلەن ياشاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا چارۋا - مالىلار ئۇچۇن ئوت - چۆپ ئۆستۈرۈش ۋە دانلىق زىرائەت تېرىش بۇ يەردە زۆرۈر شەرت بولۇپ قالغانىدى»①. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭ كەتكەن ئويمانلىق ۋادىلىرىدا چارۋىچىلىقتىن سىرت، نىسبەتەن ئىلغار بولغان بوستانلىق مەدەنىيىتى مەيدانغا كەلدى. يەنە كېلىپ بۇ مەدەنىيەتنى ئاريان ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالە ياراتتى.

ئىچكى ئاسىيا رايونىدا، موڭغۇل ئېگىزلىكى ئاسىيا تارىخىنىڭ پەۋقۇلئاددە سەزگۈر بەلبېغىغا ئايلانغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىرقىي قۇرۇلمىسى ۋە ئېتنىك تەركىبىدە ئىككىنچى قېتىملىق غايەت زور دولقۇن قوزغالدى. ئوخشاشمىغان مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشلىرى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇشلىرىدىن خاراكتېرلەنگەن بۇ دولقۇن ناھايىتى ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا تۇركىي تىپنىڭ ئۇستۇنلۇكى بىلەن ئاخىرلاشتى. ئۇ ۋاقىت جەھەتتىن ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن تارتىپ XIII ئەسىردىكى چىڭگىزخان ئىستېلاسىغىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مۇشۇ تارىخىي جەريان ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىلگىرىكى مۇرەككەپ ئىرقىي تەركىبى تەدرىجىي تۇركىلىشىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈردى ۋە بارلىق ئىرقىي ۋە ئېتنىك تەركىب-

---

① «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل نەشرى، IV توم، 155 -، 156 - بەتلەر.

لەرنى ئۆز قوينىغا سىڭدۈرۈپ «تۈركىي» نامى ئاستىغا ئۇيۇشتۇردى. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى مۇشۇ ئىككىنچى قېتىملىق زور قوشۇلۇش دولقۇنى بۇ رايوننىڭ كېيىنكى ئېتنىك تەرەققىياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى ۋە ئاساس ياراتتى.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى، جۈملىدىن تارىم ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى ئىلىم ساھەسىدە تا ھازىرغىچە تالاش - تارتىش بولۇپ كەلدى. مانا مۇشۇ مۇرەككەپ مەسىلىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆپلىگەن يەكۈن خاراكتېرلىك قاراشلاردا ياكى ئۇنداق ياكى مۇنداق خاتالىقلار ھامان ساقلىنىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۆز تارىخى ھەققىدىكى يازما مەنبەلىرىنىڭ كەمچىلىكى بۇ مەسىلىگە تېخىمۇ زور قىيىنچىلىق ئېلىپ كەلدى. بىزنى چوڭقۇر ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلىدىغان نۇرغۇن سىرلىق ھادىسىلەر تېخىچە مۇكەممەل دەلىل - پاكىتلار ئارقىلىق ئىلمىي ئاساستا يورۇتۇپ بېرىلمىدى. مەسىلەن، تۈركلەر بىلەن قەدىمكى ئىران مەنبەلىرىدىكى تۇرانىيلارنىڭ قانداق باغلىنىشى بار، قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىكى ئىرقىي تۈزۈلۈشى ۋە ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى قانداق ئىدى؛ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ۋە ناھايىتى چوڭ نىسبەتتە شەرقىي ئىران تېپىدىكى خەلقلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈشى قانداق ھادىسە؛ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە كۆچكەن، چارۋىچىلىقنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئىگىلىك شەكلى قىلغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تارىم ۋادىسىدىكى نىسبەتەن يۇقىرى شەھەر ۋە تېرىم مەدەنىيىتى ياراتقان ياۋروپا ئىرقىدىكى يەرلىك خەلقلەرنى قانداقلارچە ئۆزىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە سىڭدۈرۈپ تاشلىدى ياكى تارىم ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار يەرلىك ئاھالە تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ خاتا ھالدا «ئۇيغۇر» نامى بىلەن ئاتىلىپ قالغانمۇ؛ خەنزۇ تارىخىي مەنبەلىرىدە خاتىرىگە ئېلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىيە

840 ـ يىلىدىكى غەربكە كۆچۈشىدەك غايەت زور ۋەقە نېمە ئۈچۈن باشقا ئەل ۋە خەلقلەرنىڭ مەنبەلىرىدە زادىلا ئۇچرىمايدۇ؛ ھەتتا مۇشۇ ۋەقەدىن 200 يىل كېيىن ياشىغان قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ئىككى بۈيۈك شەخس — مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسەرلىرىدە ياكى قوچۇ خانلىقى دەۋرىدىكى قانچىلىغان ھۆججەتلەردە بۇ ۋەقە نېمە ئۈچۈن بىرەر قېتىممۇ تىلغا ئېلىنمايدۇ؟

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشىدىن ئىبارەت بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي جەريان ئۆزىنىڭ ھەر بىر قەدىمگە ناھايىتى زور سىر ـ ئەسرالارنى يوشۇرۇپ كەلدى. گەرچە مىلادىيە VI ئەسىردىن ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بوستانلىق ۋادىلىرىدا تۈركىي قوۋملەرنىڭ پائالـ يىتىگە دائىر يازما خاتىرىلەرنى ئۈچرانقىلى بولمىسىمۇ، لېكىن 552ـ يىلى قۇرۇلغان تۈرك خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى غەربتە تاكى ئامۇ دەرياسى بىلەن كاسپىي دېڭىزىغىچە يېتىپ بارغانىدى. شۇندىن باشلاپ تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا بولغان مۇناسىۋىـ تى بارغانسېرى قويۇقلىشىپ باردى. ئەمما ئۇلارنىڭ بوستانلىق ۋادىـ لىرىدا ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈشى كېيىنكى ۋەقە ئىدى. بارتولد بۇ ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «تۈركلەرنىڭ ئولتۇراق تېرىم مەدەنىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جاۋاب بېرىش ئەڭ قىيىن بولغان مەسىلە ئىدى. ناھايىتى روشەنكى، تۈركلەرنىڭ ھەممىسى ياكى مۇتلەق كۆپ قىسمى بۇ مەزگىللەردە تېخى چارۋىچىلىق ھاياتىنى بېشىدىن كۆچۈرۈۋاتاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار جۇڭگو تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپلا قالماستىن، بەلكى يەنە غەرىـ تىكى مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ سوغدىلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇراتـ تى»①. شۇڭلاشقا، كۆك تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋادىلىرىغا

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 36 ـ بەت.

ئىچكىرىلەپ كىرىپ. تەدرىجىي ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈشى ۋە ئاھالە-
لىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىشى ئۇزاق بىر جەريانىنى بە-
سىپ ئۆتتى. ئۇلار بۇ جەريانداً، مۇشۇ يەردە ياشىغۇچى ئىران تىپىدە-
كى خەلقلەرنىڭ نۇرغۇن مەدەنىيەتلىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى ئۆز-
لەشتۈرۈپ، تۇركىي مەدەنىيىتىگە يۇغۇرۇپ تاشلىدى. تەدرىجىي يە-
لىشىكە باشلىغان تۇركلەر ھەتتا ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى پۈتۈن تارىخىنى
بىراقلا تاشلاپ قويۇپ، ئۆز ئۆتمۈشىنى ئىران مەنبەلىرى تەمىنلىگەن
شەرقىي ئىران تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ تۇرانىيلارغا باغلاپ قوي-
دى. تۇركلەر بىلەن تۇرانىيلار بىر قوۋم دەپ قارايدىغان بۇ خىل
قاراش شۇندىن باشلاپ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا كەڭ ئومۇملاشتى.
تۇركلەر بىلەن تۇرانلىقلار گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۇركلىشىشى
بىلەن ئورتاق بىر گەۋدىگە ئۇيۇشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەسلىدە
ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئېتنىك تۇركۈم ئىدى. فىردەۋسىنىڭ
«شاھنامە» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن ئىرانلىقلارنىڭ دۇشمىنى بولغان
تۇرانلىقلار ئەسلىدە ئامۇ دەرياسى ئارقىلىق ئىراندىن ئايرىلىپ تۇرىدە-
غان تۇران تۇزلەڭلىكىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن،
شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىدى. «شاھنامە» دىكى
تۇرانلىقلارنىڭ خاقانى ئەفراسىياب ۋە ئۇنىڭ ئوبرازى ئەمەلىيەتتە
زەردۇشت دىنىنىڭ دەستۇرى «ئاۋېستا» دىلا تىلغا ئېلىنىدۇ. شۇنىڭ-
دىن قارىغاندا ئەفراسىياپ ئوبرازى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى تۇركلىشىش-
تىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا شەرقىي ئىران مەنبەلىرىدە مەۋجۇت
بولغان. «كېمبىرىج ئىران تارىخى» مۇ بۇ نۇقتىنى دەللىلەيدۇ. «تۇ-
ران بىلەن تۇركلەر ئەسلىدە مۇناسىۋەتسىز ئىدى. لېكىن مىلادىيە
VI ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەن تۇركلەر پارس تىلى
مىللەتلىرى ئارىسىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. شۇنىڭ بىلەن
تۇران دېگەن سۆز ئاستا ـ ئاستا كىشىلەرنىڭ يادىغا كېلىدىغان بولۇپ

قبلىپ، يېڭى كەلگەن بۇ مىللەتنى خاتالىشىپ ئاشۇنداق ئاتايدىغان بولۇپ قالغان»①. شۇنىڭدىن كېيىن، تۈركىي خەلقلەرنىڭ يازما مەنبەلىرىدە «تۈران» بىلەن «تۈرك» ئۇقۇملىرى ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتتى. ھەتتا ئۆز دەۋرىدىكى يېتۈك ئەدەب ۋە ئالىملىرىمىزمۇ تۈركىي قوۋملەرنىڭ يىراق ئەجدادلىرىنى بىۋاستە ئىسلام مەنبەلىرىدىكى نوھنىڭ ئوغلى يافەسكە ياكى ئىران مەنبەلىرىدىكى فېرىدون ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلىنىڭ ئوتتۇرانچىسى بولغان «تۈر»غا باغلىدى. ئەمەلىيەتتە «تۈران» سۆزى «تۈر» سۆزىدىن تۈرلىنىپ چىققان بولۇپ، ئۇ تۈركىي ئېتنىك تۈركۈمى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىدى. فرانسىيە تەۋەلىكىدىكى ئىران ئالىمى ئەلى مازاھىرى ئەپەندىمۇ بۇ نۇقتىنى دەلىللەيدۇ: «تۈران يېپەك يولى ئۇستىدىكى ئامۇ دەريasi بىلەن يىراق شەرق ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق رايونىنى كۆرسىتىدۇ. خېلى ئىلگىرىلا بەزى كىشىلەر بۇ سۆزنىڭ بىرلىك شەكلى Tour ياكى Tuiriu دەپ پەرەز قىلىشقان. ئۇلار توخرىيلار ياكى يۈرچىلار بىلەن باغلىنىدۇ»②. ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب ـ پارس مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار ئورخۇن دەۋرىدىكى تارىخنى تامامەن ئۇنتۇپ، ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىران مەنبەلىرىدىكى تۇرانلىقلارنىڭ پادىشاھى ئەفراسىيابقا باغلىدى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئالىپ ئەرتۇڭا دېگەن ئەپسانىۋى قەھرىمانى بىلەن ئىران مەنبەلىرىدىكى ئەفراسىيابنى ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. قاراخانىيلار خانلىرى ھەتتا ئۆزلىرىنى «ئەفراسىياب جەمەتى» دەپ پەخىرلەندى. مەھمۇد قەشقەرى ئەفراسىياب ھەققىدە كۆپ قېتىم توختالدى: «تۈركلەرنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى ئەفراسىياب تۇڭا ئالىب ئەر دەپمۇ ئاتا-

---

① ئېھسان يارشاتار، R.N فرېي باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن ئەنگلىيە «كېمبرىج ئىران تارىخى»، لوندون، 1983 ـ يىل، ئىنگلىزچە نەشرى، Ⅲ توم، 1 ـ كىتاب، 17 ـ باب.

② ئەلى مازاھىرى: «يېپەك يولى — جۇڭگو ـ ئىران مەدەنىيەت ئالاقە تارىخى»، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1993 ـ يىل نەشرى، 140 ـ بەت.

لىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى قاپلاندەك باتۇر ئەر دېگەنلىك بولىدۇ»①، «خاقان — ئەفراسىيابتۇر. بۇنى بۇنداق ئاتاشتا ئۇزۇن بىر قىسسە بار»②، «قەشقەر ئوردۇكەند دېيىلىدۇ، بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەنلىك بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئەفراسىياب شۇ يەردە تۇرغان»③ يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇبىلىگ» دە مۇنداق قۇرلارنى يازدى:

276. بۇ تۇرك بەگلىرىدىن ئېتى بەلگۈلۈك،
تۇڭا ئالب ئەر ئىدى بەخت بەلگۈلۈك.
280. تاجىكلار ئۇنى دەيدۇ ئەفراسىياب،
بۇ ئەفراسىياب تۇتتى ئەللەر تالاپ.
282. تاجىكلار كىتابتا پۈتۈپتۇ بۇنى،
كىتابقا پۈتمىسە كىم ئۇققاي ئۇنى.

شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچكەن تۈركىي قوۋملەر ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىران تارىخ - يىلنامىچىلىكىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنىڭ فورمىسى- نى قوبۇل قىلغان. ھەتتا XV ئەسىردە ئۆتكەن بۇيۇك شائىر ئەلىشىر ناۋائىمۇ تۈركلەر تارىخى ھەققىدە ئەمەس، بەلكى ئىران تارىخى ھەققى- دە مەخسۇس ئەسەر يازدى ۋە تۈركلەرنىڭ ئەجدادىنى ئىران تارىخىدە- كى سەلبىي شەخس ئەفراسىيابقا باغلىدى. بارتولد بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ چۈشەنچە بەردى: «قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئۆزلىرىنى ‹ئەفرا- سىيابنىڭ ئۇرۇغ - جەمەتى› دەپ ئاتىغانلىقىنىڭ تارىختا ھېچقانچە ئالاھىدە ئورنى يوق. سالجۇقىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى ئۆزىنى دەسلەپ شاھىنشاھ دەپ ئاتىغان، كېيىنچە ئىسلامىي نام بولغان سۇلتاننى قوللانغان. خۇددى قاراخانىيلار سۇلالىسىغا ئوخشاشلا سالجۇقىيلار خاندانلىقىمۇ ئەفراسىيابنىڭ نەسەبى ھەققىدىكى رىۋايەتنى ئېتىراپ

① ② ③ مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، III توم، فاكسىمىل 605- بەت، 513 - بەت، I توم، فاكسىمىل 173 - بەت.

قىلدى ۋە قوللاندى»①. بارتولد يەنە مۇنداق دەپ يازدى: «فىردەۋسى-نىڭ «شاھنامە»سى سامانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلدى. لېكىن ئۇ مەھمۇد غەزنەۋى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ئاندىن ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭدا ئىران بىلەن تۇرانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش مۇھىم تېما قىلىندى. ئۇنىڭدا كۆرسىتىلىشىچە، مىلادىيە VI ئەسىردە تۇركلەر كۆرۈلۈشكە باشلىغاندىن كېيىن، كىشىلەر تۇران (Turan) نامى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركىي ئەللەرنى كۆرسىتىدىغان بولغان. گەرچە داستاندىكى قەھرىمانلارنىڭ ئىسمىلىرى ساپ پارسچە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى تۇركلەرنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىرى دەپ كۆتۈرۈشكەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قاراخانىيلار خانلىقى ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرىگىلا ئۇچراپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئىران ئېپوسلىرىنىڭمۇ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان. تۇران رىۋايەت-لىرىدە باش خاقان ئەفراسىياب دەپ ئاتالغان. بۇ شۇبھىسىزكى، غەيرىي تۇركچە ئىسىمدۇر»②. ئەلىشىر نەۋائى ئۆزىنىڭ «تارىخى مۇلكى ئەجەم» (ئىران پادىشاھلىرىنىڭ تارىخى) ناملىق ئەسىرىدە: «ئەفراسىياب — ھۇشەڭ بىننى تۇر بىننى فېرىدون ئوغلىدۇر. ئەرجاسپ بىننى ئەفراسىياب-نىكىم، تۇرك پادىشاھى ئەردى»③ دەپ يازىدۇ. دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتە-مىزكى، مەھمۇد قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن 400 يىل كېيىن ياشىغان نەۋائىمۇ ئوخشاشلا تۇركىي قوۋملەرنىڭ يىراق ئەج-دادلىرىنى ئىران مەنبەلىرىدىكى تۇر ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسى ئەفراسىيابقا باغلايدۇ. ئۇنداقتا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن، پارس مەدەنىيىتى ئىچىگە يەتكۈچە شۇڭغۇپ كىرگەن تۇركىي قوۋملەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى يىلتىزى، مەنبەسى ۋە موڭغۇل ئېگىزلىكىدە تىكلەنگەن سەلتەنەتلىك

---

① ② بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۇركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 89 ـ 111 ـ بەتلەر.

③ ئەلىشىر نەۋائى: «تارىخى مۇلكى ئەجەم» — «ئون بەش تومۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، تاشكەنت، ئۆزبېكچە نەشرى، XIV تۇم، 191 ـ، 195 ـ بەتلەر.

تارىخىنى راستىنلا پاك - پاكىزە ئۇنتۇپ كەتكەنمۇ - قانداق؟ ئۇلار نېمە ئۈچۈن ئىسلام ۋە پارس يىلنامىچىلىكى تىكلەپ بەرگەن ئەندىزىنى ئۆز تارىخ قارىشىنىڭ بىردىن - بىر فورمىسى قىلىۋالىدۇ؟ دەرۋەقە، تۇران بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي مۇناسىۋەت ئىنتايىن ساھەسى تەرىپىدىن تامامەن ئاشكارا بولغان، تۈركىي خەلقلەر مىڭ يىلدىن بۇيان ئۆز ئەجدادى سۈپىتىدە قاراپ، تىللاردا داستان قىلىپ كەلگەن سىرلىق شەخس «ئەفراسىياب» نىڭ ھەقىقىي نەسەبى ئېنىقلانغان كۈنى مىللىي تارىخ تۈيغۇسىزدىكى ئېچىنىشلىق تراگېدىيىنى چوڭقۇر ھېس قىلمىسۇن. ھەتتا نەۋائىدەك بۈيۈك شەخسنىڭمۇ چىڭگىز ئىستىلاسىدىن ئاۋۋالقى تۈركلەر تارىخىدىن خەۋەرسىزلىكى ۋە ئىران تارىخنامىلىرىگە مەپتۇن بولۇشى كىشىنى تولىمۇ ئەجەبلەندۈرىدۇ. XV ئەسىردىكى پارس مەدەنىيىتىنىڭ پۈرىقى گۈپۈلدەپ پۈراپ تۇرغان، «پارسگۈي» لۇق ئەۋج ئالغان ھىرات شەھىرىدە، بۈيۈك شائىر نەۋائى مەردانىلىك بىلەن «فارسىي شېكەرست»، «ئەرەبىي ھەسەلەست» كە قارشى «تۈركىي ھۈنەرەست» دېيەلىگەن ۋە «تۈركىيگۈي» لۇقنى تەشەببۇس قىلالىغان ئىدىغۇ، ئاخىر!؟... ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان بارتولد قاتتىق ئېچىنىش ئىچىدە مۇنداق دەيدۇ: «قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى تۈركىي قوۋملەر پارس مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەجدادى بولغان تۈركلەرنى تامامەن ئېسىدىن چىقىرىپ قويدى. ئىران تېررىتورىيىسىدىكى تۈرك ھۆكۈمرانلار يەنىلا تۈركىيچە سۆزلىشىپ، تۈركىيچە نام - ئەمەللەرنى قوللاندى. تۈركىي تىلى ھەتتا ئىرانلىقلار ئارىسىغىمۇ تارقالدى. لېكىن تەربىيە كۆرگەن تۈركلەرنىڭ ھەممىسى تۈرك تارىخىنىڭ ئانا مەنبەسىنى ئۇنتۇپ كېتىشتى. XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشىغان بۈيۈك شائىر نەۋائى ھەتتا موڭغۇللار باش كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئاۋۋال تۈرك خانلىقىنىڭ سەلتەنەتلىك تارىخى بولغانلىقىدىن خەۋەرسىز ئىدى. ئۇ سالجۇقىيلار خانى «سۇلتان توغ-

رۇل، نى سارت، يەنى ئىران سۇلتانى دەپ خاتا بىلىپ قالغاندى»①. ياپونىيە ئالىمى ئابې تاكېئو ئەپەندىمۇ ئۆزىنىڭ «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى ھەققىدە تەتقىقات» دېگەن كىتابىدا، بارتولدنىڭ قارىشىنى قۇۋۋەتلەپ مۇنداق دەيدۇ: «قاراخانىيلار خانلىقىدىكىلەر پارسلارنىڭ تارىخىدىكى ئادەتتە ‹ئەفراسىيابنىڭ جەمەتى› دەپ ئاتالغانلارنى تاساد-پىيلا ‹تۈركلەرنىڭ جەمەتى› دەپ ئاتىۋالغان. شۇندىن باشلاپ كېيىن-كى ئاپتورلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ مۇقام بويىچە بۇغراخانلار سۇلالىسى-نى ئەفراسىيابقا باغلايدىغان بولدى... ئۇيغۇرلارنىمۇ ئەفراسىيابنىڭ ئەۋلادى دەپ قارايدىغان بۇنداق كۆز قاراشلار XIII ئەسىردە، يەنى بۇغراخانلار سۇلالىسى ئاللىقاچان زاۋاللىققا يۈز تۇتقان ۋاقىتتا، ناھا-يىتى يەكۈنلىتەكلىك بىلەن توقۇپ چىقىرىلغان بىر خىل ھېكايە بو-لۇپ، بۇنى باشقا مەنبەلەر ئارقىلىق ئىسپاتلاش قىيىن».②دېمەك، تۇران بىلەن تۈركلەرنىڭ مۇناسىۋىتى بىر قەدەر مۇرەككەپ مەسىلە بولۇپ، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخ قارىشىدا-كى كىچىككىنە يەكۈنلىتەكلىك بىلەن ئىرانىي تەسىرلەر ئىزچىل ھالدا كېيىنكى خاتا چۈشەنچىلەرنى پەيدا قىلىپ كەلگەن. شۇڭا ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىم بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «بىز دەۋاتقان ‹تۈرك› كەڭ مەنىدىكى ئاتالغۇ. ئۇ ھېچقاچان دىنىي رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان-دەك، نوھنىڭ ئوغلى يافەسنىڭ ئەۋلادىدىن ‹تۈرك› دەپ ئاتالغان بىر شەخسنىڭ نەسلىدىن تارالغانمۇ ئەمەس. شۇنىڭدەك ئىرانلىقلار-نىڭ ئەپسانىسىدىكىدەك، فېرىدوننىڭ ئۈچ ئوغلىدىن بىرى — تۇرانىيلار، يەنى تۈركلەرنىڭ بوۋىسى ‹تۇر› دىنمۇ تارالغان ئەمەس»③.

---

① «بارتولد ئەسەرلىرى توپلىمى»، II توم، 2 - قىسىم، 203 - بەت. — ۋاڭ جىلەي: «ئونتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ۋە ئىسلاملىشىشى توغرىسىدا» — «غەربىي دىيار تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1994 - يىل 4 - سان، 23 - بەت.

② ئابې تاكېئو (ياپونىيە): «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 295 -، 296 - بەتلەر.

③ ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 244 -، 245 - بەتلەر.

بەلكى مىلادىيە VI ئەسىردىن باشلاپ، موڭغۇل ئېگىزلىكىدە قۇدرەت-لىك خانلىق قۇرۇپ، كېيىنچە ئاستا - ئاستا غەربكە سۈرۈلگەن، ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن تۇران تۈزلەڭلىكى ئەتراپىدىكى شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان ۋە ئېت-نىك تەركىبىگە سىڭدۈرۈۋەتكەن قوۋملەر تۈرك قوۋملىرى ئىتتىپاق-دۇر. شۇڭلاشقا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتى ۋە مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىنى تەھلىل قىلغاندا، ئىككى مۇھىم مەنبەنى — موڭغۇل ئېگىزلىكى ۋە ئالتاي تاغلىرىدىن غەربىي جەنۇبقا سۈرۈلگەن ئەسلىدىكى تۈرك قوۋملىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ يەرلىك ئىران تېپىدىكى خەلقلەرنى تەڭ ئېتىبارغا ئېلىش كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، بىر تەرەپلىمە-لىك خاھىش شەكىللىنىپ قالىدۇ. دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشىدىن ئىبارەت بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي جەريانىدا، تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئىرقىي تۈزۈلمىسى ۋە ئانتروپولوگىيىلىك خۇ-سۇسىيىتىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئۇلار خۇددى ئۆز مەدەنىيەت قاتلىمىدىكى ئىرىلاشما ئالاھىدىلىككە ئوخشاشلا بەدەن تۈزۈلمىسى جەھەتتىن موڭغۇل ئىرقىغىمۇ ياتمايدىغان، تېپىك ياۋروپا ئىرقىدىنمۇ پەرقلىنىدىغان، شالغۇت خاراكتېردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تېپىنى ھاسىل قىلدى. بۇ يەردە بىزگە مۇنداق بىر سوئال تۇغۇلىدۇ: ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى تۈركىي قوۋملەرنىڭ يەرلىك ئىران تېپىدىكى خەلقلەرنى ئۆزىگە ئاسسىملياتسىيە قىلىپ سىڭدۈرۈپ تاشلە-شىمۇ ياكى ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تۈركىي قوۋ-لەرنى ئاسسىملياتسىيە قىلىپ، خاتا ھالدا «تۈركىي» نامى بىلەن ئاتىلىپ قېلىشىمۇ؟ بەزى تەتقىقاتچىلار بىر تەرەپلىمىلىك بىلەن ئوت-تۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ئەملىيەتتە تۈركلەرنىڭ سىياسىي جە-ھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىدىن بولغان. يەرلىك ئىران تىلىدا سۆزلىشىدە-

غان خەلقلەر مەدەنىيەت جەھەتتە ئىزچىل ئۇستۇن ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشى تۈركىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولۇشىغا سىياسىي شەرت ـ شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن دەپ قارايدۇ①. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئۆزئارا ئۇچراشقان ئوخشاش بولمىغان ئىككى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا تىل ھامان ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ. تىلنىڭ غەلىبىسى ئەمەلىيەتتە شۇ مىللەتنىڭ غەلىبىسىنى بەلگىلەيدۇ. پارس تىلى پارس ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى بىلەن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمران تىلغا ئايلانغان بىر شارائىتتا، تۈرك تىلىنىڭ خۇددى بەيگىگە چۈشكەن ئاتتەك ئەڭ ئاخىرى ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىشى بۇ رايونىنىڭ تولۇق تۈركىلەشكەنلىكىدىن دېرەك بەردى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تىركىشىش جەريانىدا ئاخىرقى ھېسابتا تۈركلىشىشىنىڭ سىرى دەل تۈرك تىلىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقىدا ئىدى. فىلىپ ھىتتى ئەرەب تىلىنىڭ ئىسلامىيەتنىڭ كېڭىيىشىدە ئوينىغان رولى ئۇستىدە توختىلىپ: «بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەر سىياسىي جەھەتتىكى ئورنىدىن، دىنىي جەھەتتىكى ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىشكە رازىكى، ئانا تىلىدىن ۋاز كېچىشنى ئەسلا خالىمايتتى. . . شۇڭا ئەرەب تىلىنىڭ بويسۇندۇرۇلغان مىللەتلەرنىڭ تىللىرى ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشى ئەڭ ئاخىرىدا ۋە ئەڭ ئاستا سۈرئەتتە ئىشقا ئاشتى. ئىسلام دىنىنىڭ غەلىبىسى، ئەمەلىيەتتە بىر تىلنىڭ غەلىبىسى، تېخىمۇ توغرىراقى بىر كلاسسىك دەستۇرنىڭ غەلىبىسى ئىدى»②دەيدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەگەردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشىنى بىر سىر دەيدىغان بولساق، تۈركىي تىللار-

① شۇي شۇيا: «تۈركىلەرنىڭ ساماني سۇلالىسىدا تۇنغان ئورنى ۋە رولى» — «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي ژۇرنىلى»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1995 ـ يىل نەشرى، 4 ـ توپلام، 177 ـ بەت.

② فىلىپ. ھىتتى(ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى، I توم، 424 ـ، 105 ـ بەتلەر.

نىڭ ئىران تىللىرى ئۈستىدىن قىلغان غەلىبىسىنى تېخىمۇ چوڭ سىر دېيىشكە ھەقلىقمىز. بارتولدمۇ بۇ ھادىسىنى ناھايىتى ھەيرانلىق بىلەن شەرھىلەيدۇ: «پارس تىلىنىڭ بىردىن بىر رىقابەتچىسى تۈركي تىلى ئىدى، پارس تىلىنىڭ ئۇشبۇ رىقابەتچىسى بىلەن بولغان كەسكىن تىركىشىشلىرىنىڭ نەتىجىسى ھامان پارس تىلىغا پايدىسىز ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلەتتى. ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى بىر قانچە ئەسىردىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە مۇنداق ئىككى خىل جەريان ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى: ئۇنىڭ بىرى، جانلىق ئىران دىئالېكتلىرى تەدرىجىي ھالدا پارس ئەدەبىي تىلى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ كەلدى؛ يەنە بىرى، پارس ئەدەبىي تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىران دىئالېكتلىرى تەدرىجىي ھالدا تۈركي تىللىرى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ كەلدى. دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، تۈركي تىللىرىنىڭ ئىران تەۋەسىدىكى تارقىلىش دائىرىسى بارغانسىرى كېڭىيىپ باردى. ئەگەردە تۈركىلەر بىلەن پارسلار بىر كەنتتە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولسا، ئاقىۋەتتە تۈركي تىلى ئاستا - ئاستا شۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئورتاق تىلىغا ئايلىناتتى»①.

ئەمدى نۆۋەتتىكى مۇلاھىزە تېمىمىز تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىغا قايتىپ كەلدى! دەرۋەقە، بۇ يەردە جاۋاب بېرىشكە تېگىشلىك قانچىلىغان سىر - ئەسرالار كۆمۈلۈپ ياتاتتى. بولۇپمۇ تارىم ۋادىسىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشىدىن ئىبارەت بۇ مۇرەككەپ تارىخىي ھادىسە ئۇزۇندىن بۇيان ئىلىم ساھەسىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغاپ كەلگەنىدى. مىلادىيە 744 - يىلى موڭغۇل ئېگىزلىكىدە كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ سەلتەنىتىگە خاتىمە بېرىپ، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى 100 يىللىق قەھرىمانلىق ھايا-تىدىن كېيىن، نېمە ئۈچۈن تارىم ۋادىسىدىكى تىنچ تۈرمۇشقا قايتىپ

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 44 - بەت.

كەلدى، ئۇلار قانداقلارچە تارىم ۋادىسىدىكى ئاللىقاچان شەھەرلەشكەن ھىندى ـ ياۋروپا تېپىدىكى ئاھالىلەرنى ئۇيغۇرلاشتۇرالمىدى، «17 خىل تىل، 24 خىل يېزىق بايقالغان»① غەربىي يۇرتتا ئۇيغۇر تىلى قانداق قىلىپ مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىيەلىدى؟...

شۇنىسى ئايانكى، ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان ئىرقىي ۋە مىللىي تەركىبكە، ئارىلاشما ھالەتتىكى مەدەنىيەت قاتلىمىغا ۋە ئۆزىگە خاس پسىخىك تىندۇرمىغا ئىگە تارىم ئويمانلىقىنىڭ تامامەن ئۇيغۇرلىشىشى ھەقىقەتەنمۇ سىرلىق ھادىسە ئىدى. چۈنكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئورخۇن ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى نىسبەتەن يۇقىرى مەدەنىي ھايات كۆچۈرۈۋاتقان تېرىم ئاھالىلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ تاشلىشى ھەقىقەتەنمۇ ئەجەبلىنەرلىك ئىدى. ئۇزاقتىن بۇيان، بەزى تەتقىقاتچىلار ئىزچىل ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى پەقەتلا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگىلا باغلاپ كەلدى ۋە 840 ـ يىلىدىن بۇرۇن تارىم ۋادىسىدا ياشىغان بوستانلىق مەدەنىيىتىنى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىن ئايرىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا چۈشەندۈرۈش تەس بولغان ھادىسىلەر كېلىپ چىقتى.

ئەمەلىيەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ۋادىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى غەربكە كۆچۈشتىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا باشلانغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىلادىيە VI — VIII ئەسىرلەردە سەلتەنەت سۈرگەن تۈرك خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبى بىلەن ئامۇ دەريالىرى ۋادىلىرىغىچە يېتىپ بارغانىدى. ئا. ۋون. گابائىن خانىمۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «تۈرك يايلاق ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىلا يەنى مىلادىيە 552 ـ يىلىدىن باشلاپ، تارىم ئويمانلىقى مەزكۇر ئىمپېرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئىسسىقكۆل بويىغا جايلاشقان سىياسىي

① ئابدۇقەييۇم خوجا قاتارلىقلار تۈزگەن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تالланما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، كىرىش سۆز قىسمى.

مەركەزگە بېقىنغانىدى. شۇڭلاشقا بۇ ۋادىدىكى ئاھالىلەر تۈركلەرنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا بارغاندا، يېراق غەربىي جەنۇبتىن تاكى بەلخقىچە ۋە ھەتتا ئۇنىڭمۇ نېرىسىدىكى بۇددىزم رايونلىرى بىلەن دائىملىق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنىدى. تارىم ۋادىسىدىكى تۈركلەر يېرىم چارۋىچىلىق تۈرمۇشى كۆچۈرەتتى. شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشماستىن، بەلكى دالىلاردىكى چېدىرلاردا تۇراتتى»①. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تۈرك خانلىقى دەۋرىدىلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىرغاقلىرى تۈركلىشىشكە باشلىغان. تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس لىيۇ يىتاڭ ئەپەندىمۇ بۇ نۇقتىنى قۇۋۋەتلەيدۇ: «ئۇيغۇرلار تۈرك خانلىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، شىمالدىكى قۇدرەتلىك خاندانلىققا ئايلاندى. ئۇلار موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى ئۆتۈكەن تاغلىرى بىلەن ئورخۇن دەرياسى ۋادىلىرىنى بازا قىلدى. ئۇلارنىڭ ئايرىم بۆلەكلىرى كەڭسۇ (گەنسۇ)، شىنجاڭ ۋە ھەتتا پامىرنىڭ غەربىدىكى رايونلارغىچە تارقالغانىدى... خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا قۇرۇلغان 36 شەھەر دۆلىتى ئىچىدە، يەنى بۇگۈنكى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىزلىرى ئاللىقاچان كۆرۈلۈشكە باشلىغانىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرغان- قۇرمىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىش تەس ئىدى. قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىگە بولغان پائالىيەتلىرى خېلى بالدۇرلا باشلانغانىدى»②.

دېمەك، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكىچە بولغان ئارىلىقتا تەڭرى

---

① ئا. ۋون گابائىن (گېرمانىيە): «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، تۇرپان شەھەرلىك يەرلىك تەزكىرە ئىشخانىسى باستۇرغان. 1989 - يىل، خەنزۇچە ئىچكى باسمىسى، 6 - بەت.

② لىيۇ يىتاڭ (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، تەيۋەن جېڭجۇڭ نەشرىياتى نەشرى، 207 - بەت.

تېغىنىڭ شىمالىدىكى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلار، جۈملىدىن تارىم ئويمانلىقى تۈركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى باشلىغان بولۇپ، 840 - يىلىدىن كېيىنكى چوڭ تېپتىكى مىللەتلەر قوشۇلۇشىغا شەرت- شارائىت ھازىرلىغانىدى. شۇڭلاشقا IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ھېچقانداق توسالغۇسىزلا تارىم ۋە تۈرپان ئويمانلىقىغا ماكانلىشىپ، ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىلار بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى ۋە ناھايىتى تېزلا مەدەنىيەت جەھەتتە گۈللىنىشكە ئېرىشتى. گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى غايەت زور ۋەقە بولسىمۇ، لېكىن بۇ ھەقتە خەنزۇ مەنبەلىرىدىن باشقا ھېچقانداق بىر مىللەتنىڭ تارىخنامىلىرىدە ئۇچۇر بېرىلمىگەن. كىشىنى تېخىمۇ ئەجەبلەندۈرۈدىغىنى شۇكى، مۇشۇنداق تارىخىي خاراكتېرلىق چوڭ كۆچۈشنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ قان - ياشلىق سەپىرىدە مۇشۇ ۋەقەنى تېما قىلغان بىرەر ئېپوس ياكى كىچىككىنە رىۋايەتمۇ قالدۇرۇپ قويمىغان. ئاشۇ ۋەقەدىن 200 يىل ئۆتمەيلا قوچۇ خانلىقىدا يارىتىلغان جىلد - جىلد يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە ئالبەتتە ساندرنىڭ يۈرۈشلىرى، «ئىنجىل»نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ پارچىلىرى، ئىزوپ مەسەللىرى بايقالدىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈش تارىخىغا دائىر بىرەرمۇ ھۆججەت تېپىلمىدى. تېخىمۇ ئېچىنارلىقى، XI ئەسىردە ياشىغان قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى ئىككى نەپەر بۇيۇك شەخس — مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسەرلىرىدە غەرب مەنبەلىرىدىكى نوھنىڭ ئوغلى يافەس ياكى فېرىدۇننىڭ ئوغلى تۇر ۋە ئۇنىڭ نەۋرىسى ئەفراسىياب ھەققىدە مەلۇماتلار قالدۇرىدىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ IX ئەسىردىكى غەربكە كۆچۈشى ھەققىدە ئەسلا ئۇچۇر قالدۇرمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ تارىختىن بۇيانقى سىياسىي ۋەزىيىتىگە يېقىندىن دىققەت قىلىپ كەلگەن ئىككى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەل — ئىران بىلەن ھىندىستانىنىڭ تارىخچىلىرى

رىمۇ بۇ ۋەقە ھەققىدە ھېچقانداق خاتىرە قالدۇرمىدى. تارىخچىلار ئۇزاقتىن بۇيان «ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ زور ۋەقە» دەپ ئاتىغان بۇ قېتىمقى چوڭ كۆچۈشنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ يازما ۋە ئاغزاكى مەنبەلىرىدە ئۇچرىماسلىقى كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ تەئەججۇپلەندۈرىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى بۇ زور ۋەقەنى باشقا مەنبەلەر ئارقىلىق يەنمۇ ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەمدى تارىم ۋادىسىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك قاتلىمىغا كەلسەك، بۇ مەسىلە ھەققىدە ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ھەرگىزمۇ ئەڭ ئاخىرقى يەكۈن دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى ھازىرغىچە يېشىلمەي كېلىۋاتقان بۇ ھەقتىكى نۇرغۇن تۇگۈنلەر بىزنى يەنمۇ چوڭقۇرراق ئىزدىنىشكە مەجبۇر قىلماقتا. ھازىر ئىلىم ساھەسىدە يەنىلا نۇرغۇن كىشىلەر ئۇيغۇلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە بىر مەنبەلىك نۇقتىئىنەزەرلەرگە مايىل بولۇپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى تارىم ئويمانلىقىدا ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى نىسبەتەن تىنچ تېرىم مىللەتلىرى ياشىغان بولۇپ، ئۇلار ياراتقان پارلاق شەھەر مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىدى. ئۇيغۇلار بۇ رايونغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلار ئۇيغۇرلارغا ئاساسلىياتسىيە بولماستىن، بەلكى يىراق ۋە چەت تاغلىق رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەنىدى. ۋاڭ جىلەي ئەپەندىنىڭ قاراشلىرىمۇ مۇشۇ تەشەببۇسنى قۇۋۋەتلەيتتى: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان ئاريان ئىرقىدىكى خەلقلەر، تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرگە ئاساسلىياتسىيە بولماستىن، بەلكى يىراق چەت رايونلارغا، جۈملىدىن پامىر ئېگىزلىكىگە ئوخشاش تاغلىق رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەن»[1]. بۇ خىل بىر مەنبەچىلىك تەشەببۇسنىڭ قانچىلىك پۈت

① ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشى ۋە ئىسلاملىشىشى توغرىسىدا» — «غەربىي دىيار تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1994 - يىللىق 4 - سان.

تىرەپ تۇرىدىغانلىقىغا ھازىرچە بىر نەرسە دېيىش تەس. لېكىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانى بىر مەنبەگىلا ئەمەس، بەلكى كۆپ خىل ئېتنىك مەنبەلەرگە باغلىنىدۇ. گەرچە موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار باشتىن - ئاخىر تارىم ۋادىسىدا ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىنى ساقلاپ كەلگەن، ئۇيغۇر تىلىنى مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە قىلغان، «ئۇيغۇر» نامىنى مۇئەييەن دائىرىدە ئومۇمىي ئېتنىك نام سۈپىتىدە ئومۇملاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن تارىم ۋادىسىدا بۇرۇندىن ياشاپ كەلگەن ئاريان ئىرقىدىكى تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتنىك قاتلىمىنى شەكىللەندۈرۈشتە ئويناغان مۇھىم رولىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى ئىرقىي تۈزۈلمىسى ۋە ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىدە يۈز بەرگەن غايەت زور ئۆزگىرىشلەردە تارىم ۋادىسىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەر ھەل قىلغۇچ رول ئويناغاندى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىنى ئىككى چوڭ يىلتىزدىن — غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا ياتىدىغان يەرلىك ئاھالىلەردىن تەڭ ئىزدەش كېرەك. چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئانتروپولوگىيىلىك ئۆزگىرىش جەھەتتىن ئېيتقاندا، ياۋروپا ئىرقىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر ھەتتا ئاساسىي ئېقىم سۈپىتىدە رول ئويناغان. بۇ ئەھۋالنى بىز تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بەدەن تۈزۈلمىسىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. ئەمما بۇ قېتىمقى قوشۇلۇشتىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي تۈزۈلمىسىدە قانچىلىك زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشتىن قەتئىينەزەر، ئۇيغۇر ئېتنونىمى ئاخىرقى ھېسابتا تارىم ۋادىسىكى ھەر قايسى بوستانلىقلارغا تارقالغان خەلقلەرگە ئورتاقلاشتى. ئۇيغۇر تىلى ناھايىتى تېزلىكتە ئۇستۈنلۈككە ئېرىشتى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك ئەجدادلىرىنى نوقۇل ھالدا غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلەر-

رىگىلا باغلاپ قالماستىن، بەلكى تارىم ۋادىسىدىكى ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن ئاق تەنلىك تېرىم ئاھالىلىرىگىمۇ باغلاش كېرەك. چۈنكى تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر ئېتنونىمىغا ئويۇشقان بۇ مىللىي گەۋدىدە ھەم موڭغۇل ئىرقىنىڭمۇ، ھەم ياۋروپا ئىرقىنىڭمۇ ئوخشاشمىغان تەركىبلىرى بار ئىدى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي گىرۋەك-لىرىگە سۇرۇلگەنسېرى ئاريان ئىرقىنىڭ قالدۇق تەركىبلىرى بار-غانسېرى روشەنلىشىپ باراتتى. ئويمانلىقنىڭ شەرقىي شىمالىي گىر-ۋەكلىرىگە يېقىنلاشقانسېرى موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالامەتلىرى كۈچە-يىپ باراتتى. لېكىن پۈتكۈل ئويمانلىقتىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بۇ ئىككى ئىرقنىڭ ئوخشاشمىغان نىسبەتتىكى ئارىلاشما تەركىبلىرى تېپىلاتتى. شۇڭلاشقا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتىنى ياكى بۇ ئىرققا ياكى ئۇ ئىرققا تامامەن مەنسۇپ قىلىۋېتىش ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس، چۈنكى ئۇي-غۇرلارنىڭ ئىرقىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئارىلاشما تىپنى ھاسىل قىلغان. تارىم ۋادىسىنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇيغۇرلىشىش جەريانىدا، ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن باشلانغان مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، بەل-كى يەنە تارىم ۋادىسىدىكى ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەر-نىڭ نەچچە ئونلىغان شەھەر دۆلەتلىرىدە مەيدانغا كەلگەن بوستانلىق مەدەنىيەتلىرىنىمۇ ئۆزىگە ئۆزلەشتۈردى. شۇڭلاشقا شەرقىي ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىكى پارلاق تارىم مەدەنىيىتى — ئىۋىرغول-پىشامشان - قوچۇ مەدەنىيىتى، كۇسەن - سۇلى مەدەنىيىتى، ئۇدۇن - نىيە - كروراەن مەدەنىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنى-يىتىنى بېيىتقان ۋە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىنغان مەدەنى-يەتتۇر. بۈگۈنكى كۈندە بىزنىڭ بۇ مەدەنىيەتلەرنى ئۇيغۇر مىللىتى مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە قارىشىمىز ۋە تەتقىق قىلىشىمىز ئىلمىي پوزىتسىيىگە زىت ئەمەستۇر.

دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى بۇ يەردىكى ئەسلىدىكى غەيرىي تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ ئىز - تىزسىز غايىب بولغانلىقى ئەمەس، بەلكى ئوخشاشمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ، يېڭى ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى ھاسىل قىلغانلىقىدۇر. ئۇيغۇرلىشىش جەريانى ئورۇندالغاندىن كېيىنكى بەزى رايونلاردا ھەتتا ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ مەدەنىيىتى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ساقلاپ قالغان، لېكىن ئۇيغۇر نامى ئاستىغا ئۇيۇشقان بولۇشىمۇ مۇمكىن. لى يۈك ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» ناملىق ماقالىسىدا بۇ قاراشنى قۇۋۋەتلەيدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك گەۋدىسى (ethnos) نىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا ياكى تېخىمۇ ئاممىباب قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي تەركىبىنىڭ شەكىللىنىشىدە، ئەڭ دەسلەپكى ئاريان قان تېپىدىكى تۈخرىيلار بىلەن ساكلار ئۇنىڭ تۆۋەن قاتلىمى (substrate) نى تەشكىل قىلغان. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، يەنى ئېتنىك مەنبە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن تامامەن ئەمەلگە مۇۋاپىق مۇنداق بىر لوگىكىلىق خۇلاسىنى يەكۈنلەشكە بولىدۇ: تارىم دەرياسى ھاۋزىسىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان ئاريان تېپىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يىراق قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ ئاساسلىق قىسمى ياكى چوڭ قىسمىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتى، ئاساسىي جەھەتتىن قەدىمدە غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان تارىم ئويمانلىقىدىن قۇمۇل بوستانلىقىغىچە بولغان رايونلاردىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئەۋلادى ھېسابلىنىدۇ»①. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالَبلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە تارىم ۋادىسىدىكى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ ئاھالىلەرنىڭ رولى پەۋقۇلئاددە زور بولغان ھەتتا مەھمۇد قەشقەرى دەۋرىدىمۇ تېخى تۈركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىش جەريانى ئاخىرلاشمىغان خوتەن رايونىدا، ھىندى تېپىدىكى ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ ئىرقىي خۇسۇسىيەتلىرى ئىزچىل ئۈستۈنلۈكنى

① لى يۈك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» — «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىللىق 1 - ، 2 - سان.

ئىگىلەپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تارىم ۋادىسىدا ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئىگىلىك شەكلىدىن ۋاز كېچىپ، بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ نىسبەتەن يۇقىرى بولغان مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان ۋە تارىم ۋادىسىدا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى تېرىم هاياتىنى داۋاملاشتۇرغان. شۇڭلاشقا تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئۇيغۇرلىشىش جەريانى ئۆزىگە نۇرغۇنلىغان سىرلارنى يوشۇرۇپ كەلگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى شۇنچە نۇرغۇن غەيرىي تۇركىي تىللىرىنى بىراقلا شالاپ، مۇتلەق هۆكۈمران تىلغا ئايلىنىشى كىشىنى تېخىمۇ هەيران قالدۇرىدۇ. ئەنگلىيىلىك خ. ۋ. بەيلىي ئەپەندى رەتلىگەن ۋە ئۇزۇن يىل تەتقىق قىلغان خوتەن ساك تىلىغا دائىر تېكىستلەرگە نەزەر تاشلىساق، ئۇنىڭدىن تۇركىي تىلىغا خاس بىرەرمۇ سۆز ئاتالغۇنى تاپقىلى بولمايدۇ. يەنە كېلىپ بۇگۈنكى كۈندىمۇ خوتەن رايونىدىكى نۇرغۇن يەر ـ جاي ناملىرىنى تۇركولوگىيە ئىلمىغا تايىنىپ چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. «سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى مەھمۇد قەشقەرى: «دىۋان» نىڭ مۇقەددىمىسىدە: «خوتەنلىكلەرنىڭ بەزىلىرى ئىككى تىلدا سۆزلەيدۇ ۋە تۇركچىنى ياخشى بىلمەيدۇ» دەپ يازىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ ئەسلەتمىسى تۇركچىلىشىش جەريانىنىڭ تۇگەللەنمىگەنلىكىنى تەستىقلايدۇ. «دىۋان» بولسا، خوتەن 1006ـ يىلى قاراخانىيلار تەۋەسىگە ئۆتۈپ 70 يىلدىن كېيىن يېزىلغانىدى. بۇ چاغلاردا، قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ فونىتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىكى تەسىرى ساقلانغانىدى. بۇ سۆزدىن خوتەن قاراخانىيلار تەۋەسىگە ئۆتكەندىن كېيىن، تىلى تۇركچىلەشتى دېگەن مەنە چىقمايدۇ، ئەلۋەتتە»[1]. مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، تەڭرى تاغلىرىنىڭ شى-

① ئىمىن تۇرسۇن: «خاقانىيە تىلى، ۋە خوتەن شېۋىسى» — «تارىمدىن تامچە»، 103 ـ بەت.

مالىي قىسمىنىڭ تۈركلىشىشى جەنۇبىي قىسمىدىن خېلى بالدۇر باشلانغان. تارىم ئويمانلىقىدا بولسا، ئالدى بىلەن بۇ ۋادىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي گىرۋىكىدىكى تۈرپان - قۇمۇل ئويمانلىقى، ئاندىن كۆچا بوستانلىقى ۋە شۇ ئارقىلىق تەدرىجىي غەربىي جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، قاراخانىيلار دەۋرىگە كەلگەندە پۈتكۈل قەشقەر ۋە يەركەن بوستانلىقى تۈركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىشنىڭ يۇقىرى دولقۇنىنى ھاسىل قىلغان. خوتەن رايونىنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى ئەڭ ئاخىرىدا ئىشقا ئاشقان. شۇڭلا- شقا، ئۇيغۇرلىشىش ھادىسىسى ھەرگىزمۇ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىن غەربكە كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تارىم ۋادىسىدىكى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى ئاھالىلەرنى باشقا جايلارغا قوغلىۋېتىپ، «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىنى بۇ يەرگە ئومۇملاشتۇرۇشى ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ بىر- بىرىگە كەڭ كۆلەمدە قوشۇلۇپ، يېڭى بىر ئېتنىك گەۋدىنى ھاسىل قىلىشى ۋە «ئۇيغۇر» نامىغا ئۇيۇشۇش جەريانىدۇر. ئەگەردە شەرقىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر ئاسا- سىي ئېتنىك ئېقىمى دەپ قارايدىكەنمىز، ئۇنداقتا تارىم ۋادىسىدىكى ئەسلىدىكى شەرقىي ئىران ئىرقىدىكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللە- تىنىڭ يەنە بىر ئاساسىي ئېتنىك ئېقىمى دېيىشكە ھەقلىقمىز.

شەرقىي پاسىلى كۆچا ۋە بۈگۈر دائىرىسىگە يېتىپ بارغان قارا- خانىيلار خاندانلىقىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىر داۋامىدا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ھەر قايسى بوستان- لىقلاردا «ئۇيغۇر» نامىنىڭ ئىستېمالدىن قېپقالغانلىقى نوقۇل ئىسلا- مىيەتنىڭ تەسىرىدىنلا بولمىسا كېرەك. چۈنكى بۇ يەردە مۇناق بىر ئېھتىماللىقنىمۇ نەزەردە تۇتۇشقا بولامدۇ - قانداق؟ شەرقىي ئۇي- غۇرلارنىڭ غەربكە كۆچكەن بىر بۆلىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي گىرۋىكىگە كىرگەندە، بۇ يەردىكى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى تېرىم ئاھالىلىرى نوپۇش جەھەتتىن خېلى ئۇستۇنلۇككە ئىگە ئىدى. شۇڭ- لاشقا قارلۇق، ياغما، تۈركەش، چۇمۇل، باسمىل قاتارلىق تۈركىي- ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئۇستۇنلۇكىدىن

پايدىلىنىپ، قاراخانىيلار خانلىقىنى قۇرغان ۋە تۈركىي تىلىنى ئو-
مۇملاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزئارا قوشۇلۇشتىن كېيىن، يەر-
لىك ئاريان تېپىدىكى ئاھالىلەر ئىرقىي تۈزۈلمە ۋە ئانتروپولوگىيە-
لىك خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ئۇستۇنلۇك قازانغان، يەنى «قاراخانىيە-
لار خانلىقى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى، ئاستا - ئاستا «ئۇي-
غۇر» نامىنى ئۇنتۇپ، قەدىمكى يەرلىك ئاھالىنىڭ قوينىغا سىڭىشىپ
كەتكەن»①. لېكىن ئۇزاققا سوزۇلغان توختاۋسىز تۈركلىشىشنىڭ
نەتىجىسىدە، ئۇلار تۈركىي- ئۇيغۇر مەدەنىيەت چەمبىرىكىدە تۇرۇپ
كەلگەن. دەرۋەقە، بۇ بىزنىڭ گۇمانىي تەسەۋۋۇرىمىز بولۇپ، تولۇق
ئىلمىي پاكىتلار ئارقىلىق ئىسپاتلىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەھمۇد
قەشقەرى نېمە ئۈچۈن قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى خەلقلەرگە «ئۇيغۇر»
نامى ئىشلەتمىدى، نېمىشقا كۇچانىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قوچۇ خانلى-
قىنىڭ ئاھالىلىرىنى «ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتىدى②؟ IX ئەسىردىن
تاكى موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىگىچە كۇچانى پاسىل قىلىپ ئوخشاش-
مىغان ئىككى خىل ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، بىر - بىرىگە زىت
بولغان دىنىي ئىدىئولوگىيە ۋە پەرقلىق بولغان سىرتقى تەسىر ئىچىدە
ياشاپ كەلگەن قوچۇ ئاھالىلىرى بىلەن قاراخانىيلار خەلقى قانداق
قىلىپ تىل، مىللىي پسىخىكا، مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە ئېتنىك
خۇسۇسىيەتلەردىكى غايەت زور ئورتاقلىقلارنى ساقلاپ كەلدى؟ دەرۋە-
قە، بۇلار ئادەتتىكى تەسەۋۋۇر بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان بىر
سىر. ئىسلامىيەت ئېتىقادىنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي گىر-
ۋەكلىرىگە قاراپ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، «ئۇيغۇر» نامىمۇ بارغانسە-
رى ئىستېمالدىن قېلىشقا باشلىدى. XVI ئەسىردە ياشىغان تارىخچى
مىرزا ھەيدەر كۆرەگان ئۆزىنىڭ «تارىخىي رەشىدىي» ناملىق ئەسىر-

---

① لى يۈك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» — «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىللىق 1 - ، 2 - سان.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، I تۇم، 468 - بەت.

ده، ئىككى قېتىم قارا شەھەرنىڭ شەرقىدە «ئۇيغۇر» لارنىڭ ئولتۇاق-لاشقانلىقىنى تىلغا ئالغان بولسىمۇ①، لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىنكى يازما مەنبەلەردە تاكى مۇشۇ ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىغىچە «ئۇيغۇر» نامى ئاساسەن كۆرۈلمىدى.

ئەمما، قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا رايونى ھونلارنىڭ غەربكە كۆچۈشىدىن باشلاپ، تاكى چىڭگىز ئىستېلاسى دەۋرىگىچە، ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇش ۋە يۇغۇرۇلۇش باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ دەل ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھاياتىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق زور دولقۇن ئىدى. بۇ قېتىمقى مىللەتلەر چوڭ دولقۇنىنىڭ نەتىجىسى تۈركىي قوۋملەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئولتۇراق تۇرمۇشقا كۆچۈشى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى ھىندى ـ ئىران ئىرقىدىكى خەلق-لەرنى ئۆز گەۋدىسىگە يۇغۇرۇشى ھەمدە تۈركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلا-شىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشى بىلەن تۈگەللەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇشۇ قېتىمقى جەريان ئۆزىنىڭ ھەر بىر قەدىمگە نۇرغۇن قىيىن تۈگۈنلەرنى ۋە يېشىش تەس بولغان سىر ـ ئەسرالارنى يوشۇ-رۇپ كەلدى. شۇڭا بارتولد ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈركلىشىشىدىكى سىرلىق جەريانىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «تۈركلەر ئىسلام ئاسىياسىنىڭ مەدەنىي ھاياتىدا زادى قانداق ئورۇننى تۇتۇپ كەلدى؟ بۇ يەنىلا بىر مۇرەككەپ مەسىلە. تۈركىي قوۋملەر مەيلى قەيەردىلا بولمىسۇن، ئەرەب، پارس مەدەنىيىتىگە تامامەن قارام بولۇپ كەتمە-دى، ئۇلار مەيلى قەيەرگىلا بارمىسۇن، ئۆزىنىڭ مىللىي تىللىرىنى يوقىتىپ قويمىدى. . . »②.

XIII ئەسىردىكى موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇچىنچى قېتىملىق زور تېپتىكى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇش ۋە

---

① مىرزا ھەيدەر كورەگان: «تارىخىي رەشىدي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ، 1985 ـ يىل خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ بۆلۈم، 114 ـ، 116 ـ بەتلەر. 2 ـ بۆلۈم، 283 ـ، 284 ـ بەتلەر.

② بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 136 ـ بەت.

يۇغۇرۇلۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ قېتىمقى دولقۇن چىڭگىزخاننىڭ قىلىچى ئاستىغا ئۇيۇشقان موڭغۇل قوۋملىرىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى بويسۇندۇرۇشى داۋامىدا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا رايونىدا تۈركلىشىش جەريانى تۈگەللەنگەن بىر شارائىتتا، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ كۈچ كۆلەمدە باستۇرۇپ كىرىشى بىلەن بۇ رايوننىڭ ئېتنىك تەكىبىدە يەنە بىر قېتىم ئۆزگىرىش يۈز بەردى. شەرقىي پاسىلى قۇمۇلدىن غەربىي چېگرىسى تاكى شەرقىي ئىران رايونلىرىغىچە يېتىپ بارغان بىپايان تېررىتورىيىلەر چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ. ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، تەخمىنەن 200 يىلغا يېقىن داۋاملاشقان موڭغۇللارنىڭ تۈركلىشىش ۋە ئىسلاملىشىش جەريانى باشلاندى. بۇ جەريانداً گەرچە موڭغۇللار سىياسىي جەھەتتىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇپ، بويسۇندۇرۇلغان رايونلاردىكى ھەر قايسى تۈركىي مىللەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مەدەنىيەت جەھەتتە تەدرىجىي ھالدا ئۆزلىرى ئاسسىملياتسىيە بولۇپ كەتتى. ئارىدىن 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتۈپ، ئەمىر تېمۇر (1333 — 1405) دەۋرىگە كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا موڭغۇللارنىڭ قۇرۇق جاھازىسىلا قېپقالدى. خۇددى ئىمىن تۈرسۈن ئەپەندىم تەكىتلەپ ئۆتكەندەك: «1260 ـ يىلىدىن 1360 ـ يىلىغىچە بولغان 100 يىل ئىچىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە موغۇلىستان (شىنجاڭ) دىن تەزكىب تاپقان «چاغاتاي خانلىقى» دا 25 ھۆكۈمدار ئۆتتى. چاغاتايدىن كېيىن بۇلارنىڭ ئىچىدە چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بىرەر سىما (سىمۇول) مەيدانغا كەلمىدى. موڭغۇللاردىن بىر قانچە ئۇرۇق (بارلاس، جاراس، دوغلات ۋە باشقىلار) ئىلى ۋە يەتتە سۇ ۋادىسىدا «تۈركىي تىل» نى ئوبدان ئۆزلەشتۈرۈپ، 100 يىلغا قالمايلا تۈركلەشتى»①.

① ئىمىن تۈرسۈن: «تارىمدىن تامچە»، 231 ـ بەت.

چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋاملاشمىدى، بەلكى ئىككى ئەسىرگە بارمايلا تامامەن تۈركلەشكەن مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئىچىگە سىڭىپ كەتتى. چىڭگىزخاننىڭ جاھاننى لەرزىگە كەلتۈرگەن ئىش - ئىزلىرى ئۇلار ئۈچۈن ئەمدى ھەسرەت بىلەن ئەسكە ئالىدىغان شانلىق ئەسلىمە بولۇپ قالدى. ئاللىقاچان تۈركلىشىپ بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى موڭغۇل ئىستىلاسى ئاستىدا تۈرغان بىر - ئىككى يۈز يىل ئىچىدە ئىرقىي جەھەتتىن موڭغۇل تىپىنىڭ تەسىرىنى خېلى دەرىجىدە ئۆزىگە ئۆزلەشتۈرۈپ، تۈركلىشىش جەريانىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىنى تاماملىدى. لېكىن موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى تەكشىسىز ئىدى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چوڭ بوستانلىقلىرى بىلەن مۇنبەت زونىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان، ماۋەرائۇننەھر، پەرغانە ئويمانلىقى ۋە تارىم دەرياسى ھاۋزىسىدىكى ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تۈركمەن قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا — تۇران تىپىغا خاس ئىرقىي خۇسۇسىيەتلىرىنى زور دەرىجىدە ساقلاپ قالدى ھەمدە ئىرانىي تەسىرلەرگە بولغان مايىللىقىنى ھەر ۋاقىت ئىپادىلەپ تۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك قۇرۇلما جەھەتتىكى تەرەققىيات تارىخىدا، موڭغۇل ئىستىلاسى ئېلىپ كەلگەن بۇ ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ دولقۇن گەرچە بۇ رايونىنىڭ ياۋروپا ئىرقى بىلەن موڭغۇل ئىرقى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن كۈچ سىلىشتۇرمىسىدا موڭغۇللۇئىد تىپىنىڭ تەسىرلىرىنى كۈچەيتكەن بولسىمۇ، لېكىن تۈپتىن ئۆزگەرتەلمىدى. بەلكى بۇ يەردىكى موڭغۇللار تۈركىي قوۋملەر تەرىپىدىن ئاستا - ئاستا ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ، تۈركلەشكەن ئىسلام مۇخلىسلىرى بولۇپ كەتتى. ئىمپېراتور ئەمىر تېمۇر دەۋرى بۇنىڭ ئەڭ ياخشى تىمسالى ئىدى.

ئەمىر تېمۇر ھەقىقەتەنمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى سىرلىق شەخس ئىدى. «ئۇ ھەدەپ ئۆز نەسەبىنىڭ چىڭگىزخان بىلەن بولغان باغلىنىشىنى تەكىتلەيتتى. . . ناھايىتى روشەنكى، ئەمىر تېمۇرنىڭ XIII ئەسىردىكى چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىنى قايتا قۇرۇش غەرىزى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە شۇ دەۋردە ئاسىيانىڭ كىندىكىدە قۇتراۋاتقان ھەر قايسى قەبىلىلەردە يەنىلا چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىنىڭ جاذىلىق ئەسلىمىلىرى ساقلىنىپ كەلمەكتە ئىدى. . .»[1]. لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئەمىر تېمۇرنىڭ ھاياتىغا نۇرغۇن زىددىيەتلىك نەرسىلەر مۇجەسسەملەشكەنىدى. خۇددى ياپونىيىلىك كوجىما جۇيىچى ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئەمىر تېمۇرنى يېپەك يولىدىكى بىرىنچى قاتاردىكى شاھ دېيىشتە، ئۇنىڭ ھاياتىغا نۇرغۇن سىرلار يوشۇرۇنغاندىدى»[2]. ئۇ ئۆز يىلتىزىنى چىڭگىزخانغا باغلاشقا ھەدەپ ئۇرۇنسىمۇ، لېكىن سېپى ئۆزىدىن «تۈركىيەپەرەست» ۋە ئىخلاسمەن ئىسلام مۇرتى ئىدى. ئۇ «ئىران — ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تۈركىي - موڭغۇل مىللەتلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىڭ ئۇلگىسى (دەرۋەقە، ئۇنىڭ يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ بۇ خىل تەسىرمۇ بارغانسېرى كۈچەيىپ باردى) ئىدى. شىراز، ھىرات ياكى باغداد قاتارلىق جايلاردىكى بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ نەزىرىدە، تېمۇر بىر «ياۋايى» تاتار (بۇ يەردە موڭغۇللارنى كۆرسىتىدۇ) ھېسابلانغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە، ئۇ بىر نەپەر سۈننىي مەزھىپىدىكى سادىق مۇسۇلمغان، دىنىي داھىي، سوپى - دەرۋىشلەرنىڭ پاسىبانى ھەمدە ئىران سەنئىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ھىمايىچىسى ئىدى. . . چىڭگىزخان بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تې-

---

① گاۋېن ھامبلي (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، سودا نەشرىياتى 1994 - يىل نەشرى، 207 - بەت.

② كوجىما جۇيىچى (ياپونىيە): «يېپەك يولىدىكى 99 سىر»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى، 284 -، 285 - بەتلەر.

مۇر مەدەنىي تەرىبىيە كۆرگەن، لېكىن ئىستراتېگىيىلىك ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى تۆۋەنرەك شەخس ئىدى»①. شۇ سەۋەبتىن، ئەمىر تېمۇر ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇ قۇرغان ئىمپېرىيە ناھايىتى تېزلا چاك ـ چېكىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاساس سالغان تۈركىي — موڭغۇل ۋە ئىران ـ ئىسلام مەدەنىيەتلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مەدەنىي ھايات، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرىنىڭ پەردىسىنى كۆتۈردى. «مەدەنىيەت ساھەسىدىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ تۆھپىسى تەڭداشسىز ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇلار پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئۇلۇغۋار دەۋرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە شارائىت ھازىرلىدى، ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە رول ئوينىغان چاغاتاي تۈركچىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇلار كەڭ كۆلەمدە مەبلەغ ئاجرىتىپ، ھىرات، مەشھەد، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق شەھەرلەردە ھەيۋەتلىك مەسچىتلەر بىلەن ئىسلام مەدرىسلىرىنى بىنا قىلدۇردى. ئۇلارنىڭ ئاقىلانىلىك بىلەن رەسسام ۋە خەتتاتلارنى ھىمايە قىلىشى ئارقىسىدا، ھەممىگە مەشھۇر بولغان پارس ئۇسلۇبىدىكى مىنىياتورا رەسىملىرى ۋە قوليازمىلار دۇنياغا كەلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا باشقا ھېچقانداق بىر سۇلالە ئۇلارغا ئوخشاش بۇنداق كۆپ مىراسلارنى قالدۇرالمىدى»②. ئەمىر تېمۇرنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇنىڭدىن كېيىن گەرچە يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى تۇتۇپ تۇرالىغان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى تېزلا ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى ئىقتىدارسىزلىقىنى ئىپادىلەشكە باشلىدى. ئۇلار تاشقى جەھەتتىكى كىرىزىسلارغا تاقابىل تۇرالمايلا قالماستىن، بەلكى ئۆز

① ② گاۋېن ھامبلي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 207 ـ 208 ـ بەتلەر.

ئىچىدە كۆندىن- كۆنگە ئىغىرلىشىۋاتقان نىزا - ئىختىلاپلارنىمۇ بىر- سىقىتۇرۇشقا قۇربى يەتمىدى. شۇندىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى مەڭگۈ ئايىغى چىقمايدىغان سىياسىي كرىزىس ۋە ئىچكى تەپرىقچىلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. «پەقەت ھىندىستاندىلا ناھايىتى ئۇزۇن بىر جەريان ئۆتكەندىن كېيىن، ئەمىر تىمۇر جەمەتىنىڭ مەمۇرىي باشقۇ- رۇش جەھەتتىكى تالانتلىق كۆرۈلۈشكە باشلىدى»①. بابۇر ھىندىستاندا موغۇل سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، بۇ قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەلنىڭ تاكى ئەنگلىيە مۇستەملىكىسىگە ئايلانغىچە بولغان سىياسىي ۋەزىيىتىنى كونترول قىلدى ۋە تۈركىي - ھىندى مەدەنىيىتى ئۆزئارا يۇغۇرۇلغان يېڭى سىستېما بەرپا قىلدى. ياپونىيە ئالىمى كوچىما جويىچى بابۇر ھەققىدە ھاياجان بىلەن مۇنۇلارنى يازدى: «بابۇرنىڭ ئۆزى ئاجايىپ گۈزەل تەرجىمھال قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇ، دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدا ئاجايىپ نۇر چاچمىقتا. ئۇنىڭ ئەۋلادى شاھ جاھان خانىشى ئۈچۈن گۈزەل شەھەر ئاگرادا كەمدىن كەم ئۈچرايدىغان ھەشەمەتلىك تاج ماھال مەقبەرىستىنى ياساتتى. ئۇنىڭ ئەۋلادى ئىمپە- راتور ئەكبەر ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ تالانتى ۋە يۈكسەك قابىلىيىتى بىلەن ھىندىستان تارىخىدىكى تەڭداشسىز ئەرباب بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن قارىغاندا، تارىخچىلارنىڭ كۆچىنىڭ بارچە ئەمىر تىمۇر ئەۋلادلىرىنى مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن ئىسلام دۇنياسىنى يورۇتۇپ تۇرغان مەرتىۋىلىك جەمەت دەپ مەدھىيىلىشى ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كې- رەك»②. لېكىن تارىخنىڭ قانۇنىيىتى ئاجايىپ زىددىيەتلىك بولىدۇ، بابۇر ۋە ئۇنىڭ چۈھەر سەركەردىلىرى ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، ھىندىستانغا باشلاپ بارغان، تامامەن تۈركلەشكەن ئاھالە سىياسىي جەھەتتە ئىزچىل ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن 300 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ھىندى مەدەنىيىتىنىڭ ئاياللىق

① گاۋىن ھامبلي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 220 - بەت.
② كوچىما جۇيىچى: «يېپەك يولىدىكى 99 سىر»، 284 - بەت.

نازاكىتى گۈپۈلدەپ تۇرغان جەزبىدار قوينىغا سىڭىپ كەتتى. نۇرغۇن مالىمانچىلىقلارنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئۇلۇغۋار دەۋرلىرىگە ئوخشىمىغان هالدا، تۇرغۇن هالەتكە چۈشۈپ قالدى. چىڭگىز ئىستېلاسىدىن كېيىنكى ئۇچىنچى قېتىملىق بۇ چوڭ مىللەتلەر قوشۇلۇش دولقۇنىدا، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىرقىي تۈزۈلمىسى ۋە ئېتنىك تەرەققىياتى ئاخىرقى قېتىم توگەللەندى. لېكىن بۇ ۋاقىت دەل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەهەتتىكى زەئىپلىك دەۋرىگە توغرا كېلىپ قالدى. خۇددى ياپونىيىلىك خانبدا تورۇ ئەپەندى ئېيتقاندەك: «شۇنىڭدىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا جايلارنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋالغان، راۋاج تاپقان مۇسۇلمان پادىشاهلارنىڭ تەسىر - دائىرە تالىشىش سەهنىسى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ رايوننىڭ هەممىلا يېرىدە بىر ئىزدا توختاپ قېلىشتەك تۇرغۇن هالەت شەكىللىنىپ، يات مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش پۇرسىتى قولدىن كېتىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ مەزگىلدىكى دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەككە - يېگانە هالىتىنى كۈچەيتىۋەتتى»①. شۇنداق قىلىپ، مۇرەككەپ ۋە ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇچ قېتىملىق مىللەتلەر قوشۇلۇش دولقۇنىنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئېتنىك قۇرۇلما جەهەتتىكى ئاخىرقى باسقۇچنى تاماملاپ، هازىرقى زامان دەۋرىگە كىرىپ كەلدى.

9

ئەمدى باشقا مەدەنىيەت تىپلىرى بىلەن بولغان پىسخىك سېلىش-

① خانبدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 103 - بەت، ئۇيغۇرچە نەشرى، 187 -، 188 - بەتلەر.

تۇرما جەريانىدا، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك قۇرۇلما ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىغا قانچىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى شەرھىلەشكە توغرا كېلىدۇ. دەرۋەقە، ئېتنىك تۇزۇلمە جەھەتتىكى بىر قانچە قېتىملىق ئۆزگىرىش بىلەن ئېتنىك تەرەققىياتتىكى مۇرەككەپ لىك مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسىغا زادى قانداق تەسىرلەرنى كۆرسەتتى؟ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان بىر قانچىلىغان مىللەتلەرنىڭ پسىخىك خاراكتېرى بىلەن مەنۇى تىندۇرمىسى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسىغا قانداق ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى؟ . . .

دەرۋەقە، بۇ ھەقتىقەتەنمۇ بىر مۇرەككەپ پسىخىك جەريان. بۇ لۇپمۇ قەدىمكى دۇنيانىڭ ئوچۇر بەلبېغىغا ئايلانغان يېپەك يولىدىن رەڭگارەڭ مەدەنىيەت خۇرۇچلىرىنى ئېلىپ ئۆز پسىخىك دۇنياسىنى بېيىتىپ كەلگەن ئۇيغۇر روھىيەت قۇرۇلمىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئىنچىكە قانۇنىيەتلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش ئادەتتىكى بىر ئىش ئەمەس. تارىخ تىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان نۇرغۇن مىللەتلەر، جۈملىدىن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى، تارىم ۋادىسىدىكى ساك، تۇخرىي قاتارلىق ھىندى ـ ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەر، يېپەك يولىدا سودا جەھەتتىكى ماھىرلىقى بىلەن داڭ چىقارغان سوغدىلار، كىدان ۋە موڭغۇل ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا سۈرۈل گەن موڭغۇللۇئىد تېپىدىكى خەلقلەر شۇنداقلا باشقا ئازدۇر ـ كۆپتۇر خۇرۇچلىرى بولغان نۇرغۇن مىللەتلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىرقىي ۋە قان تېپى جەھەتتىنلا كۆچلۈك تەسىرلەرنى كۆرسىتىپ قالماستىن، بەلكى ئوخشاشمىغان پسىخىك تۇزۇلمىسى ۋە روھىي قاتلىمى بىلەنمۇ چوڭقۇر تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلدى. بىز كەم دېگەندىمۇ مۇنداق ئۈچ چوڭ ئېتنىك قاتلامنىڭ ئۇيغۇر پسىخىك جۈملانمىسىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى ھەل قىلغۇچ رولىغا ئېتىبارسىز

قارىيالمايمىز، ئەلۋەتتە.

بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى چوڭ قاتلام سۇپىتىدە تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى ۋە ئۇلارنىڭ پىسخىك تىندۇرمىسىنى كۆرسىتىشكە بولامدۇ، قانداق؟ ئۇزاقتىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى مەسىلىسىدە ئىزچىل تەكىتلىنىپ كەلگەن — شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىدىن باشقا ئېتنىك قاتلاملارنى ئېتىراپ قىلماسلىق قارىشى بىزنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسىنىڭ نىسبەتەن سۈكۈت قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇشقا مەجبۇر قىلىدى. دەرۋەقە، شىمالىي قۇملۇقتىكى تۈرك ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مىلادىيە VI ئەسىردىن باشلاپ تەدرىجىي ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلارغا سىلجىشىغا ئەگىشىپ، تارىم ۋادىسىدىكى ھىندى - ياۋروپا ئىرقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر خۇددى بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك، يىراق ۋە چەت جايلارغا كۆچۈپ كەتتىمۇ ياكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرىپىدىن تامامەن قىرىپ تاشلاندىمۇ؟ . . . بارغانسېرى تولۇقلىنىپ كېتىۋاتقان تارىخىي پاكىتلار بىزنى بۇ مەسىلىدە ئالدىراقسانلىق بىلەن ھۆكۈم چىقارماسلىققا ئۇندەيدۇ. چۈنكى ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يازما مەنبەلەرنىڭ ھېچبىرىدە تارىم ۋادىسىدىكى يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ يىراقلارغا كۆچۈپ كەتكەنلىكى ياكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرىپىدىن قىرىپ تاشلانغانلىقىغا دائىر مەلۇماتلار ئۇچرىمىدى. بەلكى بۇنىڭ ئەكسىچە، تۈرك خانلىقى (مىلادىيە VII — VI ئەسىرلەر) دەۋرىدىلا تۈركىي ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بۇ يەردىكى تېرىم خەلقلىرى بىلەن بولغان ياردى - كەلدىسى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇش مۇناسىۋىتى باشلانغانىدى. خۇددى تاجىك ئالىمى غاپۇروۋ ئېيتقاندەك: «VI ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى بوستانلىقلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى شەرقىي ئىران تېپىدىكى مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقانىدى. لېكىن، مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركىي مىللەتلەر بىلەن شەرقىي ئىران

مىللەتلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز قوشۇلۇش جەريانى باشلاندى. كېيىنچە مۇشۇ ئاساستا ھازىرقى زامانداىكى ئۇيغۇرنىڭ ئاسىيا مىللەتلىرى شەكىللەندى»①. ئۇنىڭ ئۇيغۇرنىڭ «ۋ ئەسىردىن تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ھىندىستانىنىڭ چوڭ تېپىكى ئېپوسى «ماخابخاراتا» دا تۇخرىلارنى «تۆمۈرچىلەر ۋە تۆمۈر توشۇغۇچىلار» دەپ ئاتىغانىدى»②. ھەمىمگە مەلۇمكى، مىلادىيە 552 - يىلى تۈركلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقىشتىن ئاۋۋالقى بىر قانچە يۈز يىل جەريانىدا، رورەنلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنىپ، ئالتاي تاغلىرىدا ئۇزاققىچە تۆمۈر تاۋلاش بىلەن شۇغۇللانغانىدى. شۇڭا تۆمۈر مەدەنىيىتى تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، باشقا خەلقلەر تەرىپىدىن «تۆمۈرچىلەر» دەپ ئاتالغانىدى. شەرقىي تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان «ئەرگىنە قۇن» داستانى تۈركلەرنىڭ تۆمۈرچىلىك ھاياتىنى تولۇق ئىپادە قىلغانىدى:

قارىساقكى، يېشىل بىر تاغ،
ھەر تەرەپتە بەك ئېگىز تاغ،
كەك ۋە لېكىن زىچ بىر توزاغ،
دېدۇق ياخشى توزاغمىز.

بۇ يەردە تۆت يۈز يىل قالدۇق،
بۇغا ئاينىپ بىز كۆپەيدۇق،
چىقالمىغاچ بىز ئىشلىدۇق،
ئاۋات بولدى قوناغىمىز.

ئالما، ئۆرۈك كۆپ يېدۇق،
تۆمۈر سەندەل بىز ياسىدۇق،

① ② غاپۇرۇف: «تاجىكلار تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1985 - يىل خەنزۇچەنەشرى؛ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى، خەنزۇچە نەشرى، 115 -، 116 -، 117 - بەتلەر؛ 1 - توم، 207 -، 209 - بەتلەر.

مەخپىي بىر يول تاپساق دېدۇق،
تاغ كېسەتتى پىچاغىمىز.

يوقتى بۆرە بۇ ماكاندا،
بىر كۈن بولدى بۆرە پەيدا،
بۇغىغا ئېتىلدى شۇندا،
كۆردى چوپان يارەمچىمىز.

تۆشۈك كۆرۈپ بۆرە كەتتى،
بىر تۆمۈرچى كۆرۈپ يەتتى،
ئوچاق يېقىپ تاش ئېرىتتى،
ئېچىلدى يول قورشاۋىمىز.

تۆمۈرچىگە بۆرە دېدى،
خان تونۇلدى، تاج كىيىلدى،
ئۆزى چۈشۈپ يول باشلىدى،
ئوڭ قولىدا بايراقىمىز.

بۆرىتەچىنە بۆرە ئاتى،
ئەرگىنەقۇن يۇرتىنىڭ ئاتى،
تۆت يۈز يىل تۈردۇق زادى،
چىق ئەي يۈز مىڭ قوۋمىمىز!①

دېمەك قەدىمكى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئالتاي تاغلىرىدا رودا ئېرىتىپ، تۆمۈرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقى نۇرغۇن تارىخىي مەنبەلەردىن باشقا خەلق ئاغزاكى ئىجادىيەتلىرىدىمۇ ساقلىنىپ كەلگەنىدى.

① شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى، 217 ـ، 218 ـ، 219 ـ بەتلەر.

بولۇپمۇ خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرە قالدۇرۇلغانىدى. VII ئەسىردە شەرققە قاراپ كېڭەيمەچىلىك قىلىشقا باشلىغان چارروسىيىنىڭ «ئەر-گىنە قۇن» داستانىدا تەسۋىرلەنگەن تاغنى «تۆمۈرچىلەر تېغى» دەپ ئاتىغانلىقى بۇ نۇقتىنى يەنمۇ ئىسپاتلايدۇ①. ھىندى ئېپوسلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن تارىم ئويمانلىقىدىكى تۇخرىيلارنى «تۆمۈر-چىلەر ياكى تۆمۈر توشۇغۇچىلار» دەپ ئاتىشىنىڭ قەدىمكى تۇركلەر بىلەن مۇئەييەن باغلىنىشى بارمۇ - يوق؟ گېرمانىيە تۇركولوگى گابائىن خانىم بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «تۇركىي قەبىلىلەرنىڭ قايسى خىلدىكى يات مىللەتلەر بىلەن ئۇچراشقانلىقى ھەمدە كىملەرنىڭ مە-راسلىرىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقى مەسىلىسى، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىەت قاتلىمىغا ھۆكۈم قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە»②.

دەرۋەقە، تەكرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى نۇرغۇنلىغان بوستانلىقلاردا، جۇملىدىن تارىم دەرياسى ھاۋزىسىدىكى تېرىم رايونلا-رىدا تۇركلىشىش ياكى ئۇيغۇرلىشىش جەريانى باشلىنىشتىن ئاۋۋال نىسبەتەن يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە ساك، تۇخرىي قاتارلىق ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسى ۋە ئىرقىغا مەنسۇپ خەلقلەر ياشىغانىدى. ئۇلار تارىم ۋادىسىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى سۈپىتىدە، چۆل - جەزىرىلەر ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان، بىر - بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى شەرت قىلىدىغان ئۇدۇن، نىيە، كىرو-رەن، يەكەن، سۇلى (قەشقەر)، كۇسەن، قۇچۇ، ئۇيغۇرغول (قۇ-مۇل) قاتارلىق بوستانلىقلارنى ۋە مۇشۇ بوستانلىقلارنى مەركەز قىل-غان شەھەر دۆلەتلىرىنى بەرپا قىلغانىدى. جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن ساكلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىقلار-غا، تۇخرىيلار شىمالىي گىرۋەكتىكى ھەر قايسى بوستانلىقلارغا كۆپ-

---

① شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى، 217 -، 218 -، 219 - بەتلەر.

② ئا. ژون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 6 - بەت.

رەك مەركەزلەشكەنىدى. خۇددى گابائىن خانىم ئېيتقاندەك: «ئەگەر-
دە يول ئۆتكۈنچى ئېنقىتالىستلارنى تارىم ۋادىسىدا ناھايىتى روشەن ئىز-
لارنى قالدۇرالمىغان دېيىلسە، ئۇنداقتا ساكلارنى قىسمەن ھالدا مۇشۇ
رايوننىڭ يەرلىك ئاھالىسى دېيىشكە بولاتتى»①. بولۇپمۇ بۇ رايونلار-
نىڭ VI ئەسىردىن باشلاپ تۈرك خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرە-
شىگىچە ياكى تېخىمۇ كەينىگە سۈرگەندە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلە-
رىنىڭ غەربكە كۆچۈشىگىچە بولغان جەريانداﺀ ساكﺀ تۈخرىي قاتارلىق
ئاريان ئىرقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ سانى خېلىلا چوڭ نىسبەتنى ئىگىلەپ
كەلگەنىدى. «بۈددىزم ۋە جاھاندارچىلىققا دائىر سانسىزلىغان قولياز-
ما پارچىلىرى بۇ يەردە ئىلگىرى ھىندى - ئاريان تىلىدا سۆزلىشىدە-
غان بىر مىللەتنىڭ ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. شۇنداقلا كىشىلەر
بۇ مىللەتنى تۈخرىيلار دەپ ئاتىماقتا. ئۇلار تەخمىنەن مىلادىيىدىن
2000 يىللار ئىلگىرى ھىندى - ئاريان مىللەتلىرىنىڭ شەرقىي
ياۋروپادىن ئاسىياغا كۆچۈشىدەك مىللەتلەر چوڭ دولقۇنىدا كېلىپ
چىققان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى، ئىران ۋە ھىندىستانغا، يەنە
بىر تارمىقى جۇڭگونىڭ چېگرىلىرىغا يېتىپ بارغانىدى. مۇشۇ كېيىن-
كى شىمالىي تارماقنىڭ بىر قىسمى كېيىنچە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىما-
لىي ئېتەكلىرى ۋە پەرغانە ئويمانلىقىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ جەنۇبقا سۈ-
رۈلدى. يەنە بىر قىسمى، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كۇچا ۋە قوچۇ
رايونلىرىغا ئولتۇراقلاشتى. كۈچادىن كۆپ مىقداردا قېزىۋېلىنغان تۈخ-
رىي تىلىدىكى ۋەسىقلەر قوچۇ تەۋەسىدىنمۇ ئوخشاشلا بايقالدى. . . كىشى-
لەر بۇ رايوننىڭ نىسبەتەن بالدۇرقى دەۋرىنى تىپىك تۈخرىي ئۇسلۇبى-
دىكى مەدەنىيەت دەۋرى دەپ قارىماقتا. بۇ ئەھۋاللار بىر قىسىم
تۈخرىيالار بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان ھەمدە مەدەنىيەت جەھەتتە مۇھىم
رول ئوينىغان دېگەن پەرەزنى يەنمۇ كۈچەيتىدۇ»②.

① ② ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 10 - بەت.

شۇڭلاشقا تارىم ۋادىسىنىڭ ساك، تۇخرىي قاتارلىق ھىندى-ئاريان تىپىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ پىسخىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پسىخىك جۇغلانمىسىنى شەكىللەندۈرگەن بىرىنچى چوڭ قاتلام دېيىش مۇمكىن. چۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ تەركىبلىنىشى تەركىبلىنىش شەكىللەندۈرۈشتە، غەربكە كۆچكەن تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى بىر ئاساسىي ئېقىم ھېسابلانسا، تارىم ۋادىسىدىكى ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەر يەنە بىر ئاساسىي ئېقىم ھېسابلىنىاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنوگېنىزى (كېلىپ چىقىشى) ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان كۆپلىگەن تەتقىقات نەتىجىلىرى مۇشۇ مەسىلىدە بىر تەرەپلىمىلىك خاھىشلاردىن خالىي بولالمىغانىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى جۇڭگونىڭ تارىخىي مەنبەلىرىدە كۆپرەك تىلغا ئېلىنغان شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى (خەنزۇچە 鹘回，回纥，高车，丁零 قاتارلىقلار) نىلا ئېتىراپ قىلىپ، تارىم ۋادىسىنىڭ ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىلىسىغا سەل قارىسا، يەنە بەزىلىرى قەدىمكى ساك، تۇخرىي قاتارلىق ئاريان تىپىدىكى مىللەتلەرنىڭ شەرقىي ئىزان تىللىرىدا سۆزلىشىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇلارنى ھەتتا تۈرك قەبىلىسى قىلىپ قويىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە نۇرغۇن قالايمىقانچىلىقلار كېلىپ چىقتى. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ھەر جەھەتتىن شەكىللىنىشىدە، تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەر مۇھىم بىر ئېتنىك قاتلام بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەردىكى كەسكىن ئۆزگىرىشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى. بۇ يەردە قەدىمدىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بارلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى يوقىلىپ كەتمىدى، يىراق جايلارغا ئېلىپمۇ كېتىلمىدى، بەلكى يېڭى تەركىبلەر ئارقىلىق ئېتنىك تولۇقلىنىشقا ئېرىشكەن ئۇيغۇر مىللىتى تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىندى ۋە ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلدى.

ئۇنىڭ ئۇستىگە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بىپايان رايونلارنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى ياكى «ئۇيغۇر» ئىبتنونىمىغا ئۇيۇشۇشى پەقەت مىلادىيە IX ئەسىردە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشى بىلەن ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە، تۇيۇقسىزلا ئىشقا ئاشقىنى يوق، بەلكى ئۇنىڭدىن خېلى بالدۇرقى دەۋرلەردىن باشلاپلا ئاستا - ئاستا ۋە تەدرىجىي ئۇچرىشىش نەتىجىسىدە كېيىنكى چوڭ يۇغۇرۇلۇشقا شەرت - شارائىت ھازىرلىدى ۋە قان - قېرىنداشلىق رىشتىسىنى باغلىدى. شۇڭا بۇگۈنكى كۈندە تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئىزنالىرىنى پەقەت ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋۇجۇدىدىن ۋە مەدەنىيەت قاتلىمىدىنلا تېپىش مۇمكىن. قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق ئەنئەنىسىگە ۋە ئالەمشۇمۇل مىراسلىرىغا ھەقدارلىق قىلىشتا ئۇيغۇرلار باشقا ھەر قانداق خەلقتىنمۇ بەكرەك ھوقۇقلۇق بولۇشى مۇمكىن.

خوش، ئۇنداقتا تارىم ۋادىسىدىكى ساك، تۇخرىي قاتارلىق ئاھالىلەر قانداق پىسخىك جۇغلانمىغا ئىگە ئىدى؟ ئۇلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كېيىنكى پىسخىك تەرەققىياتى ۋە روھىي تۇزۇلمىسىدە قانداق روللارنى ئويناندى؟

يازما ۋەسىقىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلارنىڭ تولۇق بولماسلىقى ھەمدە كەڭ كۆلەملىك تەتقىقاتلارنىڭ كەمچىللىكى، بىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان ساك - سكىتاي ۋە تۇخرىي قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ پىسخىك تۇزۇلمىسى ھەققىدە كەسكىن ھۆكۈم چىقىرىشىمىزغا ئىمكانىيەت بەرمەيۋاتىدۇ. لېكىن شۇنداقتىمۇ ھازىرغىچە بايقالغان ماتېرىياللارغا تايىنىپ، دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى ئېلىپ بېرىشقا ۋە ئىزدىنىشكە موھتاجمىز.

ساك - سكىتاي ۋە تۇخرىي قاتارلىق قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپتە ئوتتۇرا ئاسىيا دالىلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم. ئوتتۇرا ئاسىيادا ئارىيان ئىرقىدىكى خەلقلەرنىڭ كەڭ كۆلەملىك كۆچۈش دولقۇنى پەسەيگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ

خېلى كۆپ بىر قىسمى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا ئاستا ـ ئاستا ئولتۇراقلاشتى. تارىم ئويمانلىقىغا كىرگەن ۋە بۇ يەردىكى بوستانلىق-لاردا ئەڭ قەدىمكى ئولتۇراق تۇرمۇشنى بەرپا قىلغان ساك ۋە تۇخرىي قاتارلىق خەلقلەر دەل ئۇلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. لېكىن تارىم ئويمانلىقىدا شەكىللىنىشكە باشلىغان قەدىمكى تېرىم مەدەنىيىتى ئوت-تۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا مەيدانغا كەلگەن ئېكىن مەدەنىيىتى بىلەن بولغان ئورتاقلىقىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ساقلاپ كەلدى. ياپونىيە ئالىملىرىدىن ماسۇدا خىسائو بىلەن ئېيجۇ بىرلىكتە يازغان «تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئەللەر» نام-لىق كىتابتىمۇ تارىم دەريالىرى ھاۋزىسىدىكى قەدىمكى ماددىي مەدەنە-يەت بىلەن پامىرنىڭ غەربىدىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ «ناھايىتى چوڭقۇر باغلىنىش» قا ئىگە ئىكەنلىكى شەرھىلەنگەن①.

شۇنىسى ئېنىقكى، تارىم ئويمانلىقىدا مەيدانغا كەلگەن قەدىمكى تېرىم مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىياغا خاس بولغان تىپىك بوستانلىق مەدەنىيىتى ئىدى. ئۇ، ئاسىيانىڭ تروپىك ۋە سۇپىتروپىك بەلباغلىرى-دىكى تۇتاش كەتكەن تۇزلەڭلىكلەردىكى تېرىم مەدەنىيەتلىرىدىن كەس-كىن پەرقلىنەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا كىچىك تىپتىكى شەھەر دۆلەتلىرى مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە 36 غا، يەنە بەزى ماتېرىياللاردا 50 نەچچىگىمۇ يەتكەنىدى. ئەمما غەربىي يۇرتتىكى بۇ ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرى قەدىمكى يۇنانىدا بارلىققا كەلگەن فېدېرات-سىيە شەكلىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىدىنمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە پەرقلە-نەتتى. شۇڭلاشقا قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا VI — VIII ئەسىرلەردىكى كەڭ كۆلەملىك تۇركلىشىش دولقۇنىغا قەدەر، ناھايىتى ئۇزاققا سو-

① ماسۇدا خىسائو، ئېيجۇ (ياپونىيە): «تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئەللەر» — «ئارخېئولوگىيىگە دائىر پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى»، 3 ـ، 4 ـ مەجمۇئە، 173 ـ، 176 ـ بەتلەر.

زۇلغان دۇملەنمە ھالەتتىكى بوستانلىق مەدەنىيىتى ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدى. بۇ خىل بوستانلىق مەدەنىيىتى كىچىك دائىرىدە تەرەققىي قىلغان، چوڭ دائىرىدە ئۆز چەمبىرىكىدىن ھالقىپ كېتەلمەيدىغان، تەبىئەت بىلەن بولغان تىنىمسىز ئېلىشىش جەريانىدا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلايدىغان، نىسبەتەن تىنچ ۋە جەمجەت خاراكتېرغا ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان ھەر قايسى ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرىدىكى ساك ۋە تۇخرىي قاتارلىق قەدىمكى ئاھالىلەرنى بەزى نوپۇزلۇق ئالىملارنىڭ «بىر خىل تىنچ تۇرمۇشقا مايىل تېرىم ئاھالىلىرى»[1] دەپ ئاتىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك بىر قەدەر تىنچ تېرىم ھاياتى داۋامىدا بۇ خىل يۇڭاش - رايىشلىقنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئىككىنچىدىن، تۇخرىيلار بىلەن ساكلارنىڭ ھەر قايسى شەھەر دۆلەتلىرى ئېگىز تاغ ۋە پايانسىز قۇملۇقلار بىلەن قورشىلىپ تۇرغاچقا، ئۇلار ئۆز ئەتراپىدىكى ئىلغار قوۋملەرنىڭ سەۋىيىسىگە يەتكەن ياكى مۇئەييەن ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا ئېرىشكەن ھامان يەنمۇ ئالغا ئىلگىرىلەشكە ئامالسىز ئىدى[2]. شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردا ئۇزاق مۇددەت بىر ئىزدا تۇرۇپ قالمىدىغان، جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ چەكلىمىسىگە داۋاملىق ئۇچراپ تۇرىدىغان، سىرتقا ئىنتىلىش بىلەن ئۆز دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەسلىكتەك زىددىيەت ئوتتۇرىسىدا تېڭىرقاپ ياشايدىغان ھالەت شەكىللەنگەنىدى.

چوڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا، «تارىم ئويمانلىقى ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، ئويمانلىقنىڭ شەرقىي چېتىدە تۇرپان-پىچاننى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى، ئويمانلىقنىڭ جەنۇبىي ياقە-

---

① ۋ. م. مېككوۋېرن (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى»، «يۇگۇك» ژۇرنىلى، 1937 - يىل، 7 - توپلام، 4 - سان، «ئۇيغۇر (چەنتۇ) لارنىڭ مىللەت نامىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدە» نامىلىق ماقالىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

② لى يۈك: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر» — «ئۇرۇمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىللىق 1 - ، 2 - سان.

سىدا خوتەن - قەشقەرنى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى، ئويمانلىق-نىڭ شىمالىي - ئوتتۇرا قىسىمدا كۆچانى مەركەز قىلغان مەدەنىيەت توپى ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ جايلاردىكى شەھەرلەر خېلى تەرەققىي قىلغان»①. كېچىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، مۇشۇ مەدەنىيەت توپلىرى ئىچىدە نەچچە ئونلىغان تار دائىرىدىكى بوستانلىقلار مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئالدىغا نىسبەتەن مۇستەقىل تۈرمۇش مۇھىتى ھاسىل قىلغان. بۇ يەردىكى ھەر بىر بوستانلىقنىڭ ئەتراپى كۆز يەتكۈسىز چۆل-جەزىرىلەر بىلەن قورشىلىپ تۇراتتى. ھەر بىر بوستانلىقنىڭ ئارىلىقىدا ئۇزاقتا سوزۇلغان سۈسىز چۆللەر بار ئىدى. شۇڭلاشقا ھەر قايسى بوستانلىقلار غايەت زور قۇم دېڭىزى ئىچىدىكى تەنھا ئاراللارغا ئوخشايتتى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «ئۇلار بىرىنىڭ ۋە تەنھا مۇھىتتا ياشايتتى. لېكىن مۇشۇ خىل بىرىنىڭ ۋە تەنھا مۇھىت بۇ يەردە ياشىغۇچى ئاھالىلەرنى بوستانلىقلاردىن تاشقىرى ھاياتلىق ماكانى ئىزدەشكە، سىرتقى دۇنيا بىلەن ئالاقە قىلىشقا مەجبۇر قىلاتتى. شۇڭا، بوستانلىقلارنىڭ ھەجمى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىنى ۋە كۆندىن - كۈنگە ئېشىۋاتقان ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغان ھالدا، ئۇلار يېقىن ئەتراپتىكى قوشنا بوستانلىقلارغا كېڭىيىشنى شۇنداقلا سودا ئۇسۇلى ئارقىلىق بۇ يەردىكى چەكلىك تېرىم ئىگىلىكى (بەزى جايلاردىكى يېرىم تېرىم، يېرىم چارۋىچىلىق ئىگىلىكى) نى تولۇقلاشنى ئىستەيتتى. ھەر قايسى بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز-ئارا سودا ھەمدە مۇشۇ بوستانلىقلار ئارقىلىق تېخىمۇ يىراقتىكى چوڭ دۆلەتلەر ۋە رايونلار بىلەن ئېلىپ بېرىلغان تىجارەتلەر نەتىجىسىدە تەبىئىي ھالدا بوستانلىقلارنى تۇتاشتۇرىدىغان قاتناش لىنىيىسى بار-

① ئىمىن تۇرسۇن: «تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» — «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 442 - بەت.

لىقا كېلەتتى ھەمدە بىر مەزگىللىك تارىخىي دەۋر ئىچىدە نىسبەتەن مۇقىم بولغان سودا يولى شەكىللىنەتتى»①. شۇڭلاشقا بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدا سودا يوللىرىنى ئېچىش ۋە سىرتقى ھاسىلاتلار ئارقىلىق ئۆزىنى تولۇقلاپ تۇرۇش بۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش خۇسۇسىيىتى ئىدى. شەرق - غەرب مەدەنىيەتلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان يىپەك يولىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۇلىنىمۇ بوستانلىق مەدەنىيىتى يارانقان مۇشۇ خەلقلەر بەرپا قىلغانىدى. خۇددى يۇتەيشەن ئەپەندى ئېيتقاندەك: «ئىلگىرىكى تەتقىقاتلار، كۆپىنچە جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا بارغانلىقى ۋە ئۇنىڭ يىپەك يولى قۇرۇلۇشىدىكى رولىنى ھەددىدىن زىيادە ئەكىتلەپ، بوستانلىق ئاھالىلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئۇرۇنغا سەل قاراپ كەلدى ھەمدە جاڭ چيەندىن ئىلگىرى، بوستانلىق ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىلىرىنىڭ يىپەك يولىنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۈرۈپ بولغانلىقىغا دىققەت قىلمىدى»②.

مانا مۇشۇنداق جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە ئۆزگىچە تۇرمۇش ئۇسۇلى بۇ يەردىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس پسىخىك خاراكتېرىنى ھاسىل قىلدى. تارىم ئويمانلىقى گويا غايەت زور بالىياتقۇغا ئوخشاش جۇغراپىيىلىك بىر پۈتۈنلۈك ھېسابلانسىمۇ، لېكىن چۆل - جەزىرىلەر ئارقىلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ھەر قايسى بوستانلىقلار مۇئەييەن دەرىجىدە مۇستەقىل ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ئۇلار مۇئەييەن گەۋدە جەھەتتىن بىر - بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى شەرت قىلمىشسىمۇ، بىرى يەنە بىرىنى ئۆزىگە قارام قىلمۇالىدىغان تەسىر دائىرىگە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا قەدىمكى غەربىي يۇرتتا 30 دىن 50 كىچە ئوششاق شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى شۇ سەۋەبتىن ئىدى. تارىم ئويمانلىقىدا ئەزەلدىن ھەر قايسى بوستانلىقلارنى بىرلىك-

---

① ② يۇتەيشەن باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭگو دوستلۇق نەشرىيات شىركىتى 1996 - يىل نەشرى، 73 -، 74 - بەتلەر.

كه كەلتۇرۇپ ئورتاق سىياسىي گەۋدىگە ئۇيۇشتۇرغىنىڭ بىر تەسىر كۈچ شەكىللەنمىگەچكە، ئۇلار ئىزچىل ھالدا شىمالدىكى چەۋەندىز مىللەتلەرنىڭ جۇملىدىن ھونلارنىڭ ياكى تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرۇپ كەلگەنىدى. لېكىن شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەر ئۇلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا بېۋاستە ئارىلاشمايتتى، بۇ يەردىكى ھەر قايسى بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان شەھەر دۆلەتلىرى ئۇلارغا ئولپان تاپشۇرۇش يولى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ نىسبىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالاتتى. تارىم ئويمانلىقىدىكى بۇنداق ئۇزاققا سوزۇلغان بۆلۈنمە ھالەت پەقەت IX ئەسىردە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشى ۋە بۇ يەردە «ئۇيغۇر» ئېتنونىمىنى ئومۇملاشتۇرۇشى بىلەن ئاخىرلاشتى. گېرمانىيە تۈركولوگى گابائىن خانىم بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «تارىم ئويمانلىقى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن بىرلىككە كەلگەن بىر ئورتاق گەۋدە ئەمەس. شەھەر ـ بالىقلار، يېزا ـ قىشلاقلار ھەمدە تېرىم رايونلىرى پەقەت بۇ يەردىكى دەريا ـ ئېقىنلار ۋە سۇ سىستېمىلىرىغا تايىنىپ، كۆچمە قۇملۇقلارنىڭ دائىملىق تەھدىتى ئاستىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى. ھەر قايسى بوستانلىقلار تاقىر دالىلار ۋە چوڭ قۇملۇقلار ئارقىلىق بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ تۇراتتى. بۇنداق ھالەت بۇ يەردە ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ روھىي دۇنياسىدا بىر خىل تەنھالىق كەيپىياتىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنداق بولغاچقا، بۇ يەردىن ئۆتكەن يىپەك يولى بويىدا پەقەت ئۇششاق شەھەر دۆلەتلىرىلا مەيدانغا كېلەلەيتتى. يەنە كېلىپ بۇ دۆلەتلەرنى تاريختا ئاللىقاچان ئۆلگەن تىللاردا سۆزلەشكەن ئوخشاشمىغان مىللەتلەر قۇرغانىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇلار دۇنيا تارىخىدىكى مۇھىم دۆلەتلەر. مۇ ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا، پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىدا، قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ بىر ئورتاق سىياسىي نام مەيدانغا كېلەلمىدى»①.

---

① ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 3 ـ بەت.

ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوتتۇرا ۋە مەركىزلىي ئاسىيادىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا ياشىغان قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەردە ئالاھىدە بىر خىل «بوستانلىق پسىخىكىسى» شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلار باشقا رايونلار-دىكى خەلقلەرنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىكىگە ئوخشىمىغان ھالدا كۆچلۈك دىنىي قىزغىنلىق ۋە ئىلاھىي تۈسى قويۇق شېئىرىي تۇيغۇنى بەكرەك ئىپادە قىلىشقا ئۇرۇنىتتى. «ئاۋېستا» ۋە مانى تەلىماتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران بوستانلىقلىرىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى، ھىندىستاندا پەيدا بولغان بۇددىزم ئەقىدىسىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدا گۈللىنىشكە ئېرىشكەنلىكى، مىڭلىغان تاشكېمىر سەنئىتى ۋە مۇقام ھادىسىسىنىڭ ئىزچىل راۋاجلانغانلىقى بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. لېكىن بوستانلىق ۋادىلىرىدا شەكىللەنگەن تۇرمۇش ئۇسۇلى، يەنى ھاياتلىق ماكانىدىكى تار ۋە چەكلىك دائىرە، ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان تۇرمۇش مۇھىتى ئۇلارنىڭ بوستانلىق مەدەنىيىتىگە خاس پسىخىك ئالاھىدىلىكىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە بەلگىلەپ قويغانىدى. خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان گاۋېن ھامبلىي ئەپەندى ئېيتقاندەك: «نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان سۇغۇرۇش ئەسلىھەلىرى بۇ رايوننىڭ تېرىم ئىگىلىكى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلىغان-دى. چوڭ قۇملۇقلار ۋە تاقىر دالىلارنىڭ قورشاۋى ئىچىدە تۇرغان بۇ ئاھالىلەر رايونى گويا بىر كىچىككىنە دېھقانچىلىق ئارىلىغا ئوخ-شايتتى. گەرچە بۇ يېشىل ئاراللار بىر - بىرىدىن داۋاملىق ئايرىلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە كۈندىلىك لازىملىقلار جە-ھەتتە ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيتتى. دەل مۇشۇنداق بوستانلىقلار ۋە دەريا ھاۋزىلىرىدا بىر قىسىم يېزا - بازارلار شەكىللەنگەنىدى. ئۇلار بۇ يەردىكى مۇھىم مەھسۇلاتلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە سىرتقا تارقىتىش پونكىتلىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە چوڭ قۇرۇقلۇقنى كېسىپ ئۆتكەن سودا كارۋانلىرىنىڭ قاتناش لىنىيىسىدىمۇ كەم بولسا بولماي-دىغان روللارنى ئوينىغان. مۇشۇ يېزا - بازارلارنىڭ تۇرۇۋاتقان

ئورنى، بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ قەلبىدە ھەممىگە ئايان بولغان بىر خىل «بوستانلىق ئىدىيىسى» نى شەكىللەندۈرگەنىدى. بۇ خىل بوستانلىق ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلىم ئېلىش ۋە ئەقلىي ئىستېداد جەھەتتىكى تەلىپۈنۈشلەرنىڭ كەمچىللىكىدە ئىپادىلىنەتتى. بۇنداق ئەھۋال پەقەت بۇ يەردىن ئۇياق - بۇياققا ئۆتۈپ تۇرغان سودا كارۋانلىرى ئېلىپ كەلگەن ئۇچۇرلار ئارقىلىقلا تولۇقلىناتتى»①.

دېمەك، بوستانلىقلارنىڭ ئومۇمىي جۇغراپىيىلىك مۇھىتتىكى ماكان چەكلىمىسى ۋە شۇ ئارقىلىق كېلىپ چىققان نىسبەتەن تىنچ ھايات بۇ يەردە ياشىغۇچى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ تىمتاسلىققا كۆنۈكەن، زىلزىلە ۋە داۋالغۇشلاردىن خالىي، ئۆز رېئاللىقىغا قارىغاندا يىراقتىكى غايىۋى نەرسىلەرگە كۆپرەك مەھلىيا بولىدىغان پسىخىك خاراكتېرىنى يېتىلدۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەردىكى ئاسان ئۆزگەرمەيدىغان، زېرىكەرلىك ھايات ۋە سىرتقى دۇنيادىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان، تەنھا كەيپىيات ئىلاھىي تۈسى قويۇق بولغان سىرلىق ئوي- پىكىرلەرنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا سەۋەب بولاتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلاردا ئاسانلا دىنىي دوگماتىكا ۋە باقىي ئالەمنىڭ ئەبەدىيلىكىگە مەھلىيا بولىدىغان مېتافىزىكا شەكىللىنەتتى. بۇ جەھەتتىن ئۇلار ناھايىتى زور دەرىجىدە قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. گەرچە تارىم ئويمانلىقىدا گۈللىنىشكە ئېرىشكەن بۇددىزم سەنئىتى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىران ئۇسلۇبى ۋە گېرىكلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان قەدىمقى سەنئىتىنىڭ مەلۇم تەسىرلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي كەيپىياتى يەنىلا ھىندىچە ئايالىلىق نازاكەتنى ئىپادە قىلغانىدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچۈشىدىن ئاۋۋالقى تارىم ئويمانلىقىدا بۇددىزم ئەقىدىسىنىڭ مەڭ يىلغا يېقىن تەرەققىيات تارىخىنى بېشىدىن

① گاۋېن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، سودا نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى، 14 - بەت.

كەچۈرۈپ بولغانلىقى شۇنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى. شۇڭلاشقا، تارىم ۋادىسىدىكى ئاق تەنلىك ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ بوستان-لىق هاياتى داۋامىدا يېتىلدۈرگەن تىنچ ۋە خىيالىي كەيپىياتى، دىنىي قىزغىنلىقىغا خۇشتار روهىي دۇنياسى ۋە ئاياللىق نازاكەتكە باي پسى-خىك خاراكتېرىنىڭ شىمالىي قۇملۇقتا زور تالاپەتكە ئۇچرىغان، ئەرلىك خاراكتېرگە ئىگە بىر كۈچتۈڭگۈر خەلقنى ئۆزىگە جەلپ قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە كۈچۈپ، تارىم ۋادىسىدىكى چوڭ قوشۇلۇش نەتىجىسىدە خا-راكتېر جەهەتتىن غايەت زور ئۆزگىرىش هاسىل قىلىشىدا، بۇ يەردە-كى قەدىمكى بوستانلىق ئاھالىلىرىنىڭ ئوينىغان رولى چوڭ بولغان. گەرچە بۇ قېتىمقى چوڭ قوشۇلۇشتا ئۇيغۇر تىلى ۋە «ئۇيغۇر» ئېتنو-نىمى مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان هايات ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىسى يەنىلا داۋام قىلدى ۋە ئاساسىي ئېقىم بولۇپ قالدى. ناۋادا شىمالدىن كەلگەن ئاتلىقلارنىڭ پسىخىك تەركىبلىرى مۇئەييەن رول ئوينىدى دېيىلسە، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن بۇ يەردىكى بوستانلىقلاردا پسى-خىك جانلىنىش يۈز بەردى، خالاس.

شۇڭلاشقا بىز تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان ساك، توخرىي قاتارلىق ئاق ئەتلىك ئىرقىغا مەنسۇپ بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ پسىخىك جۈغلانمىسىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ خاراكتېر قۇرۇلمىسىدىكى بىرىنچى چوڭ قاتلام دېيىشكە هەقلىقمىز. چۈنكى سىرتتىن قوشۇلغان هەر قانداق بىر ئېتنىك قاتلام پەقەت يەرلىك ئاساسىي تەركىب ئارقىلىقلا ئۆزىنى مۇستەهكەم ئىجتىمائىي گەۋدىگە ئىگە قىلالايتتى. ئەسلىدىكى يەرلىك ئاهالە بىلەن كېيىن قوشۇلغان هەر قايسى ئېتنىك قاتلاملارنى بىر - بىرىگە قارشى قىلىپ قويۇش، ئايرىۋېتىش هەتتا تامامەن مۇناسىۋىتى يوق، دەپ قاراش تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىگىمۇ زىت ئىدى. بۇ خۇددى قەدىمكى هىندى

مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئارىيائىلارنىڭ كۆچۈشىنى ئېتىراپ قىلىپ، ھىندىستاننىڭ قەدىمكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان داراۋىدلارنىڭ چوڭ قوشۇلۇشتىكى رولىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقى بىلەن ئوخشاش ئىدى. كەسكىن تارىخىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش ۋە گۈللىنىش ھاياتى جەريانىدا تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەر خۇددى شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاشلا ناھايىتى مۇھىم، ھەتتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. ئۇلارنىڭ ئىرقىي پىسخىك خۇسۇسىيەتلىرىمۇ كېيىنكى دەۋرلەردە ئوخشاشلا ئاساسىي ئېقىم بولۇپ قېلىۋەرگەن. بىز بۇنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بەدەن تۈزۈلمىسى، مەدەنىيەت تىپى، فولكلور بايلىقى ۋە پسىخىك ـ ئېستېتىك قاتلىمىدىن چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى غەربكە كۆچۈپ، تارىم ۋادىسىدا مىللەتلەر چوڭ قوشۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋە ئۇيغۇر ئېتنونىمىنى ئومۇملاشتۇرغان دەۋردىن كېيىن، بۇ يەردە يەنىلا ئاۋۋالقى بوستانلىق مەدەنىيىتى ئەندىزىسى ۋە كەيپىياتى ئاساسىي ئېقىم بولۇپ داۋاملاشتى. تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس لىيۇ يىتاڭ ئەپەندى مۇنداق دەپ يازدى: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى ئۇلارنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسى ۋە مەدەنىيىتىگە ناھايىتى زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. بولۇپمۇ ئۇلار شىمالدىكى چۈس، قارام، جەسۇر ۋە زوراۋان ئات ئۇستى خاراكتېرىدىن قول ئۇزۇپ، تىنچ ـ خاتىرجەم ۋە رايىش تېرىم مىللىتى خاراكتېرىگە قاراپ يۇزلىنىشكە باشلىدى»①.

ئەمدى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پسىخىك خاراكتېرىنى شەكىللەندۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان ئىككىنچى چوڭ ئېتنىك قاتلام سۇپىتىدە Ⅵ ئەسىردىن باشلاپ غەربىي ئاسىياغا سۈرۈلۈشكە باشلىغان تۈركىي قوۋملەر، بولۇپمۇ Ⅸ ئەسىردە كەڭ كۆلەمدە غەربكە كۆچكەن

① لىيۇ يىتاڭ (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، 269 ـ بەت.

شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. ئىلگىرى ئىز-چىل ھالدا ئاساسىي ئېقىم ياكى ئاساسلىق ئېتنىك قاتلام دەپ قارالغان شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنى نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسى ۋە خاراكتېر تەرەققىياتىدىكى ئىككىنچى چوڭ قاتلام دەيمىز؟ بۇنداق بولۇشىنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدىن چۈشەندۈ-رۈش مۇمكىن: بىرىنچىدىن، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن قول ئۈزۈپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئولتۇراق تۇرمۇش ۋە بوستانلىق ھاياتىغا سىڭىپ كەتتى؛ ئىككىنچىدىن، چوڭ قوشۇ-لۇشتىن كېيىن، بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئۇيغۇر گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان بولسىمۇ، لېكىن ئىرقىي تۈزۈلمە ۋە پسىخىك ئەندىزە جەھەتتە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەسلىدىكى ھىندى ـ ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك ئاھالىلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى خېلى زور دەرىجىدە ساقلاپ قالدى؛ ئۈچىنچىدىن، شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى چوڭ قوشۇلۇشتىن كې-يىن، ئەسلىدىكى شامانىزم قاتارلىق تەبىئەت دىنلىرى ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىپ، تارىم ۋادىسىدا گۈللىنىشكە ئېرىشكەن سىستېمىلىق دىنلارنى قوبۇل قىلدى شۇنداقلا تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەدىمدىن داۋام-لىشىپ كەلگەن بوستانلىق ئەنئەنىسى قوينىغا يۇغۇرۇلۇپ كەتتى.

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، كۆچ سېلىشتۇرمىسىدا، شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى سىياسىي كۆچ، مىللىي تىل ۋە ئېتنىك نام جەھەتتە ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەن بولسا، تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى يەرلىك ئاھالىلەر بوستانلىقلارغا خاس تېرىم ئىگىلىكى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە پسى-خىك خاراكتېر جەھەتتىن ئۆز ئۇستۇنلۇكىنى نامايەن قىلدى. شۇڭ-لاشقا يۇقىرىقى ئىككى چوڭ ئېتنىك قاتلامنىڭ ئۇيغۇر پسىخىك جۇغ-لانمىسىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى رولىغا تەڭ ئېتىبار بېرىش كېرەك. ئىككىنچى چوڭ ئېتنىك قاتلام ھېسابلانغان شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇر-

لىرى قانداق خاراكتېر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە؟ ئومۇمەن شىمالىي قۇم-لۇق ئۇيغۇرلىرى تارىختا چەۋەندار مىللەتلەر دەپ ئاتالغان ھون، تۈرك، كىدان، موڭغۇل قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان پىسخىك ئالاھىلىكلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىدە گەۋدە-لەندۈرگەن. ئۇلار تېرىم مىللەتلىرىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان كۈچ-لۈكلەر پىسخىكىسىنى ئۆز خاراكتېرىنىڭ ئاساسى قىلغانىدى. ئۇلار-نىڭ گۈزەللىك قاراشلىرى ۋە ئېستېتىك ئىنتىلىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقە-رى مىزانى يۈكسەكلىك ۋە قەھرىمانلىق تۈيغۇسىدا ئىپادە قىلىناتتى. «ئوتتۇرا ۋە شىمالىي ئاسىيا دالىلىرىنىڭ كۆپ قىرلىق، ئۆزگىرىش-چان ھاۋا كېلىماتى، ھۆل ـ يېغىنسىز قۇرغاق ئىقلىمى، تىنىمسىز كۆچمەن ھايات ۋە توختاۋسىز ئۇرۇش ـ تالاشلار ئۇلاردا مۇتىدىل بەلباغلاردىكى تىنچ تېرىم ھاياتى كەچۈرۈۋاتقان خەلقلەر بىلەن زادىلا ئوخشىمايدىغان مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. . . ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ئۇرۇق ـ قوۋمىگە قويىدىغان تراگىدىيە ئېستېتىكىـ سىمۇ قەھرىمانەنىڭ تۈغۈلۈپ، قەھرىمانەنىڭ ئۆلۈش ئىدى. ئۇلار ئۇچۇن ھۆل ۋە سۈيۇقلاندۇرۇلغان ھالەتتىكى غۇۋا، تىنىمسىز، پىد-ھان ئازاب شەك ـ شۈبھىسىزكى، يات پىسخىك ھالەت ئىدى. ئۇلار دەھشەتلىك ئازاب ئوتىدا كۆيۈپ كۈل بولۇشقا رازى ئىدىكى، باش-ئايىغى چىقمايدىغان، مىسكىن، يېپىشاڭغۇ ئازابنى زىنھار خالىمايت-تى»[1]. شۇڭلاشقا ئۇلاردا ھەربىي جەڭگىۋارلىق ۋە جەسۇرلۇق ئىز-چىل ھالدا مەۋجۇتلۇقنىڭ كاپالىتى بولۇپ كەلگەنىدى. خۇددى لىيۇ يىتاڭ ئەپەندى ئېيتقانىدەك: «ئۇيغۇرلار (شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلـ-رى) خاراكتېر جەھەتتىن ئات ئۈستىدىكى قەھرىمان مىللەتلەرنىڭ جاسارىتىگە ئىگە ئىدى. ئومۇمەن چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەر خاراكتېر جەھەتتىن قورقۇمسىز ۋە رە-

① ئەسەت سۇلايمان: «ئۇلۇم ئېڭى ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىسىزنىڭ يوشۇرۇن قائىلىسى» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1996 ـ يىللىق 1 ـ، 2 ـ (قوشما) سان.

ھىمسىز كېلەتتى»①. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز خا-راكتېرىنىڭ كۈچتۈڭگۈرلۈكى بىلەن تۇتۇپ تۇرالمىشى ئاسان ئەمەس ئىدى. قىيىن ۋە جاپالىق شارائىتقا نىسبەتەن تېز ماسلىشىشچانلىقى، ئاسان يۆتكىلەلەيدىغانلىقى ۋە ئۇرۇشلاردىكى چاققان ـ سەزگۈرلۈكى بىلەن دائىم تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلاتتى. «يايلاق تۇرمۇشى ئۇلاردىن بوستانلىقلاردىكى تېرىم ئاھالىلىرىگە قارىغاندا جىسمانىي كۈچتۈڭگۈرلۈكنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋا-قىتتا يەنە ئۇلاردىن تېخىمۇ كۈچلۈكرەك مۇستەقىللىق ئېڭى بولۇشنى تەلەپ قىلاتتى. چۈنكى بۇنداق ئالاھىدىلىك ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ ناھا-يىتى خەتەرلىك ھەمدە ھەل قىلغۇچ پەيتلەردە سەزگۈرلۈك بىلەن قارار چىقىرىشىغا ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھەرىكەت قوللىنىشىغا پايدىلىق ئىدى. بۇ، تىنىمسىز ھالدىكى دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن چۈشلىپ تۇرىدىغان تېرىم ئاھالىلىرىگە نىسبەتەن تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئىش ئىدى»②. ئەمما ئۇلار ھەر ۋاقىت تېرىم مىللەتلىرىنىڭ جەزبىدار مەدەنىيىتى تەرىپىدىن غىدىقلىنىپ تۇراتتى. ئۇلار ئەنئەنىۋى قارىشى كۈچلۈك، خاراكتېرى جاھىل بولغان تېرىم مىللەتلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان ئۇزاق مۇددەتلىك كۈچ سىلىشتۇرمىسى جەريانىدا، ئۆز تەڭ-پۇڭلۇقىنى دەڭسىيەلمىگەن ھامان، تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ «ھەننۇا پەرقلەرنى ئېزىپ ئۇن قىلىۋېتىدىغان چوڭ تۇگمىنى» گە چۈشۈپ غايىب بولاتتى. «چۈنكى مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىكى پىسخىك ھا-لەت ھامان ھېسسىيات جەھەتتىن قارشى جىنىسلىق خاراكتېرنى تەلەپ قىلاتتى. مۇتەئەسسىپ، ئەنئەنىۋى، جاھىل ئېكىن مەدەنىيىتى مۇھە-ممىدا پىشىپ يېتىلگەن تېرىم مىللەتلىرىنىڭ ئالدىدا يايلاق خەلقلىرى گويا كى بىر تەنتەك بالا بولۇپ، ئۇنىڭ قىزىققان، ھېسسىياتقا باي ۋە قارام پسىخىك خاراكتېرى ھەرگىزمۇ ئۆزىنى قوغداشقا دال بولالمايتتى»③.

---

① لىۋ يىتاڭ: «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، 214 ـ بەت.
② گاۋىن ھامبلى (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 17 ـ بەت.
③ ئەسەت سۇلايمان: «ئۇلۇم ئېڭى ۋە مەدەنىيەت پسىخىكىمىزنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمى» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1996 ـ يىللىق 1 ـ، 2 ـ (قوشما) سان.

شۇڭلاشقا، مىلادىيە IX ئەسىردە ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ غەربكە كۆچكەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ناھايىتى تېزلىكتە ئۆزلىرىنىڭ شىمالىي دالىلاردىكى مەدەنىيەت ئەندىزىسىدىن قول ئۈزۈپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئەنئەنىۋى بوستانلىق مەدەنىيىتىگە سىڭىپ كەتتى ۋە يېڭى تارىخىي دەۋردىكى ئولتۇراق تۇرمۇش بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئورخۇن دەريا ۋادىسىدىن ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلگەن كۆچمەنچى يايلاق قوۋملىرىگە خاس جەسۇر، ھەربىكەتچان، قارام ۋە سەۋر - تاقەتلى سۈس خاراكتېرى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر پىسخىكا جۇغلانمىسىنىڭ ئىككىنچى چوڭ قاتلىمىنى شەكىللەندۈردى.

خوش، ئۇنداقتا، ئۇيغۇر گەۋدىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبى تولۇقلىنىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ پسىخىكا جۇغلانمىسىنى ھاسىل قىلغان ئۇچىنچى چوڭ ئېتنىك قاتلام قايسى؟ ئۇ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ روھىيەت تۈزۈلمىسىگە نېمىلەرنى ئېلىپ كەلدى؟

بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان ئىككى چوڭ ئاساسىي قاتلام — تارىم ۋادىسىدىكى ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ قەدىمكى يەرلىك خەلقلەر بىلەن شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىدىن باشقا، يېپەك يولىدىكى ئەڭ جانلىق سودا مىللىتى — سوغدىلارنى ئۇچىنچى چوڭ قاتلام سۈپىتىدە مۇلاھىزە قىلمىشىمىز مۇمكىن. چۈنكى ئۇيغۇر ئېتنوگېنىزى تەركىبىدە سوغدىلار ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتقان بولۇپ، تارىم ۋادىسىدىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن ئاۋۋالىلا سوغدىلارنىڭ ئۇيغۇر ئەجدادلىرى بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتى باشلانغانىدى.

سوغدىلارنىڭ ئانا ۋەتىنى ئەسلىدە سىر ۋە ئامۇ دەريالىرى بىلەن زەرەپشان دەريالىرى ۋادىسىدىكى مۇنبەت سوغدىيانا بوستانلىقلىرى بولۇپ، ئۇلار سودا جەھەتتىكى ماھىرلىقى بىلەن يېپەك يولى بويلاپ ھەر قايسى جايلارغا تارقالغانىدى. سوغدىلارنىڭ دۇنياۋى خاراكتېرلىك سودا - سېتىقلارنى ئېلىپ بېرىشى جەريانىدا، غەربتە كاسپىي

دېڭىزى بويلىرىدىن، شەرقتە تاكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق چوڭ شەھەرلىرىگە قەدەر ئۆزلىرىنىڭ ئىزلىرىنى قالدۇرغان. لېكىن مەلۇم. تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، سوغدىلارنىڭ تىلى شەرقىي ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئىرقىي جەھەتتىن ھىندى ـ ئارىيان تىپىغا كىرەتتى.

سوغدىلار گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ بىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇيغۇر پىسخىك جۇغلانمىسى ۋە ئىرسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى شەكىللەندۈرۈشتە ناھايىتى زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. گابائىن خانىمۇ بۇ نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ مۇنداق دېدى: «ئوتتۇرا ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان بىر مىللەت مەدەنىيەت جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلىرى ھاياتىدا ئاجايىپ مۇھىم رولىلارنى ئوينىدى، دەيدىغان بولساق، بۇ خەلق دەل سوغدىلاردۇر»①. سوغدىلار ھەققىدىكى نۇرغۇن ماتېرىياللار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئۇلارنىڭ تۈركىي قوۋملەر بىلەن بولغان قويۇق ئالاقىلىرى كۆك تۈرك ۋە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا باشلانغانىدى. ئۇلار يېپەك يولى بويلاپ چوڭ سودىلار بىلەن شۇغۇللىناتتى ۋە ھەر قايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ـ تىجارەتلەرنى كېلىشتۈرۈپ، ئارىدىن پايدا ئالاتتى. «سوغدىيانا سودىگەرلىرى گويا تۇغما تالانتلىق سودىگەرلەردەك تىجارەتتىكى چاققانلىقى، ئىشچانلىقى ۋە سودىسىنىڭ كەڭ دائىرلىكى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، سوغدىيانانىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىمۇ بۇنداق تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدى»②. «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى» ۋە «كونا تاڭنامە» قاتارلىق مەنبەلەردىمۇ سوغدىلار ھەققىدە مۇنداق قىزىقارلىق بايانلار بېرىلگەن: «سوغدىلار ئوغۇل پەرزەنت

---

① ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 10 ـ بەت.

② خانبالا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 45 ـ بەت؛ ئۇيغۇرچە نەشرى، 81 ـ بەت.

كۆرسه، ئاغزىغا ناۋات سېلىپ ئېغىزلاندۇرىدۇ ھەمدە ئالىقىنىغا يېلىم سۈركەپ قويىدۇ. بۇ، چوڭ بولغاندا ئاغزى تاتلىق، گەپكە ئۇستا، پۇلنى گويا يېلىمدا چاپلاپ قويغاندەك چىڭ تۇتىدىغان بولىدۇ، دېگەن- نى بىلدۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سوغدى يېزىقىنى بىلە- دۇ. سودىگەرچىلىككە بەك ئۇستا كېلىدۇ. بىر يارماق ئۇچۇنمۇ زېرىكمەي سودىلىشىدۇ. ئەرلىرى 20 يېشىدىن تارتىپلا چەت ئەللەرگە چىقىدۇ. جۇڭگوغىمۇ كېلىدۇ. پايدا چىقىدىغانلا يەر بولسا، بارماي قويمايدۇ». ئۇنىڭدىن باشقا راھىب شۇەنزاڭنىڭ خاتىرىسىدىمۇ سوغ- دىلار ھەققىدە مۇنداق خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ: «سوغدىلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى غەلىتە، دائىم ھېيلە - مىكىر ئىشلىتىدۇ. ئىلاجىنىڭ بارىچە ئۆزىگە مال - مۈلۈك يىغىدۇ. ئاتا - بالا ئۆزئارا پايدا توقۇنۇشى قىلىدۇ. مال - مۈلۈكنىڭ جىق بولۇشىنى ياخشى كۆرىدۇ. باي بىلەن كەمبەغەلنىڭ ئانچە پەرقى يوق. مال - دۇنياسى كۆپ بولسىمۇ، يېمەك - ئىچمىكى ئاددىي».

دېمەك كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيانى بازا قىلىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تىپىك سودا مىللىتى ئىدى. ئۆز دەۋرىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر سودا جەھەتتە ئۇلارغا يېتەلمەيتتى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىمۇ نۇرغۇن سودىلىرىنى سوغدىلارنىڭ ۋاستە- سى ئارقىلىق ئېلىپ بارغانىدى. ياپونىيىلىك خانىدا تورۇ ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «سوغدىلار سودىدا پايدا قوغلىشىپ ناھايىتى يىراق جايلارغا باراتتى. پېرسىيە ۋە شەرقىي ياۋروپا تۇرماق، Ⅲ ئەسىردە ھەتتا جەنۇبتا ھىندىستانغا ۋە ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىغىچە بارغانىدى. جۇڭگونىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا ئۇلارنىڭ ئىزلىرى بو- لۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىچكى - تاشقى موڭغۇلىيەلىرىمۇ ئۇلارنىڭ دائىم بېرىپ تۇرىدىغان جايلىرى بولۇپ قالغانىدى. ئۇلار، مەيلى روناق تاپقان ئەللەر بولسۇن، ياكى روناق تاپمىغان ئەللەر بولسۇن، پايدا بولسىلا بارماي قالمايتتى. جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چەبدەس

كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئۇلارنىڭ ئەڭ قىزىقىدىغان خەۋىدارلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدىن تالان ـ تاراج قىلىپ تاپقان بايلىقلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى مۇشۇ سودىگەرلەر ھىيلىگەرلىك ۋاستىلىرى بىلەن قولغا چۈشۈرەتتى. سۇي ـ تاڭ دەۋرىدىكى ئىشلار-نى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، خېلى بۇزۇنقى دەۋرلەردىن باشلاپ مۇشۇ ھىيلىگەر سوغدىلارنىڭ ھەمىشە شىمالدىكى مىللەتلەرنىڭ جەنۇبقا قىل-غان توختاۋسىز ھۇجۇملىرىنى پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ كۈشكۈرتكەن ۋە تىزگىنلىگەنلىكى شۇبھىسىز، بۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا بولمايدۇ»①.

سوغدىلار ھەققىدىكى ئۇچۇرلار كۆك تۈرك ۋە ئورخۇن خانلىقى دەۋرىدە تىكلەنگەن مەڭگۈ تاش ئابىدىلىرىدە تىلغا ئېلىنغانىدى. بولۇپ-مۇ «تۇنيۇقۇق»، «مويۇنچۇر»، «بىلگە قاغان» مەڭگۈتاشلىرىدا ئۇچرايدىغان «سوغداق» ئاتالمىلىرى دەل سوغدىلارنى كۆرسىتەتتى. ئۇلارنىڭ سودا پائالىيەتلىرى تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەر قايسى بوستان-لىقلاردا ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا باشلانغانىدى. «ئەنگلىيە ئېكسپېدىتسىيىچىسى ستەيىن لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىن قېزىپ چىققان سوغدى يېزىقىدىكى سودا پۈتۈكلىرى، ئۇلارنىڭ بۇ رايوندىكى سودا پائالىيەتلىرىگە دائىر ئەڭ قەدىمكى يازما يادىكارلىقلار ئىدى»②. سوغدىلا يىپەك يولى بويلاپ توختىماستىن سودا ـ تىجارەت قىلىش جەريانىدا ھەر قايسى خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىغا زور تۆھپە قوشتى. ئۆز مەنىسىدىن ئېيتقاندا، «ئۇلارنىڭ سودا تەرەققىيات تارىخى ئەمەلىيەتتە مەدەنىيەت تارقىتىش تارىخى بولدى»③. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ۋە تۈركىي قوۋملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى پەۋ-قۇلئاددە قويۇق بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىمۇ سوغدى يېزىقى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەنىدى. سوغدىلار ھەتتا شىمالىي قۇملۇقتىكى

---

① ③ خانېدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 47 ـ بەت؛ ئۇيغۇرچە نەشرى، 85 ـ، 86 ـ بەتلەر.

② كوجىما جويىچى (ياپونىيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، 149 ـ بەت.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىگىچە يېتىپ بېرىپ، مانى دىنىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقاتقاندى. تۈركىي قوۋملەر بىلەن سوغدىلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق قويۇق مۇناسىۋەتنىڭ يۈز بېرىشى ئەجەبلىنەر-لىك ۋەقە ئەمەس ئىدى. «چۈنكى تۈركىي قەبىلىلەر قەدىمدىن تارتىپ سوغدى زېمىنىغا يېقىن جايلارغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇلار سىر دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن تاكى ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان تېررى-تورىيىدە ياشاپ كەلگەنىدى. ئۇ يەرلەردە سوغدى سودىگەرلىرى تۈر-كىي قەبىلىلەر مۇھىتىغا يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى ۋە ھۈنەرۋەنچىلىكىنى ئېلىپ كەلدى. ئەمما سوغدىلار تۈر-كىي خەلقلەرگە بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەسىرلىرىنى ئۆتكۈزسىمۇ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار كەڭ تۈركىي خەلقلەر مۇھىتىغا كىرىپ، ئاستا ـ ئاستا ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك خۇسۇسىيەتلىرىنى يوقا-تىشقا باشلىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى قان ـ قېرىنداشلىق مۇناسى-ۋەتلەر ئادەت تۈسىگە كىردى. سوغدىلار ئاستا ـ ئاستا ئۆز تىللىرىنى-مۇ ئونتۇشنى، تۈركىي تىلى ئۇلارنىڭ ئانا تىلىغا ئايلاندى»[1]. پرو-فېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا» نامىلىق ماقالىسىدا، «قارىشىمچە، سوغدىلار ئەجداد يېقىنلىقى جەھەتتىن تارىم ـ تەكلىماكان قەدىمكى ئىنسان تۈركۈملىرى بىلەن بولغان ئانتروپولوگىيىلىك مۇناسىۋەتتىن تاشقا-رى»، يەنە كۆپلىگەن تارىخىي دەۋرلەردىكى كۆپلىگەن مىللەتلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئەڭ ئاخىرى «غەربىي تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقى ھامىيلىقىدىكى دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈپ، قاراخانىيە-لار زامانىسىدا ياغما ئۇيغۇرلىرى، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي تەركىبىگە سىڭىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەنە غەربىي قاراخانىيلار، چاغاتاي ۋە تېمۇرىيلەر ئارقىلىق

---

① ئەھمەد ئەلى ئەسقەروف: «ئۆزبېكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى» — «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 1986 ـ يىللىق 2 ـ سان، 53 ـ بەت.

هازىرقى ئۆزبېك مىللىتىنىڭ ئېتنىك تۇزۇلمىسىگە ئايلاندى»① دەيدۇ. ئۇ يەنە شۇ ماقالىسىدە «سوغدىيانا دىيارىدىكى ئاساسلىق تۇراساك ئاھالىسى — سوغدىلار نۇرغۇن خەلقلەر ئىچىدە ئاساسەن ھازىرقى ئۇيغۇر - ئۆزبېك خەلقلىرى قان تومۇرى ۋە فولكلورىدا ياشىماقتا. ئۇيغۇر - ئۆزبېك نەسلىداش ئىككى خەلق بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىختىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك، تۆھپىكار سوغدى خەلق تۇركۈملىرىنىڭمۇ بىۋاستە ۋارىسلىرىدۇر.»② دەپ يازدى.

يۇقىرقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سوغدىلار گەرچە يىپەك يولىدىكى مەدەنىيەتلىك، ھەرىكەتچان ۋە سودىغا ماھىر خەلق بولسۇ، لېكىن ئۇزاق مۇددەتلىك كارۋانچىلىق ھاياتى داۋامىدا تەدرىجىي ھالدا ئۆز ۋەتىنىدىكى ئىرسىي جۇغلانمىلىرىنى ئېلىپ، تۇرىكىي خەلقلەر قوينىغا سىڭىپ كەتتى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئېتنىك جەھەتتىكى تەسىرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغۇچى تېرىم خەلقلىرىدە بىۋاستە ئىپادىلەندى. چۈنكى، سوغدىلارنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى تېرىم ئىگىلىكىگە مەنسۇپ بولغاچقا، ئۇلار يايلاق خەلقلىرىگە قارىغاندا بوستانلىقلاردىكى تېرىم خەلقلىرىگە كۆپرەك مايىل ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، تۈركىي قوۋملەر ئىچىدە ئەڭ بالدۇر ئولتۇراق ھاياتقا كۆچكەن ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرى ئېتنىك ۋە پسىخىك جەھەتتىن سوغدى مەدەنىيىتىگە ناھايىتى زور دەرىجىدە ۋارىسلىق قىلدى. لېۋ يىتاك ئەپەندىنىڭ «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىدە «پارسلار سوغدىلارنى ئۇيغۇر تۈركلىرى دەپ ئاتايدۇ»③ دېيىشىمۇ ئاساسسىز ئەمەس ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۇزاقتىن بۇيان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىپ كەلگەن قازاق، قىرغىز، قاراقالپاق قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېكلەر-

---

① ② ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا» — «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 - يىللىق 3 - سان.

③ لېۋ يىتاك (تەيۋەن): «ئۇيغۇرلار ھەققىدە تەتقىقات»، 553 - بەت.

نى «سارت» دەپ ئاتايدىغانلىقى، ئېھتىمال ئۇلارنىڭ سودا - سېتىققا ماھىرلىقىدىن بولسا كېرەك. چۈنكى بارتولد قاتارلىق مەشھۇر تۈركولوگلارنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، «سارت» سۆزى دەسلەپ «سودىگەر»، «ھۈنەرۋەن شەھەر ئاھالىسى»، «مەدەنىيەتلىك كىشىلەر» قاتارلىق مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن، كېيىنچە تەدرىجىي ھالدا، باشقا خەلقلەرنىڭ نەزىرىدە شەھەر ۋە بوستانلىقلاردا ياشايدىغان قول ھۈنەر-ۋەنچىلىك ۋە سودا - سېتىققا ماھىر ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقلىرىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ قالغان.

شۇڭلاشقا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك پۈتۈنلۈكىنى شەكىللەندۈرگەن بىر قانچە مۇھىم ئېتنىك قاتلاملار ئىچىدە شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئات ئۈستى مەدەنىيىتىگە خاس كۈچتۈگكۈر ۋە جەسۇرلۇقى، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ قەدىمكى بوستانلىق ئاھالىلىرى تېرىم خەلقلىرىگە خاس سەۋرىچانلىقى ۋە خۇشخۇي - تەمكىنلىكى بىلەن خاراكتېرلەنسە، ئۇچىنچى چوڭ قاتلام بولغان سوغدىلار ئۆزلىرىنىڭ ئېچىۋېتىش روھى، سودا ئېڭى، جانلىق ھەم ھەرىكەتچانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنەتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ يېپەك يولىدىكى سىرلىق خەلق سوغدىلارنىڭ نۇرغۇنلىغان پىسخىك ئۆزگىچىلىكلىرى ۋە ئىرسىيەت خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتلىرى كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ۋارىسلىق قىلىندى ۋە داۋاملاشتۇرۇلدى. گابائىن خانىمنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، سوغدىلار «ھۈنەر - سەنئەتكە ماھىر، ھەرىكەتچان خەلق» بولۇپ، «ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ناھايىتى مۇھىم مەدەنىيەت تارقاتقۇچىلار» سۈپىتىدە رول ئوينىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددىزم يادىكارلىقلىرىنىڭ كۆپىنچە ئاتالغۇلىرى سانسكرىتچىدىن ئەمەس، بەلكى سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغانىدى»[1].

① ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 10 - 11-بەتلەر.

ئۇندىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىدىكى «نۇرغۇنلىغان تاۋارلارنىڭ ناملىرى ھېچ بولمىغاندىمۇ ۋاستىلىق ھالدا سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان»① ئىدى.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىدا، سوغدىلار مۇھىم بىر ئېتنىك قاتلام سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ پىسخىك تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىر لەرنى كۆر-سەتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىدىكى سىرتقا ئېچىۋېتىش، تېز قوبۇل قىلىش، يۇمۇرلۇق تۇيغۇغا ۋە ھۇنەر - سەنئەتكە ھېرىسمەنلىك شۇنداقلا سودا - تىجارەتتىكى يوشۇرۇن ئىق-تىدار قاتارلىق ئاكتىپ ئامىللارنىڭ يېتىلىشىدە سوغدىلار ئىرسىي ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلەندى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك جەھەتتىن تولۇق شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، ھەر قايسى ئېتنىك قاتلاملارنىڭ ئۇيغۇر پىسخىك جۇغلانمىسىغا كۆرسەتكەن تەسىرلىرىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئورۇندالدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە X ئەسىردىن باشلاپ ئىسلام دىنىنىڭ تېز سۈرئەتتە تارقىلىشى، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئورتاق ئېتىقادىغا ئايلىنىشى، ئۇلارنىڭ پىسخىك تۈزۈلمىسى ۋە روھىي بىر-لىكىنى يەنمۇ مۇستەھكەملىدى. XII — XIII ئەسىرلەردىن باشلاپ، قاراقىتان، موڭغۇل قاتارلىق موڭغۇللوئىد تىپىدىكى چارۋىچى مىل-لەتلەرنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇملىرى ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئۇستۈن-لۈكى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي قوۋملەر ھاياتىدا زور داۋالغۇش پەيدا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىرقىي ۋە ئېتنىك تۈزۈلمىسىدە موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالامەتلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى. خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك: «كىدان

① ئەنگلىيە «كېمبرىج ئىران تارىخى»، لوندون 1983 - يىل، ئېنگلىزچە نەشرى، III توم، 1 - كىتاب، 17 - باب.

ۋە چىڭگىزخان ئىستېلاسى ئاقىۋەتتە بۇ رايونغا «موڭغۇللۇئىد» تەسىرى كۈچلۈك بولغان مەرقىت ۋە قىپچاق قاتارلىق تۈركىي خەلقلەردىن باشقا، تۈركلەشكەن ۋە مۇسۇلمانلاشقان كىدان ـ موڭغۇللارنى تاشلىدى. بۇ ھال «چاغاتاي ئۇلۇسى» دائىرىسىدە، قىپچاق دالاسىنى مەركەز قىلغان ھالدا، يەتتىسۇدىن قۇمۇلغىچە بولغان رايونلاردا ھەر خىل دەرىجىدە ئىپادىلەندى»①. لېكىن موڭغۇللۇئىد تىپىنىڭ تەسىرلىرى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى، پەرغانە ئوپمانلىقى ۋە سىر، ئامۇ دەريالىرى ۋادىلىرىدىكى بوستانلىقلاردا ياشىغۇچى تېرىم ئاھالىلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدە روشەن ئۆزگىرىشلەر ھاسىل قىلالمىدى. ئۇلارنىڭ ئاللىقاچان تۇراقلاشقان پىسخىك ئەندىزىسىگىمۇ ھېچقانچە تەسىر كۆرسىتەلمىدى. ئەمدى تارىم ئويمانلىقىغا كەلسەك، موڭغۇل ئىرقىنىڭ سۇس ئالامەتلىرى شەرقتە قۇمۇل ـ تۇرپان ئويمانلىقىدىن تاكى بۈگۈر ۋە كۇچانىڭ بىر قىسىم جايلىرىغىچە ئوخشىمىغان نىسبەتتە ئىپادىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سۆڭەك تۈزۈلمىسى ۋە قان تىپىدا تۈپتىن ئۆزگىرىش ھاسىل قىلالمىدى. كېيىنكى ئېتنىك تەركىبلەر ھەتتا ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت فورمىسى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە پسىخىك خاراكتېرىگىمۇ ھېچقانچە ئۆزگەرتىش كىرگۈزەلمىدى. بۇ نۇقتىدا ياپونىيە ئالىمى خانېدا تورۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «موڭغۇللار دەسلەپتە تۈركلەرنىڭ تۇراقلىق قەبىلىلىرىدىن ئايرىلىپ ياشىغاچقا، تۈركىي قوۋملەر مەدەنىيەت ۋە ئىرق جەھەتلەردە چوڭ تەسىرگە ئۇچرىمىغان... لېكىن كېيىنچە موڭغۇللار ئارىسىدىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ پەيدىپەي شەھەر تۇرمۇشىغا كۆچۈشى، شۇنىڭدەك ئېھتىياج يۈزىسىدىن شەھەر تۇرمۇشىغا كۆچكەنلەرنىڭ تەدرىجىي كۆپىيىشى، ئىرق ۋە

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «سوغدىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتنىك ۋارىسلىرى توغرىسىدا» ـــ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1995 ـ يىللىق 3 ـ سان.

مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئاستا ـ ئاستا تەسىر پەيدا قىلىشقا باشلىدى. ئەمما بۇ جەھەتتە موڭغۇللار تۈركلەرگە تەسىر كۆرسەتتى، دېگەندىن كۆرە، تۈركلەر موڭغۇللارغا تېخىمۇ زور تەسىر كۆرسەتتى، دېگەن ياخشىراق. يەنى بۇ يەردىكى موڭغۇللار تۈرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئالدى بىلەن تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا تۈركىي تىلنى ئۆگەندى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى ياكى تۈرك قىزلىرىغا ئۆيلىنىپ شالغۇت پەرزەنت كۆردى. بۇنداق كىشىلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئاخىرىدا موڭغۇل مىللىتىنىڭ قۇرۇق نامىلا قالدى. ئەمما بۇنداق ئەھۋال بىردەمدىلا مەيدانغا كەلمەستىن، بەلكى خېلى ئۇزاق جەريانداىن كېيىن ئاندىن ئىشقا ئاشتى»①.

10

ئىچكى ئاسىيا رايونىدىكى غايەت زور قۇملۇق — تەكلىماكان چۆللۈكى ئۆز باغرىغا ئاجايىپ ـ غارايىب تىلسىماتلارنى يوشۇرۇپ كەلدى. تارىختا ئوخشاشمىغان ئىرق ۋە ئوخشاشمىغان تىل سىستېمىلىرىغا مەنسۇپ بولغان قانچىلىغان مىللەتلەر بۇ يەردە ئۆز ئىزلىرىنى قالدۇردى. قانچىلىغان بوستانلىقلار ۋە قەدىمكى شەھەر ـ قەلئەلەر قۇم دېڭىزى ئاستىدا غايىب بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭىلىرى پەيدا بولدى. بۇ يەردىكى پەسىللىك دەريا ـ ئېقىنلار ۋە كۆچمە كۆللەر سانسىز قېتىملاپ ئورۇن يۆتكىدى. بوستانلىقلارمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىپ ياكى تارايتىپ تۇردى. كىشىلەر بۇ قورقونچلۇق قۇملۇق ھەققىدە ئاجايىپ ـ غارايىب رىۋايەتلەرنى توقۇشتى. خورازلارنىڭ چىللاشلىرى بىلەن تۇلپارلارنىڭ كىشنەشلىرى ئاڭلىنىپ

① خانبىدا تورۇ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، خەنزۇچە نەشرى، 94 ـ بەت؛ ئۇيغۇرچە نەشرى، 174 ـ، 175 ـ بەتلەر.

مدىغان غايىب شەھەرلەر توغرىسىدىكى قىزىقارلىق چۆچەكلەر يىپەك يولىدىكى تۆگە كارۋانلىرى بىلەن بىللە يىراق جايلارغىچە تارقالدى. . . قىسقىسى، تالاي دەۋرلەر ئۆتۈپ كەتتى، نۇرغۇن نەرسىلەر ئۆزگەرىدى، لېكىن، پەقەت بىرلا نەرسە يەنى بۇ يەردىكى بوستانلىق ھاياتى ۋە ئۇنىڭغا ياندىشىپ مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئۆزگەرمىدى. چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى يېڭى ھاياتنى كۆچكە ئېرىشكەن ئۇيغۇر مىللىتى تاكى زامانىمىزغا قەدەر مىڭ يىلدىن ئارتۇق بوستانلىق تۇرمۇشىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى.

دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنى قوچاقلاپ ياتقان تەكلىماكان چۆلى جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن جۇڭگو، ھىندى ۋە ئىران مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پىنھان بوشلۇققا مۆكۈنۈپ ياتقان بىر تەبىئىي چوڭقۇرلۇق ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بالىياتقۇسمان شەكلى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش ئورنى ۋە ھەر قايسى چوڭ مەدەنىيەت رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلىق زونا بولغانلىقى بىلەن ئۇچ چوڭ قىتئە-نى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرغان ئوتتۇرا يەر دېگىزىغا تولىمۇ ئوخشايتتى.

غەرب تەرەپتىكى ئوتتۇرا يەر دېگىزىمۇ ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى غايەت زور بالىياتقۇ ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۆۋەجەپ تۇرغان يېنىك دولقۇنلىرى بىلەن تۆت ئەتراپتىكى قەدىمكى ئەللەرنىڭ تەپەككۇرىنى ۋە ئىجادىيەت ئىقتىدارىنى غىدىقلاپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى مىسىر مەدەنىيىتى، شەرقىي قىرغىقىدىكى ئىبراي - بابىل مەدەنىيىتى ۋە شىمالىي ساھىللىرىدىكى يۇنان- رۇم مەدەنىيەتلىرى دەل ئۇنىڭ تىنىقىدىن نەپەس ئېلىپ بىخلانغانىدى. گېگىلنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «ئوتتۇرا يەر دېگىزى يەر شارىنىڭ تۆتتىن ئۇچ قىسىم يۈزىنى بىرلەشتۈرگەن بىرىكتۈرمە ئامىل ئىدى. ئۇ، دۇنيا تارىخىنىڭ مەركىزى، كونا دۇنيانىڭ يۈرىكى ئىدى. . . ناۋادا ئوتتۇرا يەر دېگىزى بولمىغان بولسا، دۇنيا تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ تەس بولغان بولاتتى»①.

① گېگىل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 131 - 132 - بەتلەر.

ژەھالەنكى، ئاسىيا شىندىكىگە جايلاشقان تارىم ئويمانلىقى ژە ئۇنى قۇچاقلاپ ياتقان تەكلىماكان چۆلى سېپى ئۆزىدىن بىر قۇم دېڭىزى ئىدى. گېئولوگىيە ئالىملىرىنىڭ پەرەزلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئوتتۇرا يەر دېڭىزى ئەسلىدە ئىچكى قۇرۇقلۇق بولۇپ، كېيىن ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ ئۆرلىشى بىلەن دېڭىزغا ئايلانغان بولسا، تەكلىماكان چۆلى ئەسلىدە ئىچكى دېڭىز بولۇپ، كېيىن يەر پوستى ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن چوڭ قۇملۇققا ئايلانغانىدى.

بۇ يەردە دېڭىز دولقۇنلىرىنىڭ مەۋجلىرى ئاڭلانمايتتى، بەلكى قۇم بورانلىرىنىڭ ۋىزىلداشلىرى ھۆكۈم سۈرەتتى.

بۇ يەردە ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغا ئوخشاش قۇياش سۇ يۈزىدىن كۆتۈرۈلۈپ يەنە سۇ يۈزىگە ئولتۇرمايتتى، بەلكى قۇم بارخانلىرى ئارقىسىدىن ئۆرلەپ يەنە قۇم بارخانلىرىغا پاتاتتى.

بۇ يەردە مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى دولقۇن يېرىپ كېتىۋاتقان يەلكەنلىك كېمىلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى كولدۇرما سادالىرىنى ياڭرىتىپ مېڭىۋاتقان تۆگە كارۋانلىرى ئارقىلىق ئالماشتۇرۇلاتتى.

بۇ يەر گويا دېڭىزغا ئوخشاشلا كىشىلەرگە پايانسىزلىق ۋە چەكسىزلىك ئۇقۇمى بېرەتتى. لېكىن دېڭىز خەلقلىرى دېڭىزنىڭ چەكسىزلىكى ئىچىدىن ئۆزلىرىنىڭ چەكسىز يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچىنى ھېس قىلىپ، ئۆز ئالدىدىكى چەكلىك بارلىقتىن ھالقىپ چىقىپ كېتىشنى ئىستىسە، بۇ يەردىكى قۇملۇق خەلقلىرى پەسىللىك دەريا - ئېقىنلار ھاسىل قىلغان تار دائىرىدىكى بوستانلىقلارغا باغلىنىپ ياشايتتى. ئۇلار ناھايىتى چەكلىك ھاياتلىق بەلبېغىدا تۇرۇپ يىراقتىكى غايىۋى مەنزىرىلەرگە ئىنتىلىپ ياشىسىمۇ، لېكىن ئاشۇ مەنزىرىلەرنىڭ يا بېشى، يا ئايىغىنى كۆرەلمەيتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلاھىي تۈسى قويۇق بولغان ئوي - پىكىرلەر ژە مېتافىزىكىلىق تەسەۋۋۇرلار ئارقىلىق ئۆز كۆڭلىگە تەسەللىي تاپاتتى.

تەكلىماكاننىڭ قۇرغاق ئىقلىمى بۇ يەردە ياشىغۇچى كىشىلەرنىڭ

قۇرغاق پسخىكسىنى شەكىللەندۇرگەنىدى. خۇددى ياپونىيەلىك كو-جىما جۇيىچى ئېيتقاندەك: «تەكلىماكان قۇملۇقى بەتەينى ئاتەش دو-زاخقا ئوخشايتتى. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، ھىمالايا تېغى، پامىر ئېگىزلىكى، قۇرۇم تېغى قاتارلىق تاغ تىزمىلىرى تەبىئىي دەرىپەردە ھاسىل قىلىپ، دېڭىزدىن كېلىدىغان نەم شامالنى توسۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قۇرغاقلىقى شۇ قەدەر قورقۇنچلۇقكى، ئېكسپېدىتسىيەچى ستەينبېرگ ھەيرانلىق ئىلكىدە ھەتتا «ئەرەب قۇملۇقلىرىنىمۇ بۇ جاي بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، دەپ تاشلىغانىدى»①. بۇ يەردىكى بۇنداق قۇرغاق مۇھىت پەقەت يۈلتۇزدەك تارالغان يېشىل بوستانلىقلار ئارقىلىقلا سەل - پەل تىزگىنلىنەتتى. شۇڭلاشقا پەسىللىك دەريا - ئېقىنلار ۋە ئۇنىڭغا ئەگەشكەن بوستانلىقلار بۇ يەردىكى ھاياتلىقنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىدى. ئەگەر بوستانلىقلار بولمايدىكەن، بۇ يەردە ھاياتلىق مەۋجۇدىيىتى ۋە قۇم ئاستىغا غەرق بولغان قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىمۇ بولمىغان بولاتتى. تەبىئىي جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشتىن ئېيتقاندا، «ھازىرقى كۈندە تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي بۆلىكى-شالاڭ ئوت - چۆپلەر ۋە چانقاللار ئۆسىدىغان كۆللۈك زونا، كۆللۈك زونىنىڭ ئەتراپى قۇم بارخانلىرى ئۆرە - تۆپە بولۇپ تۇرىدىغان چۆللۈك زونا، بۇنىڭ ئۆپچۆرىسى قۇرغاقچىلىق ۋە شورغا چىداملىق چانقاللار ۋە توغراقلار ئۆسىدىغان مۇنبەت زونا، بۇنىڭ چۆرىسى تاغ ئېتەكلىرىدىكى شېغىللىق زونا، ئەڭ چەتلىرى ئېگىز تاغلىق زونا. ئاسىيادىكى ئەڭ ئېگىز تاغ بولغان تەڭرىتاغ، پامىر، قاراقۇرۇم، ئالتۇن تاغلار بۇ ئويمانلىقنى ئوراپ تۇرىدۇ»②.

دېمەك، مانا مۇشۇنداق قورقۇنچلۇق چوڭ قۇملۇقنى چۆرىدەپ، دەريا - ئېقىنلارغا ئەگىشىپ گويا يېشىل مەرۋايىتلاردەك تارالغان

---

① كوجىما جۇيىچى (ياپونىيە): «يىپەك يولىدىكى 99 سىر»، 46 - بەت.
② ئىمىن تۇرسۇن: «تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە». — «تارىمدىن تامچە»، 424 - بەت.

بوستانلىق ژادىلاردا قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى يارىتىلغاندى. بۇ يەردىكى بوستانلىقلار ئويمانلىقنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى تەكلىماكان چۆلى بىلەن ئەتراپتىكى تاغ ئېتەكلىرىنى چۆرىدىگەن شېغىللىق زونا ئارىلىقىدىكى تىندۇرما بەلباغنى مەركەز قىلىپ ھالقىسىمان بىر - بىرىگە كاربىدور ھاسىل قىلغاندى. لېكىن بۇ كاربىدور ھالقىسى بىر - بىرىگە تامامەن تۇتۇشۇپ كەتمەيتتى. قەدىمكى يىپەك يولى دەل مۇشۇ بىر-بىرىگە تۇتۇشۇپ كەتمىگەن بوستانلىق كاربىدورىنى بويلاپ شەكىللەنگەن-نىدى. خۇددى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىم ئېيتقاندەك: «چۆللۈكتىكى ئۇنۇمدار بوستانلىق— خەلقنىڭ تەبىئەت ئۈستىدىن غەلبە قازانغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. پارلاق قەدىمكى دەۋر مەدەنىيىتى يارانقان كىشىلەرنىڭ كۈچى مۇشكۈللۈكلەرنى يېڭىپ، خىلمۇ خىل خەتەرلىك توساقلاردىن ھالقىپ، ئۆتۈپ، جۇملىدىن «ئۈستىدىن ئۇچار قۇشلار ئۆتمەيدىغان، پەستە چارپاي - ھايۋانات ئىزى كۆرۈنمەيدىغان، قارىسا كۆز يەتمەيدىغان، بايۇاننى كېزىپ، . . . «قىشمۇياز قار ئۆكسىمەيدىغان، قۇم - شېغىللار ئۇچۇپ يۈرىدىغان. . . » ئوتتۇرا ئاسىيا قارلىق ئارتلىرىنى ئېشىپ، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ئالاقە يولىنى ئاچقان»①.

شەك - شۇبھىسىزكى، جۇغراپىيىلىك تۈزۈلمە ۋە ئىقلىم جەھەتتىكى پەرقلەر بۇ جايدىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە غايەت زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ تارىم چوڭقۇرلۇقىغا يەرلىشىپ، تەكلىماكان چۆلىنى قۇچاقلاپ، يىراقتىكى ئۇپۇق سىزىقىغا قاراپ كېتىۋاتقان تۆگە كارۋانلىرىغا تەلپۈنۈپ ياشايدىغان ھاياتلىق مۇھىتىنى، شەرقتىكى چوڭ دەريا ۋادىلىرىنى ئاساس قىلغان تېرىم تۈزلەڭلىكلىرى ياكى غەربتىكى دېڭىز سودىسىنى مەركەز قىلغان شەھەر - قەلئە ئەللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ بولمايتتى.

---

① ئىمىن تۇرسۇن: «تارىم مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» - «تارىمدىن تامچە»، 429 - بەت.

ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەرقتىكى بۇيۇك قوشنىلىرىغا ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ پىكىر تارىخى ۋە پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلىرى ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە شەخسنىڭ جەمئىيەتكە بولغان مەسئۇلىيىتىدە ئىپادىلەنمەيتتى. ئائىلە، نەسەب ـ ئەھكام ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئاساسىي ھالقا قىلمايتتى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى خۇددى گابائىن خانىم ئېيتقاندەك: «كېيىنكى مەزگىللەردىكى كلاسسىك مەدەنىيەتكە ياكى خەنزۇ مەدەنىيىتىگە ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ تۈرمۇش ئۇسۇلى ئۇلارنىڭ شەرقتىكى بۇيۇك قوشنىسى ۋە ئۇلارنىڭ تۈرمۇش ئۇسۇلىغا تېخىمۇ ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ سەنئىتىمۇ رۇجيا ئىدىيىسىنىڭ سەۋرچان ھەم تەمكىن خاھىشىغا ئوخشىمىغان ھالدا، يۇمۇرلۇق تۇيغۇ ۋە ھەجۋى سىزما ئۇسلۇبىنى كۆپرەك ئىپادە قىلاتتى»①.

ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يىراق غەربتىكى دېڭىز مەدەنىيىتى يارانقان قوشنىلىرىغىمۇ ئوخشىمايتتى. بۇ يەردە ئارال ۋە يېرىم ئارالالرنىڭ كۆكۈش دېڭىز بىلەن ئەبەدىي سۆيۈشۈپ تۇرۇشىدىن ھاسىل بولغان ساھىل ۋە پورت ـ پرىستان مەدەنىيىتى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئۇلاردا غەربلىكلەردەك ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى جىمى ئىزدىنىشلىرىنىڭ مەركىزى قىلمىدىغان، شەخسنىڭ ئەركىنلىكى، مۇستەقىللىقى ۋە ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويمىدىغان، تەبىئەتنىڭ سىرىنى ئېچىشقا تىرىشمىدىغان، سۇبېيېكتنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ماھىر، ئابستراكت تەپەككۇر، ئىجادىيەت قىزغىنلىقى ۋە تەۋەككۇلچىلىك روھىغا باي پىسخىك ھالەت ئومۇمىي ئېقىمغا ئايلانمىغانىدى. ئەمما ئۇلار يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ ھېسسىيات جەھەتتە كۈنپېتىش تەرەپتىكى مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە بولغان مايىللىقىنى ئىپادىلەپ كەلگەنىدى. شەرققە باستۇرۇپ كىرگەن ئالېكساندر ماكېدونىسكىينىڭ قانچە ئەسىرلەردىن بۇيان «ئىسكەندەر»

① ئا. ۋون گابائىن: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ئىجتىمائىي ھايات»، 153 ـ بەت.

امى بىلەن شەرقچە ئوتۇپىيىنىڭ يۇكسەك سىمۋولىغا ئايلىنىشى، سوقرات، ئەپلاتون، ئەرەستو (ئارىستوتېل) قاتارلىق يۇنان پەيلاسوپلىرىنىڭ ھەكىم - ئۇستاز سۈپىتىدە ئۇلۇغلىنىشى شۇنىڭ جۈملىسىدىن ئىبارەت.

ئۇلار، يەنى مەركىزىي ئاسىيا بوستانلىقلىرىدا ياشىغۇچى ئاھالىلەر ئۆزىگە خاس پىسخىك تىندۇرمىغا ۋە ئارىلاشما خاراكتېرلىك مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە ئىگە ئىدى. بۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقى تارىم ۋادىسىدىكى ئەجدادلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق بوستانلىق تۇرمۇشى ۋە مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلاردا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا بوستانلىقلىرىغا خاس مەدەنىيەت پىسخىكىسى شەكىللەنگەنىدى. بۇ خىل مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى سىلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى ئارقىلىق تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىدىن تەھلىل قىلىش مۇمكىن:

بىرىنچى، بوستانلىق مەدەنىيىتى ۋە ئۇ يېتىلدۇرگەن پىسخىك ئەندىزە

بوستانلىقلاردىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە ھاياتلىق شارائىتى بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەردە زادى قانداق پىسخىك ئەندىزىنى يېتىلدۇرگەن؟ شۇنىسى ئېنىقكى، بوستانلىقلار ئانا تەبىئەتنىڭ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى قۇرغاق زونىلارغا بەخش ئەتكەن خەير - ئېھسانى ئىدى. سۇ بولغانلىكى جايلارغا گويا يۇلتۇزلاردەك تارالغان بوستانلىقلار بۇ يەرنىڭ قانتىق قۇرغاق ئىقلىمىنى نەمدىگۈچى ۋە ھۆلدىگۈچى بىردىنبىر ئېكولوگىيىلىك ۋاستە ئىدى. چۈنكى گاۋىن ھامبلىي ئېيتقاندەك: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ مۇھىم ۋە ئەڭ كۆرۈنەرلىك جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭ دېڭىز - ئوكيانلارنىڭ تەسىرىدىن تاماملىغان ئايرىلىپ تۇرغانلىقىدىنىدۇر. بۇ خىل ئەھۋال ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ ئاز بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يامـ

غۇر سۆيىنىڭ كەمچىللىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى-
نىڭ ئادەتتىن تاشقىرى قۇرغاق مۇھىتىنى ھاسىل قىلغان»①. شۇڭ-
لاشقا، بوستانلىقلارنى ئىزچىل تۇردە كېڭەيتىپ تۇرۇش ۋە ئۇنى
كۆچمە قۇملارنىڭ تەھدىتىدىن ساقلاش، بۇ يەردىكى ھاياتلىق مەۋجۇ-
دىيىتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىدى. بوستانلىق ۋادىلار ئۆز ئەتراپىدىكى
تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن پەسىللىك دەريا ـ ئېقىنلار، كارىز ۋە يەر
ئاستى سۇلىرى شۇنىڭدەك ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرىدىن سىڭىپ
چىققان سۇلاردىن پەيدا بولغانىدى. بۇ يەردە تەبىئەت مۇتىدىل بەلباغلا-
ردىكى تېرىم رايونلىرىدەك كېشىلەرنى پەپلىمەيتتى. بەلكى كىشىلەر
تەبىئەتنى پەپلەيتتى. تەبىئەتنىڭ خاھىشچە بولغاندا، بۇ يەردىكى
بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى بارغانسېرى تارىيىپ، تامامەن قۇملىشىپ
كەتكەن بولاتتى. لېكىن بۇ يەردىكى بوستانلىق خەلقلىرىنىڭ ئىشچان
قولى ئۆزلىرىنىڭ بۇ قىممەتلىك ھاياتلىق ماكانىنى تەبىئەتنىڭ توخ-
تاۋسىز خىرىسلىرىدىن ساقلاپ كەلدى.

دەرۋەقە، قۇرغاق ئىقلىمدىكى بوستانلىق ھاياتى پەقەت تارىم
ئويمانلىقىغلا خاس تۇرمۇش ئۇسۇلى ئەمەس ئىدى. شەرقتە تارىم
ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي گىرۋەكلىرىدىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە
ئىران ئېگىزلىكى، ئەرەب چۆللۈكلىرى شۇنىڭدەك سەھرايى كەبىر
قۇملۇقلىرىغا قەدەر ئۇزاققا سوزۇلغان بۇ قۇرغاق چۆللۈك ئىقلىمىدا
ئومۇمىيۈزلۈك بوستانلىق ئىگىلىكى مەۋجۇت ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممە-
سى ئوخشاشلا چۆللۈكتىكى سۇ مەنبەلىرىنى قوغلىشىپ، قۇم بارخان-
لىرىنىڭ دائىملىق تەھدىتى ئىچىدە ياشايتتى. قۇرغاق ئىقلىم ۋە
سۇسىز چۆللەر ئۇلارنىڭ ھەربىكەتچان، ئەمما قۇرغاق پسىخىكىسىنى
يېتىلدۈرگەنىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ۋۇجۇدىدىكى بوشلۇقلارنى
ۋە چاڭقاق ئىستەكلىرىنى ئۆزۈلدۈرمەي ئۆتۈپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋان-

① گاۋېن ھامبلي(ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 3 ـ بەت.

لىرىنىڭ ئۇچۇرلىرىدىن قاندۇراتتى. لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق ئاھالىلىرى بىلەن ئەرەب چۆللۈكلىرىدىكى بېدۇئىن (بەدەۋي ئەرەبلەر) قەبىلىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە پسىخىك ئەندىزىسى ناھايىتى زور پەرق قىلاتتى.

تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەر ناھايىتى بۇرۇنلا بوستانلىق ھايا-تىغا ئۆتكەن بولۇپ، ئۇلار بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان تېرىم ئىگىلىكى ۋە كىچىك تېپىتىكى شەھەر - بازارلار ھاياتىنى ئۆز تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ مەركىزي ھالقىسى قىلغانىدى. بۇ يەردىكى ھەر بىر بوستانلىق گويا بىر تەنھا ئارالغا ئوخشاش ئۆزىگە لازىملىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزى تەمىنلىيەلەيتتى. گەرچە بۇ يەردە مۇئەييەن دائىرىدە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تەڭ مەۋجۇت بولسا-مۇ، لېكىن ئۇ ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلى ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ يەرنىڭ ھاياتىنى تېپىك بوستانلىق ئەندىزىسى دېيىشكە بولاتتى. ئۇلارنىڭ پسىخىك قۇرۇلمىسى ھەنىۋا قۇملۇق خەلقلىرىگە ئوخشاش قۇرغاق - چاڭقاق ۋە دولقۇنسىمان كەيپىياتنى ئىپادىلەپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇنداق ھالەتنى تىنىمسىز ھالدىكى كۆكەرتىش كۈرۈشى ۋە بوستانلىقلارنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنۇش خاھىشى ئارقىلىق نەمدەپ تۇراتتى. شۇڭلاشقا ئۇلار چۆل ئىقلىمىدىكى تېپىك تېرىمچىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ روھىي سىغىمچانلىقى ۋە پسىخىك ئېنېرگىيىسى سىرتتىن كەلگەن كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ زىلزىلىسىنى ھامان ئۆز قوينىغا سىڭ-دۈرۈپ تاشلىيالايتتى.

لېكىن ئەرەب چۆللۈكلىرىنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭغا ئوخشىمايتتى. ئۇ يەردە قار سۈيى بىلەن تەمىنلەيدىغان ئېگىز قارلىق تاغلار ياكى يەر ئاستى سۈيىنى باشلاپ چىقىدىغان كارىزلار مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. قۇملۇقلاردىكى ئاندا - ساندا ئۇچرايدىغان بۇلاقلار ئۇلارنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى ئىدى. بوستانلىقلارنىڭ دائىرىسىمۇ تار ھەم كىچىك

ئىدى. كىچىك تىپتىكى ئېكىنزارلىقلار مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەرنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلى چۆل تىپىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىدى. ئۇلار ئۆزىگە زۆرۈر بولغان تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى گاھىدا بۇلاڭچىلىق ۋاستىسى ئارقىلىق تولۇقلايتتى. خۇددى فىلىپ. ھىتتى ئېيتقاندەك: «قۇملۇق ھاياتىدىكى ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋاللار بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتىنى بىر خىل مىللىي ئادەت تۇسىگە كۆتۈرگەنىدى. كۆز يەتكۈسىز قۇملۇقتا ئۇرۇشخۇمار كەيپىيات بىر خىل قۇتۇلغىلى بولمايدىغان پىسخىك ھالەتكە ئايلانغانىدى... قۇملۇقتىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنى بىر تىپ سۈپىتىدە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھازىرى ۋە ئۆتمۈشى تامامەن ئوخشاش ئىدى. كەلگۈسىمۇ مۇقەررەر شۇنداق بولاتتى. ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئەندىزىسى مەڭگۈ بىر خىللىقنى ساقلايتتى، ئۆزگىرىش، ئىلگىرىلەش، تەرەققىياتلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ئۆز خاھىشى بىلەن تەلپۈنىدىغان نەرسىلىرى ئەمەس ئىدى... بىدوئىنلار، تۆگە ۋە خورما ئەرەب قۇملۇقلىرىدىكى بارلىق ھاياتلىقنىڭ ئۇچىتە بىرلىك شەكلىدىكى ھۆكۈمرانى ئىدى. ئۇنىڭغا قۇم دانىچىلىرى قوشۇلسا، قۇملۇقتىكى تۆت چوڭ پېرسوناژ شەكىللىنەتتى»①. شۇڭلاشقا «بىدوئىنلار بەدەن قۇرۇلۇشى ۋە پسىخىك تۈزۈلمە جەھەتتە قۇملۇق ۋە چۆل ـ باياۋان تىپىغا خاس ئۇزلۇكسىزلىك، قۇرغاقچىلىق ۋە زېرىكىشلىك مۇھىتنى ئىپادە قىلغانىدى. ئاناتومىيە جەھەتتىن ئۇ بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ تۇرغان نېرۋا، سۆڭەك ۋە مۇسكۇللار بىرىكمىسى ئىدى، خالاس. بەدەن قۇرۇلۇشى جەھەتتىنمۇ قۇملۇقلارغا خاس قاقاسلىق ۋە قاغجىراغلىقنى كۆرۈڭالغىلى بولاتتى... ئۇلار پاسسىپلىق بىلەن ناچار مۇھىتقا چىداشقا رازى ئىدىكى، ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ھاياتلىق شارائىتىنى ئۆزگەرتىشنى خالىمايتتى، تەقدىرنىڭ

① فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى 1995 ـ يىل نەشرى، I كىتاب 52 ـ بەت.

قانداق بولۇشى ئۇلار ئۈچۈن مۇھىم ئەمەس ئىدى. شەخسىيەتچىلىك ئۇلارنىڭ يەنە بىر روشەن خۇسۇسىيىتى ئىدى. . . ئىنتىزام، تەرتىپ ۋە نوپۇز - ئابروي قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قۇملۇق ھاياتىدىكى چوقۇنۇش ئوبيېكتلىرى ئەمەس ئىدى»①. ئۇنىڭ ئۈستىگە، دىنىي چۈشەنچىلەر قۇملۇقتىكى بېدۇئىنلارنىڭ قىزغىدىغان خاھىشى ئەمەس ئىدى. «سام خەلقلىرى دىنلىرىنىڭ دەسلەپكى ئۈندۈرمىلىرى قۇملۇقتا ئەمەس، بەلكى بوستانلىقلاردا شەكىللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغا-نىدى. . . بېدۇئىنلار دىنغا نىسبەتەن قىلچە كۆڭۈل بۆلمەيتتى. «قۇرئان» دا ئۇلار ھەققىدە توختىلىپ «ئەئرابىيلەر (كۆچمەن چار-ۋىچى ئەرەبلەر) نىڭ كۇفرلىقى ۋە مۇناپىقلىقى تېخىمۇ زىيادىدۇر، ئاللا پەيغەمبىرىگە نازىل قىلغان شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بىلمەسلىككە ئۇلار ئەڭ لايىقتۇر، دەپ ھۆكۈم قىلىنغانىدى»②.

كۆروپ تۇرۇپتىمىزكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلار ھاياتى ئۆز ئەتراپىدىكى قۇملۇق رايونلىرىنىڭ ئەندىزىسى-گە ئوخشىمىغان ھالدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ئىپادە قىلغانى-دى. بۇ يەر ئاسىيانىڭ مۆتىدىل بەلباغ تۇزلەڭلىكلىرى، جۇملىدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى، ھىندى ۋە گانگ دەرياسى ھاۋزىلىرى قاتارلىق جايلاردىكى تىپىك ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس تەرىم مەدەنىيىتى ئەندىزىسىدىنمۇ خېلىلا پەرقلىنەتتى. ئۇلارنىڭ تە-بىئەتكە تايىنىپ كۈن كەچۈرىدىغان، يېتەرلىك يامغۇر - يېغىن ۋە تۇتاش كەتكەن تۇزلەڭلىكلەرگە تايىنىپ تۇجۇپلەپ تېرىقچىلىق قىلى-دىغان، زىلزىلە ۋە داۋالغۇشلاردىن خالىي، يىراقتىكى غايىۋى مەنزى-رىلەرگە ئەمەس، بەلكى كۆز ئالدىدىكى رېئاللىققا كۆپرەك كۆڭۈل بۆلىدىغان، ئادەملەر ئوتتۇرىسىدىكى رەسىم - قائىدە ۋە ئەخلاقىي پرىنسىپلارنى كۈچەپ تەكىتلەيدىغان، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدە-

① ② فىلىپ. ھىتتى (ئامېرىكا) : «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى 1995 - يىل نەشرى، I كىتاب 26 -، 27 - بەتلەر.

كى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە تارىخىي تۇيغۇنى ئۆز ئىزدىنىشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى قىلىدىغان، ئۆزىنى ئەزەلدىن دۇنيا ۋە ئالەمنىڭ مەركىزى دەپ قارايدىغان ئىچمايىل مەدەنىيەت ئەندىزىسى بۇ يەر بىلەن تۇپتىن ئوخشمايتتى.

بۇ يەر بىر خىل تىپىك بوستانلىق ئەندىزىسىگە مەنسۇپ ئىدى. ئۇلار شەرق تېرىمچىلىرىغا ئوخشاش مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان بىرلا خىل ئىگىلىك شەكلىگە تايانمايتتى. بىرلىككە كەلگەن، هوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن هاكىممۇتلەق سىياسىي تۇزۇلمىگىمۇ چوقۇنمايتتى. سېپىل سوقۇپ، قورشاۋ هويلا سېلىپ ئۆز كۆڭلىنى خاتىرجەملەندۇرىدىغان تۇرمۇشنىمۇ ياقتۇرمايتتى. . .

ئۇلار بوستانلىقلاردىكى تېرىم تۇرمۇشنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي ئىگىلىك شەكلى قىلسىمۇ، لېكىن هەر ۋاقىت تار دائىرىدىكى چارۋىچىلىق ۋە باقمىچىلىقنى تەڭ ئېلىپ بارااتتى. بوستانلىقلاردا گاھ گۈللىنىپ، گاھ زەئىپلىشىپ تۇرىدىغان شەهەر - بازارلار بولسا، قول هۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا - تىجارەتكە تايىنىپ ئۆز تەقدىرىنى بەلگىلەيتتى. ئۇلار مەلۇم بىر سىياسىي كۈچ ئاستىدا بىرلىككە كەلسىمۇ، لېكىن هەر قايسى بوستانلىقلار ئۆزلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى جەهەتتىكى ئايرىملىقى ۋە بىر - بىرىگە تۇتاشمايدىغانلىقى سەۋەبلىك هامان ئۆزلىرىنىڭ هەر قايسى تەرەپلەردىكى نىسبىي مۇستەقىللىقى ۋە ئۆزگىچىلىكلىرىنى ساقلاپ قالاتتى. بۇ يەردە ناهايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا هەر قايسى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلىپ 30دىن 50 نەچچىگىچە ئۇششاق شەهەر دۆلەتلىرى قۇرۇلغانىدى. كېيىنچە بۇ سان تەدرىجىي ئازلاپ هەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە مەلۇم سىياسىي كۈچلەر تەرىپىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن تاكى قوچۇ ۋە قاراخانىيلار دەۋرىگىچە تامامەن بىر ئورتاق گەۋدىگە ئۇيۇشتۇرۇلمىدى. بۇنداق هالەت قەدىمكى هىندىستان جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي ئەهۋالىغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن هىندىچە مەدەنىيەت

ئەندىزىسى ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلى بۇ يەرگە تامامەن ماس كەلمەيتتى. قەدىمكى يۇنان تەۋەسىدىمۇ ئافمنا، سپارتا قاتارلىق نۇرغۇنلىغان شەھەر دۆلەتلىرى مەيدانغا كەلگەنىدى. ئۇلار فېدېراتسىيە شەكلىدە ئۆزئارا ئۇيۇشۇپ بىر- بىرىنىڭ ئەركىنلىكى ۋە مۇستەقىللىقىنى كاپالەت- كە ئىگە قىلغانىدى. كېيىنچە بۇ ھالەت رۇم ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇل- دارلىق تۈزۈمىدىكى جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە زېمىن ھازىرلىغانىدى. ۋەھالەنكى، قەدىمكى يۇنانىدكى شەھەر دۆلەتلىرى بىلەن قەدىمكى تارىم ئويمانلىقىدا قۇرۇلغان شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە سىياسىي ئەندىزىسىدە تۈپكى پەرقلەر بار ئىدى. ناۋادا قەدىمكى يۇنانىدا بىر قانچىلىغان شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى غەربچە ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ۋە سىياسىي ئەركىنلىكتى كاپالەتلەندۈ- رىدىغان فېدېراتسىيە تۈزۈمىنىڭ بىخلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى دەپ قا- رالسا، قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا قۇرۇلغان شەھەر دۆلەتلىرى نوقۇل ھالەتتىكى جۇغراپىيىلىك ئايرىملىق ۋە يېتىملىكىنىڭ مەھسۇلى ئە- دى، خالاس. چۈنكى تارىم ئويمانلىقىدىكى غايەت زور قۇملۇق — تەكلىماكان گىرۋەكلىرىگە يۇلتۇزلاردەك تارالغان بوستانلىقلارنىڭ ھەر بىرى بىر تەنھا يېشىل ئارال ئىدى. بۇ يېشىل ئاراللارنىڭ ئۆزئارا تۇتۇشۇپ، بىر پۈتۈن يېشىل كارىدور ھاسىل قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ يەردە ياشىغۇچى كىشىلەر پەقەت نوپۇس كۆپىيىپ بوستان- لىقلارنىڭ ھەجىمى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇ- رالمىغان چاغدىلا ئاندىن بوستانلىقنى كېڭەيتىشكە ياكى ئەتراپتىكى قوشنا بوستانلىقلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولاتتى.

دەرۋەقە، تارىم ۋادىسىنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيانقى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە تۈرمۇش ئۇسۇلى بوستانلىقلارنى ئۆزىگە ئالدىنقى شەرت قىلىپ كەلگەنىدى. شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈ- شى ۋە تارىم ئويمانلىقىدا ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنىڭ تۈگەللىنىشى بۇ

يەرنىڭ بوستانلىق هاياتىغا تۆپتىن ئۆزگىرىش ئېلىپ كېلەلمىدى، بەلكى شىمالدىن كەلگەن كۆچمەن چارۋىچى ئاھالە تېزلا بوستانلىق تۇرمۇشىغا يەرلىشىپ ئەسلىدىكى تېرىم ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە داۋاملاشتۇردى. شۇڭلاشقا بوستانلىق مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە نىسبەتەن ناھايىتى زور تارتىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. بۇ يەرگە كۆچكەن ياكى يۆتكەلگەن كۆچمەن يايلاق قوۋملىرىنىڭ كۆپىنچىسى بوستانلىق خەلقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت جەريانىدا ئۆزىنى دەڭسىيەلمىگەن هامان بوستانلىقلارنىڭ جەلپكار قوينىغا ئەسىر بولاتتى. يېڭى كۆچۈپ كەلگەن جەڭگىۋار ۋە هەربىكەتچان بىر مىللەت بوستانلىق ۋادىلىرىدىكى ئاھالىلەرنى سىياسىي جەهەتتىن كونترول قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ئۆزلىرى ئەسىر بولاتتى. خۇددى فىلىپ. هىنتتى ئېيتقاندەك: «هەربىكەتچان ۋە كۆچۈپ يۇرتدىغان بىر مىللەت ئولتۇراق مىللەتلەر رايونىغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت مەزمۇنىغا مۇئەييەن ئۆزگەرتىشلەر ئېلىپ كېلىشى، قان تىپى ۋە ئىرقى جەهەتتىن ئارىلاشما هالەتنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن. لېكىن ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىلىرىنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇۋېتىشى هەقىقەتەنمۇ ئاز كۆرۈلىدىغان بىر هادىسە»①. شۇڭلاشقا خېلى بۇرۇنلا تۈركلىشىش جەريانى باشلىنىپ مىلادىيە IX ئەسىردىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، ئۇيغۇرلىشىش جەريانى تامامىلانغان تارىم ئويمانلىقىدا ئەسلىدىكى بوستانلىق ئىگىلىكى يەنىلا داۋاملاشتۇرۇلدى ۋە ناھايىتى زور دەرىجىدە ۋارىسلىق قىلىندى. بۇ يەردە ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كەلگەن بوستانلىق پىسخىكىسى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى

① فىلىپ. هىنتتى(ئامېرىكا): «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، سودا نەشرىياتى، 1995 ـ يىل نەشرى، 12 ـ بەت.

ىنىڭمۇ ئاساسىي ئېقىمى بولۇپ كەلدى.

قىسقىسى، بۇ يەردىكى بوستانلىق پىسخىكىسى ئوتتۇرا ۋە مەر-كىزىي ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقلىرىنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئوتتەك قىزىپ تۇرغان چوڭ قۇملۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى كىمخاپتەك بوستانلىقلاردا بىر خىل دۇملەنمە ھالەتتىكى زېرىكەرلىك كەيپىيات ھۆكۈم سۈرەتتى. سانجاق - سانجاق قۇم بارخانلىرى بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ چاڭقاق ئىستىكىنى يەنمۇ كۈچەيتىپ تۇراتتى. كىشىلەر تىنىمسىز ئىشلەيتتى. بوستانلىقلارمۇ توختاۋسىز ئۆزگىرىپ تۇراتتى. لېكىن تەبىئەتنىڭ تەھدىتى تۈگىمەيتتى. تەكلىماكان تولىمۇ قۇرغاق، ئادەملەر ئاجايىپ چاڭقاق ئىدى. سۇ بولسىلا ھاياتلىق داۋاملىشاتتى. شۇڭا بۇ يەردىكى كىشىلەر كۆز ئالدىدىكى چەكلىك ھاياتلىق ماكانىدا تۇرۇپ چەكسىز نەرسىلەرنى خىيال قىلاتتى. يىراقتىكى مەنزىرىلەرگە تەلپۈنەتتى، لېكىن ئۆز دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيتتى. ئۇلارنىڭ قۇرغاق ژۇجۇدى بىلەن تەگسىز روھىي دۇنياسى ئۆزلىرى قۇچاقلاپ ياشايدىغان تەكلىماكان چۆلى بىلەن كۆرۈنمەس روھىي بىرلىك ھاسىل قىلغانىدى. قوللىرى چاك - چاك يېرىلغان، يۈزلىرى ئاپتاپتا مىس رەڭگە كىرگەن، كالپۇكلىرىنى گەز باغلىغان بۇ كىشىلەرنىڭ ژۇجۇدىدا بىر خىل تىنىپ كەتكەن چوڭقۇرلۇق ۋە ئۆتمۈشكە تۇتۇشۇپ كەتكەن چەكسىزلىك ئەكس ئېتەتتى. ئۇلار تەنھا ئىدى. تۆت ئەتراپى قۇم بارخانلىرى بىلەن ئورالغان تار بوستانلىقلاردا ئۆزلىرىنى غېرىبانە سېزەتتى. دۇنيادىن ئايرىلىپ قالغان، تەبىئەت تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلگەن تۇيغۇ ئۇلارنى قىينايتتى. ئەمەلىيەتتە بوستانلىقلاردىلا ئەمەس، بەلكى تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن قورشىلىپ تۇرغان بىر پۈتۈن تارىم ئويمانلىقىمۇ تەبىئىي ھالدا كىشىگە بىر خىل تەنھالىق تۇيغۇسى بېرەتتى. شۇڭلاشقا ئۇلار سىرتتىن كېلىدىغان ھەر قانداق يېڭى ئۇچۇر ۋە يېڭىلىقلارغا قىزىقاتتى، تەلپۈنەتتى ۋە چوقۇناتتى. دىنىي قىزغىنلىق ۋە ئىلاھىي پەلسەپە بوستانلىق خەلقىنى

رىنىڭ كۆچلۈك خاھىشى ئىدى. بۇددىزم، مانى ۋە ئىسلام ئەقىدىلىرىنىڭ بۇ پىنھان چوڭقۇرلۇقتا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى گۈللىنىشكە ئېرىشىشى شۇنىڭ سەۋەبىدىن ئىدى. ئۇلار ئۆز ۋۇجۇدىدىكى قۇرغاق ۋە چاڭقاق ئىستەكلىرىنى پەقەت سىرتقى غىدىقلىنىش ئارقىلىق سۇغۇرۇشقا كۆنۈككەنىدى. شۇڭا يېپەك يولىنىڭ دەسلەپكى ئۇلىنىڭ ئېچىلىشى ئۇلارنىڭ سىرتتىن ئۆچۈر ئېلىش ۋە ئۆزىنى تولۇقلاش ئىستەكى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. «بوستانلىق ۋادا بولمايدىكەن، يېپەك يولىمۇ بولمىغان بولاتتى. يۇنان تارىخچىسى ھېرودوتنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «يېپەك يولىنى ئاخىرقى ھېسابتا بوستانلىق ۋادىلارنىڭ ئىلتىپاتى دېيىشكە بولاتتى»①. مانا مۇشۇ ۋادىلاردا ياشاپ كەلگەن بوستانلىق خەلقلىرى قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئۆتۈشۈشىدا غايەت زور روللارنى ئويناندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇملۇقلاردىن كېلىدىغان ئىسسىق شامالدىن ۋە بوستانلىقلاردىكى زىرىكەرلىك ھاياتتىن روھىي تىندۇرمىسى قاغجىرىغان، ئىلاھىي دوگماتىكا ۋە شەرقچە مېتافىزىكا ئارقىلىق ئۆزىگە تەسەللىي تاپقان، ئەمما ھېسسىياتقا ۋە شېئىرىي تۇيغۇغا باي، ئىشقىي ھورمۇنلىرى ئويغاق، ۋۇجۇدى ئۆركەشلەپ تۇرىدىغان بۇ كىشىلەر يېپەك يولىدىن تىنىمسىز ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان كولدۇرما سادالىرى ئارقىلىق ئۆز روھىي دۇنياسىنى سۇغۇرۇپ كەلدى.

ئىككىنچى، ئۇرۇغ ـ قەبىلە مۇناسىۋەتلىرى يىمىرىلگەن، مۇئەييەن «يۇرت»نى ئاساس قىلغان تارقاق ھالەتتىكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسى

بىر مىللەتنىڭ جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ھامان ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. شەرق بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئەندىزىسى، تەپەككۇر ئۇسۇلى، پىسخىك خاراكتېرى جەھەتلەردىكى ماھىيەتلىك پەرقلەر دەل ئۇلارنىڭ

① كوجىما جۇيىچى (ياپونىيە): «يېپەك يولىدىكى 99 سىر»، 9 ـ بەت.

ئىجتىمائىي جەمئىيەت تۈزۈلمىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن كېلىپ چىققان.

غەربتە بولۇپمۇ ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ ئانا مەنبەسى بولغان قەدىمكى يۇنانىدا قانداشلىق ۋە ئۇرۇغ - جەمەت مۇناسىۋەتلىرىنى ئاساس قىلغان جەمئىيەت تۈزۈلمىسى بالدۇرلا يىمىرىلگەنىدى. ئۇلارنىڭ شەھەر دۆلەتلىرىنى مەركەز قىلغان فېدراتسىيە ئەندىزىسى بىر خىل يېڭىك ھالەتتىكى نوقۇل تېرىم جەمئىيىتى ئەمەس، بەلكى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن جانلىق سودا جەمئىيىتى ئىدى. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، دېڭىز قاتنىشىنىڭ راۋاجلىقى، زور تىپتىكى كۆچمەن ئاھالىلەرنىڭ تىنىمسىز ئولتۇراقلىشىشى بۇ يەردە قانداشلىق شەكلىدىكى ئۇرۇغ - قەبىلە تۈزۈمىگە ئورۇن بەرمىگەنىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلاردا قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا قانۇنىي شەكىل ۋە ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ئارقىلىق مۇئەييەن سىياسىي ئەندىزىگە ئۆيۇشقان، ئەمما شەخس، سۇبييېكت ۋە ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنىڭ ھوقۇق-مەنپەئىتى كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان دېموكراتىك تۈزۈلمىنىڭ ئۇندۇر-مىلىرى شەكىللەنگەنىدى. بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىلگىرىلا ئارىستوتېل «پولىتىكا» ناملىق ئەسىرىدە، شەرقچە ئىجتىمائىي تۈزۈلمە بىلەن قەدىمكى يۇنان تۈزۈمىنىڭ ماھىيەتلىك پەرقلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇ، يۇنانىنىڭ شەھەر فېدېراتسىيىلىرىنى قانداشلىق مۇناسىۋەت ئۇستىگە قۇرۇلغان تەشكىلىي بىرلىك ئەمەس، بەلكى ئورتاق مەنپەئەت ئارقىلىق باغلانغان ئىجتىمائىي بىرلەشمىلەرنىڭ سىياسىي ئىتتىپاقىدۇر، دەپ قارىدى. ئۇ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «بەزىلەر يۇنانىنىڭ شەھەر فېدېراتسىيە سىياسىئونلىرى شەرقنىڭ خاقان، ئائىلە باشلىقى ياكى قۇلدارلىرى بىلەن ئوخشاش دەيدۇ. شەك - شۇبھىسىزكى، بۇ خىل قاراش بىمەنىلىكتۇر»①.

① ئارىستوتېل: «پولىتىكا»، سودا نەشرىياتى، 1995 - يىل نەشرى، 3 - بەت.

شەرق خەلقلىرى، جۇملىدىن جۇڭگو ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكى ئاھالىلىرى تىپىك شەرقچە ئىجتىمائىي ئەندىزىگە ئىگە ئىدى. بۇ يەردىكى تۇتاش تۇزلەڭلىكلەر، كەڭ كەتكەن ئېكىنزارلىقلار، نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان تېرىم ئىگىلىكى، مۇقىم، رېتىملىك، زىلزىلىلەردىن خالىي تۇرمۇش غەرب ئەندىزىسىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان جەمئىيەت تۇزۇلمىسىنى شەكىللەندۇرگەنىدى. ئۇلار ئائىلە، نەسەب ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئاساس قىلغان شەرقچە ھاكىممۇتلەق سىياسىي فورما ياكى قاتلاممۇ قاتلام دەرىجە ۋە سالاھىيەت تەرتىپىگە بۆلۈنگەن جەمئىيەت تۇزۇلمىسى ئىچىدە ياشايتتى. ئۇرۇغ - جەمەت بەلگىسىنى ساقلىغۇچى فامىلە ۋە جەمەت نامىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇراتتى. تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى بىلدۇرىدىغان ئاتالغۇ ۋە تېرمىنلار ئاجايىپ كۆپ ئىدى. ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇش ۋە بىناكارلىق ئىدىيىلىرىمۇ ناھايىتى روشەن ھالدا دەرىجە - سالاھىيەت قارىشى ۋە بىرىكىك ئەندىزىنى ئىپادە قىلاتتى. ئۇلار ئۆز جەمئىيىتىنى ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ياكى قانۇن ئېكى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى مۇتلەق نوپۇز، مۇستەبىت تۇزۇم ۋە مۇرەككەپ ئەدەب - ئەخلاق مىزانلىرى ئارقىلىق ئىدارە قىلاتتى. ئەجدادلىرى ئۇلاردىن قانچە ئۇزارغانسېرى، سىرلىقلىق تۇسى ۋە ئۇلۇغلۇق دەرىجىسىمۇ شۇنچە ئېشىپ باراتتى. شۇڭا كۆز ئالدىدىكى ھەننىۋا رېئال مەسىلىلەرنى ئەجدادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن ئەنئەنىۋى ئۆلچەم ۋە «مۇقەددەس» دەستۇرلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ھەل قىلىش، ئىككى كەلىمە سۆزنىڭ بىرىدە قەدىمكىلەرنىڭ ئەقلىيىلىرىنى ئەقىل كەلتۈرۈش بۇ يەردىكى ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلانغانىدى. بۇنداق نەسەب ۋە قانداشلىق مۇناسىۋەتلەر ئۇستىگە قۇرۇلغان ئىجتىمائىي جەمئىيەت تۇزۇلمىسىدە «ئەجداد» چۈشەنچىسى مۇقەددەس ۋە دەخلى - تەرۇزسىز ئىدى. «جۇڭگودا بىر كەلىمە «مەڭگۈلۈك» قاغىش سۆزى بار بولۇپ، ئۇ ھەمىشە «ئاناڭنى! . . . » سۆزى ئارقىلىق ئىپادىلىنەتتى. لۇشۈن بۇ خىل تىللاش ئادىتىنى

«دۆلەت قاغىشى» دەپ ئاتىغانىدى. دۇنيادىكى نۇرغۇن مىللەتلەردە ئادەم تىللىسا شۇ ئادەمنىڭ دەل ئۆزىنى تىللايتتى. لېكىن پەقەت جۇڭگودىلا ئادەم تىللىسا شۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنى تىللىماستىن، بەلكى «ئىتنىڭ بالىسى»، «ئاناڭنى»، «موماڭنى»، «ئۇرۇغ ـ پۇشتۇڭ-نى»... دېگەن سۆزلەر بىلەن ئەجدادلىرىنى تىللايتتى. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، دەرىجە ـ سالاھىيەت تۈزۈمى ئاستىدا، مەزكۇر ئادەمنىڭ سالاھىيىتى ئۇنىڭ ئۇرۇغ ـ جەمەتىنىڭ سالاھىيىتى بىلەن ئۆلچىنەتتى. ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ ئورنى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيتتى. سالاھىيەت تۈزۈمى جۇڭگولۇقلارنىڭ مۇستەقىل كىشىلىك خاراكتېرى ۋە ئۆزلۈك ئېڭىنىڭ يېتىلىشىگە توسالغۇ بولغانىدى. باشقىلار ئۇلارنىڭ شەخسەن ئۆزىنى تىللىسا، ئۇلار خورلۇق ھېس قىلمايتتى. پەقەت ئۇرۇغ ـ ئەجدادلىرىنى تىللىغان چاغدىلا، ئاندىن قەلبىدىكى ئەڭ مۇقەددەس ھېسسىياتىغا ۋە ئىززەت ـ غورۇرىغا دەز كېتەتتى»①. مانا بۇ ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پەپىلىشى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ سىرتمىقى ئىچىدە يېتىلگەن شەرقچە جەمئىيەت ئەندىزىسى ئىدى.

ھالبۇكى، تارىم ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ بوستانلىق ئەندىزىسى غەربلىكلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھدىنامە ئۇستىگە قۇرۇلغان جەمئىيەت تۈزۈلمىسىگىمۇ، شەرقلىقلەرنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋەتلەر ۋە نەسەب قارىشى ئۇستىگە قۇرۇلغان شۇنداقلا فېئودالىلىق ئەخلاقىي مىزانلار قېلىپلاشقان جەمئىيەت فورمىسىغىمۇ ئوخشىمايتتى.

بۇ يەردە ھەر قايسى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان كىچىك تېپتەكى شەھەر دۆلەتلىرى مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ غەربچە فېدېراتسىيە ۋە دېموكراتىك ئىدىيە تۆرەلمىلىرىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس ئىدى. تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى شەھەر دۆلەتلىرى يۇنان ۋە رىم

① گاۋيابياۋ، ۋۇدەنماۋ: «مىللىي روھنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، جۇڭگو ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر نەشرىياتى شىركىتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 30 ـ، 31 ـ بەتلەر.

فېدېراتسىيىلىرىدەك مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئەھدىنامە گەۋدىسىگە ياكى ھەر بىر ئىجتىمائىي بىرلىك ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە ھوقۇق - مەنپەئىتىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان سىياسىي بىرلەشمىگە ئۇيۇشمىغانىدى. بۇ يەردىكى بوستانلىقلاردا سودا - تىجارەت، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە باشقا ئىگىلىك شەكىللىرى تەڭ مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن تېرىم ئىگىلىكى يەنىلا مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيتتى. شەھەر دۆلەتلىرى ۋە بوستانلىقلارنى مەركەز قىلغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ئەمەلىيەتتە جۇغراپىيىلىك ئايرىملىق ۋە يېتىملىكنىڭ مەھسۇلى ئىدى. بۇ يەردىكى شەھەرلەر نوپۇسى ئاز، تەرەققىياتى ئاستا، بوستانلىقلارغا ئەگىشىپ تىنىمسىز يۆتكىلىپ تۇرىدىغان، سېپىل ۋە توپا تاملاردىن سىلىنغان كىچىك - كىچىك يۇرتلار ئىدى. ئۇلار ئادرىئاتىك دېڭىزى بويىدىكى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن، دېڭىز سودىسى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان، بازار رىقابىتى ئارقىلىق ئۆز گۈللىنىشىنى يېتەكلەيدىغان يۇنان شەھەرلىرىگە ئوخشىمايتتى. قەدىمكى يۇنان شەھەرلىرىدە ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى ئابستراكت مۇلاھىزىلەر كەڭ كۆلەمدە قانات يېيىپ، ھېپوكراتنىڭ ئاتوم نەزەرىيىسى، ئەپلاتوننىڭ غايىۋى دۆلىتى، ئارىستوتېلنىڭ سىياسىي پولىتىكىسى، بېركلىينىڭ جۇمھۇرىيەت نۇقتىئىنەزىرى بەس - بەستە شەرھىلىنىدۇ. ئاتىقان چاغدا، تارىم ئويمانلىقىدىكى پىنھان بوستانلىقلاردا ئادەم بىلەن تەڭرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى مەركەز قىلغان ئىلاھىي ئوي - پىكىرلەر جۇش ئۇرۇپ، نازاكەتكە، خىيالىي تۈيغۇغا ۋە رومانتىكىغا تولغان بۇددىزم تام سىزمىلىرى ۋە مۇقام ھادىسىسىنىڭ ئوندۇرمىسى بولغان «ماھادۇر كۆيلىرى» راۋاجلىنىۋاتاتتى.

بۇ يەر جۇغراپىيىلىك جەھەتتىن بىر پۈتۈن گەۋدە ھېسابلانسىمۇ، لېكىن بۇ غايەت زور ئويمانلىق ئىچىدىكى ھەر قايسى بوستانلىقلار تارقاق ھالەتتىكى ئىجتىمائىي بىرلىكلەرنى ھاسىل قىلغانىدى. خۇد-

دى يۇي تەيشەن ئەپەندى ئېيتقاندەك: «قەدىمكى غەربىي يۇرتتا، بولۇپمۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ گىرۋەكلىرىدىكى بوستانلىق رايونلىرىدا تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن كىشىلەر ئەتراپتىكى قۇملۇقلار بىر - بىرىدىن ئايرىپ تۇرغان تەنها بوستانلىقلاردا ياشايتتى. بىر پارچە چوڭ بوستانلىق كۆپىنچە هاللاردا بىر مۇستەقىل هاكىمىيەتنى شەكىللەندۈرەتتى. گەرچە هەر قايسى بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىلىرى بولۇپ تۇرسىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك ئايرىملىق هامان سىياسىي جەهەتتىكى بۆلۈنمە ۋەزىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. شۇ سەۋەبتىن غەربىي يۇرتتىكى هەر قايسى بوستانلىقلار ئېتىنىڭ قاتلام ۋە مەدەنىيەت جەهەتلەردە كۆرۈنەرلىك پەرقلەرنى شەكىللەندۈرگەن»①. قەدىمكى چاغلاردىلا تارىم ۋادىسىدا چوڭ جەهەتتىن قۇمۇل - تۇرپان ئويمانلىقىنى ئاساس قىلغان شەرقىي گىرۋەك مەدەنىيەت توپى، كۇچا - ئاقسۇنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ۋە شىمالىي گىرۋەك مەدەنىيەت توپى ۋە قەشقەر - يەكەن- خوتەننى مەركەز قىلغان غەربىي ۋە جەنۇبىي گىرۋەك مەدەنىيەت توپلىرى ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. مۇشۇ ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت توپى ئىچىدە يەنە نەچچە ئونلىغان كىچىك بوستانلىقلار ۋە يۇرتلار بار ئىدى. مىلادىيە IX ئەسىردىكى چوڭ قوشۇلۇشتىن كېيىن، تامامەن ئۇيغۇر-لاشقان بۇ ۋادىدا يەنىلا ئاۋۋالقى تارقاق هالەتتىكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسى داۋاملاشتى ۋە يەنمۇ قېلىپلاشتى.

شۇندىن باشلاپ بۇ يەردە يىراق شەرق تۈزلەڭلىكلىرىدىكى تېرىم ئەندىزىسىگە تامامەن ئوخشىمىغان هالدا قانداشلىق مۇناسىۋەت بويىچە بۆلۈنگەن ئۇرۇغ - قەبىلە تۈزۈلمىرى تېزلىكتە يىمىرىلدى. هەر قايسى بوستانلىقلاردىكى تېرىم هاياتىغا كۆنۈككەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ شىمالىي قۇملۇق دەۋرىدىن قېپقالغان ئۇرۇغ - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنى تامامەن ئۇنتۇپ كەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىدىكى

① يۇتەيشەن قاتارلىقلا تۈزگەن «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 168 - بەت.

ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق شەھەرلەشكەن تېرىم مىللەتلىرى قازاق، قىرغىز قاتارلىق چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئاساس قىلغان تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئەكسىچە، ئۇرۇغ - قەبىلە ناملىرىنى ئەمەس، بەلكى ھەر قايسى يۇرت ۋە شەھەرلەرنىڭ نامىنى قوللىنىدىغان بولدى. ھەتتا ئۇلارنىڭ تىللىرىدا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز- ئاتالغۇلار بارغانسېرى ئازىيىپ، ئاددىي فورمىغىلا مەركەزلەش- تى. رۇسىيە تۈركولوگى ن. ئا. باسكاكوف بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «قازاقلار تېخى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئۇرۇغ - قەبىلە تۈزۈمىنى ساقلاپ كەلگەن. ۋەھالەنكى ئۆزبېكلەر بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئۇرۇغداشلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئاللىقاچان تۈگىتىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىلىق دەۋرنى بېسىپ ئۆتكەن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە قازاق، قارا قالپاق، ئالتايلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ پۈختا ساقلا- نىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇغ - قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئەكسىچە، ئۇي- غۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇغ ۋە قەبىلە تەۋەلىكىنى ئونتۇپ كەتكەن بولۇپ، مەلۇم يۇرت ياكى شەھەرگە قارىتىلغان نام - ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىدۇ»①.

ھەر قايسى بوستانلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ بىر - بىرىدىن چوڭ قۇملۇقلار ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرۇشى ئۇيغۇر مىللىتىدە تەدرىجىي ھالدا كۆچلۈك «يۇرت» قارىشىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ «يەتتە ئەجدادىغىچە ئېسىدە تۇتۇش» تەك ئۇرۇغ - جەمەت ئۇدۇمىنى ئونتۇپ، ئۇچ ئەۋلادتىن بۇرۇنقى نەسەبىگە ئانچە ئېسىلىپ كەتمەيدىغان بولدى. بەلكى ئۇنىڭ ئورنىغا تار مەھەللىۋي يۇرت قارىشى بارغانسېرى كۈچىيىپ باردى. XVI ئەسىرگە كەلگەندە، ئىس- لامىيەت ئېتىقادى پۈتكۈل ئۇيغۇر مىللىتىگە ئومۇملاشقاندىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ ھەر قايسى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلغان يۇرت ئەنئەنىسى ۋە ئايرىم مەدەنىيەت پەرقلىرى يەنىلا ساقلىنىپ قېلىۋەردى. بۇنىڭ

---

① ن. ئا. باسكاكوف (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى): «تۈركىي تىللار»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى، 3 - بەت.

نەتىجىسىدە چوڭ جەھەتتىن نىسبىي ھالدا ئورتاق مەدەنىيەت گەۋدىسى-گە ئۇيۇشقان، لېكىن كىچىك جەھەتتىن ھەر قايسى بوستانلىق ۋە يۇرتلار ئۆزلىرىنىڭ ئىنچىكە پىسخىك خاسلىقلىرى بىلەن تارقاق ھالەتتىكى جەمئىيەت تۈزۈلمىسىنى ھاسىل قىلغان ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەندىزىسى شەكىللەندى. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، يىپەك يولى خا-رابلىشىپ، تارىم ئويمانلىقى دۇنيا تارىخىنىڭ تاشلاندۇق رايونىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ يەردىكى بوستانلىقلارنىڭ سىرتقى ئەلله‌ر بىلەن بولغان مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىلىرى ئۈزۈلۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز ئەتراپىدىكى بوستانلىق ۋە يۇرتلار بىلەن بولغان ئالاقىلىرى-مۇ زور دەرىجىدە سۇسلىشىپ باردى. مۇشۇنداق تۇرغۇن ھالەت ھۆكۈم سۈرگەن يېقىنقى بىر قانچە يۈز يىللىق تارىخىي جەريانىدا قەشقەر بىلەن قومۇل بوستانلىقى ياكى كۇچا بىلەن چەرچەن ئاھالىلى-رى ئوتتۇرىسىدا قانچىلىك دەرىجىدە پىكىر ۋە ئىجتىمائىي ئالاقىلەر-نىڭ بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تولىمۇ تەس. ۋەھالەنكى، بۇ يەردىكى ھەر قايسى يۇرت ۋە بوستانلىقلار قانچىلىك دەرىجىدە بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرۇشى ۋە ئۆزئارا ئالاقىلىرىنىڭ سۇسلىشىشىدىن قەتئىينەزەر، مۇنداق ئىككى نەرسە قەتئىي تۇردە ئورتاقلىقى ۋە ئىز-چىللىقىنى ساقلاپ كەلدى: بىرى، ئۇيغۇر تىلى، يەنە بىرى سەنئەت ۋە مۇقام ھادىسىسى. ھەممىگە مەلۇمكى، ئۆز تارىخىدا ھامان بىرلىك-كە كېلىش ۋە ئورتاق مەدەنىيەت گەۋدىسىگە ئۇيۇشۇش خاھىشىنى ئىپادىلەپ كەلگەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا خەنزۇ تىلى نەچچە ئونلىغان دىئالېكىت - شېۋىلەرگە بۆلۈنگەن. ھەتتا گۇاڭدۇڭ شېۋە-لىرىنى تەرجىمان ئارقىلىق چۈشىنىدىغان ئەھۋال شەكىللەنگەن؛ ھىندىستان خەلقى ھىندى مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت بۇ جاھىل سىستە-مىغا زىچ ئۇيۇشۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇگۈنكى كۈندە ئوخشە-مىغان تىللاردا سۆزلىشىدىغان يۇزدىن ئارتۇق مىللەتكە بۆلۈنۈپ كەت-كەن. ۋەھالەنكى، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئارىلىقى بىر - بىرىدىن

يىراق بوستانلىقلارغا تارقالغان ئۇيغۇر خەلقى ئۇششاق شېۋە پەرقلىرى-
نى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئورتاق قانۇنىيەتلىرىنى مۇ-
لەق ساقلاپ كەلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار سەنئەت ئىجادىيىتىدە-
كى ئورتاق سېزىمنى ئىزچىل داۋاملاشتۇردى. مۇقام ئەنئەنىسى بار-
لىق يۇرت ۋە بوستانلىقلار ئۈچۈن ئورتاق ھادىسە بولۇپ كەلدى.
مەشھۇر تارىخشۇناسىمىز موللامۇسا سايرامى مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا
يېزىپ تاماملىغان «تارىخىي ئەمنىيە» ناملىق ئەسىردە تۇنجى بولۇپ
ھەر قايسى بوستانلىق ۋە يۇرتلاردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس
مىجەز- خاراكتېرى، پسىخىك ئالاھىدىلىكى ۋە خاراكتېر تۈزۈلمىسى-
دىكى ئىنچىكە پەرقلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. بۇ بىزنىڭ ئۇيغۇر
جەمئىيىتىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى ۋە مەدەنىيەت پسىخىكىسى-
نى چۈشىنىشىمىزدە مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

11

ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت پسىخىكىسى-
نىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا، ئۇلار ئېتىقاد قىلغان
دىنىي ئىدىئولوگىيىلەرنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر تەسىرلەرنى كۆرسىتى-
دىغانلىقى شەك - شۈبھىسىزدۇر. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پۈتكۈل روھى-
يەت تارىخىغا نەزەر تاشلىساق، ھەر قېتىملىق يېڭى دىنىي ئىدىئولو-
گىيىنى قوبۇل قىلىشى، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت پسىخىكىسى ۋە روھى-
يەت جۇغلانمىسىدا غايەت زور سەكرەشنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى
چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز.

ئۇزاقتىن بۇيان، نۇرغۇن كىشىلەر ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى
قۇرۇپ يۇز يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈرگەن شىمالىي قۇمۇلۇق
ئۇيغۇرلىرىنىڭ زور تالاپەتكە ئۇچراپ غەربكە كۆچكەنلىكىنى ئاساسەن
تەبىئىي ئاپەت ۋە يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن بولغان، دەپ

قاراپ كەلدى. لېكىن يۇقىرىقى ئوبيېكتىپ سەۋەبلەردىن باشقا يەنە روھىي ۋە پسىخىكىلىق سەۋەبلەرمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆر-سەتتىمۇ ـ قانداق؟ بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ مەسىلىدە مانى دىنىنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرىنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

مانى دىنى دەسلەپ ئىراندا مەيدانغا كەلگەن بىر خىل ئارىلاشما خاراكتېرلىق دىن بولۇپ، ئۇنىڭ تەلىماتىدا خرىستىئان، قەدىمكى بابىل، يۇنان ۋە ھىندى دىنلىرىنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرلىرى بار ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ دىن ئۆزىنىڭ كۆچلۈك ماسلىشىشچانلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن ناھايىتى تېزلىكتە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغانىدى. ئۇرخۇن خانلىقى تەۋەسىدىكى شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى مانى دىنى بىلەن ئۇچرىشىشتىن بۇرۇن تەبىئەت دىنى بولغان شامان ئەقىدىسىدە تۇرۇپ كەلگەنىدى. شامانىزم قەدىمكى يايلاق تۇرمۇشى كەچۈرگەن كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى بىلەن زىچ بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى، ھېچنېمىدىن يا-مايدىغان كۆچلۈكلەر پسىخىكىسىغا تولىمۇ ماسلىشاتتى. چۈنكى پە-قەت ھەربىكەتچانلىق، تىنىمسىز كۆچۈپ يۈرۈش ۋە ھەر ۋاقىت ھەربىي جەھەتتىكى جەڭگىۋارلىق ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان شىمالدىكى ئات ئۈستى ھاياتىدا، تەبىئەت دىنلىرىلا ئۇلار-نىڭ بۇ خىل كۆچتۇڭگۇرلۇكىگە قوزغاتقۇچى كۈچ بولالايتتى. چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىگە زۆرۈر بولغان ماددىي بۇيۇملارنى «قان تۆكۈش ئۈسۈ-لى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرەتتى. ئەگەر تەر تۆكۈش ئۈسۈلى ئارقىلىق ئېرىشسە، بۇ تولىمۇ يۇۋاش ـ رايىشلىق ۋە ئاجىزانىلىق بولۇپ قالاتتى»①.

لېكىن مىلادىيە 762 ـ يىلى سوغدىلاردىن بولغان تۆت نەپەر مانى راھىبىنىڭ لوياڭدىن ئورخۇن بويىغا كېلىشى، ئۆز دەۋرىدىكى

① تاشتو (قەدىمكى رۇم): «گېرمانلار تەزكىرىسى»، سودا نەشرىياتى، 1977 ـ يىل نەشرى، 62 ـ بەت.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ پىسخىك تۈزۈلمىسىدە غايەت زور ئۆزگىرىش-
نىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، خۇددى
«بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا ئېيتىلغاندەك: «ئىلگىرى قان تۆكۈپ،
ھايۋانات ئۆلتۈرۈپ ئۇزۇقلىنىدىغان بۇ خەلق ئەمدىلىكتە سەي -
كۆكتات ۋە ئۇن - گۈرۈچ تائاملىرى يەيدىغان بولدى؛ ئىلگىرى
قانلىق قىرغىنچىلىقلار داۋاملىق يۈز بېرىپ تۇرىدىغان بۇ جايدا ئەمدى
ياخشىلىق ۋە رەھىمدىللىكنىڭ نۇرى چاقنايدىغان بولدى. . . » . سوغ-
دى راھىبلىرى دەسلەپ مانى دىنىنى تارقىتىشقا باشلىغان چاغدا
قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغانىدى:

لېكىن كېيىنچە يۇقىرى قاتلام ئىچىدە ھىمايىگە ئېرىشتى. ھەتتا
ئۇيغۇر قاغانىنىڭ شەخسەن ئۆزىمۇ مانى دىنىغا بولغان مايىللىقىنى
ئىپادىلەشكە باشلىدى. ئاخىرىدا «قاغان تۆت نەپەر مانى راھىبى بىلەن
ئىككى كېچە - كۈندۈز سۆھبەتلەشتى. ئۇچىنچى كۈنى سەھەردە
ئالتۇن تاجىسىنى تاقاپ تەختكە ئولتۇرغاندا چەكسىز ئازابلاندى، ۋۇ-
جۇدى تەۋرەندى، قەلبىدە گويا مۇھىم بىر نەرسىنى يوقىتىپ قويغان-
دەك گاڭگىراش ۋە ئارىسالدىچىلىق ئىچىدە ئۇزاققىچە قىينالدى.
كېيىن قاغان چوڭ تىپتىكى ئوردا يىغىلىشى ئۆتكۈزدى ۋە مانى
راھىبلىرى ئالدىدا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ ئۆز گۇناھلىرىنى
كەچۈرۈشنى ئۆتۈندى. . . »[1]. شۇنىڭدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا مانى دىنى
ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلدى. نەتىجىدە، پۈت-
كۈل ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەقىدە سىستېمىسى ۋە دىنىي ئىدىئولو-
گىيىسىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش يۈز بەردى. خۇددى بارتولد ئېيتقان-
دەك: «دىن تارقىتىش ساھەسىدە، سوغدىلارنىڭ تۈركىي قوۋملەرگە

---

① «يېڭىدىن تېپىلغان ئۇيغۇر قاغانىنىڭ مانى دىنىغا كىرىشى ھەققىدىكى پۈتۈك
پارچىسى» — ۋ. باك، ئا. ۋون گابائىن: «تۈرپان تېكىستلىرى» ، II توم، 7 - ، 9 -
بەتلەر.

كۆرسەتكەن تەسىرى جۇڭگو تۈركىستانىدىكى ھىندى ـ ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ يەرلىك خەلقلەرنىڭ تەسىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ تەرەپلىمىلىك بولدى»①. مانى دىنى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلانغاندىن كېيىن، سوغدىلا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىغا ئېچىرىلىپ كىرىشكە باشلىدى ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ باشقا ئەللەر بىلەن بولغان سودىسىنى كونترول قىلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن خانلىقنىڭ ئەمەلىي تەسىر كۈچى ئاجىزلىشىپلا قالماستىن، بەلكى مانى دىنىنىڭ پەيشەنبە بىلەن ئۈيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ پىسخىك خاراكتېرىدە رەھىمدىللىك، تىنچ ـ ئاسايىشلىق، يۇڭاش ـ يۇمشاقلىققا بولغان ئېچىكى مايىللىق بارغانسىرى كۈچىيىپ باردى. بۇنداق پىسخىكىلىق يۇمشاقلىق شىمالىي ياۋلاقلاردىكى كۆچلۈكلەر جاھان سوراپ، ئاجىزلار شاللىنىپ تۇرىدۇغان، ھەربىي جەڭگىۋارلىق ۋە ھەربىكەتچانلىق ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان شەرت ـ شارائىت بىلەن ئەسلا چىقىشالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «مانى دىنى جانلىقلارنى ئۆلتۈرۈشنى قاتتىق چەكلەيتتى، بۇ ھال يايلاق ھاياتىدىكى جەسۇر، ئۇرۇشقا ماھىر ۋە كۈچتۈڭگۈر مىللىي روھ بىلەن سىغىشالمايتتى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى بىلەنمۇ ماسلىشالمايتتى»②. دىنىي ئىدىئولوگىيە ۋە پىسخىك تۈزۈلمىدىكى بۇنداق كەسكىن بۇرۇلۇشلار ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ موڭغۇل ئېگىزلىكىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قەدەممۇ ـ قەدەم تەۋرىتىپ باردى شۇنداقلا 840 ـ يىلىدىكى سىياسىي تراگېدىيىنىڭ ئېچكى تۈرەلمىلىرىنى پەيدا قىلدى. ھەتتا ئۆز دەۋرىدىكى ئەرەب تارىخچىلىرى ۋە سەييياھلىرىمۇ مانى ۋە بۇددىزم ئەقىدىلىرىنىڭ تۈركىي قوۋملەرنىڭ مىللىي خاراكتېرىنى ئاجىز ۋە يۇمشاق ھالەتكە

---

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 49 ـ بەت.
② توختى مۇزئارت: «ئۇيغۇر تارىخ مەدەنىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1995 ـ يىل، خەنزۇچە نەشرى، 131 ـ، 132 ـ بەتلەر.

كەلتۇرۇپ قويغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەرنى قالدۇردى. مىلادىيە 869 - يىلى ۋاپات بولغان ئەرەب يىلنامىچىسى جەھىز توققۇز ئوغۇز-لارنىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئەسلىدىكى جەڭگىۋار ۋە چۈس خاراكتېرىنى يوقاتقانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بەردى①.

دېمەك، مانى دىنى كەلتۇرۇپ چىقارغان پىسخىكىلىق ياتلىشىش شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئات ئۈستىدىكى كۆچمەن تۇرمۇشى-نى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ روھىي خاھىشلىرىنى سىغدۇرالا-مىغان تېرىم ھاياتىغا يەرلىشىشنى جىددىي تەلەپ قىلدى. نەتىجىدە تارىم ئويمانلىقىدا تارىخىي خاراكتېرلىق چوڭ قوشۇلۇش يۈز بەردى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردىكى ھەر قايسى بوستانلىقلاردا مانى ۋە بۇددىزم ئەقىدىلىرىنىڭ ئايالىق نازاكىتىگە تويۇنغان، شەرقچە مېتافىزىكىلىق خىياللار بىلەن پىنھان ئازابلارغا چىرمالغان، زىلزىلە ۋە ئەرلىك قەھرى- غەزەپلەردىن خالىي، مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇش باشلاندى. بۇ يەردىكى كىشىلەر ئەمدى قۇيۇندەك ئۇچقۇر ئارغىماقلارغا مىنگەن قەھرىمانلار ھەققىدە ئېپوسلارنى توقۇمايدىغان، تاش بالبالار ئەتراپىدا گۈلخان يېقىپ، ناخشا توۋلاپ، ئەسەبىيلەرچەر پىرقىرىمايدىغان، كۆك بۆرە ھەققىدە گۈزەل رىۋايەتلەرنى ئېيتمايدىغان بولدى. بەلكى مانى ئىلاھىغا بولغان «توۋىنامە» لەرنى يادلاپ، بۇددىساتۋا ھەققىدىكى خىيالىي ھېكايىلەرگە مەپتۇن بولىدىغان، ئاچ يولۋاسىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆز تېنىنى يەم قىلىپ بەرگەن ۋە «نىرۋانا» مەنزىلىگە يەتكەن شاھزادە ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىن زوق ئالىدىغان بولدى.

بۇنداق ھالەت مىلادىيە X ئەسىرگىچە — تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي گىرۇھكىلىرىگە ئىسلام نۇرى يېتىپ كەلگىچە داۋاملاشتى. ھەتتا ئويمانلىقنىڭ شەرقىي گىرۇپكىدىكى تۇرپان - قۇمۇل رايونلىرى-دا XV — XVI ئەسىرلەرگىچە داۋام قىلدى. شۇڭلاشقا «غەربىي يۇرت

---

① بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۇركلەر تارىخىدىن ئون ئىككى لېكسىيە»، 54 - بەت

بۇددىزم مەدەنىيىتى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بىر - بىرى-
دىن ئايرىپ قارايدىغان ياكى غەربىي يۇرت بۇددىزم مەدەنىيىتى قەدىم-
كى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئەمەس، دەيدىغان قاراشلار ئىلمىي پوزىتسىيە-
گە زىت بولۇپلا قالماستىن، تارىخىي رېئاللىققىمۇ ئۇيغۇن ئەمەستۇر»①.

دەرۋەقە، ئىسلامىيەت ئېتىقادى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ جەمئىيەت
تۇزۇلمىسى، مەدەنىيەت ئەندىزىسى ۋە پىسخىك جۇغلانمىسىغا غايەت
زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئىسلامىيەت ئېتىقا-
دىدىن كېيىنكى مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ
پىسخىك تىندۇرمىسىدىكى ئەڭ ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى ھاسىل قىل-
دى. قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن تارتىپ تاكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى ۋە يەركەن سەئىدىيە خانلىقى يىمىرىلگەنگە
قەدەر مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە پەلسەپىدە ناھايىتى زور
مۇۋەپپەقىيەتلەر يارىتىلدى. شۇنداقلا ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى
ئالتۇن دەۋرلەر مەيدانغا كەلدى. ھالبۇكى، ئىنسانىيەت ئىدىئولوگىيە
تارىخىدا شۇ نەرسە ئايانكى، ھەر قانداق بىر دىنىي ئىدىئولوگىيە،
ھەر قانداق بىر روھىي ئەندىزە ھەر قايسى دەۋرلەردە يېڭى مەزمۇنلار
بىلەن بېيىتىلمىسا ۋە دەۋر ئېقىمىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرمىسە،
ھامان قاتمالليق ۋە زەئىپلىشىشتىن خالىي بولالمايدۇ. XV
ئەسىردىن كېيىن، ئىسلام دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە ئوتتۇرا
ئاسىيا رايونىنىڭ تاشقى جەھەتتىن يېتىم، ئىچكى جەھەتتىن مالىمان-
چىلىق ئىچىدە قېلىشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىلىقىنى بارغانسېرى
كۆچەيتىپ باردى. ئىسلام شەرقىدىكى تىنىمسىز مەزھەپچىلىك كۈ-
رەشلىرى، دىن بىلەن سىياسىينىڭ بىر گەۋدىلىشىشى، خوجا -
ئىشانلارنىڭ تەركىدۇنياچىلىق تەرغىباتلىرى، بارغانسېرى يامراۋاتـ
قان دىنىي پەتىۋاچىلىق ۋە غەيرىي ئىسلامىي ئادەتلەر ئىسلام دىنىنىڭ

① توختى مۇزئارت: «ئۇيغۇر تارىخى مەدەنىيىتى ئۇستىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر
نەشرىياتى، 1995 - يىل، خەنزۇچە نەشرى، 107 - بەت.

ئەسلى ماھىيىتىنى غۇۋالاشتۇرۇپ، دەۋر تەرەققىياتى بىلەن تەڭ قەدەمدە ماڭالمايدىغان قىلىپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىدا نەۋائىدىن كېيىنكى 500 يىللىق پاجىئە يۈز بەردى.

ۋەھالەنكى، شەرق چۈشكۈنلىشىشكە باشلىغان ئاشۇ دەۋرلەردە، مىڭ يىللىق ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىنى بېشىدىن كەچۈرگەن خرىستىئان ياۋروپاسىدا جەددىي دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلمۇاتاتتى. گېرمانىيىلىك مارتىن لىيۇتېر (1446 — 1583) «گىگانت شەخسلەرنىڭ گىگانت دەۋرى» بولغان ئەدەبىي ئۇيغىنىش دەۋرىنىڭ ئۇلۇغۋار پېكىر ئېقىملىرىدىن ئىلھاملىنىپ، رۇم پاپاسى ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ چاڭگىلىدا خالىغانچە سۈيئىستېمال قىلىنىۋاتقان خرىستىئان دىنىغا بولغان كەڭ كۆلەملىك ئىسلاھات تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە يېڭى خرىستىئان دىنى تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويدى. مارتىن لىيۇتېر قوزغىغان دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى كونا بىلەن يېڭى دەۋر ئالمىشىش بوسۇغىسىدا تۇرۇۋاتقان خرىستىئان ياۋروپاسىدا كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى. ئۇنىڭ ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى ناھايىتى تېزلىكتە، رۇم پاپاسىنىڭ تىزگىنىگە چۈشۈپ قالغان ھەر قايسى ئەل مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى ۋە يېڭىدىن ئويغىنىۋاتقان مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. بولۇپمۇ ياۋروپا تەپەككۇرىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرتىمقىدىن قۇتۇلۇپ، پارتلاش خاراكتېرلىق ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشىشىگە ۋە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا ئىدىيىۋى شارائىت ھازىرلىدى. ماكس ۋېبىر «يېڭى خرىستىئان دىنى (پروتېستانت) نەزەرىيىسى ۋە كاپىتالىزم» ناملىق ئەسىرىدە، يېقىنقى زامانىدىكى كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنىڭ بىخلىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ياۋروپانىڭ دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدىن كېيىنكى ئىجتىمائىي قىممەت قارىشىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى قىممەت قارىشى يېڭى دىنىي شەكىل

ده، هەر بىر شەخسنىڭ ئىدىيە ۋە ھەرىكىتىگە، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي ئىدىيە ۋە ئىقتىسادىي ھەرىكەتلەرگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى، دەپ كۆرسەتتى. مارتىن لىيوتېر قوزغىغان دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى ۋە يېڭى خرىستىئانىزم تەلىماتلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدىن شەرھىيلەش مۇمكىن:

بىرىنچى، مارتىن لىيوتېرنىڭ دىنىي ئىسلاھاتى «ئىنجىل»نى شەرھىيلەش ھوقۇقىنى دىنىي جەمئىيەتنىڭ چاڭگىلىدىن قوتۇلدۇرۇپ چىقتى. ئۇ رىم پاپاسى ۋە چېركاۋلاردىكى ئىلاھىيەت ئىنستىتۇتلىرىنىڭ «ئىنجىل»نى شەرھىيلەشتىكى مۇتلەق ھوقۇقىغا قارشى تۇرۇپ، ئۇنى ئەركىن ۋە ئىلمىي ھالدا چۈشەندۈرۈشنى ۋە دەۋر روھى بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، «خۇدانىڭ مۇقەددەس سۆزلىرى ھامان دىنىي جەمئىيەتنىڭ پەتۋالىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ»① دەپ جاكارلىدى.

ئىككىنچى، پاپا ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ جىسمانىي جازا ۋە زورلۇق ۋاستىلىرى ئارقىلىق غەيرىي دىندىكىلەرنى ۋە دىندىن گۇمانلانغۇچىلارنى جازالىشىغا ياكى مەجبۇرلىشىغا قارشى تۇرۇپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى ۋە ئىلمىي مۇنازىرە ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، كەسكىنلىك بىلەن: «ئىلمىي مۇلاھىزە ۋە مۇتالىئە ئۇسۇلى ئارقىلىق غەيرىي دىندىكىلەرنى قايىل قىلىش كېرەككى، ھەرگىزمۇ ئوتتا كۆيدۈرۈشتەك ۋەھشىي ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇلارنى تىزگىنلەشكە كېرەك. ئەگەردە ئوتتا كۆيدۈرۈپ باشقىلارغا ئىبرەت قىلىش ئۇسۇلىنى بىر خىل ئۇلۇغۋار تاكتىكا دەپ قارايدىغان بولساق، ئۇ چاغدا جاللاتلار دۇنيادىكى ئەڭ بىلىملىك ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالمامدۇ!؟»② دەپ كۆرسەتتى.

ئۇچىنچى، ئۇلار دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر-

① ② مارتىن لىيوتېر (گېرمانىيە): «دىنىي جەمئىيەتنىڭ باھالىنى كونترول قىلىش» — «غەرب ئىدىئولوگىيە خەزىنىسى»، 1599 ـ يىل.

گه چەك قويۇشىغا ۋە ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرۇپ، سودا ـ سېتىقتىكى رىقابەت دىنىي ئەھكاملارغا خىلاپ ئەمەس، پۇلنىڭ ئۆسۈمىنى چىقىرىش سودا ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى شۇنداقلا ھەققانىي ئىش دەپ قارىدى. بۇ تەشەببۇسلار يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتتە رىقابەت ئېڭىنى كۈچەيتىپ، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىلھام بەردى.

تۆتىنچى، ئۇلار شەخس بىلەن خۇدانىڭ مۇناسىۋىتى بۇاستە ۋە دائىملىق بولۇپ، ئوتتۇرىدا ۋاستە تەلەپ قىلمايدۇ. ھەر قانداق كىشىنىڭ قەلبى خۇدا بىلەن مەڭگۈ تۇتىشىپ تۇرىدۇ. ئىخلاسمەنلەر-نىڭ دىنىي جەمئىيەت، چېركاۋ ۋە پوپ قاتارلىقلارنى ئىنسان بىلەن خۇدانىڭ ئارىلىقىدىكى ۋاستە دەپ قارىشى توغرا ئەمەس، دەپ قارىدى.

بەشىنچى، ئۇلار «جەننەت» ۋە «دوزاخ» مەسىلىسىدە ھەر قانداق بىر ئىنسان خۇدانىڭ تالىشىغا مۇيەسسەر بولالايدۇ. خۇداغا ئېتىقاد قىلىشنىڭ ئۆسۈلى يەكشەنبە كۈنى چېركاۋغا بېرىپ، ئىبادەت قىلىش ۋە باشقا دىنىي مۇراسىملارغا قاتنىشىش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ھەر بىر كىشىنىڭ قەلبى خۇدا بىلەن بۇاستە تۇتاشقان بولۇپ، ئۇ، بۇ دۇنيادىكى ئىشلىرىنى ياخشى ئىشلىسە، تىرىشچان، ئىقتىسادچىل ۋە ھەرىكەتچان بولۇپ، ياخشى ئىگىلىك تىكلىسە، شۇنىڭ ئۆزىمۇ ئىبادەت ھېسابلىنىۋېرىدۇ، دەپ قارىدى.

دېمەك، ياۋروپادا XVI ئەسىردە ئېلىپ بېرىلغان دىنىي ئىسلاھات چىلىق ھەرىكىتى، ياۋروپالىقلارنىڭ روھ پاپاسى ۋە چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرتىمقىدىن قۇتۇلۇپ، ئىنسان قىممىتىنى قايتا بايقىشىغا، تەپەككۇر ۋە پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىشىغا شۇنىڭدەك كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەت ۋە بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا كۈچلۈك تۈرتكە بولدى. ياۋروپادا دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدىن كېيىن جىددىي بۇرۇلۇش ھاسىل قىلغان قىممەت قارىشى ۋە پىكىر

ئىنقىلابى تەبىئىي پەنلەردىكى پارتلاش خاراكتېرلىق مۇڭپەقىيەت-لىرگە زېمىن ھازىرلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربتە مەيدانغا كەل-گەن مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىلىق ئىدىيىلىرىدىن ئۇزۇل - كېسىل قۇتۇلۇپ، دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈلمىگە قەدەم قويۇشىغا، شەخسىنىڭ قىممىتى، مەنپەئىتى ۋە ئىز-زەت - غورۇرى تەكىتلىنىدىغان ۋە قانۇن ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرۈ-لىدىغان جەمئىيەتكە ئۆتۈشىگە كۇچلۇك تۈرتكە بولدى. نېيوتۇن، دېكـ-كارت، بېكۇن، روك قاتارلىق ئالىملارنىڭ تەبىئىي پەنلەردىكى پارت-لاش خاراكتېرلىق مۇڭپەقىيەتلىرى دىدېرو، مونتېسكيو، روسسو، ۋولتېر قاتارلىق ئەدەب ۋە مۇتەپەككۇرلار قوزغىغان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىگە ئاساس ياراتتى. روك، ئادەم تۇغۇلىشىدىنلا ئەركىن بو-لۇپ، ئۇ ھەر قانداق كۇچنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىقى، بەلكى ئۆزىنىڭ ئەقلىي كۆرسەتمىسى ۋە دائىرىسى بويىچە ياشىشى كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ يەنە خۇدانىڭ ھۆكۇمەتنى تەسىس قىلىشى ئادەم-لەرنىڭ زوراۋانلىق قىلمىشلىرىنى توسۇش ۋە كونترول قىلىش ئۈ-چۈندۇر. ئەگەر ھۆكۇمەت خەلقنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىدىكەن، خەلقنىڭ بۇ مۇقەددەس ھوقۇقنى قايتۇرۇۋېلىشى زۆرۇر دەپ قارىدى. مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى ئۆز دەۋرىدىكى فرانسىيىنى ياۋروپا دېموكرا-تىك ئىدىيىلىرىنىڭ بۆشۈكىگە ئايلاندۇردى. خۇددى XIX ئەسىردە ئۆتكەن فرانسىيە تارىخشۇناسى ئالېكس توكوۋېل ئېيتقاندەك: «ئۇزاق-تىن بۇيان فرانسۇزلار ياۋروپادىكى بارلىق مىللەتلەر ئىچىدە ئەدەبىي تالانتى ئەڭ كۇچلۇك مىللەت بولۇپ كەلگەنىدى. ئەدىبلەر فرانسىيىدە ئەزەلدىن XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكىدەك بۇنداق روھنى ئىپادىلەپ باقمىغان شۇنداقلا بۇنداق مۇھىم ئورۇنغا ئېرىشىپ باقمىغانىدى. بۇنداق ئەھۋال فرانسىيىدىلا ئەمەس، بەلكى باشقا ئەللەردىمۇ ئەزەلدىن يۈز بېرىپ باقمىغانىدى»①. مەزـ-

① ئالېكس توكوۋېل (فرانسىيە) : «كونا تۈزۈم ۋە بۈيۈك ئىنقىلاب» ، سودا نەشرىيا-تى، 1997 - يىل نەشرى، 174 - بەت.

پەتچىلىك دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىنسان قىممىتى، كىشىلىك ھوقۇق، سىياسىي ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىك ئىدىيىلەر ھەققىدىكى مەردانە نۇقتىئىينەزەرلىرى ئۆز دەۋرىدىكى ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئىنقىلابى ۋە فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىغا بۇاستە تەسىر كۆرسەتتى. 1776 - يىلى ئېلان قىلىنغان ئامېرىكا «مۇستەقىللىق خىتابنامىسى» نىڭ بىرىنچى جۈملىسى مۇنداق دەپ باشلاندى: «بىز تۆۋەندىكى ھەر قايسى ماددىلارنى قىل سىغمايدىغان ھەقىقەت دەپ قارايمىز: ئىنسانلار توغۇلۇشىدىنلا تەڭ- باراۋەردۇر. ياراتقۇچى پەرۋادىگارىمىز ئۇلارغا تۇغما ھوقۇقلارنى، يەنى ياشاش، ئەركىنلىككە ئىگە بولۇش ۋە بەختكە ئېرىشىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ھوقۇقلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەت تەسىس قىلغان. شۇڭا ھۆكۈمەت پەقەت خەلقنىڭ ھىمايىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇقىنى يۈرگۈزەلەيدۇ»①. 1791 - يىلى ئېلان قىلىنغان فرانسىيە پارلامېنتىنىڭ «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» دىمۇ مۇنداق بايانلار ېيزىلدى: «خەلق ھوقۇقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنسان توغۇلۇشىدىنلا باراۋەر بولۇپ قالماستىن، بەلكى مەڭگۈ باراۋەر بولۇشى كېرەك»②. «ھۆكۈمەت تەشكىللەشنىڭ مەقسىتى خەلقنىڭ تەبىئىي ھوقۇقلىرىنى، يەنى ئەركىنلىك، مال - مۈلۈك، بىخەتەرلىك ھەمدە ئېزىلىشكە قارشى تۇرۇش ھوقۇقلىرىنى قوغداش ئۈچۈندۇر»③.

دېمەك، يېقىنقى زامان ياۋروپاسى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى، دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى، يېڭى دېڭىز يوللىرىنى ئېچىش، جۇغراپىيىلىك بايقاش، سانائەت ئىنقىلابى، مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى، رومانتىزم ۋە تەنقىدىي رېئالىزم ئېقىملىرى، ھەر قايسى ئەللەردە يۈز بەرگەن بۇرژۇئا ئىنقىلابلىرى نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئەسىر فېئودالىزمى ۋە چېركاۋ پەلسەپىدىن ئادا - جۇدا بولۇپ، يىپيېڭى بىر دەۋر ئاچقان

① ② ③ خې شىن: «كرىزىس ۋە ئويغىنىش»، خەلقئارا مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى، 1 - كىتاب 93 - بەت.

چاغدا، شەرق خەلقلىرى دەۋردىن تولىمۇ ئارقىدا قالغانىدى. كۈندىن-كۈنگە زەئىپلىشىۋاتقان ئىسلام شەرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمان-لىقىنىڭ غەربىيلىقىنى ھەر قەدەمدە كۈچەيتىپ بېرىۋاتاتتى. گەرچە جامالىددىن ئافغانىي (1839 — 1897) قاتارلىق زاتلار «غەرب دۇنياسى پەقەت مارتىن لىيۇتېرنىڭ دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدىن كېيىنلا ئاندىن ھەقىقىي مەدەنىيەتلىك دەۋرگە قەدەم قويدى. ئىسلام دىنىمۇ چوقۇم ئىسلاھات يولىنى تاللىشى كېرەك.»① دېگەن چاقىرىق-لارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ تەشەببۇسلىرى ئەمەلىي قوللاش-قا ئېرىشەلمىدى شۇنداقلا مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشتى. ئىسمائىل غاسپىرالى، مۇسا جارۇللا قاتارلىق تاتار زىيالىيلىرىنىڭ يېتەكچىلە-كىدە قوزغالغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان «مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى» — جەدىتىزم ھەرىكىتىمۇ ھەر قايسى تۈركىي مىللەتلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى ئويغىنىشىغا خېلى زور تەسىر-لەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل مىللەتنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋردىكى ئومۇمىي پىكىر ئېقىمىغا ئايلىنالمىدى.

شۇنداق، بۇ يەردە ئوكيان كېچىپ، دېڭىز ئاتلاپ، يېڭى جۇغرا-پىيىۋى بايقاشلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ئىمكانىيەت بولمىدى؛ پار ماشىنىسى ياساپ سانائەت دەۋرى ئاچمىدىغان تەبىئىي پەن مۆجىزىلىرى مەيدانغا كەلمىدى؛ ئىنسانىيەتنىڭ قىممىتى، ئىززەت ـ غورۇرى، ئەر-كىنلىكى ۋە ھوقۇق ـ مەنپەئىتى تەكىتلىنىدىغان ھەمدە قانۇن ئارقى-لىق قوغدىلىدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈلمىمۇ بەرپا بولمىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، بۇ يەردە ئىسلام ماھىيىتىگە زىت بولغان شەرھىي ـ پەتۋا-چىلىق، روھىي مەھكۇملۇق، ئىچكى تەپرىقىچىلىق ۋە سىياسىي يې-تىملىك ھۆكۈم سۈردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە پۈتكۈل مىللەتنىڭ پەس-

① ۋۇ يۈنگۈي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى، 83 ـ بەت.

خىك تىندۇرمىسى ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرغۇن مۇھىتتا ئاستا ـ ئاستا قېرىدى ۋە ئىجادىيەت ئىلھامىدىن مەھرۇم قالدى. پۈتكۈل دۇنيا يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەندە، دەۋردىن تولىمۇ يىراقتا قالغان تارىم ئويمانلىقى ئۆزىنىڭ «ئەسھابۇل كەھف» تىكى ئۇيقۇسىنى ئۇخلاۋەردى.

12

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك تارىخىي قىسمىتى ۋە مەنىۋى ھاياتى ئىسلام ساھەسى تەرىپىدىن تېخى تەلتۆكۈس يورۇتۇلمىدى. ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىنكى بەش يۈز يىل غەرب دۇنياسى ئۇچۇن ئاجايىپ ئەھمىيەتكە ئىگە بۇيۇك جەريان ھېسابلانغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئۇچۇن مەدەنىي ھاياتنىڭ پەلەمپەيسىمان چېكىنىش دەۋرى بولدى.

ئەمىر تېمۇر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئۆزىنىڭ بىر مەھەللىك جۇشقۇن ئېقىمىدىن كېيىن، ئاستا ـ ئاستا ئۆتۈپ كەتتى. نەۋائىنىڭ ئىجادىي ئەمگىكى ۋە بەدىئىي تەپەككۇرى ئارقىلىق تىكلەنگەن پىكىر تاكامۇللۇقى قايتا مەيدانغا كېلەلمىدى. ئۇلۇغبېكنىڭ سەمەرقەنتتىكى رەسەتخانىسىدا دۇنياغا كەلگەن ئاجايىپ ئاسترونومىيىلىك بايقاشلار، ھىندى تۇپرىقىغا يۇرۇش قىلغان بابۇرنىڭ ئات ئۈستىدىكى تارىخىي خاتىرىسى، ھۈسەيىن بايقارانىڭ ھىراتتىكى ھەيۋەتلىك قەسىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئەدىبلەر مۇھاكىمىلىرى، بەھزادنىڭ رەسساملىق مەكتىپى ۋە شەرق داستانلىرىغا ئىشلەنگەن مىنياتورا سىزمىلىرى، مىرزا ھەيدەر، خاندەمىر، دۆلەتشاھ سەمەرقەندى قاتارلىق تارىخچىلارنىڭ ئىلمىي ۋە تارىخىي ئىزدىنىشلىرى بىلەن خاراكتېرلەنگەن ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى تارىخىنىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرى ئىچىدە تۇگەللەندى. بۇ ھال ياۋروپا ئويغىنىشى بىلەن تەتۇر تاناسىپ ھاسىل قىلغانىدى. خۇددى ئۆزبېك ئالىمى مۇزەپپەر خەيرۇللايېۋ ئېيتقاندەك: «مەيلى

ايسى ئەلده بولمىسۇن، ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەڭ مۇھىم خىسلىتى ۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ دەۋردە ئىنسانىنى قاتمال دىنىي ئەقىدىلەر سىرتىمىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، تەبىئەتنىڭ ئەڭ ئالىي مەھسۇلى بولغان ،قلىي مەۋجۇدات سۈپىتىدە ئۇنىڭ هوقۇقىنى بەلگىلەش ۋە گۈمانىسـ ىڭ پرىنسىپلارنى هەر جەهەتتىن ئاساسىي مەۋقەگە ئايلاندۇرۇش ۇچۇن كۇرەش قىلىش — جەمئىيەت مەنىۋى هاياتى تەرەققىياتىنىڭ ش مەزمۇنىغا ئايلىنىدۇ. بۇ كۇرەشتە قەدىمكى مىراسلاردىن پايدىلـ ىش ئاساسىي ۋاستىلەر سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. نەۋائى ئىجادىـ ەت بىلەن شۇغۇللانغان XV ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئويغىنىش ،ۇرىنىڭ ئاخىرقى ئەسىرى بولدى، دېيىش مۇمكىن. چۇنكى شۇنىڭـ ىن كېيىنكى ئەسىرلەر يەرلىك فېئودال كۇچلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۇرۇشلارنىڭ ئۇچ ئېلىشى، دۆلەتنىڭ پارچىلىنىشى، ئىقتىساد ۋە ،دەنىيەتتىكى چۇشكۇنلۇكنىڭ كۇچىيىشى بىلەن خاراكتىرلەندى»① .

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانـ ىقلاردا ئۆز ئۆتمۇشىگە تامامەن ئوخشىمىغان مەدەنىيەت چۇشكۇنلىـ ىشى باشلاندى. ماۋەرائۇننەهر ۋە پەرغانە ئويمانلىقىدا شەيبانىخان شۇلغان سىياسىي داۋالغۇشلار بىلەن تارىم ئويمانلىقىدا يۆز بەرگەن وغلاندى «خوجا» لار پاراكەندىچىلىكلىرى بۇ رايوننىڭ تاكى ئەسىرـ ىزگىچە داۋاملاشقان ئىچكى تىنچسىزلىقىنى كەلتۇرۇپ چىقاردى.

رۇم ئىمپېرىيىسىنىڭ گۇمران بولۇشى، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ۇشكۇنلىشىشى، ئوسمان تۇركلىرى ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىشى ەرياندا كۆرۇلگەن مەنىۋى يوقىتىش ۋە روهىي كرىزىسلار شۇنداقلا ۇنيادىكى هەر قانداق بىر بۇيۇك مەدەنىيەتنىڭ پەسكويغا يۆزلىنىشـ ىن كېلىپ چىققان «قىزىل رەقەم» بۇ يەردىمۇ روي بەردى. نەۋائى اپاتىدىن كېيىنكى ئۇزاق تارىخىي جەريانداغ ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار ئىنـ

① مۇزەپپەر خەيرۇللايېف: «نەۋائى دۇنيا قارىشىنىڭ غايىۋى مەنبەلىرىنى ئۆگىنىش ەقىدە» — «نەۋائى ۋە ئەدەبىي تەسىر مەسىلىلىرى» ناملىق ماقالىلەر توپلىمى، تاشكەنت 196 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى، 147 ـ بەت.

سانىيەت تەپەككۇر خەزىنىسىگە يېڭى پىكىر ئىنقىلابى تەقدىم ئېتەلمەدى، ئاتلانتىك ئوكيان قىرغاقلىرىدا جۇش ئۇرغان يېڭى دېڭىز مەدەنىيىتىنىڭ شاۋقۇن - سۇرەنلىرىنىمۇ ئاڭلىيالمىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ، ئۇلار پەقەتلا ئالدىنقىلار تەييارلىغان مەنىۋى ئائاملارنى قايتا - قايتا چاينىدى، كۆشىدى ۋە تامشىدى، خالاس!

شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئىككى قېتىملىق يۇقىرى باسقۇچى (دەسلەپكىسى XII — IX ئەسىرلەر بىلەن كېيىنكىسى XV — XIV ئەسىرلەر) جەريانىدا ئېرىشىلگەن مەدەنىيەت گۈللىنىشى ۋە ئۇنىڭغا ياندىشىپ بەدىئىي ئىجادىيەت ئەندىزىسى كېيىنكى زامانلاردا يېڭىلاش ۋە ئىسلاھ قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمىدى. كېيىنكىلەر ئەمدىلىكتە ئاشۇ دەۋرنىڭ جۇشقۇن ئېقىمى تىكلەپ بەرگەن كلاسسىك مەدەنىيەت ئەندىزىسىنىڭ مەددىاھ ۋە ۋەزخانلىرىغا ئايلاندى. ئۇلار بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئالدىنقىلارنى بېسىپ چۈشكىدەك يېڭى پىكىر ۋە ئۇسلۇب يارىتالمىدى، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئىدىئولوگىيىسىنى يېتەكلىيەلەيدىغان ئۇلۇغۋار پەلسەپىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلمىدى، ئىنسان قىممىتى ۋە ئەقلىي كامالىتى هەققىدىكى دادىل ئىزدىنىشلارنى ئۆز مۇلاھىزىلىرىنىڭ مەركىزىي هالقىسى قىلالمىدى... شۇنداق، ئۇلار پەقەتلا ئالدىنقىلارغا چوقۇندى، ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىنى تەكرارلىدى، ئۇسلۇبىنى كۆچۈردى، تەقلىد قىلىپ يازدى. قىسقىسى، ئۇلار پەقەت ئۆز ئۆتمۈشىنىڭ بۇيۇك ئەللامىلىرىگە تالىپ، سۆز - ئىبارىلىرىگە كاتىپ بولالىدى، خالاس!

شەرق ئويغىنىش دەۋرىنىڭ بۇيۇك سەركەردىلىرىدىن ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، نىزامى گەنجەۋى، مەھمۇد قەشقەرى، يۈسۈپ خاس هاجىپ، ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىق ئەدىب ۋە ئالىملار ئۆز دەۋرىدىلا ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ ئىنسانىيەت پىكىر تارىخىدا مەڭگۈلۈك قىممەتكە ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە بولالايدىغانلىقىغا شەكسىز ئىشەنگەنىدى. خۇددى گېگىل ئېيتقاندەك: «هەقىقىي ئۆلمەس بەدىئىي ئەسەر هەرقانداق دەۋر

، هەر قانداق مىللەت ئۇچۇن ئورتاق بەھىرلەنگىلى بولىدىغان مەڭگۈ-
ۈك ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولىدۇ»①. دەرۋەقە، بۇيۇك كلاس-
سىكلار ئۆزلىرىنىڭ دەۋر ئالدىدىكى بۇرچىنى تولۇق ھېس قىلدى.
ۈلار ئۆزلىرىنىڭ يېپىيېڭى پىكىرتەلقىنلىرىنى ئىنسانىيەتكە تەقدىم
ىلدى. ئۇلار ئۆز ئىستېداتىغا، تالانت ۋە تەپەككۇر يېڭىلىقلىرىغا
اتتىق ئىشەندى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئىزدىنىشلىرى ۋە ئەسەرلىرىگە بول-
ان چەكسىز ئىشەنچى ئۆز خەلقىنىڭ ۋە شۇنداقلا پۈتكۈل ئىنسانىيەت-
ىڭمۇ ئىشەنچى بولۇپ قالدى. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ئۆزىنىڭ گە-
ئانت ئەسىرى «شاھنامە» ھەققىدە:

كۆپ ئالىي قەسىرلەر بولۇپتۇ خاراب،
ئۇرۇپ قار ـ يامغۇر، شامال ۋە ئاپتاپ.
شېئىرىي مىسرادىن پۈتتى بىر جاھان،
ئۇنى ئەسلا ئۆرەلمەس شامال ۋە بوران.
ئوتتۇز يىل مېھنەتۇ زەخمەتتە قالدىم،
فارسىيدا ئىرانتى تىرىلدۇرۇالدىم.
سۆزۈمدىن جەننەتتەك بېزەلدى جاھان،
مەندىن ئاۋۇال كىم يازغان، قاچان؟
مەن ئەسلا ئۆلامەسمەن، مەڭگۈ ياشارمەن،
ئېيتقان ھەر سۆزۈمدە قايتا ياشارمەن②.

دەپ يازسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ئەسىرى ئۈستىدە توختىلىپ، يۈكسەك ئىشەنچ بىلەن مۇنداق دەيدۇ:

پۈتۈن تۈرك، چىن، شەرق ئېلىدە دېمەك،
بۇنىڭدەك كىتاب يوق جاھاندا بۆلەك.
بۇنىڭدەك كىتابنى كىم ئېيتقان ئەۋۋەل،

① گېگىل: «ئېستېتىكا»، سودا نەشرىياتى 1996 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم، 336 ـ، 337 ـ بەتلەر.
② فىردەۋسى: «شاھنامە»، تاشكەنت 1977 ـ يىل، ئۆزبېكچە تەرجىمە نەشرى، 1 ـ جىلد، 620 ـ، 622 ـ بەتلەر.

كېيىن كىممۇ ئېيتار بۇنىڭدەكنى دەل؟
كىم ئولسا بۇنىڭدەك يازارمۇ، قېنى؟
يازۇچى بار بولسا، مەن ماختاي ئۇنى①.

مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«مەن تۈركىلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلاردىن بولۇپ تۈرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ئاياغ كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تىللىرى مېنىڭ دىلىمغا ناھايىتى ياخشى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۇختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم. ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا «تۈركي تىللار دىۋانى» دەپ ئات قويدۇم»②.

ئەمدى XV ئەسىردىكى بۇيۇك شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائى «خەمسە» سىنىڭ ئىككىنچى داستانى «فەرھاد - شېرىن» نىڭ خاتىمىسىدە:

نىزامى ئالسا بەردەئى بىرلە گەنجە،
قەدەم رۇم ئەھلىغە ھەم قىلسا رەنجە.
چېكىپ خىسرەۋ داغى تىغى زەبانىنى،
يۇرۇپ فەتھ ئەيلەسە ھىندۇستانىنى.
يانا جامى ئەجەمدە ئۇرسا نەۋبەت،

① يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى، 11 - ، 13 - بەتلەر.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 1 - توم، 3 - بەت.

ئەرەبدە داغى چالدا كوسى شەۋكەت.
ئەگەر بىر قوۋم گەر يۇز، يوقسە مىڭدۇر،
مۇئەييەن تۇرك ئۇلۇسى خۇد مېنىڭدۇر.
ئالىمەن تەختى فەرمانمغە ئاسان،
چىرىك چەكمەي خىتادىن تا خۇراسان.
كۆڭۈل بەرمىش سۆزۈمگە تۇرك جان ھەم،
نە يالغۇز تۇرك، بەلكىم تۇركمەن ھەم①.

ەپ يازىدۇ ۋە نىزامى گەنجەۋي ئۆز «خەمسە» سى بىلەن پۈتكۈل رۇم ەھلىنى، خىسراۋ دېھلىۋي ھىندى دىيارىنى، ئابدۇراھمان جامى ىران ۋە ئەرەب مەملىكەتلىرىنى بويسۇندۇرسا، مېنىڭ «خەمسە» م ۇتكۈل تۇرك ئۇلۇسىنى، جۇملىدىن بىر چىرىك تارتماي تۇرۇپ پىندىن خوراسانغىچە بولغان زېمىنلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ دەيدۇ.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، شەرق ئويغىنىش دەۋرىدىكى بۈيۈك كلا- ىسسكلىرىمىز ناھايىتى دادىللىق بىلەن ئۆزىگە ۋە ئىجادىي تالانتىغا ولغان يۈكسەك ئىشەنچىنى ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ئۇنىڭغا يارىشا مەڭگۈلۈك ئەسەر يارىتالىدى. لېكىن نەۋائى ۋاپاتىدىن كېيىن، قايسىبىر ئەدەب ۋە شائىرىمىز ئۆز ئىجادىغا بولغان مۇناسىۋەتكە ئىشەنچىنى ئوچۇق - ئاشكارا جاكارلىيالىدى؟ قايسىبىر بېقىنقى زامان كلاسسىكلىرىمىز ئۇلارنى بېسىپ چۈشكىدەك بەدىئىي ئەسەر ۋە پەلسەپىۋى پىكىر يارىتالىدى؟

شۇنداق، نەۋائىدىن كېيىن ھېچكىم شەرق ئويغىنىش دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇرلاردەك جاراڭلىق ۋە مەردانە سۆزلىيەلمىدى. يېڭى پىكىر ئىنقىلابىمۇ يارىتالمىدى. ئۇلار ئەل فارابىنىڭ، ئىبن سىنانىڭ، فىردەۋسىنىڭ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ۋە نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدىن چاچراپ چىققان پىكىر تامچىلىرىنى گەز باغلىغان لەۋلىرىگە سېلىپ

① ئەلىشىر نەۋائى: «خەمسە: «پەرھاد - شېرىن»»، شىجائ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى، 862 -، 863 - بەتلەر.

ئۇزاققىچە شۇمىدى. تارىم گىرۋەكلىرىدىن پەرغانە ۋە ئارال دېڭىزىغىچە بولغان ئۇزاق چۆللۈك زوندا - بوستانلىقلاردا، كارۋان سارايلىرىدا، دەشت - راباتلاردا، يېزا - قىشلاقلاردا ئىلگىرىكىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان زېرىكەرلىك كەيپىيات ھۆكۈم سۈردى. ئوتتۇرا ئاسىيا چۆشكۈنلەشكەن ئاشۇ ئۇزاق جەريانىدا، يېڭىلىقى ناھايىتى ئاز بولغان ئىجادىي ئەسەرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلار پەقەتلا ئالدىنقىلاردىن قالغان ئەنئەنىۋى تېمىلار — چىن شاھزادىسى، ئىسكەندەر سەپىلى، ئەرمەن مەلىكىسى، ئىران پادىشاھى، ھىندى گۈزىلى، يۇنان ھەكىمى، رۇم مەلىكىسى، ئەرەب خەلىپىسى، تۈرك قوشۇنى، مىسىر پىرئەۋنى... توغرىسىدىكى ھېكايىلەرگە تەقلىد قىلدى، كۆچۈردى ۋە نەزىرە يازدى، خالاس. ئۇلارنىڭ ئالدىنقىلاردىن سۈيئىستېمال قىلغان يار، مەي، گۈل، بۇلبۇل، ساقى قاتارلىق مەجازىي ئوبرازلار-دا ئىپادە قىلغان ھېس - تۇيغۇلىرىمۇ مەڭگۈ ئايىغى چىقمايدىغان دەرد - ھەسرەت ۋە شېرىن ئازابلار بىلەن سۇغۇرۇلدى. نەۋائىدىن كېيىن «خەمسە» يېزىشقا ياكى «خەمسە» تەركىبىدىكى ئايرىم داستانلارغا نەزىرە يېزىشقا تۇتۇش قىلغان يۇزلىگەن قەلەمكەشلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئالدىنقى تۆت بۇيۇك خەمسە نەۋائىس («خەمسە» يازغۇچى) — نىزامى گەنجەۋي، خۇسراۋ دېھلەۋي، ئابدۇراھمان جامى، ئەلىشىر نەۋائىلارنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتىگە يېتەلمىدى. «خەمسە» ژانىرىدا ئومۇم ئېتىراپ قىلغان بۇ تۆت قەلەم ساھابىنىڭ ئاخىرقىسى ھېسابلىنىدىغان مۇتەپەككۇر شائىرىمىز نەۋائىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ يازغانلىرى «سەرۇ گۈللىرى ئارىسىدىكى خەس ياكى ماتادەك چېنىپ قالدى»①. ھەتتا بىزنىڭ بىر قىسىم تەنقىداتچىلىرىمىز «ناۋا-

---

① ئەلىشىر نەۋائى: «خەمسە: (ھەيراتۇل - ئەبرار)» 71 - بەتتىكى مۇنۇ مەسنەۋىيگە قارالسۇن:

كۆپ كىشى ھەم قىلدى تەتەببۇھ ھەۋەس،
سەرۇگۈل ئوتروسىغە كەلتۈردى خەس.

ئى «خەمسە» سى ۋە جامىنىڭ «يەتتىلىك» ىدىن ھەر جەھەتتە ئۇستۇن تۇرىدۇ»①، «خەمسىچىلىك تارىخىدا ھەقىقەتەن يېڭىلىق ۋە ئورىگىنالىلىق يارالتقان»②دەپ ماختاپ كۆككە كۆتۈرگەن ئابدۇرېھىم نىزارىي قاتارلىق XIX ئەسىردىكى كلاسسىكلىرىمىزنىڭ داستانلىرىمۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە نەۋائى تەسىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە نەۋائىنىڭ ئىزىدىن ماڭغان. گەرچە نىزارىي، غېربىي قاتارلىقلارنىڭ XIX ئەسىر تەلىپىگە خاس ئىجادىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرسەكمۇ، لېكىن ھېچكىم ئۇلارنى نەۋائىنىڭ بەدىئىي مىتۇددىن ئېشىپ چۈشكىدەك يېڭىلىق يارىتالىدى دېيەلمەيدۇ. بۇ تەرىپىنى نىزارىي ئۆزىمۇ ئوچۇق ئېيتقان:

بۇلار ۋەسفى تەتۈل خەمسەدە،
ھەمە سۆزى نەفسىل ئىرور خەمسەدە.
كى مۇجىمەل بەيان ئەيلەدۈك قەدرى ھال،
نەزەر سالغان ئەل بولماسۇن دەپ مالال③.

(مەنىسى: بۇلارنىڭ تەرىپى نەۋائىنىڭ «خەمسە» سىدە ئۆزۈن بايان قىلىنغان، ھەمە سۆز تەپسىلىي ئېيتىلغان. بىز بۇ داستاننى ئوقۇغان ئادەمگە يېنىك بولسۇن ئۈچۈن قەدىر ئەھۋال قىسقا بايان قىلدۇق)

ئۇندىن باشقا نىزارىي يەنە ئۆزى ھەققىدە يازغان بايانلاردا، نەۋائى ۋە جامىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۆگەنگەنلىكىنى ئوچۇق بايان قىلىدۇ:

نەۋائى پىرىمنىڭ گەداسى بولۇپ،

---

① يۇسۇپبەگ مۇخلىسوفنىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تراديتسىيە ۋە نۇاتورلۇق مەسىلىلىرىگە دائىر» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ماقالىسىغا قارالسۇن. قازاقىستان ئالمائاتا، 1976 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 7 ـ بەت. يۇسۇپبەگ مۇخلىسوفى: «ئەسىرلەر ۋە ئەسەرلەر»، ئالمائاتا، 1973 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 101 ـ، 102 ـ بەت.

② دىلبەر روزىيۇا نەشرگە تەييارلىغان: «ئابدۇرېھىم نىزارىي — داستانلار ۋە مۇخەممەسلەر»، ئالمائاتا، 1972 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 6 ـ بەت.

③ ئابدۇرېھىم نىزارىي: «نىزارىي داستانلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 ـ يىل نەشرى، 262 ـ بەت.

يەنە جامىنىڭ جان فىداسى بولۇپ.
جەڭاھىرلارنىڭ سالىبىمەن نەزەر،
تاڤىب ئاندا ھەر بىرىنى ئوتلۇق گەڭھەر①.

دېمەك، بۇنىڭدىن كۆرۈڭالغىلى بولىدۇكى، ئوتتۇرا ڭە مەركەزلىك ئاسىيادا ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى، جۇملىدىن نەڭائى دەۋرىدىن كېيىن، ياڭروپادا پارتلىغان يېڭى پىكىر ئىنقىلابىنىڭ ئەكسىچە تەپەككۇر ڭە ئىجادىي ساھەدە قەدەممۇ قەدەم چېكىنىش يۈز بەردى. گەرچە كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا ئۇزۇلۇش بولمىغان، يەنىلا نۇرغۇن ئەسەرلەر يارىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلى، بەدىئىي ماھارىتى، پىكىر سېزىمى ڭە ئېستېتىك قىممىتى ئالدىنقىلار تىكلەپ بەرگەن ئىجادىيەت رامكىسىدىن تاماملىن چىقىپ كېتەلمىدى. بۇ ئۇزاق جەريان ئەنئەنىۋى پىكىر فورمىسىنىڭ بىر خىل ئۇنسىز رەۋىشتە داۋاملىشىشى، ئاللىقاچان قېلىپلاشقان تېمىلارنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتە تەكرار ـ تەكرار يېزىلىشى، مەددالارنىڭ تۇكرۇك چاچىراندىلىرى ئارقىلىق يېتىپ كەلگەن جەڭنامە پارچىلىرىنىڭ قايتا ـ قايتا ھېكايە قىلىنىش جەريانى بولدى.

قىسقىسى، مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي مەزگىلدە ـــ غەرب ئەللىرى يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن ئاشۇ ئۇلۇغۋار دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيا ڭە تارىم بوستانلىقلىرى ئۆز كەلگۈسىنى يارىتىشتىكى ئەڭ ھالقىلىق پۇرسەتلىرىدىن مەھرۇم قالدى. يېپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى ڭە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا ئالاقىلىرىدىكى ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكىنى كۈنسايىن كۈچەيتىپ باردى. خۇددى گاۋىن ھامبلىي ئېيتقاندەك: « XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە بارمايلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر جەھەتتىن چۈشكۈنلۈك قاينىمىغا كىرىپ قېلىشى ئاللىقاچان بەلگىلى-

① باتۇر ئەرشىددىنوف: «ئۇيغۇر كلاسسىكلىرى ئىجادىدا داستان ژانىرى»، ئالمائاتا، 1988 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 36 ـ بەت.

نىپ قالدى»①. شۇنىڭدىن باشلاپ پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىدىكى نەچچە ئونلىغان تەنها بوستانلىقلار ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ تۇرغۇن ۋە ئەڭ زۇلمەتلىك دەۋرگە قەدەم قويدى. ئۇلار دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىن تامامەن ئايرىلغان هالدا، مەڭگۈ بىر يۆنىلىشكە قاراپ چۆرگىلەيدىغان ئەبجەق ـ كونا تۈگمەنگە ئوخشاپ قالدى. ئىشق سەۋداسىغا گىرىپتار بولغان شاھ مەشرەپ مەنسۇر هەللاجى (؟ — 988) نىڭ «ئەنەلهەق» سۆزىنى تەكرارلىغانلىقى ئۈچۈن قۇندۇزدا دارغا ئېسىلدى. زەلىلى تارىم ۋادىسىنى پىيادە كېزىپ چىقىپ ئەل ـ يۇرتنىڭ ئېچىنىشلىق هالىدىن قان ـ ياش تۆكتى. موللابىلال نازىمى تېگى ـ تەكتى نامەلۇم ئاشۇ بىر توپ خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ئاۋام خەلققە كەلتۈرگەن سوروقچىلىقلىرى ۋە ئالدامچىلىقلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى:

ئىشتىپ خوجام كەلگەننى غازىلار،
كى ئىخلاس ئېتىپ فىشباز باردىلار.
خوجاملار قولىنى قىلىشىپ تاۋاب،
زىيارەت قىلىشىپ، ئالىشىپ ساۋاب.
كى نۇرغۇن كىشىدىن ئالالا چىقىپ،
يۈرەك يارغۇدەك شارى ـ غەۋغا چىقىپ.
تامام چوڭ ـ كىچىكلەر قىلىپ ئاھۇ ـ زار،
ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ بولۇپ بىقرار...
خوجامنىڭ تونىنى ئۆزۈپ تويمادى،
ئۇزۇپ تىرمالاپ هېچ پۈتۈن قويمادى②.

موللا مۇسا سايرامىمۇ ئۆز دەۋرىنىڭ سەزگۈر كۆزەتكۈچىسى ۋە تارىخچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، XIX ئەسىردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى-

① گاۋىن هامبلي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، سودا نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى، 235 ـ بەت.
② موللا بىلال نازىمى: «غازات دەر مۇلكى چىن» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1995 ـ يىل، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ سانلىرى.

تىنىڭ ئىچ ـ باغرى زەردايقا تولغان زەئىپ كەيپىياتىنى چوڭقۇر ھېس قىلغانىدى. دەرۋەقە، ئاشۇ ئۇزاق جاھالەتلىك يىللاردا بەدەخشان ۋە قوقان تەرەپلەردىن جان باقالماي ئۆزى بىلەن بىللە سىرلىق پەتۋا-لارنى يۈدۈپ، دىيارىمىزغا ئېقىپ كىرگەن ئاشۇ بىر توپ «پىر»، «ئەۋلىيا»، «خوجا» ۋە ئاتالمىش «پەيغەمبەر پۇشتلىرى» تارىم ئوي-مانلىقىدا ئەڭ ئەقەللىي ئىنسانىي تەلەپ ۋە تۇيغۇلارنى بەربات قىلىشقا ئۇرۇنغانىدى. ئۇلار ھەتتا ئاۋام خەلقنى سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇل-لىنىش، دېھقانچىلىق قىلىش، ناخشا ـ ئۇسسۇللاردىن بەھىرلىنىش، توي قىلىش، پەرزەنتلىك بولۇش قاتارلىق ئەڭ ئاساسلىق ئىنسانىي تۇرمۇش ئۇسۇللىرىدىن بەزدۈرۈپ، تەركىيدۇنيالىق ۋە روھىي مەھ-كۇملۇق سىرتىمىقى سىلىشقا ئۇرۇنغانىدى. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان پاسسىپ مەنىۋى كەيپىيات ۋە ئەقىدە كرىزىسى پۈتكۈل دۇنيا يېڭى دەۋرىنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن يېقىنقى دەۋردە يۈز بەرگەنىدى. شۇڭ-لاشقا موللامۇسا سايرامى بىر تارىخچىغا خاس نۇقتىئىنەزەر بىلەن مۇنداق دەپ يازىدۇ:

يەنە دېھقانچىلىق ئىشاندىن ئارتۇق،
يەنە «ھۇ ـ ھۇ» دېگەن زىكرىدىن ئارتۇق.
ھەممە ئىشان، ئەرەبىي، سەئىد دېگەنلەر،
يەنە ھەججى مۇجاۋۇرى ھەرەملەر.
يەنە كەلتۇرگەنى ھەم كەئىبە تۇفراق،
يەنە مويى مۇبارەك، شەددى بايراق.
كىچىلەرى ئۇيۇماي «ھۇ ـ ھۇ» نى ئېيتىپ،
يەنە چىللە ئولتۇرۇپ تەسبىھ ئېيتىپ.
ئۆزىنى كۆرسەتىپ پىرى ھىدايەت،
ۋە لېكىن ئازدۇرۇپ يولدىن زەلاھەت.
يەنە ئېيتىپ خىتاب قىلغان نەسىھەت،
«ساڭا قىلماس نەتىجە بۇ زىرائەت،

زىرائەتنى قويۇپ «ھۇ - ھۇ!» دېگەيسەن،
ھەممەنى تاشلاپ تەرك ئەتكەيسەن».
مۇخالىپتۇر دېگەن سۆزى شەرىئەت،
بۇ سۆزنى تىڭلاماي قىلىڭ زىرائەت①.

موللا مۇسا سايرامى ئۆز دەۋرىدىكى تارىم بوستانلىقلىرىدا يۈرتمۇ يۈرت قاتراپ، ئۆزىنى «پىر»، «ئەۋلىيا» ئاتاپ، ھەر تەرەپتە مۇرت توپلاپ، ئاۋام خەلقنى تەركىدۇنياچىلىققا ۋە روھىي قۇلچىلىققا سۆرەۋاتقان ساختىپەز «ئىشان» لارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىسلام روھىغا تۇپتىن زىت بولغان قىلمىشلىرىنى قاتتىق پاش قىلىدۇ. ئۇ يەنە دېھقانچىلىق قىلىپ، زىرائەت تېرىپ تۇرمۇشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، ياشاش ھوقۇقىنى قولدىن بەرمەسلىك، ئىنسان سۈپىتى بىلەن تۇرمۇش خۇشاللىقلىرىدىن بەھرىمەن بولۇش قاتارلىقلار ساختا ئىبادەت ۋە ئاتالمىش «ئەۋلىيا» لارغا مۇرت بولۇپ، مازار - ماشايىقلاردا تۇنەپ يۇرۇشتىن كۆپ ئەۋزەل ۋە ساۋابلىق دەپ كۆرسەتتى.

مۇۋاپىق شورۇئى قىلسە گەر زىرائەت،
زىرائەتتىن يوقتۇر ئۇلۇغ ئىبادەت.
ھەممە ئىشان تەمەئىدىن خالى ئېرمەس،
يەنە ئۇشبۇ رىيادىن خالى ئېرمەس.
بۇ كۇندە نەفسىغە قۇل ھەممە ئىشان.
قەيەردە نەفسىنى ئۆلتۈرگەن ئىشان؟
تاپىلماس خالىس ئىشان مىسلى ئەنقا،
ئۆزىن مەخفىي تۇتۇپ كۆرسەتمەس ئەسلا.
شەرىئەت شاھراھىدا رۇست يۈرەلمەي،
تەرىقەت تەيىدە نېچۈك يۈرەلگەي؟

① «موللا مۇسا سايرامى شېئىرلىرىدىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق ئومۇمىي 16 - سان.

بۇ ئىشانلار ھونۇز تۇتماي شەرىئەت،
شەرىئەتنى قويۇپ كىرەر تەرىقەت.
بۇلاردا فەزىلدە بىر نەرسە يوقتۇر،
زەھى ئالدامچى نەفس ئاۋارىسىدۇر.
تەمەئىنىڭ دۇكانىنى قۇرۇپ ئىشان،
رىيانىڭ رەختلىرىنى تىزىپ ئىشان.
يىغىپ ئادەم قىلىپ سۆھبەت ئالالا،
ھەممە تەسبىھ زىكرى خاھى ئىللەللا.
بۇ قىلغان ماجرادىن مۇددىئا قۇل،
يەنە «ھۇ - ھۇ!» دېگەندىن ئىددىئا قۇل①.

دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەر، جۇملىدىن تېمۇرىيلەر سەلتەنىتى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئۇزاق دەۋرلەردە مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى جۇغلانمىسىدا تەدرىجىي خوراش ۋە چېچىلىش يۈز بەردى. بۇنداق بىر ئىزدا تۇرۇپ قالغان، تۇنجۇققان، گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان دەۋر تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋام قىلدى. نەتىجىدە ئۆز روھىي مۇۋازىنىتىنى ھامان سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ رادىئاتسىيىلىرىدىن تەكشەپ ئۆگەنگەن بۇ تارقاق بوستانلىقلار دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئۇچۇرلىرىدىن بىخەۋەر يېتىم ھالەتتە قېلىپ، مىللىي كەيپىياتتىكى دۇملەنمە ھالەتنى شەكىللەندۇردى. بۇنىڭ بىلەن كىچىك جەھەتتىن بوستانلىقلار دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلەيدىغان، چوڭ جەھەتتىن تاۋۇم ئويمانلىقىدىن ھالقىيالمايدىغان، ھەر قانچە قىلسىمۇ ئۆزىنى سەگىتىش پۇرسىتىگە زادىلا ئېرىشەلمىگەن تەنھا، يېتىم پىسخىك مۇھىت ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلاندى. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان بۇرۇخ-

① «موللا مۇسا سايرامى شېئىرلىرىدىن» — «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق ئومۇمىي 16 - سان.

ئورما هالەت ئەقلىي سېزىمنى كۈنسايىن خورىتىپ، ئۆز روھىي ھۆكۈملۈقىنى ئۆز جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋى جۇغلانمىسى بىلەن تۇتۇپ تۇرالمايدىغان، يېراقتىكى غايىۋى نەرسىلەر ھەمىشە مۇقەددەس ۋە ھەممىگە قادىر كۆرۈنىدىغان بىر پاسسىپ كېلىماتنى كەلتۈرۈپ چىقارىدى. بەدەخشان، قوقان ۋە بۇخارا تەرەپلەردىن خۇرجۇنغا لىققىدە ھەتىۋا يۈدۈپ، «پەيغەمبەر پۇشتى» لىرىنىڭ نامىنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، دىيارىمىزدا قانچىلىغان پاجىئەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاتالمىش «خوجا»، «ئىشان» لارنىڭ سورۇقچىلىقلىرى دەل مۇئۇنداق پاسسىپ ئىچكى كېلىماتتا يۇز بەرگەنىدى. يېڭى ھاۋادىن نەپەس ئېلىپ، ھەمىشە ئۆزىنى يېڭىلاپ تۇرۇشقا قادىر بولالمىغان، بىر خىلدا تۇرۇۋەرگەن ۋە ئىچكى ۋېنتىلىرى كونىراپ، چىرىپ، نېرىپ كەتكەن بۇ جەمئىيەت گويا دېڭىز تېگىدىكى تىنىپ كەتكەن چۆكمىدەك دۇنيا سەھىنىسىدىن غايىب بولدى. شۇنداق، ئۇلار دۇنياسىنىڭ تەرەققىيات ئېقىمىدىن سىقىپ چىقىرىلدى، تارىخنىڭ پاراۋۇزى تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلدى. ئىنسانىيەتكە ئوت ئوغرىلاپ بەرگەن پرومېتى كافكاز تاغلىرىغا پولات زەنجىر بىلەن بەنت قىلىنىپ يۈرەك ـ باغرى تازقارىنىڭ چوقۇپ يېيىشىگە تۇتۇپ بېرىلگىنىدەك، يىپەك يولىدا رابات ۋە كارۋان سارايلىرى قۇرۇپ، شەرق ۋە غەربتىن كەلگەن ھەر خىل ئىرقتىكى كىشىلەرنى قارشى ئالغان تارىم بوستانلىقلىرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىمۇ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە تارىخ تەرىپىدىن تەكلىماكان چۆلىنىڭ سىرلىق سۈكۈناتىغا دەپنە قىلىۋېتىلدى ۋە ھەر ياقتىن كەلگەن، يالتىراق كىيىملىك سېھىرگەرلەرنىڭ سىرلىق ئەپسۇنلىرىدىن ئەس ـ ھۇشىنى يوقاتتى.

ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ئاڭ فورماتسىيىسى ۋە پسىخىك خاراكتېرى جىددىي يېتىلىۋاتقان يېقىنقى زامان تارىخ مۇساپىسىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىغا ھەر ياقتىن ئۇسۇپ كىرگەن جاھالەت پىرلىرىنىڭ ئەپسۇنلىرىدىن سېھىرلەنگەن بۇ بەختسىز خەلق

بىھۇشلۇق ئىچىدە ئۇلۇغۋار تارىخىي پۇرسەتلەرنى قولدىن بېرىپ قويدى. XV ئەسىردە ياۋروپادا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى باشلىنىپ، ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىگە قارشى كەسكىن پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلغان چاغدا، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى تۈگەللىنىپ، چاك ـ چېكىدىن پارچىلانغان بۆلۈنمە ۋەزىيەت ۋە تىنچسىز كەيپىيات ھاسىل بولغانىدى؛ 1649 ـ يىلى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلىپ، فېئودالىلىق مۇستەبىتچىلىككە خاتىمە بېرىلگەن، بۇرژۇئازىيە «شەرەپلىك ئىنقىلاب» ئارقىلىق 1688 ـ يىلى تولۇق سىياسىي سەھنىگە چىققان چاغدا، تارىم ئويمانلىقىدا «ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق» خوجىلار ئۆزئارا ئۈستۈنلۈك تالىشىپ، قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىشۋاتقان، ئافاق خوجا غالدانىنىڭ قولى ئارقىلىق «تۈگمەن چۆرگىلىگىدەك قانلارنى تۆكۈپ» («تەزكىرە ئىي خوجىگان»)، 1682 ـ يىلى ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغانىدى؛ 1789 ـ يىلى فرانسىيىدە بۇيۇك ئىنقىلاب يۈز بېرىپ جۇمھۇرىيەت تىكلەنگەن، «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» جاكارلانغان، ئامېرىكىدا بولسا، مۇستەقىللىق ئۇرۇشى غەلبە قىلىپ، دېموكراتىك قانۇن- تۈزۈم تىكلەنگەن بىر شارائىتتا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا جاھالەتلىك دەۋر ئەۋجىگە يەتكەنىدى؛ 1848 ـ يىلى ياۋروپادا پارتلىغان بۇيۇك ئىنقىلاب نەتىجىسىدە گېرمانىيىدە كەسكىن سىياسىي بۇرۇلۇش ھاسىل بولغان، ياپونىيىدە 1863 ـ يىلىدىن كېيىن ساماۋى پادىشاھ «ئەمدى بىز ئۇچۇن قەدىمكى ئەنئەنىگە چۈشىلىپ ئولتۇرۇش، دەۋر روھىنى خاتا چۈشەنگەنلىك بولىدۇ» دەپ مىڭجى يېڭىلىقچا كۆچۈش ھەرىكىتىنى قوزغىغان چاغدا، ۋەلىخان تۆرە قەشقەردە ئادەم كاللىسىدىن مۇنار ياساۋاتاتتى...

دېمەك پۈتكۈل دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەل خەلقلىرى ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە كەسكىن ئويلىنىۋاتقان، ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەۋاتقان، تەپەككۇر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، ئەقلىيلىك دەۋرىگە قەدەم

قويغان چاغدا، تارىم ۋادىسىدىكى تەنها بوستانلىقلاردا بىر خىل بۇرۇخ-تۇرما ھالەتتىكى دۇملەنمە ھالەت ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. بۇنداق جاھان ئۆزگىرىشلىرىدىن خالىي، مەنىۋى ئېنېرگىيىسى چىرىگەن، گويا توختام سۈرەك تۇرغۇن كەيپىيات بىر قانچە ئەسىر داۋاملاشقاندىن كېيىن، مىللىي روھتا تازىلىغىلى بولمايدىغان كېسەللىك باكتېرىيە-لىرىنى يېتىلدۈرۈپ قويدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، مىللىتىمىز ھازىر-قى زامان مىللىتىگە ئايلىنىش ۋە ھازىرقى زامان دەۋرىگە ئۆتۈش ئۈچۈن ناھايىتى زۆرۈر بولغان ئېنېرگىيە جۇغلاش جەريانىدىن مەھ-رۇم قالدى. ياۋروپادىكى ئىككى بۈيۈك مىللەت — فرانسۇزلار بىلەن گېرمانلار ھازىرقى زامانىدىكى دۇنياۋى تارىخىي مىللەتكە ئايلىنىش ئۈچۈن ئاز دېگەندىمۇ 100 يىلدىن 200 يىلغىچە تەپەككۇر ئىسلاھاتى ۋە ئەقلىي ئېنېرگىيە جۇغلاش جەريانىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەنىدى. فرانسۇزلار 18 - ئەسىردىكى روسسو، دىدېرو، مونتېسكيۇ ۋە ۋولتېر قاتارلىقلار قوزغىغان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى نەتىجىسىدە ئۇزۇل - كېسىل پىكىر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىپ، ئۆز دەۋرىدىكى شەرقىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەت ئىسلاھاتىدىكى چوقۇنۇش ئوبيېكتىغا ئايلاندى. فرانسۇز ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى پۈتۈن دۇنيا بەدىئىي ئىجادىيەتنىڭ كۆزى بولۇپ قالدى. گېرمانلار بولسا، «تېپىك پەلسەپە مىللىتى»①ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەپەككۇر ئىسلاھاتىنى فرانسۇز-لارنىڭ ئەدەبىي ھەۋىسىگە ئوخشىمىغان ھالدا، پەلسەپىدىن باشلىدى. تەمكىن ۋە سوغۇققان خاراكتېرغا ئىگە گېرمانلار فرانسىيىدىن باشلا-غان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىدىن ئىلھاملىنىپ، پەلسەپە پەنلىرىدە پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. «1750-يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە گېرمانىيىدە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلاردىن — شائىر گىيۈتى ۋە شىللېر، پەيلاسوپ كانت ۋە فىشتلار دۇنياغا كەلدى،

① «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى توپلىمى»، 1 - توم، 591 - بەت.

20 يىلدىن كېيىن، گېرمانىيەدىكى ئەڭ ئۇلۇغ پەيلاسوپ ۋە مېتافىزىك گېگىل تۇغۇلدى»①. 100 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە گېرمانىيەدە ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ۋە رەڭگارەڭ پەلسەپە سىستېمىلىرى تۇغۇلدى شۇنداقلا گېرمانىيە دۇنيا پەلسەپىسىنىڭ يۈكسەك چوققىسى بولۇپ قالدى. ھېنرىخ ھېينى بۇ ھەقتە ھاياجان ئىلكىدە مۇنداق دەپ يازدى: «گېرمانىيە كانت ئارقىلىق پەلسەپە ئالىمىگە كىرىپ كەلدى شۇنداقلا پەلسەپىنى مىللەتنىڭ كەسپىي ئىشىغا ئايلاندۇردى. . . بىر توپ زېرەك مۇتەپەككۇرلار گويا سېھىردىن پەيدا بولغاندەكلا گېرمانىيە تۇپرىقىدا تۇيۇقسىز كۆزگە كۆرۈنۈپ چۇقان سېلىشتى»②.

دەل بۇنىڭ ئەكسىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىدا تاما-مەن باشقىچە بىر ھالەت داۋام قىلغانىدى. تەپەككۇر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىپ ئەقلىي كامالەت ئىزدەيدىغان، يېڭى تارىخىي دەۋرگە ئۆتۈش ئۇچۇن، روھىي ئېنېرگىيە جۇغلايدىغان زۆرۈرىيەت بۇ يەردىكى بوسۇ-تانلىق جەمئىيەتلىرىنىڭ كۇنتەرتىپلىرىگە قويۇلمىغانىدى. بۇنىڭ نە-تىجىسىدە دەۋرنىڭ شاۋقۇن ـ سۇرەنلىرى ئىچىدە ئالاقزادىلىك بىلەن چالا ـ پۇلا سەگىدىگەن مىللىتىمىز گويا كالتىسىي ماددىسى كەم بولۇاقتەك تېنەپ ـ تەمتىرەپ يېڭى ئەسىرگە كىرىپ كەلدى. XX ئەسىر ئۇلار ئۇچۇن ھەم ئۇلۇغۋار، ھەم ئازابلىق بىر ئەسىر بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ «ئەسھابۇل كەھف» تىكى 500 يىللىق ئۇيقۇسى ئۇچۇن ھەسسىلەپ بەدەل تۆلىدى. تېڭىرقاش، چۆچۇش، سەگىدەش ۋە تىرمىشىش ئىچىدە نۇرغۇن نەرسىلەرگە ئېرىشتىيۇ، يەنە نۇرغۇن نەرسىلەرنى يوقاتتى. قانچىلىغان بوران ـ چاپقۇنلاردا گويا دېڭىز دولقۇنلىرى ئىتتىرىپ قىرغاقتا چىقىرىپ قويغان قۇلۇلە قېپىـ-دەك تەنھا قالغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئاشۇ ھاياتلىق دېڭىزىغا

---

① «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى توپلىمى»، 2 ـ توم، 634 ـ بەت.
② ھېنرىخ ھېينى: «گېرمانىيە توغرىسىدا»، سودا نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى، 307 ـ بەت.

قاراپ ئىلگىرىلىدى. ئۇلار ئۆزى، كېلەچىكى ۋە ئۆزىنىڭ دۇنيادىكى ئورنى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلىشقا باشلىدى. غان چاغدا، مۇشۇ ئەسىرمۇ خاتىمىسىگە باش قويدى.

13

ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا تۇرۇۋاتىمىز! مەدەنىيەت پىنخىكىمىزنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمىنى ھاسىل قىلغان ئۆزاق ئۆتمۈشنى ئەسلىمەكچى بولدۇق، ئۆتمۈش ئۆتۈپ كەتتى، بۈگۈنكى رېئاللىق ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ، كەلگۈسى چەكسىزلىككە سوزۇلغان! . . .

XX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدە — كەلگۈسى يېڭى ئىرانىڭ تەسەۋۋۇرى تۇزۇلۇۋاتقان مۇشۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، مىللىتىمىز روھىيىتىدىكى ئەڭ ماھىيەتلىك پىسخىك چۆكمىلەرنى ئېچىپ كۆرۈشنىڭ قانچىلىك زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇق.

تارىم ئويمانلىقىغا دۇملەنگەن روھ قايتا كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى، ئەمدى ئاۋۇالقى نەچچە ئون يىلدا تىكلەنگەن قىممەت قارىشىمىز كەسكىن تاللاشقا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. پۈتكۈل روھىي دۇنيايىمىز يېڭى ئىرانىڭ سۇر ـ ھەيۋىسى ئالدىدا گويا رادىئو دولقۇنلىرىدەك مۇرەككەپ ۋە گىرەلەشمە تۈيغۇغا ئەسىر بولدى. . . بىز كىم، نەگە بارىمىز، نەدە توختايمىز؟ . . .

مانا بۇ يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋېلىش ئالدىدا تۇرغان بىر خەلقنىڭ مۇرەككەپ تۈيغۇلار ئىچىدىكى مونولوگى ئىدى!

يېڭى ئىراغا ھالقىيدىغان مۇشۇنداق بىر ئۇلۇغۋار دەقىقىدە، بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتىمىز بىلەن ھەم پارلاق، ھەم ئازابلىق ئۆتمۈشكە بىر قېتىم قايتىش ۋە ئۇنىڭ خاتىرلىرىنى ئەسلەپ ئۆتۈش ئارتۇقچە ئىش بولمىسا كېرەك.

شۇنداق، ئۆتمۈش گۈزەل، ئۇنىڭ باغرىغا بىر مىللەتنىڭ ئۆز

بېشىدىن كەچۈرگەن بارلىق خۇشاللىقلىرى يوشۇرۇنغان. شۇڭا بې-لىنسكىي هاياجان بىلەن: «قەدىمكى جەمئىيەت نەقەدەر دىلبەر! ئۇ-نىڭ هاياتىدا جىمىكى ئۇلۇغلۇق، ئالىيجانابلىق، جاسارەت ۋە ئۇرغۇ-بار، چۈنكى بۇ هايات — شەخسنىڭ غورۇرى، قەدىر ـ قىممىتىگە دەخلىسىزلىك ئاساسىغا قۇرۇلغاندۇر»① دەپدۇ.

ئۆتمۈش ئازابلىق، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا بىر مىللەتنىڭ ئىگە يىغ-ىسىدىن باشلانغان جىمى رىيازەتلىرى، بەختسىزلىكلىرى ۋە يوقىتىش-لىرى يوشۇرۇنغان. شۇڭا هېرمان ۋامبېرىي: «ئۆتمۈشى غۇۋا مىل-لەتنىڭ كەلگۈسىمۇ غۇۋا بولىدۇ»② دەيدۇ.

ئەنە شۇ چەكسىزلىككە سوزۇلغان، هەم گۈزەل، هەم ئازابلىق ئۆتمۈش قوينىدا مىللىتىمىزنىڭ روهىي تۈزۈلمىسى ۋە پسىخىك جۈغ-لانمىسى شەكىللەنگەن. دەرۋەقە، مىللىتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس مەدە-نىيەت مۇهىتىدا ئىپادە قىلغان پسىخىك ئەندىزىسى مۇرەككەپ ۋە كۆپ قاتلاملىققا ئىگە. ئۇنى مەدەنىيەتشۇناسلىق، پەلسەپە، سەنئەت، ئېس-تېتىكا، پسىخولوگىيە، ئانتروپولوگىيە، تارىخشۇناسلىق ۋە ئارخې-ئولوگىيە قاتارلىق كۆپ خىل پەنلەرنىڭ كېسىشمە نۇقتىسىدا تۇرۇپمۇ ياكى ئانا دىيارىمىزغا قوشنا بولغان بىر قانچىلىغان مەدەنىيەت تىپلە-رى بىلەن سېلىشتۇرما ئېلىپ بېرىش جەريانىدىمۇ شەرھىيلەش مۇمكىن.

يېڭى ئەسىرگە قەدەم قويۇش هارپىسىدا، ئۆز ئۆتمۈشى، هازىرى ۋە كېلەچىكى هەققىدە قايتا تەپەككۇر قىلىشقا شۇنداقلا ئۆزىنى ئۆزى قايتا تونۇشقا مەجبۇر بولۇۋاتقان مىللىتىمىزگە تەنەپپۇسلۇق سوۋغا ياكى ئەسلەتمە سۈپىتىدە يۇقىرىقى مۇلاهىزىلىرىمنى تەقدىم قىلدىم. بايقىغان ۋە هېس قىلغانلىرىمىز تارىم ئويمانلىقىغا دۇملەنگەن پسىخىك

---

① م. رەهمانوف: «ئۆزبېك تىياتىرى»، تاشكەنت 1972 ـ يىل، ئۆزبېكچە نەشرى.
② هېرمان ۋامبېرىي: «بۇخارا ۋە ماۋەراۋننەهر تارىخى» — «شەرق يۇلتۇزى»، 1990 ـ يىللىق 1 ـ سان.

تىندۇرمىمىزنىڭ سىرتقا چاچراپ چىققان بىر تامچىسى، خالاس.
ئۇنىڭ سىرلىق ئىچكى ئېقىمى ۋە كۆرۈنمەس ھۈجەيرىلىرىنى ئاللا
خالىسا كەلگۈسىدە يەنە پۈرسەت تېپىپ داۋاملىق كۆزىتىمىز! . . .

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلىمىت ئىمىن
نەشرگە تەييارلىغۇچى: يالقۇن روزى
مەسئۇل كوررېكتورى: ئۆمەرجان
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر

تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ

(ماقالىلەر)

ئەسەت سۇلايمان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 No)
شىنجاڭ ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 13.5 قىستۇرما ۋارىقى: 2
2000 ـ يىل 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2000 ـ يىل 7 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 3000 — 1
ISBN 7—228—05816—X/C • 81
باھاسى: 18.00 يۈەن